Ελληνική Δημοκρατία
Υπουργείο Διοικητικής Ανασυγκρότησης

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ & ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΥΠΟΕΡΓΟ: ΥΠΟΕΡΓΟ 3 «ΔΡΑΣΕΙΣ ΒΕΛΤΙΩΣΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΕΠΙΜΟΡΦΩΤΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ»

της Πράξης «ΔΡΑΣΕΙΣ ΣΥΝΕΧΙΖΟΜΕΝΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ 2014-2018»
κωδ. ΟΠΣ 5000245

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ:

ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Κωδικός εκπαιδευτικού υλικού:

Κωδικός Πιστοποίησης προγράμματος: 536

ΕΣΠΑ 2014-2020
ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΥΠΟΕΡΓΟ: «ΔΡΑΣΕΙΣ ΒΕΛΤΙΩΣΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΔΡΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΙΝ.ΕΠ »

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ:

ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΟΜΑΔΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Μέλη Ομάδας

Συντονίστρια:

Δρ. Φανή Κομσέλη, Υπεύθυνη Σπουδών και Έρευνας ΙΝ.ΕΠ./Ε.Κ.Δ.Δ.Α.

Συντάκτες

Δρ. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη
τ. Διευθύντρια Ερευνών, τ. Διευθύντρια, νυν Επιστημονική Συνεργάτις του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

Δρ. Ευάγγελος Καραμανές,
Διευθυντής Ερευνών, Διευθύνων του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

Δρ. Ζωή Ν. Μάργαρη
Εντεταλμένη Ερευνήτρια του Κέντρου Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

Δρ. Παρασκευάς Ποτηρόπουλος
Εντεταλμένος Ερευνητής του Κέντρου Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

Δρ. Ιωάννης Καραχρήστος
Εντεταλμένος Ερευνητής του Κέντρου Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

Μέλη Επιτροπής Παρακολούθησης και Παραλαβής:
Βασιλική Μακρή, Υπεύθυνη Σπουδών και Έρευνας ΙΝ.ΕΠ./Ε.Κ.Δ.Δ.Α.
Ελένη Κασσελούρη, Υπεύθυνη Σπουδών και Έρευνας ΙΝ.ΕΠ./Ε.Κ.Δ.Δ.Α

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος 7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1
Εισαγωγή στο περιεχόμενο του λαϊκού πολιτισμού και σύνδεσή του με την σύγχρονη τοπική ανάπτυξη 9

1.1. Λαϊκός πολιτισμός και τοπική ανάπτυξη: Εισαγωγή 12

1.2. Έννοια, βασικοί όροι και περιεχόμενο του λαϊκού πολιτισμού 21

1.2.1. Πολιτισμός 21

1.2.2. Λαϊκός πολιτισμός 22

1.2.3. Πολιτιστική κληρονομιά 24

1.2.4. Πολιτιστικό περιβάλλον 25

1.2.5. Η παράδοση και ο σύγχρονος άνθρωπος 27

1.2.6. Αγροτική κληρονομιά 29

1.2.7. Βιώσιμη / αειφόρος / αξιοβίωτη ανάπτυξη 31

1.2.8. Παράδοση και βιώσιμη ανάπτυξη 38

1.2.9. Πολιτιστική κληρονομιά, διαχείριση και ανάπτυξη 38

1.2.10. Αγροτουρισμός 44

1.3. Λαϊκός πολιτισμός: Διεθνείς στρατηγικές, εθνικές πολιτικές και τοπικές πολιτιστικές πρακτικές 46

1.3.1. Άυλη πολιτιστική κληρονομιά 46

1.3.2. Προϊόντα προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης 47

1.4. Θέματα Λαϊκού Πολιτισμού: Πολιτιστικά αγαθά, αναπτυξιακές δράσεις και σύγχρονη τεχνολογία 51

1.4.1. Χώρος / τόπος, οικισμοί, οικίες, μνημεία, αγροί, βοσκότοποι 51

1.4.2. Παραγωγή-Διατροφή 60

1.4.3. Οικοτεχνία 67

1.4.4. Λαϊκή τέχνη 70

1.4.4.α. Χειροτεχνία παραδοσιακές τέχνες-τεχνικές 71

1.4.5. Τεχνολογία 75

1.5. Εργαστήριο 78

1.5.1. Παρουσίαση εφαρμοσμένων παραδειγματικών περιπτώσεων από τη διεθνή και την ελληνική εμπειρία 78

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2
Παραδοσιακές τεχνικές και βιώσιμη ανάπτυξη 81

2.1. Παραδοσιακές τεχνικές και βιώσιμη ανάπτυξη, όροι και σχέσεις 85

2.1.1. Παραδοσιακές τέχνες, χειροτεχνία, λαϊκή τέχνη 85

2.1.2. Παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές 90

2.1.3. Παράδοση και βιώσιμη ανάπτυξη 95

2.1.4. Ανακεφαλαίωση - Συμπεράσματα 99
2.2. Παραδοσιακές τεχνικές και βιώσιμη ανάπτυξη. Σύγχρονες δομές και πρακτικές 100
2.2.1. Παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές σήμερα 100
2.2.2. Παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές: Σύγχρονες δομές και πρακτικές 103
2.2.3. Παράδοση, τοπική οικονομία και σύγχρονες / εναλλακτικές μορφές επιχειρηματικότητας 110
2.2.4. Ανακεφαλαίωση - Συμπεράσματα 114
2.3. Εργαστήριο: Παραδοσιακές τεχνικές και βιώσιμη ανάπτυξη. Μελέτη περίπτωσης και σχεδιασμός προτάσεων 116
2.3.1. Δράσεις με άξονα τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές 116
2.3.2. Μελέτη Περίπτωσης 118
2.3.3. Προϋποθέσεις οργάνωσης και σχεδιασμού προτάσεων βιώσιμης ανάπτυξης με άξονα τις παραδοσιακές τέχνες 123
2.3.4. Πρακτική άσκηση 125

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
Μνήμη, τοπική ιστορία και βιώσιμη ανάπτυξη 127
3.1. Οι βασικές έννοιες 131
3.1.1. Μνήμη 131
3.1.2. Τοπική ιστορία 135
3.1.3. Βιώσιμη ανάπτυξη 140
3.1.4. Ανακεφαλαίωση - Συμπεράσματα 144
3.2. Πεδία μελέτης: Οργάνωση του χώρου, μνημεία, μουσεία 145
3.2.1. Οργάνωση του χώρου 145
3.2.2. Μνημεία 150
3.2.3. Μουσεία 156
3.3. Εργαστήριο: Μνήμη, τοπική ιστορία και βιώσιμη ανάπτυξη. Οργάνωση αναπτυξιακών δράσεων 165
3.3.1. Παρουσίαση εφαρμοσμένων περιπτώσεων από τη διεθνή και την ελληνική εμπειρία 165
3.3.2. Μελέτη Περίπτωσης 168
3.3.3. Μνήμη, τοπική ιστορία και σχεδιασμός αναπτυξιακών δράσεων 169
3.3.4. Πρακτική άσκηση 172
3.4. Παράρτημα 173
3.4.1. Τα κυριότερα ελληνικά αρχεία 173
3.4.2. Ενδεικτικοί κατάλογοι χρήσιμων ιστότοπων 173

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4
Λαϊκά δρώμενα, τελεστικές τέχνες και αειφόρος ανάπτυξη 177
4.1. Αειφόρος ανάπτυξη: Άυλη πολιτισμική κληρονομιά και σύγχρονα λαϊκά δρώμενα 182

4.1.1. Αειφορία, βιώσιμη ανάπτυξη και τοπικές κοινωνίες 182
4.1.2. Άυλη πολιτισμική κληρονομιά 188
4.1.2α Άυλη πολιτισμική κληρονομιά: Το Διεθνές Περιβάλλον 188
4.1.2β. Άυλη πολιτισμική κληρονομιά: Η ελληνική περίπτωση 197
4.1.3. Λαϊκά δρώμενα 201
4.2. Αειφόρος ανάπτυξη: Πολιτισμικά δίκτυα και τελεστικές τέχνες 207
4.2.1. Αειφορία, πολιτισμικά δίκτυα και τοπικές κοινωνίες 207
4.2.2. Τελεστικές τέχνες, δρώμενα και δίκτυα 209
4.2.3. Τελεστικές τέχνες, δρώμενα και δίκτυα: Παραδειγματικές περιπτώσεις γνωστών Φολκλορικών Φεστιβάλ 214
4.2.3α Festival of Folklore Koprivshtitsa 214
4.2.2β. Διεθνές Φεστιβάλ Φολκλόρ Λευκάδας 218
4.3. Εργαστήριο: Αειφόρος ανάπτυξη: Πολιτισμικά δίκτυα, λαϊκά δρώμενα & τελεστικές τέχνες 222
4.3.1. Παρουσίαση εφαρμοσμένων παραδειγματικών περιπτώσεων από τη διεθνή και την ελληνική εμπειρία 222
4.3.1α Γιορτή Παραμυθιών στην Κέα 222
4.3.1β. Διεθνές Φεστιβάλ Πολυφωνικού Τραγουδιού – Πολυφωνικό Καραβάνι, Εργαστήρι Πολυφωνίας και Αρχείο Πολυφωνικού Τραγουδιού 224
4.3.1γ Διεθνές Φεστιβάλ Confolens 225
4.3.1δ Ραγκουτσάρια Καστοριάς 226
4.3.2. Εργασία σε ομάδες 228
4.3.3. Πρακτική άσκηση 229

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5
Πολιτισμική διάσταση αγροτικής παραγωγής 231
5.1. Οι βασικές έννοιες 236
5.1.1. Πολιτισμός 236
5.1.2. Τοπικά προϊόντα 237
5.1.3. Τοπικότητα 237
5.1.4. Βιώσιμη ανάπτυξη 238
5.1.5. Ανακεφαλαίωση - Συμπεράσματα 238
5.2. Η πολιτισμική διάσταση της αγροτικής παραγωγής: Η κτηνοτροφία του ελληνικού χώρου 240
5.2.1. Οργάνωση του χώρου 240
5.2.2. Η πρόσφατη ιστορική εξέλιξη της κτηνοτροφικής παραγωγής 241
5.2.3. Μελέτη περιπτώσεων ελληνικών τυροκομικών προϊόντων στο παραδοσιακό πλαίσιο 242

5.3. Η μετάβαση από το παραδοσιακό στο σύγχρονο πλαίσιο παραγωγής τοπικών τυροκομικών προϊόντων και οι παράγοντες (εμπορικά δίκτυα, τεχνολογία) που την καθόρισαν 249

5.4. Η σύγχρονη ελληνική οινοποιία ως μελέτη περίπτωσης 254

5.5. Η ένταξη προϊόντων τοπικής αγροτικής παραγωγής στο διεθνές περιβάλλον και οι έννοιες «τοπικό προϊόν» ή «προϊόν προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης» 259

5.6. Συμπεράσματα 262

5.7. Εργαστήριο: Πολιτισμική διάσταση αγροτικής παραγωγής. Παρουσίαση παραδειγματικών περιπτώσεων 264

5.7.1. Βλάστη Κοζάνης 264

5.7.2. Νάξος (Κυκλάδες) 265

5.7.3. Άνδρος (Κυκλάδες) 265

5.7.4. Σκύρος (κεντρικό Αιγαίο) 266

5.7.5. Δυτική Κρήτη 267

5.7.6. Εικονικό Μουσείο Κυπριακών Τροφίμων και Διατροφής 267

5.7.8. Εικονικό Μουσείο Μεσσηνιακής Διατροφής 268

6. Ενδεικτική βιβλιογραφία - Πηγές 269

7. Κατάλογος διαδικτυακών διευθύνσεων 274

8. Ακρωνύμια και όροι 279

9. Κατάλογος νόμων και άλλων κανονιστικών κειμένων 282

Πρόλογος

Το εγχειρίδιο αυτό αναφέρεται στο θέμα του λαϊκού/παραδοσιακού πολιτισμού και της διαχείρισής του με σκοπό την τοπική βιώσιμη ανάπτυξη. Σκοπός του συλλογικού αυτού έργου είναι η παροχή εξειδικευμένων γνώσεων στα στελέχη δημόσιας διοίκησης προκειμένου να επιτευχθεί η ευαισθητοποίηση σε θέματα πολιτισμού και τοπικής ανάπτυξης με στόχο: α. Να εντοπίζουν τις δυνατότητες των όψεων του λαϊκού πολιτισμού για το σχεδιασμό και την υλοποίηση στοχευμένων αναπτυξιακών δράσεων β. Να συνεργάζονται αποτελεσματικά με συναδέλφους, στελέχη άλλων υπηρεσιών και την τοπική κοινωνία στην εφαρμογή συγκεκριμένων περιπτωσιολογικών αναπτυξιακών δράσεων.

Η Συντονίστρια Δρ. Φανή Κομσέλη, υπεύθυνη σπουδών και έρευνας ΕΚΔΔΑ, και στελέχη του ΕΚΔΔΑ συνεργάστηκαν με τους συγγραφείς που συνέταξαν τα ιδιαίτερα κεφάλαια. Οι πέντε συγγραφείς προσεγγίζουν το θέμα θεωρητικά αλλά και με συγκεκριμένα παραδείγματα από τον ελληνικό και διεθνή χώρο δεδομένου ότι διαθέτουν τη θεωρητική κατάρτιση και την πρακτική εμπειρία, λόγω των πολυετών επιτόπιων ερευνών στο πλαίσιο του ερευνητικού τους έργου στο Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Ο καθένας ανέλαβε έναν τομέα του λαϊκού πολιτισμού, και πέρα από τις βασικές αρχές που διέπουν το συλλογικό διδακτικό εγχειρίδιο, εκφράζει την προσωπική οπτική του, χωρίς να διασπά την απαραίτητη ομοιογένειά του.

Τηρήθηκε από όλους η συγκεκριμένη δομή κάθε κεφαλαίου, η παράθεση βιβλιογραφικών πηγών, παραδειγμάτων και ερωτήσεων σύμφωνα με τα πρότυπα του ΕΚΔΔΑ. Βεβαίως το κείμενο που ετοίμασε ο κάθε ερευνητής σχολιάστηκε από όλους και τελικά από την κριτική επιτροπή του ΕΚΔΔΑ.

Αυτό που απαιτείται να γίνει στο άμεσο μέλλον είναι μια συστηματική μελέτη της πολιτισμικής διαχείρισης στην Ελλάδα την εποχή της κρίσης και ειδικότερα: α) των συνεπειών της κρίσης για την πολιτισμική διαχείριση και β) την ανάπτυξη θεωρητικών στρατηγικών και πρακτικών μεθοδολογιών των πολιτιστικών οργανισμών εναντίον της κρίσης, π.χ. πώς οι πολιτιστικοί οργανισμοί μπορούν να αποκτήσουν στρατηγική, διοικητική και λειτουργική ευελιξία σε περίοδο κρίσης. Με δεδομένο ότι η κρίση, φαινόμενο παγκόσμιο με ιδιαίτερη ένταση στην Ελλάδα, ευρίσκεται εν εξελίξει, με τη δική μας προσέγγιση προσπαθήσαμε να δώσουμε μια άλλη προοπτική σε έναν τομέα, που ως τώρα είχε συνδεθεί με τη συντήρηση και στην καλύτερη περίπτωση με τη συναισθηματική μας σχέση με την παραδοσιακή κληρονομιά του αγροτοποιμενικού

κόσμου. Ελπίζουμε ότι κεντρίσαμε το ενδιαφέρον κρατικών λειτουργών -διαχειριστών θεμάτων πολιτισμικής κληρονομιάς, οι οποίοι θα αξιοποιήσουν τα πρώτα συμπεράσματα της μελέτης και εμπειρίας μας.

Με δεδομένο ότι η θεματολογία του εγχειριδίου γίνεται αντικείμενο διδασκαλίας για πρώτη φορά στην Ελλάδα (2016), και αποτελεί την υλοποίηση σχετικής πρότασής μας προς το ΕΚΔΔΑ, η ομάδα των διδασκόντων / συγγραφέων φιλοδοξεί να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην εκπαίδευση των δημοσίων λειτουργών, στη διαχειριστική κατάρτιση, αλλά και στην επαγγελματική εφαρμογή, ιδιαίτερα στην περίοδο της κρίσης, ώστε να αναπτύξουν στρατηγικές, διοικητική και λειτουργική ευελιξία γύρω από τα θέματα διαχείρισης και αξιοποίησης του λαϊκού πολιτισμού.

Δρ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ

τ. διευθύντρια, επιστ. συνεργάτις
του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας
της Ακαδημίας Αθηνών

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή στο περιεχόμενο του λαϊκού πολιτισμού και σύνδεσή του με την σύγχρονη τοπική ανάπτυξη

Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη[1]

Σκοπός

Η συγκεκριμένη ενότητα αποτελεί συνοπτική εισαγωγή στην έννοια του λαϊκού πολιτισμού με αναφορά και στους συναφείς όρους (λαϊκός/παραδοσιακός πολιτισμός, πολιτισμική κληρονομιά, αγροτική κληρονομιά κ.ο.κ.). Επιχειρείται η παρουσίαση των όρων διαχείριση/αξιοποίηση της πολιτισμικού αποθέματος σε συνδυασμό με την τοπική γεωγραφία/οικολογία (τοπικότητα, αγροτικός-αστικός χώρος) και η σχέση τους με την βιώσιμη/αειφόρο ανάπτυξη. Επισημαίνεται ότι η αναγνώριση της υλικής, αισθητικής και συμβολικής αξίας των παραδοσιακών πολιτιστικών αγαθών και η συνακόλουθη αξιοποίησή τους για βιώσιμη ανάπτυξη περνάει μέσα από την ευαισθητοποίηση των πολιτών της τοπικής κοινωνίας ως προς την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου τους και την κατανόηση της σπουδαιότητας της γνώσης και προστασίας τους. Οι επιμορφούμενοι/ες πρωτίστως εξοικειώνονται με τις προαναφερθείσες έννοιες προκειμένου να είναι σε θέση να σχεδιάζουν αναπτυξιακά προγράμματα με πυρήνα τον τοπικό λαϊκό/παραδοσιακό πολιτισμό.

Εκπαιδευτικοί στόχοι

Η συγκεκριμένη ενότητα έχει ως στόχο να είναι σε θέση οι επιμορφούμενοι/ες να γνωρίζουν και να κατανοούν τη σημασία του λαϊκού πολιτισμού ως παραδοσιακής κληρονομιάς και να διακρίνουν τις βασικές κατηγορίες και το περιεχόμενό του και την σχέση του με την έννοια της τοπικότητας (locality) και της βιώσιμης ανάπτυξης.

Προσδοκώμενα αποτελέσματα

Με την ολοκλήρωση της ενότητας αυτής, οι εκπαιδευόμενοι/ες πρέπει να έχουν τη δυνατότητα:

---

[1] τ. Διευθύντρια Ερευνών, τ. Διευθύντρια, νυν επιστ. συνεργάτις του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

- Να περιγράφουν την έννοια του Λαϊκού Πολιτισμού και να διακρίνουν τα επιμέρους στοιχεία του
- Να κατανοούν την έννοια της Πολιτιστικής Κληρονομιάς
- Να αναγνωρίζουν την υλική και συμβολική αξία των πολιτιστικών αγαθών,
- Να αναγνωρίζουν τη συμβολή της Πολιτιστικής Κληρονομιάς στη διαμόρφωση
- της πολιτιστικής ταυτότητας,
- Να αντιλαμβάνονται την αξία της υλικής, άυλης και προφορικής κληρονομιάς,
- Να γνωρίσουν σημαντικά στοιχεία, υλικά και πνευματικά προηγούμενων ιστορικών περιόδων σε τοπικό και σε εθνικό επίπεδο,
- Να κατανοήσουν τον ρόλο τους στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη
- Να είναι σε θέση να αναλάβουν πρωτοβουλίες και προσπάθειες για την διάσωση και αξιοποίησή τους
- Να αναζητούν συνεργασίες και να δημιουργούν δίκτυα, που προωθούν την αξιοποίηση των παραδοσιακών πολιτισμικών αγαθών

Λέξεις κλειδιά

- πολιτισμός
- παγκοσμιοποίηση
- βιώσιμη ανάπτυξη
- αειφόρος ανάπτυξη
- αξιοβίωτη ανάπτυξη
- τόπος
- τοπικότητα
- λαϊκός πολιτισμός
- παράδοση
- παραδοσιακός πολιτισμός
- πολιτισμική κληρονομιά
- αγροτική κληρονομιά
- συντήρηση
- προφορική παράδοση
- λαογραφία
- Λαογραφικό Αρχείο

- υλικός πολιτισμός
- λαϊκή τέχνη
- χειροτεχνία
- δρώμενα
- περιβαλλοντική αξιοποίηση
- πολιτιστική διαχείριση
- τουρισμός
- αγροτοτουρισμός
- Προϊόντα Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ)
- Προϊόντα Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ)
- Εγγυημένα Παραδοσιακά Ιδιότυπα Προϊόντα (ΕΠΙΠ)
- οικοτεχνία
- οικισμός
- τοπίο
- παραγωγή-διατροφή
- τεχνικές-χειροτεχνία
- συμμετοχικές διαδικασίες στον κύκλο του χρόνου
- δρώμενα
- πανηγύρια
- παραδόσεις
- γυναικείοι συνεταιρισμοί
- αγροτουρισμός
- χειροτεχνία

1.1. Λαϊκός πολιτισμός και τοπική ανάπτυξη

Εισαγωγή

Ο επαναπροσδιορισμός της σημασίας του πολιτισμικού κεφαλαίου μιας χώρας είναι, ιδιαίτερα στη σημερινή συγκυρία, απαραίτητος για την προγραμματισμένη βάσει σχεδιασμού και ουσιαστική αξιοποίησή του για την τοπική και εθνική οικονομία. Κι αυτό πρέπει να γίνει σε κεντρικό και περιφερειακό επίπεδο. Το κράτος και η τοπική αυτοδιοίκηση υποχρεούνται με κανόνες σύγχρονης πολιτιστικής πολιτικής, αξιοποιώντας τις διεθνείς Συμβάσεις και Πρωτόκολλα (Άυλη Κληρονομιά της UNESCO, Κοινή Αγροτική Πολιτική, ΠΟΠ/ΠΓΕ, Οικοτεχνία κ.ά.), αλλά και επιτυχημένα διεθνή παραδείγματα, να διαμορφώσουν τα νέα πλαίσια πολιτιστικής πολιτικής, προκειμένου να αποτρέψουν κατ' αρχάς την καταστροφή του σημαντικού αυτού κεφαλαίου και τελικά να συμβάλουν στην επωφελή αξιοποίησή του.

Μέρος σημαντικό του πολιτισμικού αυτού κεφαλαίου ο παραδοσιακός πολιτισμός, αγροτικός κυρίως αλλά και αστικός, με μακρά διάρκεια στο χρόνο, ενσωματώνει την υλική και άυλη κληρονομιά, η αξιοποίηση της οποίας, ως εναλλακτική μορφή κοινωνικής συγκρότησης και οικονομικής ανάπτυξης, μπορεί να συμβάλει δυναμικά στον μετασχηματισμό των τοπικών κοινωνιών. Και αυτό στο πλαίσιο των δυνατοτήτων που παρέχει και η εφαρμογή της Διεθνούς, Ευρωπαϊκής, Εθνικής και Περιφερειακής νομοθεσίας, αλλά και η σύγχρονη τεχνολογία για την οικονομική ανάπτυξη στην περιφέρεια. Ειδικότερα πρόκειται για τις Διακηρύξεις, τις Συνθήκες και τις Συστάσεις της UNESCO για την προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς καθώς και τις αναπτυξιακές δράσεις που βασίζονται σε αυτές, καθώς και τους Κανονισμούς, τις Συνθήκες, τα Ψηφίσματα και τα Προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Ένταξη πολιτιστικών πτυχών στις ευρωπαϊκές πολιτικές και την πολιτιστική και αγροτική παραγωγή. Θα επιχειρήσουμε μια συνοπτική εισαγωγή στην έννοια και στο περιεχόμενό του λαϊκού πολιτισμού (παραδοσιακής κληρονομιάς, αγροτικής κληρονομιάς κ.λπ.) με επισήμανση των σχέσεών του με την τοπικότητα και την ανάπτυξη –ιδιαίτερα στην σημερινή ιστορική συγκυρία– και στην αξιοποίησή του όσον αφορά στις παραδοσιακές τεχνικές (χειροτεχνία, λαϊκή τέχνη, καλλιτεχνία) και την παραγωγή (τοπικά παραδοσιακά προϊόντα, παραδοσιακή διατροφή).

Είναι κοινός τόπος ότι στην ιστορία του πολιτισμού μέχρι τον 20^{ο} αιώνα οι μεγάλες τομές, κοινωνικές και τεχνολογικές, υπήρξαν πολλές και σημαντικές, αλλά τα αποτελέσματά τους ενσωματώθηκαν αργά στους πολιτισμούς των λαών, ανάλογα με τις

δυνατότητες, που διέθεταν οι παραδοσιακές κοινωνίες να αφομοιώσουν και να ενσωματώσουν νέα στοιχεία σε επίπεδο δομών και θεσμών και τεχνολογίας. Κατά το παρελθόν η αργή αλλά σταθερή διαδικασία ένταξης εξωτερικών επιρροών στον παραδοσιακό πολιτισμό, που πάντοτε υπήρχαν στον ελλαδικό χώρο, σταυροδρόμι πολιτισμών, εξασφάλιζε, την μακρά συνέχεια σε μικρότερες χωρικές ενότητες. Οι καινοτομίες και οι επιρροές αφομοιώνονταν σε μια βαθιά ριζωμένη και καταξιωμένη σε ιστορικο-γεωγραφικά πλαίσια πολιτισμική ενότητα, και οι εκδηλώσεις της ζωής αποκτούσαν και διατηρούσαν για καιρό ευδιάκριτη πολιτισμική ταυτότητα. Οι εκρηκτικές ωστόσο αλλαγές που έφερε η τεχνολογία κυρίως στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, ιδιαίτερα στον τομέα της επικοινωνίας και μετάδοσης της γνώσης, βρήκαν τους μηχανισμούς των παραδοσιακών κοινωνιών ανέτοιμους και αδύναμους να υποδεχθούν και να αφομοιώσουν τις νέες γνώσεις και τις συνέπειές τους στην καθημερινότητα των πληθυσμών. Η συνέχεια υπήρξε με την διάχυση της πληροφορίας πέρα από συμβατικά όρια, το μεγαλύτερο θύμα της παγκοσμιοποίησης και η «παράδοση», ό,τι δηλαδή «παραδίδεται» από γενιά σε γενιά και ενσωματώνεται στην κοινωνική μνήμη μέσω διαφόρων μηχανισμών κοινωνικοποίησης (δηλαδή μέσω της παιδείας, της ψυχαγωγίας και της δημοσιοποίησης, της κοινωνικής ένταξης στον ιδιωτικό και στον δημόσιο χώρο, μέσα από διαχρονικές βιωματικές διαδικασίες) υπέστη το βαθύτερο πλήγμα. Με αυτά τα δεδομένα είναι πολύ φυσικό να προκύπτουν αδυναμίες δημιουργίας συγκεκριμένης ταυτότητας στους συγχρόνους πολιτισμούς των επιμέρους πληθυσμών, στους οποίους τα κύρια χαρακτηριστικά διαμορφώνονται από την επικράτηση των ισχυρότερων παγκοσμιοποιημένων προτύπων, κάτι που ισχύει για όλους τους λαούς του κόσμου. Βεβαίως σ' αυτά πρέπει να προστεθούν και καθαρά «ελληνικές» αιτίες και ιδεολογικές στρεβλώσεις, οι οποίες σε μεγάλες περιόδους της πρόσφατης ιστορίας μας οδήγησαν στην εσφαλμένη σύνδεση του παραδοσιακού πολιτισμού με την συντήρηση. Σε επίπεδο θεωρητικής προσέγγισης υποθέτω πως, σήμερα τουλάχιστον, ο λαϊκός πολιτισμός αντιμετωπίζεται ως ισότιμο τμήμα της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Η πράξη, ωστόσο, απέχει από την θεωρία, πράγμα που αντικατοπτρίζεται εμφανώς στην απουσία ουσιαστικής κρατικής φροντίδας για το αντικείμενο και τις αντιλήψεις των νεοελλήνων για την αισθητική, την πολιτιστική αξία και τις δυνατότητες αξιοποίησης του λαϊκού πολιτισμού.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα ονομαζόμενα λαογραφικά μουσεία–συλλογές, η δημιουργία και η λειτουργία των οποίων αποτελεί συνήθως προϊόν νοσταλγίας για το βιωμένο παρελθόν και συναισθηματισμού και σπανιότερα μελέτης

και έρευνας. Έτσι, με λίγες λαμπρές εξαιρέσεις, όπως το Μουσείο Μπενάκη, το Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα και ορισμένα ακόμη, οι ποικίλες λαογραφικές συλλογές δεν προβάλλουν θετικά τον λαϊκό πολιτισμό. Ευτυχώς ο λαϊκός πολιτισμός δεν είναι τα μουσεία ή σωστότερα δεν είναι μόνο τα μουσεία. Είναι ένας ζωντανός πολιτισμός με συνέχεια, ο οποίος κατόρθωσε να διατηρηθεί και να εξελιχθεί δημιουργικά στη μακρά διάρκεια, σε αντίθεση προς τον επίσημο πολιτισμό μας, που δέχθηκε επιδράσεις και επιρροές από Ανατολή και Δύση, με σοβαρά ρήγματα στη συνέχεια και την εξέλιξή του. Περιλαμβάνει την υλική πολιτιστική κληρονομιά (αρχιτεκτονική, τεχνολογία, χειροτεχνία, καλλιτεχνία κ.λπ.), αλλά και την άυλη, όπως η τεχνογνωσία, τα έθιμα (γιορτές, δρώμενα, καθημερινή ζωή), την προφορική παράδοση (παραμύθια, τραγούδια, παροιμίες, αινίγματα) και τις λαϊκές αντιλήψεις για τον κόσμο.

Το πρόβλημά μας, φαίνεται, πως δεν είναι ο συχνά αναφερόμενος ως κίνδυνος, δηλαδή η αλλοίωση ή απώλεια της σχηματισμένης στο παρελθόν εθνικής ταυτότητας, όσο η αδυναμία μας να αποκτήσουμε μια σύγχρονη ταυτότητα, ξεφεύγοντας από τον φαύλο κύκλο, όπου αναπαράγεται η πολιτισμική μας αλλοτρίωση. Ίσως μάλιστα ο απροσδιόριστος φόβος αυτού το προβλήματος είναι που μας οδηγεί να αναζητούμε συνεχώς στηρίγματα στο αδιαμφισβήτητα λαμπρό παρελθόν και κυρίως στην αρχαιότητα. Αυτή η αντίληψη φαίνεται ότι διατρέχει και την φιλοσοφία και κατά συνέπεια τον εθνικό μας προγραμματισμό από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι σήμερα. Γι' αυτό και η πολιτική της προστασίας της πολιτιστικής μας κληρονομιάς ξεκινάει πάντοτε από την αρχαιότητα, όπου εξαντλείται το μεγαλύτερο ποσοστό της κρατικής μέριμνας και φροντίδας. Τις τελευταίες δεκαετίες ανακαλύψαμε το Βυζάντιο, που προσελκύει μεγάλο τμήμα του υπολοίπου ενδιαφέροντός μας, για να μείνει ελάχιστο για τον σύγχρονο πολιτισμό, κορμός του οποίου είναι ο παραδοσιακός λαϊκός πολιτισμός. Αυτή η άνιση, ούτως ή άλλως αντιμετώπιση έχει ως συνέπεια την σε όλα τα επίπεδα υποβάθμιση της ανάγκης προστασίας αυτού του τμήματος του πολιτισμού.

Το ερώτημα αν η παράδοση, όπως αυτή έχει καταγραφεί και αποτυπωθεί στα μουσεία, με ένα ή πολλά ερωτηματικά, όπως ζει ακόμη στην κατακερματισμένη συλλογική μνήμη του λαού, και όπως διαιωνίζεται μέσα από τις γενιές, μπορεί να δώσει λύσεις σε διλήμματα και να οδηγήσει σε επωφελείς αποφάσεις, δεν έχει απαντηθεί επαρκώς. Απαραίτητη θεωρώ τη μελέτη και αξιολόγηση των στοιχείων εκείνων του λαϊκού πολιτισμού, που μπορούν να συμβάλουν στη δημιουργία σύγχρονων προτύπων και δομών. Αυτό μπορεί να συμβεί, για παράδειγμα, στην αρχιτεκτονική, με την

προστασία μεμονωμένων κτηρίων και οικιστικών συνόλων, και έχει γίνει εν μέρει, στην παραδοσιακή διατροφή και τις καλλιέργειες, στη χειροτεχνία, της οποίας τα ισχνά, διαθέσιμα στην τουριστική αγορά, προϊόντα κατασκευάζονται συχνά εκτός Ελλάδος. Αν πάρουμε ως παράδειγμα το Πήλιο, όπου η παράδοση, η πολιτιστική κληρονομιά του παρελθόντος, και μέσα σ' αυτό περιλαμβάνεται το φυσικό περιβάλλον, το οποίο οι προηγούμενες γενιές σεβάστηκαν και παρέδωσαν στους σημερινούς διαχειριστές του, η πολιτιστική κληρονομιά και η αγροτική παραγωγή αποτελεί τον πραγματικό και διαρκή πλούτο του, αφού σ' αυτόν στηρίζεται η σύγχρονη τοπική οικονομία. Ο οικισμένος χώρος αποτελεί μια οικονομική, κοινωνική και συμβολική πραγματικότητα με διαχρονική, διατηρήσιμη αξία. Η γεωργία και η κτηνοτροφία με προϊόντα ιδιαίτερης ποιότητας (μήλα ΠΟΠ, κάστανα, κεράσια), οι εκδηλώσεις στον κύκλο του χρόνου, με κορυφαία τα καλοκαιρινά πανηγύρια, τους «Μάηδες» κ.ά. αποτελούν κεφάλαιο διαχρονικό, αναξιοποίητο ακόμη στην σημερινή πραγματικότητα. Η παράδοση, άυλη και υλική, δεν είναι ένα νεκρό μουσειακό αντικείμενο, αλλά μοχλός ανάπτυξης για το μέλλον.

Πρέπει να παραδεχθούμε ότι σε κάθε συζήτηση για την αξιοποίηση της παραδοσιακής πολιτιστικής κληρονομιάς, προκειμένου να ενισχυθεί η σύγχρονη εθνική οικονομία, είναι ανάγκη να επιστρατευθεί μια σειρά από επιχειρήματα, που να αποδεικνύουν ότι η παραδοσιακή τεχνογνωσία και αισθητική μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για νέες δημιουργίες, σε όλους τους τομείς της χειροτεχνίας. Η κρίση, οικονομική, αλλά κυρίως αξιών, ήδη φαίνεται ότι οδηγεί στον επαναπροσδιορισμό πορείας τόσο στον τομέα του πολιτισμού όσο και της οικονομίας. Πρέπει εδώ να πω ότι στην Ελλάδα της κρίσης, αλλά και υπό το φως των αποτελεσμάτων της παγκοσμιοποίησης και της παγκόσμιας περιβαλλοντικής κρίσης, όλα όσα εδώ και τρεις περίπου δεκαετίες ως υπεύθυνη για τα επιστημονικά προγράμματα του Κέντρου Λαογραφίας υποστήριζα για την ανάγκη αξιοποίησης του παραδοσιακού πολιτισμού για την ανάπτυξη της χώρας μας, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία.

Η πολιτιστική κληρονομιά που συγκροτείται, όπως είναι γνωστό, από τα υλικά μνημεία ή αντικείμενα και από τις άυλες εκφάνσεις του πολιτισμού, αποτελεί, σύμφωνα με τις ισχύουσες αντιλήψεις πολύτιμο θησαυρό της ανθρωπότητας. Ο όρος διεθνώς αναφέρεται σε ζωντανές εκφράσεις της πολιτισμικής διαδρομής κάθε κοινότητας–ομάδας ανθρώπων, στο παρόν και κυρίως στο μέλλον. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται στην «Σύμβαση για την Προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της

Ανθρωπότητας» η οποία θεσμοθετήθηκε από την UNESCO το 2003 και για την οποία θα μιλήσουμε αναλυτικά παρακάτω.

Ο πολιτισμός, λοιπόν, και δεν χρειαζόταν να μας το πουν οι διεθνείς συμβάσεις, αποτελεί, πέραν των άλλων, μέσον για την ανάπτυξη δικτύων επικοινωνίας, που συνδέονται άμεσα με την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και την αξιοποίηση των δυνατοτήτων, που παρέχουν οι σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις, και τη σύνδεσή τους με τους τομείς της δια βίου μάθησης και της πολιτιστικής διαχείρισης/διοίκησης, συνδέεται δηλαδή άμεσα, σύμφωνα και με τη σύγχρονη θεώρηση, με τις εθνικές πολιτικές στρατηγικές για την ισορροπημένη ανάπτυξη.

Το γεγονός ότι η Ελλάδα διαθέτει σημαντική πολιτιστική κληρονομιά στον Δυτικό κόσμο, η οποία ξεκινά από προϊστορικά χρόνια και διανύει μια εξαιρετική πορεία μέχρι, τουλάχιστον, τους Βυζαντινούς χρόνους και στη συνέχεια μέχρι σήμερα, με άξονα τη γλώσσα και τον πολιτισμό, φαίνεται ότι το ανακαλύπτουμε μόνον σε περιόδους κρίσεων και μάλλον για ψυχολογική μας υποστήριξη, παρά επειδή πιστεύουμε ότι μπορεί να αξιοποιηθεί για την εθνική μας οικονομία. Έτσι, ενώ όλοι οι λαοί του κόσμου εκτιμούν και θαυμάζουν την πολιτιστική μας κληρονομιά, εμείς ελάχιστα την προβάλλουμε και την αξιοποιούμε.

Θεωρούμε ότι οι τοπικές κοινωνίες, οι Περιφέρειες και η Πολιτεία με κατάλληλες πολιτικές στήριξης και ανάπτυξης, οφείλουν ανταποδοτικά να φροντίσουν για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και του παραδοσιακού πολιτισμικού πλούτου. Εξ άλλου οι τεχνικές των παραδοσιακών τεχνών προστατεύονται και από την UNESCO ως Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά και εφόσον η Ελλάδα έχει υπογράψει τη σχετική σύμβαση πρέπει να είναι συνεπής στις υποχρεώσεις της.

Ο πολιτισμός, ως άυλη κληρονομιά (έθιμα-δρώμενα, τεχνογνωσία, χειροτεχνία) είτε ως πρωτογενής παραγωγή και μεταποίηση (γεωργία-κτηνοτροφία-διατροφή) εντάσσεται στο επίκεντρο της αναπτυξιακής διαδικασίας και συνδέεται με τις στρατηγικές της οικονομικής ενίσχυσης στις περιοχές, όπου υπάρχει δυνατότητα αξιοποίησής του. Η ενδυνάμωση των δεσμών ανάμεσα στους αγρότες και τον τόπο τους και συνακόλουθα την παραγωγή γεωργικών προϊόντων και τροφίμων αποτελεί σημαντικό βήμα για μια αγροτική άνοιξη, η οποία θα ενσωματώνει όχι μόνον τις φυσικές πηγές αλλά και τους πολιτισμικούς πόρους για όλη την κοινωνία, αγροτική και αστική.

Η παρούσα ιστορική συγκυρία, που όπως φαίνεται αποτελεί μια από τις πιο κρίσιμες καμπές στην ιστορία της ανθρωπότητας, υπαγορεύει την επάνοδο στους

πολιτισμούς του χώρου, τους πολιτισμούς των κοινωνιών της «εντοπιότητας» και των αξιών τους, μια συζήτηση που εκφεύγει από το πλαίσιο αυτού του εγχειριδίου. Η τοπικότητα (locality) με τη μορφή των παραδοσιακών τοπικών προϊόντων (ΠΟΠ, ΠΓΕ, Οικοτεχνία κ.ο.κ.) είτε της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς φαίνεται ότι αποτελεί τη μετανεωτερική απάντηση στην παγκοσμιοποίηση. Η έννοια της τοπικότητας επανεισάγει την θετική αξιολόγηση της παράδοσης, η αυθεντική έκφραση της οποίας ενσωματώνει το φυσικό περιβάλλον, τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, τους ιστορικούς κοινωνικούς δεσμούς και τις συλλογικές συμπεριφορές των παραδοσιακά δομημένων κοινωνιών, θεωρείται εξ ορισμού, σύμφωνα με τους ευρωπαϊκούς κανονισμούς, βασική παράμετρος στη διαμόρφωση του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου των Προϊόντων Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) καθώς και των Προϊόντων Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ) στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το σκεπτικό της «ονομασίας γεωγραφικής προέλευσης» αναφέρεται σε ένα πνευματικό κατά βάση δικαίωμα, που αναγνωρίζεται από την νομοθεσία ορισμένων χωρών και διεθνών οργανισμών. Αυτό ταυτίζει και προστατεύει προϊόντα, που παράγονται σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή με συγκεκριμένο-παραδοσιακά κατοχυρωμένο τρόπο, και των οποίων τα χαρακτηριστικά και η φήμη έχει συνδεθεί με την τοπική του προέλευση. Ο φάκελος που προωθεί την κατοχύρωσή τους περιλαμβάνει στοιχεία λαογραφικά για την ιστορική διάρκειά τους στον χρόνο στη συγκεκριμένη περιοχή, την κατανάλωσή τους στο πλαίσιο του εθιμικού κύκλου του χρόνου, την ενσωματωμένη παραδοσιακή τεχνογνωσία (διαδικασία καλλιέργειας, μεταποίησης, συντήρησης κ.ο.κ.).

Στην πραγματικότητα προϊόντα που έχουν αναγνωρισθεί για τη μοναδικότητά τους έχουν τη σφραγίδα της αυθεντικότητας, που βοηθάει τους καταναλωτές να τα ταυτίσουν με την γεωγραφική τους ένδειξη. Αυτό με τη σειρά του βοηθάει τα προϊόντα να τοποθετηθούν σε μια πλεονεκτική θέση στις αγορές σε σχέση με άλλα φθηνότερα και λιγότερο «ταυτισμένα με πολιτισμικά στοιχεία» προϊόντα, που δεν διαθέτουν ετικέτα. Πρόκειται για βασική έννοια που ανιχνεύεται στις παραδοσιακές ελληνικές κοινωνίες, οι οποίες στηρίζονταν στην παραγωγή προϊόντων περιορισμένης εμπορικής εμβέλειας άρα και αναγνωρίσιμων αυτομάτως, και στην ανταλλαγή τους με άλλα μέσω των εμπορικών αγορών (παζάρια εβδομαδιαία ή ετήσια) ή των μονίμων αγορών των αστικών κέντρων. Εκεί διαμορφώνονταν τα κύρια χαρακτηριστικά ονομαστών προϊόντων, ορισμένα από τα οποία γίνονταν περιζήτητα έναντι άλλων λιγότερο ονομαστών: π.χ. τσακώνικη μελιτζάνα, πιπεριά Φλώρινας, φιρίκια Πηλίου, λάδι και

ελιές Καλαμάτας, γραβιέρα Κρήτης κ.ο.κ. για τον ελληνικό χώρο, κάτι που ισχύει μέχρι σήμερα.

Μια τέτοια οπτική για τη δυναμικότητα της παράδοσης σε τοπικό επίπεδο, συμβάλλει στον συγκερασμό της θεωρίας με την πράξη, ώστε να υπάρξουν εφαρμόσιμα αποτελέσματα (επιλογή κατάλληλων διατροφικών προϊόντων για κατοχύρωση). Παράλληλα συμβάλλει στη διαμόρφωση καταναλωτών με συνείδηση, αναδεικνύοντας διατροφικές παραγωγές και πολιτισμικές καταβολές, αλλά και παραδοσιακά καταξιωμένα ποιοτικά προϊόντα στην αγορά. Ωστόσο εδώ πρέπει να γίνει μια ουσιαστική και ειλικρινής συζήτηση σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο για την πραγματική αξιοποίηση των χαρακτηρισμένων ως ΠΟΠ/ΠΓΕ προϊόντων και την ορθολογική χωροθέτησή τους, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τον αναπτυξιακό στόχο για τον οποίο δημιουργήθηκαν. Η κατοχύρωση προϊόντων χωρίς αντίστοιχη παραγωγή δεν νοηματοδοτεί τον χαρακτηρισμό τους. Προϊόντα άξια προσοχής και ελκυστικά μπορούν και χωρίς την ετικέτα των ΠΟΠ, να ξαναδώσουν αναπνοή στην ασθμαίνουσα τοπική οικονομία, η οποία για πολλές δεκαετίες επαναπαύτηκε στον τουρισμό.

Η έμφαση στη μικρή γεωργική εκμετάλλευση και μεταποίηση τροφίμων, στην ανάπτυξη τοπικών αγορών και δικτύων διανομής τοπικών προϊόντων και κυρίως την προβολή της ταυτότητας αγροτικών περιοχών, προσιδιάζει στη φυσιογνωμία των μικροαγροτικών δομών, η οποία ίσχυε πάντοτε στον ελληνικό χώρο, με την μικρής κλίμακας παραγωγή. Χάρη σε αυτή διασώθηκε το πλούσιο αγροδιατροφικό κεφάλαιο, το οποίο μπορούμε ακόμη να διαχειριζόμαστε, και τροφοδότησε τον ανεξάντλητο, παρά τη μικρή και φτωχή μας γεωγραφική έκταση, κατάλογο των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων και τροφίμων (ΠΟΠ, ΠΓΕ) και διατήρησε τους δυνατούς πολιτισμικούς και οικογενειακούς δεσμούς των αστών με τον αγροτικό χώρο. Εξ άλλου οι έννοιες συμπόσιο, φιλοξενία, πανηγύρι, γιορτή, άμεσα συνδεδεμένες με γεύσεις και τρόφιμα, εξακολουθούν να κρατούν ακόμη καλά στις τοπικές κοινωνίες του ελληνικού χώρου.

Η παραγωγή προϊόντων με σήμα ποιότητας τη γεωγραφική ένδειξη, ενσωματώνει, πέρα από την οικονομική διάσταση, πολιτισμικές αξίες που καθιστούν την τροφή ένα πολιτισμικό αγαθό με άμεση αξία χρήσης, αξία παραδοσιακής κληρονομιάς και συλλογικής μνήμης.

Για προϊόντα και μικρές ή μικρομεσαίες επιχειρήσεις που υπηρετούν την αγροτική βιομηχανία, αυτή η νέα τάση σηματοδοτεί μια μεγάλη ευκαιρία, καθώς τους απελευθερώνει από τη σύγκριση τιμών με γενικής χρήσεως και τυποποιημένα προϊόντα. Αυτό ανταμείβει τους παραγωγούς και τους ωθεί να κάνουν σήμερα καλά αυτό που

έκαναν πάντα γενιές πριν, χρησιμοποιώντας αιωνόβιες μεθόδους για την παραγωγή και μεταποίηση παραδοσιακών προϊόντων που σίγουρα έχουν διανύσει μακρά πορεία στην περιοχή και έχουν συγκεκριμένες ιδιότητες. Οι νότιες χώρες της Ευρώπης, ευνοημένες τουλάχιστον από τις κλιματικές και εδαφικές συνθήκες, αλλά και με μεγάλο πολιτισμικό απόθεμα, αναγνώρισαν γρήγορα τις εμπορικές δυνατότητες που υπόσχεται η θεσμοθέτηση των παραδοσιακών προϊόντων ονομασίας προέλευσης.

Το μοντέλο της κατευθυνόμενης μαζικής καλλιέργειας συγκεκριμένων ειδών εις βάρος παραδοσιακών τοπικών καλλιεργειών, προκειμένου να είναι εμπορεύσιμα μέσα από τα μεγάλα supermarkets, φαίνεται να χάνει έδαφος υπό το βάρος ωριμότερης αντιμετώπισης των προβλημάτων, που δημιουργεί η μείωση της βιοποικιλότητας, η καταστροφή του περιβάλλοντος, οι επιπτώσεις στην υγεία κ.ο.κ. Η γεωργική κρίση από τη δεκαετία του 1980 στον ευρωπαϊκό χώρο –πρόσφατα αντιληπτή σε μας– συμπορεύεται ήδη με τη γενικευμένη παγκοσμίως οικονομική κρίση και έχει οδηγήσει στη συνειδητοποίηση ότι το τοπικό μπορεί να ξανατεθεί απέναντι στο παγκόσμιο, με ελπίδες επικράτησης. Αυτό που για τον 20ό κυρίως αιώνα ήταν το σύνθημα και οδήγησε στην αποδιοργάνωση της αγροτοποιμενικής ζωής, την εξαφάνιση της τοπικότητας των παραδοσιακών δομών και πολιτισμών, και τη δημιουργία υδροκέφαλων αστικών κέντρων και μονοκαλλιεργειών, αποτελεί στον 21ο αιώνα παράδειγμα προς αποφυγή. Η ενδυνάμωση των δεσμών ανάμεσα στους αγρότες και τον τόπο τους, τα έθιμα και τις εκδηλώσεις που συνδέονται με την οικογενειακή και συλλογική κατανάλωση τροφών, και συνακόλουθα την παραγωγή γεωργικών προϊόντων και τροφίμων αποτελεί σημαντικό βήμα για μια αγροτική άνοιξη, η οποία θα ενσωματώνει όχι μόνον τις φυσικές πηγές αλλά και τους πολιτισμικούς πόρους για όλη την κοινωνία, αγροτική και αστική.

Στην Ελλάδα η σοβούσα οικονομική και κοινωνική κρίση άφησε να φανούν οι εσφαλμένες κατά το παρελθόν επιλογές αγροτικής στρατηγικής για την ανάπτυξη της γεωργίας και κτηνοτροφίας, και η αδυναμία για διαρθρωτικές αλλαγές, οι οποίες θα περιόριζαν τις επιπτώσεις της παγκόσμιας κρίσης στον αγροτικό πληθυσμό, όπως συνέβη σε παρόμοιες κρίσεις κατά το παρελθόν. Μπροστά στην πολυεπίπεδη κρίση, η επανατοπικοποίηση των αγροδιατροφικών συστημάτων μπορεί να δώσει διέξοδο στην κλιματική αλλαγή, τη διαχείριση των απειλούμενων υδάτινων πόρων και της βιοποικιλότητας, να εξασφαλίσει το εισόδημα των παραγωγών. Όλα αυτά που αποτελούν τον πολιτισμικό πλούτο σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, σε συνδυασμό με τα

στοιχεία της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό μοχλό για την τοπική ανάπτυξη.

Όσον αφορά στην άυλη πολιτισμική κληρονομιά, τον έτερο αναπτυξιακό πόλο, η ολοένα και πιο ενεργός συμμετοχή κρατών στην προστασία της τείνει να μετατρέψει την καταγραφή και τεκμηρίωση του λαϊκού και παραδοσιακού πολιτισμού από ακαδημαϊκή δραστηριότητα σε διεθνές θεσμικό πλαίσιο πολιτιστικής διαχείρισης και πολιτικής. Έτσι γίνεται, επιτέλους, ο λαϊκός πολιτισμός αντικείμενο διαφύλαξης, προβολής, μελέτης, εκπαίδευσης και βιώσιμης ανάπτυξης.

1.2. Έννοια, βασικοί όροι και περιεχόμενο του λαϊκού πολιτισμού

1.2.1. Πολιτισμός

Πολιτισμός / Culture, σύμφωνα με τον ορισμό της UNESCO, όπως υιοθετήθηκε παγκοσμίως στην 43η Διεθνή Συνδιάσκεψη της UNESCO για την Παιδεία και τον Πολιτισμό το 1992 στη Γενεύη «*είναι ολόκληρο το πλέγμα των πνευματικών, υλικών, διανοητικών και συναισθηματικών χαρακτηριστικών, που διακρίνουν μια κοινωνία ή μια κοινωνική ομάδα και αποτελούν τα στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητάς της. Σ' αυτά περιλαμβάνονται τρόποι επιβίωσης, παραδόσεις, αντιλήψεις, τέχνες και γράμματα…*».

Ο ορισμός, ευρύτατος, περιλαμβάνει τόσο τον **επίσημο** (επώνυμο, εγγράμματο, ανώτερο) όσο και τον **λαϊκό** (ανώνυμο) **πολιτισμό.** Δεν περιορίζεται στην τρέχουσα **πολιτισμική κληρονομιά**, αλλά εμπλουτίζεται συνεχώς από τη **μνήμη/παράδοση** και τη **δημιουργικότητα,** γονιμοποιείται από τις έξωθεν πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις, συνδέεται με δυναμική σχέση με την παιδεία, μέσω της «ελευθερίας της έκφρασης», της ελευθερίας της συμμετοχής και της ελεύθερης διακίνησης προσώπων, επιστημονικών γνώσεων και πολιτισμικών δημιουργημάτων». Ο **πολιτισμός** αποτελεί στοιχείο **ταυτότητας** ενός συγκεκριμένου πληθυσμού, συνδέεται με την παράδοσή του και τον διακρίνει από άλλες πληθυσμιακές ομάδες. Με αυτά τα χαρακτηριστικά φαίνεται εκ πρώτης όψεως ότι τοποθετείται στον αντίποδα της **παγκοσμιοποίησης**.

Ωστόσο η **παράδοση**, ως διαχρονική σύλληψη και βίωση του κόσμου με τους όρους και τις αξίες της εκάστοτε εθνικής πραγματικότητας, είναι **πρόσφορη στην ανανέωση** και **τον εκσυγχρονισμό**, και έτσι προωθείται από τη Διακήρυξη της UNESCO, αφού ως <u>επιβίωση</u> και ως <u>αναβίωση</u> συνδέει πάντοτε το <u>παρελθόν</u> με το <u>παρόν</u> και αναδεικνύεται σε «πολιτισμική οικουμενική αξία» για το μέλλον.

Λαμβάνουμε ως δεδομένο ότι ο **πολιτισμός** αποτελεί εθνικό κεφάλαιο, η αξιοποίηση του οποίου αποδίδει **οφέλη** σε πολλούς τομείς. Επειδή, ωστόσο, τα αποτελέσματα από την **αξιοποίησή** του συνήθως δεν είναι άμεσα, θεωρήθηκε συχνά αντιοικονομική, και προπάντων κοστοβόρα, **επένδυση**. Έτσι, παρά το γεγονός ότι σε θεωρητικό επιστημονικό επίπεδο έχει αναδειχθεί η μεγάλη του αξία, στην πραγματικότητα εξακολουθεί να θεωρείται ευπαθές προστατευόμενο αγαθό, το οποίο απαιτεί κονδύλια για τη διατήρηση και προστασία του. Ο επαναπροσδιορισμός της σημασίας του πολιτισμού ως οικονομικού μεγέθους υψηλής αξίας για τη χώρα είναι, ιδιαίτερα στη σημερινή συγκυρία, απαραίτητος για την προγραμματισμένη αξιοποίησή

του για την τοπική και εθνική οικονομία. Κι αυτό πρέπει να γίνει σε κεντρικό και περιφερειακό επίπεδο. Το κράτος είναι υποχρεωμένο με κανόνες σύγχρονης πολιτιστικής πολιτικής, αξιοποιώντας και διεθνείς Συμβάσεις και Πρωτόκολλα, αλλά και επιτυχημένα διεθνή παραδείγματα, να διαμορφώσει τα νέα πλαίσια πολιτιστικής πολιτικής, προκειμένου να αποτρέψει κατ' αρχήν την καταστροφή ή κακοποίηση του σημαντικού αυτού κεφαλαίου και τελικά να συμβάλει στην επωφελή για την κοινωνία αξιοποίησή του.

Ο πολιτισμός ως μέσο για την ανάπτυξη δικτύων επικοινωνίας, που συνδέονται άμεσα με την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και την αξιοποίηση των δυνατοτήτων που παρέχουν οι σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις, και τη σύνδεσή τους με τους τομείς της διά βίου μάθησης και της πολιτιστικής διαχείρισης/διοίκησης, συνδέεται, σύμφωνα με τη σύγχρονη θεώρηση, με τις εθνικές πολιτικές στρατηγικές για ισορροπημένη ανάπτυξη[2].

1.2.2. Λαϊκός πολιτισμός[3]

Ο λαϊκός / παραδοσιακός πολιτισμός, αναπόσπαστο μέρος του **πολιτισμού**, περιλαμβάνει το σύνολο των εκδηλώσεων ενός λαού, που αφορούν την καθημερινή του ζωή, τις ασχολίες του, τον τρόπο ψυχαγωγίας του, την καλλιτεχνική δημιουργία του, τις επεμβάσεις στον χώρο και τη φιλοσοφία του στη μακρά διάρκεια. Πρόκειται για ζωντανό οργανισμό, ο οποίος βασίζεται μεν στην παράδοση αλλά εξελίσσεται, υιοθετεί και αφομοιώνει στοιχεία από άλλους πολιτισμούς και την τεχνολογία και αποβάλλει άλλα που παύουν να αντιπροσωπεύουν και ικανοποιούν τις εκάστοτε ανάγκες του. Κι αυτό, γιατί ο λαϊκός πολιτισμός, παραδιδόμενος από γενιά σε γενιά, χαρακτηρίζεται από συνοχή σε μικρότερες χωρικές ενότητες (τοπικοί πολιτισμοί: κρητικός, ποντιακός, ηπειρωτικός κ.ο.κ.).

---

[2] Μυρσίνη Ζορμπά, *Πολιτική του πολιτισμού. Ευρώπη και Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα*, Εκδόσεις Πατάκη, 2014. Βλ. κυρίως Ιωάννης Πούλιος et. al., *Πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σελ. 32-54. Διαθέσιμο στο: https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2394. Βλ. και Θεοδοσία Ανθοπούλου (επιμ.), *Περί εντοπιότητας και ιδιοτυπίας των τροφίμων. Μια εδαφική προσέγγιση της ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013.

[3] Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Ευάγγελος Καραμανές, *Λαογραφία: Παραδοσιακός πολιτισμός* [επιστ. υπεύθυνη σειράς Άσπα Τσαούση], Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων (Ι.Δ.ΕΚ.Ε.), Αθήνα 2008, σελ. 158. [http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/1015].

Ο λαϊκός/παραδοσιακός πολιτισμός με τη μακρά διάρκεια στο χρόνο, ενσωματώνει την **υλική** και **άυλη κληρονομιά**, η αξιοποίηση των οποίων, ως μια εναλλακτική μορφή κοινωνικής συγκρότησης και οικονομικής ανάπτυξης, μπορεί να συμβάλει δυναμικά στον μετασχηματισμό της τοπικής κοινωνίας στο πλαίσιο των δυνατοτήτων που παρέχει και η εφαρμογή της Διεθνούς, Ευρωπαϊκής και Εθνικής νομοθεσίας, αλλά και η σύγχρονη τεχνολογία για την οικονομική ανάπτυξη στην περιφέρεια. Ειδικότερα πρόκειται για τις Συνθήκες και τις Διακηρύξεις της UNESCO για την προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς και τις αναπτυξιακές δράσεις που βασίζονται σε αυτές καθώς και τους Κανονισμούς, τις Συνθήκες, τα Ψηφίσματα και τα Προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ένταξη πολιτιστικών πτυχών στις ευρωπαϊκές πολιτικές και την πολιτιστική και αγροτική παραγωγή.

Υπό τον όρο **λαϊκός πολιτισμός** νοείται το σύνολο των δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων ενός λαού. Πρόκειται για μια ευρύτατη έννοια που περιλαμβάνει την καθημερινή ζωή του λαού, τις ασχολίες του, τον τρόπο ψυχαγωγίας του, την κοσμοθεωρία του. Τι είναι όμως ο λαός και ποιος τον μελετάει; Η έννοια του «λαού» προϋποθέτει ότι κάποιοι άλλοι (οι μορφωμένοι, οι αστοί) έχουν αποσπαστεί από αυτόν, στέκονται απέναντί του, τον μελετούν κι ενδεχομένως τον αξιολογούν: ο λαός εξελίσσεται πιο αργά σε σχέση με την πρωτοπορία των μορφωμένων, των αστών. Αυτό το καταρχήν αρνητικό χαρακτηριστικό του, αποκτά θετική χροιά αν θεωρηθεί ότι ο λαός διασώζει διαχρονικότερες μορφές πολιτισμού, πιο αυθεντικές και αποκαλυπτικές της ταυτότητάς του.

Ο όρος **παράδοση** προέρχεται από το ρήμα «παραδίδω», δηλαδή κληροδοτώ στις επόμενες γενιές στοιχεία από το παρελθόν και το παρόν. Η παράδοση είναι **γραπτή** και **προφορική**. Η γραπτή είναι ό,τι έχομε κληρονομήσει από τους προγόνους μας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα και για τους Έλληνες ανάγεται σε μεγάλο βάθος χρόνου. Η **προφορική παράδοση** αντιπροσωπεύει τα στοιχεία που παραδίδονται από γενιά σε γενιά και συγκροτούν τον πυρήνα του λαϊκού πολιτισμού, ο οποίος εμπλουτίζεται διαχρονικά με νέα στοιχεία.

Παρά την, σε γενικές γραμμές, ευρέως αποδεκτή αξία του, η αναφορά στον λαϊκό πολιτισμό επιβάλλει μια σειρά από διευκρινίσεις και αποκαταστάσεις για το ποια είναι η σχέση του με την παράδοση κι αν αυτό τον συνδέει συνειρμικά με τη συντήρηση. Στο ερώτημα προσπάθησαν να απαντήσουν σχεδόν όλες οι γενιές από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι σήμερα, όταν χρειάστηκε να αξιολογήσουν και να

διαχειριστούν, ανάλογα με τα ιστορικά και κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα, την πολιτιστική κληρονομιά[4].

Με παρόμοιο περιεχόμενο χρησιμοποιούνται τις τελευταίες δεκαετίες οι όροι **πολιτιστική κληρονομιά** (υλική και άυλη), **αγροτική κληρονομιά**, με έμφαση στην σχέση τους με το παρόν ή τον χώρο, περιγράφοντας τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές, που υπαγορεύουν διαφορετική ορολογία. Η ορολογία εξ άλλου περιγράφει τις θεμιτές χρήσεις του περιεχομένου της, αλλά και καταχρήσεις στο πλαίσιο της **πολιτιστικής διαχείρισης** και «**αξιοποίησης**».

1.2.3. Πολιτιστική κληρονομιά

Η **πολιτιστική κληρονομιά** ενός τόπου συγκροτείται από τα υλικά μνημεία ή αντικείμενα και από τις άυλες εκφάνσεις του πολιτισμού και αποτελεί πολύτιμο θησαυρό της ανθρωπότητας, ο οποίος έφτασε ως τις μέρες μας δια μέσου των αιώνων. Η προστασία των ποικίλων εκφάνσεών της συνδέεται άμεσα με την ανάδειξη της πολιτισμικής πολυμορφίας και αποτελεί θεμελιώδη άξονα ανάπτυξης σύνθετων εκδηλώσεων και λειτουργιών. Σήμερα η πολιτιστική κληρονομιά διεθνώς αναφέρεται και σε ζωντανές εκφράσεις της ιστορικής διαδρομής ενός λαού, οι οποίες έχουν συνέχεια στο παρόν και προφανώς στο μέλλον.

Όπως προαναφέρθηκε ο όρος γίνεται ευρέως γνωστός εξαιτίας της χρήσης του σε θεσμικά κείμενα της UNESCO και καθιερώνεται με τη Σύμβαση για την Προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς το 2003 (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage http://unesdoc.unesco.org/). Η άυλη κληρονομιά σύμφωνα με την σύμβαση περιλαμβάνει «πρακτικές, αναπαραστάσεις, εκφράσεις, γνώσεις και τεχνικές, καθώς και εργαλεία, αντικείμενα, χειροτεχνήματα και πολιτιστικοί χώροι, που συνδέονται με τα παραπάνω, και τα οποία οι κοινότητες, οι ομάδες και σε κάποιες περιπτώσεις τα άτομα αναγνωρίζουν ότι αποτελούν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους» και ***μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά***, αναδημιουργείται συνεχώς από τις κοινότητες και τις ομάδες σε συνάρτηση με το ***περιβάλλον***, την αλληλεπίδρασή τους με τη φύση και την ιστορία τους, παρέχει την ***αίσθηση ταυτότητας*** και ***συνέχειας***,

[4] Ακαδημία Αθηνών / Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Πρακτικά Συνεδρίου, *Ο Ν. Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τόμ. 2, Αθήνα 2012, όπου το θέμα αντιμετωπίζεται από πολλές πλευρές, μέσα από μια σειρά ανακοινώσεων.

συμβάλλοντας έτσι στην προώθηση του σεβασμού της πολιτιστικής πολυμορφίας και της ανθρώπινης δημιουργικότητας».

Για την εφαρμογή της σύμβασης κύρια σημεία αποτελούν η **διαφύλαξη** των στοιχείων της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, η **σύνδεσή τους με τη ζωή της κάθε κοινότητας** και μέσω αυτών **η ανάδειξη της διαχρονικής διάστασ**ής τους σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο, με έμφαση στις εκπαιδευτικές δράσεις, προκειμένου οι νέοι να ενδιαφερθούν για τις εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού της εποχής τους και να συνειδητοποιήσουν ότι οι ίδιοι είναι κληρονόμοι-φορείς και ταυτόχρονα διαχειριστές των εκφάνσεων αυτών.

Εξ άλλου ο όρος **κληρονομιά** εμπεριέχει την έννοια της **συμμετοχικής κυριότητας,** ή οποία μεταφέρεται από το παρελθόν στο παρόν, από τους γονείς στα παιδιά, ως κληρονόμους, αλλά και της **συλλογικής διαφύλαξης**, του **εμπλουτισμού** ενδεχομένως με νέα πολιτισμικά στοιχεία και της **παράδοσης** στις επόμενες γενιές. Υπό την έννοια αυτή η εκπαιδευτική αξιοποίηση του λαογραφικού υλικού λειτουργεί ως δεξαμενή δημιουργικής έμπνευσης με διεθνή προοπτική κυρίως για τους μαθητές[5].

1.2.4. Πολιτιστικό περιβάλλον

Πολιτιστικό (ή ανθρωπογενές) περιβάλλον[6] θεωρείται η αδιαίρετη ενότητα πολιτισμού, παρέμβασης του ανθρώπου, και φυσικού τοπίου. Περιλαμβάνει έναν οικισμό ή ένα συγκεκριμένο μνημείο/χώρο, τον άμεσο ζωτικό του χώρο (δάσος, αγροί,

---

[5] *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (Ποίηση - Πεζογραφία - Θέατρο), Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, 8-12 Δεκεμβρίου 2010,* (υπεύθυνη έκδοσης, γενική επιστ. επιμέλεια: Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμέλεια ύλης, επιστ. επιμέλεια: Γιώργος Βοζίκας), Αθήνα 2013, σελ. 1660, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 30, Αθήνα 2013, *Narratives Across Space and Time: Transmissions and Adaptations. Proceedings of the 15th Congress of the International Society for Folk Narrative Research*, June 21-27, 2009 Athens, Scholarly Supervision: Aikaterini Polymerou-Kamilaki, Editorship Committee: Aikaterini Polymerou-Kamilaki, Evangelos Karamanes, Ioannis Plemmenos, Publications of the Hellenic Folklore Research Centre, Academy of Athens – 31, Athens 2014: τ. I-III.

[6] Αξίζει να σημειωθεί, αναφορικά με την ανάπτυξη του ενδιαφέροντος της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα έργα ΑΠΕ (Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας), ότι οι πιο προηγμένες τεχνολογικά και οικονομικά ευρωπαϊκές χώρες είχαν αρχικά την πλήρη πρωτοβουλία ανάπτυξης του τομέα των ΑΠΕ και από αυτές μεταβιβάστηκε η πρωτοβουλία (ή μεγάλο μέρος της) στην Ευρωπαϊκή Ένωση, εν μέρει με σκοπό την ανάπτυξη ενιαίου πλαισίου και αγοράς ΑΠΕ, που θα διευκολύνει και την επιχειρηματικότητα στις χώρες αυτές.

νερά) και το ευρύτερο γεωγραφικό τοπίο μέσα στο οποίο το ανθρωπογενές δημιούργημα εντάσσεται. Κάθε πολιτισμικό περιβάλλον διακρίνεται για τη μοναδικότητά του καθώς ενσωματώνει τα υλικά στοιχεία που το αποτελούν καθώς και τα άυλα, που συνοδεύουν τη δραστηριότητα των ανθρώπων (ήθη, έθιμα, θρύλους, θρησκευτικές παραδόσεις και λατρευτικές πρακτικές, τεχνικές, πρακτικές και σύμβολα, αξίες ιστορικές, αισθητικές, κοινωνικές)[7].

Το Σύνταγμα της Ελλάδας (1975, 1986, 2001, 2008) προβλέπει ότι «η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του κράτους και δικαίωμα του καθενός. Για τη διαφύλαξή του το Κράτος έχει υποχρέωση να λαμβάνει ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας» (άρθρο 24, παράγραφος 1). Με τον τρόπο αυτόν, το Σύνταγμα διαμορφώνει το γενικό πλαίσιο για την προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος στην Ελλάδα, θέτοντας το περιβάλλον κάτω από αυστηρή συνταγματική και κρατική προστασία.

Νόμος 1650/1986 «Για την προστασία του περιβάλλοντος» (ΦΕΚ 160/Α/18-10-1986). Νόμος 3028/2002 «Για την Προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» (ΦΕΚ 153/Α/28-6-2002), ο οποίος αντικατέστησε τον Νόμο 5331/1932 (ΦΕΚ 275/Α/24-8-1932), η προστασία «έχει ως σκοπό τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης χάριν της παρούσας και των μελλοντικών γενεών και την αναβάθμιση του πολιτιστικού περιβάλλοντος» και «περιλαμβάνεται στους στόχους οποιουδήποτε επιπέδου χωροταξικού, αναπτυξιακού, περιβαλλοντικού και πολεοδομικού σχεδιασμού».

Συμβάσεις ευρωπαϊκές, όπως για την Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Ευρώπης («Σύμβαση της Γρανάδας», 1985), για την Προστασία της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς («Σύμβαση της Βαλέττα», 1992, αναθεωρημένη 2005), Σύμβαση του Τοπίου («Σύμβαση της Φλωρεντίας» 2010[8]) η οποία κυρώθηκε από την

---

[7] Περισσότερα βλ. Ιωάννης Πούλιος, «Διαχείριση υλικής πολιτισμικής κληρονομιάς, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη» στο Ιωάννης Πούλιος et. al., *Πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη*. [ηλεκτρ. βιβλ.] Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σελ. 32-54.

[8] Η εν λόγω σύμβαση (Council of Europe, 2000 ΦΕΚ 30/Α/25-2-2010) αναγνωρίζει ότι το τοπίο αποτελεί βασικό στοιχείο της φυσικής και πολιτισμικής κληρονομιάς της Ευρώπης και ότι χρήζει ιδιαίτερης προστασίας λόγω του διαρκούς μετασχηματισμού του εξαιτίας ραγδαίων παγκόσμιων αλλαγών (προοίμιο). Επισημαίνεται με έμφαση η σημασία του τοπίου για την ποιότητα ζωής και την ευημερία του ατόμου και ολόκληρης της κοινωνίας, καθώς και η δυνατότητα συμβολής του στην επίτευξη της βιώσιμης

ελληνική κυβέρνηση δέκα χρόνια μετά την υπογραφή της και μια σειρά νόμων για την αδειοδότηση για τη χωροθέτηση έργων. Η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος πρέπει να αποτελεί βασικό πυλώνα βιώσιμης ανάπτυξης μιας περιοχής.

1.2.5. Η παράδοση και ο σύγχρονος άνθρωπος

Η **διαγενεακή μεταβίβαση** είναι το κύριο γνώρισμα του λαϊκού πολιτισμού και οι κληρονόμοι, εφ' όσον την αποδέχονται, είναι υπόλογοι απέναντι στους προγόνους (πατρογονική κληρονομιά) αλλά και απέναντι στους επιγόνους. Είναι αυτό που ο ποιητής, με δραματικό τόνο ονομάζει κρίση/δίκη, για όποιον δεν προστατεύσει ό,τι κληρονόμησε από τους προγόνους:

Γνώμες, καρδιές, όσοι Έλληνες,
Ό, τι είστε, μην ξεχνάτε:
Δεν είστε από τα χέρια σας
Μονάχα, όχι! Χρωστάτε
Και σε όσους ήρθαν, πέρασαν,
Θα ρθούνε, θα περάσουν,
Κριτές θα μας δικάσουν
Οι αγέννητοι, οι νεκροί.

(Κ. Παλαμάς, Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου, Πρόλογος, 1907)

Το ερώτημα αν η παράδοση, όπως αυτή έχει καταγραφεί και αποτυπωθεί στα μουσεία, όπως ζει ακόμη στη συλλογική μνήμη του λαού και όπως αποσπασματικά διαιωνίζεται μέσα από τις σύγχρονες γενιές, μπορεί να αποτελέσει πηγή έμπνευσης στη σημερινή εποχή. Ενδεχομένως μία απάντηση θα την χαρακτήριζε ελάχιστα χρήσιμη για το μέλλον, στο οποίο οι λαοί καλούνται να ζήσουν χωρίς διαφορετικότητα με κοινές πολιτισμικές συμπεριφορές, ομογενοποιημένοι μέσα από το φίλτρο της παγκοσμιοποίησης[9].

Ο αντίλογος στηρίζεται στο επιχείρημα ότι η μελλοντική εξέλιξη ενός τόπου, περνάει και μέσα από την παράδοσή του, παρά το γεγονός ότι οι φυσικοί δεσμοί με αυτή την παράδοση είναι σήμερα πια πολύ χαλαροί. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι ο λαϊκός πολιτισμός ανάλογα με τα δεδομένα κάθε εποχής και τα μέσα επικοινωνίας που διέθετε,

---

ανάπτυξης και του δημοσίου συμφέροντος (προοίμιο). Με τη σύμβαση αυτή, επομένως, εισάγεται δυναμικά η ανθρώπινη διάσταση στη διαχείριση του τοπίου.

[9] Βλ. Θεοδοσία Ανθοπούλου (επιμ.), *Περί εντοπιότητας και ιδιοτυπίας των τροφίμων. Μια εδαφική προσέγγιση της ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013.

υπήρξε δεκτικός σε εξωτερικές επιρροές. Άλλωστε στο σταυροδρόμι τριών ηπείρων, δύσκολα θα μπορούσαμε να τον εντάξουμε στο σχήμα ενός ενιαίου και αναλλοίωτου προτύπου. Πρέπει να δεχθούμε ότι οι καινοτομίες και οι επιρροές αφομοιώνονταν σε μία πολιτισμική ενότητα βαθιά ριζωμένη και καταξιωμένη σε ιστορικογεωγραφικά πλαίσια και οι εκδηλώσεις της ζωής αποκτούσαν και διατηρούσαν για μακρό χρόνο ευδιάκριτη πολιτισμική ταυτότητα. Οι μικρότερες χωρικές ενότητες (κοινότητα, επαρχία), αποτελούσαν ένα ομοιογενές και ως ένα σημείο αυτόνομο σύνολο πολιτισμού, που αντανακλούσε την υποταγή- συμβολικά θαυμασμό και σεβασμό-, στη φύση και τον περιορισμό, ως προς την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων στα όρια του αναγκαίου και απαραίτητου. Η διαχρονική και σε βάθος γνώση των στοιχείων και κανόνων που συγκροτούσαν τον λαϊκό πολιτισμό μπορεί να αποτελέσει σταθερό υπόβαθρο για σχεδιασμούς του μέλλοντος, αξιοποιώντας και τα επιπλέον εργαλεία που προσφέρει η σύγχρονη τεχνολογία για την πολυπόθητη βιώσιμη / αειφόρο ανάπτυξη, χρέος μας απέναντι στις γενιές που θα ακολουθήσουν.

Για παράδειγμα, η γεωργική κρίση από τη δεκαετία του 1980 στον ευρωπαϊκό χώρο, συμπορεύεται ήδη με τη γενικευμένη παγκοσμίως οικονομική κρίση. Η αντιπαράθεση του παγκόσμιου προς το τοπικό στους τομείς της αγροτικής, για παράδειγμα, παραγωγής, επέφερε, κατά γενική ομολογία, την αποδιοργάνωση της αγροτοποιμενικής ζωής και τη δημιουργία υδροκέφαλων αστικών κέντρων και μονοκαλλιεργειών. Όπως προαναφέραμε, τα αποτελέσματα αυτού του γεγονότος έχουν οδηγήσει στη συνειδητοποίηση ότι το τοπικό πρέπει ξανά να αντιπαρατεθεί στο παγκόσμιο. Αυτό που για τον 20ό κυρίως αιώνα ήταν το σύνθημα ζωής και οδήγησε στην αποδιοργάνωση της αγροτοποιμενικής ζωής αποτελεί στον 21ο αιώνα παράδειγμα προς αποφυγή. Η ενδυνάμωση εκ νέου των δεσμών ανάμεσα στους αγρότες και τον τόπο τους και η συνακόλουθη στροφή προς την παραγωγή γεωργικών προϊόντων και τροφίμων αποτελεί σημαντικό βήμα για μια αγροτική άνοιξη, η οποία θα ενσωματώνει όχι μόνον τις φυσικές πηγές αλλά και τους πολιτισμικούς πόρους για όλη την κοινωνία, αγροτική και αστική. Έτσι στην αρχή του 21ου αιώνα γίνεται λόγος για επιστροφή στην τοπικότητα, την χρήση ήπιων μορφών ενέργειας, για Αγροτική Κληρονομιά.

1.2.6. Αγροτική κληρονομιά

Σε Οδηγό[10] του Συμβουλίου της Ευρώπης (2003), και αφού έχουν γίνει εμφανή τα αποτελέσματα της παγκόσμιας κρίσης από την στροφή των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα στην θεοποίηση της παγκοσμιοποίησης σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας (παραγωγή, ενδυμασία, τέχνη κ.ά.), γίνεται πλέον λόγος, με μια δόση νοσταλγικής επιστροφής, στην ευρισκόμενη «εν αποδρομή» **αγροτική κληρονομιά**. Η νέα ορολογία περιγράφει τον παραδοσιακό αγροτικό/λαϊκό πολιτισμό, τοποθετεί δηλαδή «τον παλαιόν οίνον εις νέον ασκόν». Το εμπλουτισμένο περιεχόμενο της αγροτικής κληρονομιάς, η οποία τώρα μπορεί να ανήκει κατά ένα μεγάλο μέρος σε αστούς, που πριν από κάποιες δεκαετίες την εγκατέλειψαν για οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους, συναπαρτίζεται[11] από το **τοπίο**, όπως διαμορφώθηκε με το πέρασμα του χρόνου και την ανθρώπινη παρέμβαση και εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, την «εξωτική» σχεδόν **αγροτική αρχιτεκτονική** (χωριά, οικισμοί, απομονωμένα σπίτια και κτήρια, χαλάσματα και υπολείμματα κτισμάτων), τις μισοξεχασμένες **τεχνικές**, τα σκουριασμένα **εργαλεία** και την ελλιπή **τεχνογνωσία,** που έκαναν κάποτε εφικτή τη δημιουργική δραστηριότητα και σε ορισμένες περιπτώσεις εξακολουθούν να διαδραματίζουν πρωτεύοντα ρόλο στη συντήρηση, την αποκατάσταση, την τροποποίηση και τον εκσυγχρονισμό των προϊόντων της, σύμφωνα

---

[10] *European Rural Heritage Observation Guide / Ευρωπαϊκός Οδηγός Παρατήρησης της Αγροτικής Κληρονομιάς* - 13η CEMAT (2003). 4. (Επιμέλεια μετάφρ. στα Ελληνικά, Α. Γουργιώτης).

[11] Όπως σημειώνεται στον *Ευρωπαϊκό Οδηγό Παρατήρησης της Αγροτικής Κληρονομιάς – CEMAT* (http://www.ypeka.gr/LinkClick.aspx?fileticket=n8qrn%2Fcf9mc%3D&tabid=322&language=el-GR)

«η κληρονομιά αυτού του είδους είναι σχετικά εύκολα αναγνωρίσιμη για τον λαογράφο, εθνολόγο, ανθρωπολόγο αναγνωρίσιμη. Απαρτίζεται από τα εξής στοιχεία:

τα τοπία, όπως έχουν διαμορφωθεί από την επίδραση της ανθρώπινης δραστηριότητας στο περιβάλλον εδώ και αιώνες,

τα ακίνητα, τα οποία περιλαμβάνουν τόσο κτήρια αγροτικής χρήσης, όσο και κτήρια που σχετίζονται με τη βιοτεχνία, τη βιομηχανία και τον τουρισμό ή δημόσια κτήρια, και αποτελούν εκφραστές συγκεκριμένων δραστηριοτήτων ή απλώς μιας αρχιτεκτονικής γραμμής,

την κινητή περιουσία, η οποία περιλαμβάνει αντικείμενα οικιακής χρήσης (έπιπλα παραδοσιακής τέχνης), αντικείμενα για θρησκευτικούς (εξοπλισμό για εκκλησίες και ξωκλήσια) και εορταστικούς (άρματα καρναβαλιού, συνεταιριστικά ή κοινοτικά εμβλήματα) σκοπούς,

τα προϊόντα που προκύπτουν από την προσαρμογή στις τοπικές συνθήκες και παράγονται με τις παραδοσιακές μεθόδους καλλιέργειας, εκτροφής, μεταποίησης και επεξεργασίας. Πρόκειται για φυτικές ποικιλίες (φυτά, φρούτα, λαχανικά κτλ.) και τοπικά είδη ζώων αλλά και για πιο εξειδικευμένα προϊόντα (κρασί, τυρί, προϊόντα κρέατος κτλ.)».

με την παραδοσιακή λογική σχεδιασμού και την αισθητική των κτηρίων, του περιβάλλοντος και του τοπίου ως συνόλου.

Οι τεχνικές αυτές επεκτείνονται και περιλαμβάνουν σύμβολα, καλλιτεχνικές και πολιτιστικές αξίες με την ευρύτερη έννοια. Η αγροτική κληρονομιά, που περιλαμβάνει το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, αντιμετωπίζεται ξανά ως ένα ευρύτατο ζωντανό σύνολο, διευρύνοντας την έννοια της μικρής αγροτικής περιουσίας με τα κτίσματα, τους αγρούς και τη δραστηριότητα των ανθρώπων εντός των ορίων τους. Η ρομαντική, πλην αναγκαστική και ρεαλιστική, στροφή προς την αγροτική ζωή, με κέντρο το άστυ, κρύβεται πίσω από κάθε προσπάθεια τόνωσης της αγροτικής ζωής, της επιστροφής στο **παραδοσιακό αγρόκτημα**, τα **τοπικά παραδοσιακά προϊόντα** (ΠΟΠ/ΠΓΕ/ΕΠΙΠ), τον **αγροτοτουρισμό**, την **οικοτεχνία**, με την θεσμοθέτηση μέτρων για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

Η αλλαγή των κοινωνικών και οικονομικών δομών, των επικοινωνιών και της τεχνολογίας έχουν, βεβαίως, διευρύνει την έννοια του αγροτικού χώρου της υπαίθρου, πέραν των δραστηριοτήτων αναψυχής και δεύτερης κατοικίας, στην αναζήτηση ενός διαφορετικού τρόπου ζωής από αυτόν των αστικών κέντρων. Η αγροτική απασχόληση (γεωργία-κτηνοτροφία και συναφείς ασχολίες) γίνεται ολοένα πιο πολυδιάστατη με υπηρεσίες προς την κοινότητα σε συλλογικό (προστασία του περιβάλλοντος) και ατομικό επίπεδο (φιλοξενία, πώληση προϊόντων), με ιδιαίτερη έμφαση στον τομέα του τουρισμού.

Η διαφοροποίηση αυτή καταργεί τα παραδοσιακά στεγανά των αποκλειστικών δραστηριοτήτων (γεωργός, κτηνοτρόφος, μελισσοκόμος, κυνηγός, ψαράς κ.ά.) πράγμα που απαιτεί μια διαφορετική προσέγγιση, ιδιαίτερα σε χώρες, όπως η Ελλάδα, όπου η **παραδοσιακή αγροτική ζωή** εξακολουθεί χωρίς διακοπή να αποτελεί μια πραγματικότητα.

Με τη νέα πραγματικότητα η σύγχρονη στάση απέναντι στην παραδοσιακή κληρονομιά έχει διαφοροποιηθεί. Αντικείμενα, τα οποία στο παρελθόν αξιολογούνταν μόνον ως εργαλεία, τώρα εκτιμώνται για την ιστορική, αισθητική, ακόμη και συμβολική αξία τους. Ενδεχομένως και μια πολιτιστική, κοινωνική ή οικονομική αξία, πέρα από τη λειτουργικότητα, που αιτιολογεί την ύπαρξή τους. Η ανάγκη επιπλέον για κάποια επιλογή οδηγεί στην ενσωμάτωση μεγάλου μέρους των στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς σε αναπτυξιακές δράσεις, όπως ο τουρισμός, η εκπαίδευση, οι συλλογικές δραστηριότητες, η προσέλκυση αστών στον αγροτικό χώρο για μόνιμη διαβίωση, που ευνοούνται από την ανάπτυξη της τεχνολογίας και την εύκολη επικοινωνία.

Συνήθως, η διαχρονική διαδρομή και το υπόβαθρο των σημαντικότερων στοιχείων της παραδοσιακής κληρονομιάς είναι γνωστά. Ωστόσο, πολλά στοιχεία του παρελθόντος δεν μαρτυρούν εύκολα την πολιτισμική αξία τους και η αξιολόγησή τους πρέπει να διερευνηθεί, καθώς μπορεί να αποτελούν το μοναδικό ίσως απομεινάρι του παρελθόντος. Στις περιπτώσεις αυτές η ανάγκη διατήρησής τους είναι ακόμα μεγαλύτερη. Για παράδειγμα, μια *σηκωματάρικη ελιά* στην Κρήτη, παραπέμπει στο κληρονομικό λαϊκό δίκαιο, σύμφωνα με το οποίο ο ιδιοκτήτης (πατέρας) κληροδοτούσε σε άλλον (γιό συνήθως) τη γη και σε άλλον (κόρη) την επικαρπία του δένδρου. Η παρουσία μέσα σε δάσος πετρόκτιστων τοίχων μαρτυρεί την ύπαρξη καλλιεργειών, ή οικισμού. Τοπωνύμια όπως *Αμπέλια, Παλιάμπελο, Χωράφια* κ.ά. μαρτυρούν καλλιεργητικές πρακτικές του παρελθόντος. Η καταγραφή και διάσωσή τους είναι αναγκαία μολονότι η αξιοποίησή τους δεν είναι εξ αρχής προφανής.

Ιδιαίτερα σε χώρες όπου η «παραδοσιακή» αγροτική ζωή εξακολουθεί να αποτελεί πραγματικότητα, η διαχείρισή της απαιτεί μια στρατηγική προσέγγιση, προκειμένου η αξιοποίηση του πολιτιστικού αποθέματος να οδηγήσει τις νέες γενιές σε μια αρμονική συμβίωση με το παρελθόν, μέσω μιας ανάπτυξης, που θα συνδυάζει την οικονομία με την ποιότητα ζωής, αυτό που έχει κατά καιρούς χαρακτηριστεί ως **βιώσιμη** ή **αειφόρος**, η ακόμη **αξιοβίωτη ανάπτυξη**[12].

1.2.7. Βιώσιμη / αειφόρος[13] / αξιοβίωτη ανάπτυξη

Ο μύθος του Θεσσαλού υλοτόμου Ερυσίχθονα[14], ο οποίος καταστρατηγώντας τον ηθικό νόμο προστασίας του δάσους, υλοτομεί στο ιερό δένδρο της θεάς Δήμητρας,

---

[12] Δ. Ρόκος, *Αξιοβίωτη Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη. Για έναν ειρηνικό και καλύτερο κόσμο*. «Εισαγωγή στις βασικές έννοιες της "ανάπτυξης"». [http://environ.survey.ntua.gr/files/keimena/rokos_e.pdf]

[13] Με τους όρους «αειφορία» ή «βιώσιμη ανάπτυξη» αποδίδονται στα ελληνικά οι αγγλικοί sustainability ή sustainable development. Στην ελληνική υπάρχει ένας κατάλογος με διάφορες μεταφραστικές και ενίοτε διασταλτικά ερμηνευτικές εκδοχές. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους όρους: αυτοσυντηρούμενη, διαρκής, διατηρήσιμη, αέναη, αειφόρος, οικολογικά διατηρήσιμη, ισομερής, ήπια ανάπτυξη, οικοανάπτυξη κ.λπ. Οι συχνότερα χρησιμοποιούμενοι είναι αειφόρος, -ική και βιώσιμη ανάπτυξη.

[14] Ο Ερυσίχθων συμβολίζει διαχρονικά τον αχόρταγο άνθρωπο, που αποτελεί πληγή της γης και κατ' επέκτασιν του περιβάλλοντος. Βλ. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Κατάλογος έκθεσης «Ερυσίχθων. Σύγχρονη ανάγνωση του μύθου», Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ελευσίνας «Λεων. Κανελλόπουλος» 5/07-3/10/2010. Στο πλαίσιο του Προγράμματος Δάσος-Ζωή-Πολιτισμός της Ακαδημίας Αθηνών και του Μουσείου Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, [Οργάνωση Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της

και τιμωρείται με αιώνια πείνα, η οποία τον οδηγεί στον θάνατο, έχει γίνει πηγή έμπνευσης από αρχαίους[15] και Ευρωπαίους[16] πολύ πριν από τις προσπάθειες των διεθνών οργανισμών να προστατεύσουν το περιβάλλον. Η κατασπατάληση των φυσικών πόρων από τον άνθρωπο είναι πολύ παλιά, αφού ο άνθρωπος, σύμφωνα με τις επικρατέστερες θρησκείες θεωρήθηκε «η κορωνίδα της δημιουργίας».

Μόλις τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ο κίνδυνος να στερηθούν οι μελλοντικές γενιές τη δυνατότητα να ικανοποιήσουν τις ανάγκες επιβίωσης, εξαιτίας της εξάντλησης των φυσικών αποθεμάτων του γήινου οικοσυστήματος, οδήγησε στην αναζήτηση και τον σχεδιασμό προγραμμάτων ανάπτυξης, που θα εξασφαλίζουν βιώσιμη ανάπτυξη και για τις μελλοντικές γενιές. Ειδικοί επιστήμονες έκρουσαν τον κώδωνα του περιβαλλοντικού κινδύνου και επεσήμαναν την αναγκαιότητα λήψης μέτρων για την αφύπνιση του σύγχρονου καταναλωτικού ανθρώπου.

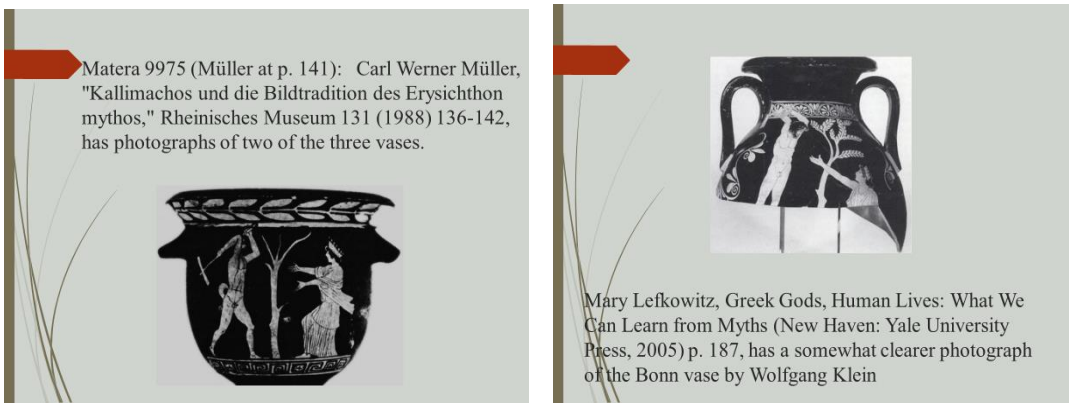

Εικ. 1.1. Αναπαραστάσεις σε αρχαία αγγεία της κοπής του ιερού δένδρου της Δήμητρας από τον Ερυσίχθονα

Εικ. 1.2. Αναπαραστάσεις με θέμα τον Ερυσίχθονα

Ακαδημίας Αθηνών. Συνεργασία με το Δήμο Ελευσίνος]. Επιμέλεια Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Λουίζα Καραπιδάκη, Αθήνα 2010.

[15] Καλλίμαχος, «Ύμνος εις Δήμητραν».

[16] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. αναλυτικά κεφάλαιο 3.

Ως τρία μεγάλα βήματα προς την κατεύθυνση αυτή μπορούν να θεωρηθούν: η Συνδιάσκεψη του ΟΗΕ στη Στοκχόλμη για το Ανθρώπινο Περιβάλλον το 1972, η Έκθεση «Το Κοινό μας Μέλλον» της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη[17] το 1987 και η Συνδιάσκεψη του ΟΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη στο Ρίο ντε Τζανέιρο[18] το 1992. Σε αυτό το πλαίσιο η Ευρωπαϊκή Ένωση διαμορφώνει σταδιακά την αντίστοιχη στρατηγική και προτείνει δράσεις για την βιώσιμη ανάπτυξη.

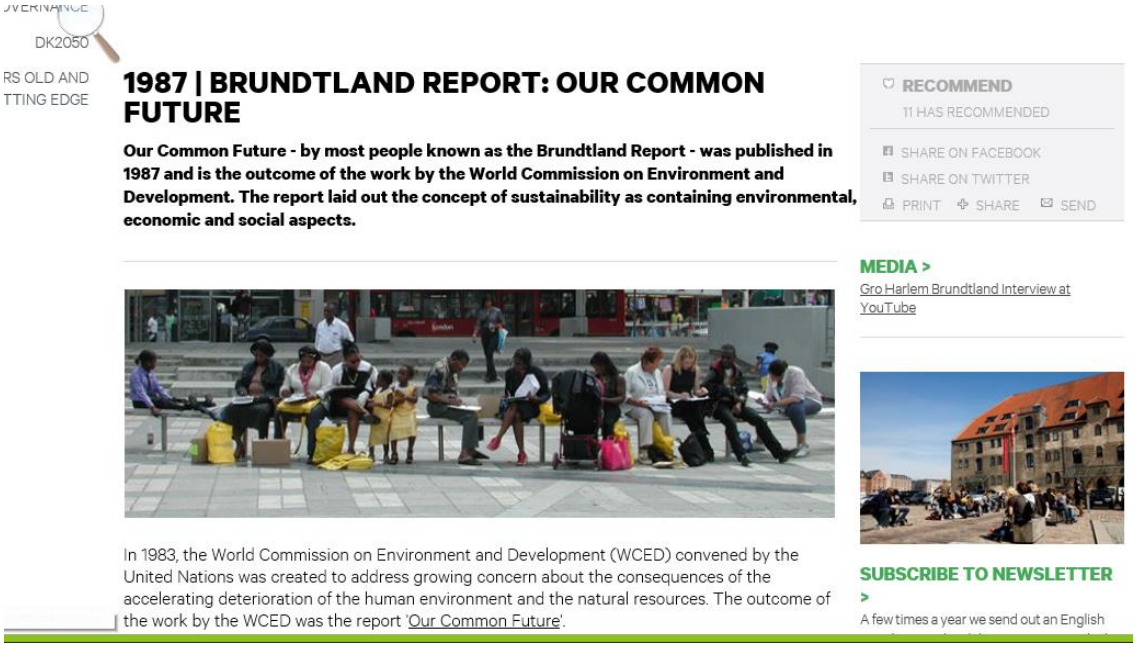

Εικ. 1.3. Ιστοχώρος της Έκθεσης Brundland

[17] United Nations, World Commission on Environment and Development, Our Common Future (the Brundtland Report), Oxford University Press, Oxford, 1987. Τότε εισάγεται για πρώτη φορά ο όρος «βιώσιμη ανάπτυξη» από την πρωθυπουργό της Νορβηγίας, Gro Harlem Bruntland, για την ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες των σύγχρονων γενεών χωρίς να θέτει σε κίνδυνο την δυνατότητα των επόμενων να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες, συνδέοντας την ανάπτυξη με την αμοιβαιότητα των γενεών.

[18] Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro. Technical report, United Nations, 1992. Σύμφωνα με την Agenda 21, βιώσιμη είναι η ανάπτυξη που παρέχει μακροπρόθεσμα οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά οφέλη φροντίζοντας τις ανάγκες της παρούσας γενιάς, αλλά και των μελλοντικών.

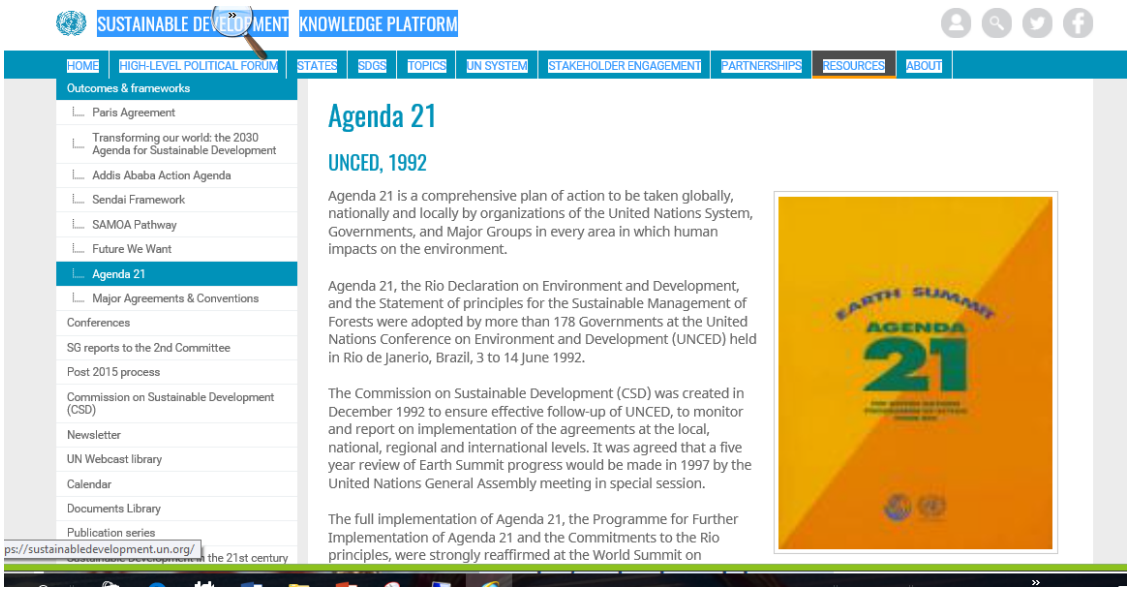

Εικ. 1.4. Επίσημος ιστοχώρος Agenda 21

Εικ. 1.5. Ιστοχώρος για την Συνθήκη του Μάαστριχτ

Με δεδομένο ότι οι άνθρωποι και το περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσονται και δραστηριοποιούνται δεν λειτουργούν χωριστά αλλά ως ένα ενιαίο σύνολο, για την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης είναι απαραίτητο οι τρεις πυλώνες να αναπτύσσονται εξίσου και να αλληλεπιδρούν με συγκεκριμένο τρόπο. Η βιώσιμη ανάπτυξη συνεπάγεται

τη συμμόρφωση με αντίστοιχες προϋποθέσεις και περιορισμούς (περιβαλλοντικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς). Γιατί μέχρι σήμερα πολλά έχουν ειπωθεί και γραφεί για το θέμα, αλλά πολύ λιγότερα έχουν γίνει για την έμπρακτη εφαρμογή τόσο σε διεθνές όσο και σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο για πολυσύνθετους πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Η βιώσιμη ανάπτυξη όμως, πέρα από μία επίκαιρη, μοντέρνα και πολυσυζητημένη έννοια, είναι κάτι περισσότερο. Αποτελεί αυτή τη στιγμή τη μόνη πολιτική, που μπορεί βγάλει την ανθρωπότητα από τα αδιέξοδα της οικολογικής και οικονομικής κρίσης που διέρχεται.

Σε εθνικό επίπεδο και τοπικό επίπεδο τα προβλήματα διαφοροποιούνται και εκεί κάθε κράτος φέρει τη δική του ευθύνη για τη λήψη μέτρων για τη βιωσιμότητα των πόρων του. Η αειφορία ως έννοια νέα έχει δημιουργήσει συζητήσεις κυρίως, επειδή θεωρήθηκε ότι αντιστρατεύεται στην οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο μια υγιής οικονομία έχει μεγαλύτερη ικανότητα να παράγει τους απαραίτητους για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών πόρους, και οι νέες επενδύσεις και η νέα τεχνολογία συχνά συμβαδίζουν με την περιβαλλοντική βελτίωση. Η ρεαλιστική συμφιλίωση των αναπτυξιακών με τους περιβαλλοντικούς στόχους με την εφαρμογή νέων τεχνολογιών σε συνδυασμό με την παραδοσιακή διαχείριση με σεβασμό στο περιβάλλον θα οδηγήσει στην επίτευξη ενός καλύτερου κόσμου για την σημερινή και τις μελλοντικές γενιές.

Με βάση τις θεμελιώδεις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης[19] η προστασία του περιβάλλοντος, ως φυσικού τοπίου, σε συνδυασμό με το ανθρωπογενές / δομημένο περιβάλλον αποτελούν τις κύριες αρχές γενικά της πολιτισμικής κληρονομιάς και ειδικότερα του παραδοσιακού πολιτισμού, δημιουργικό πεδίο του οποίου είναι ο τόπος και ό,τι καθορίζεται από αυτόν[20]. Το ζήτημα της ιστορικότητας στις επιστήμες

---

[19] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. αναλυτικά κεφάλαιο 2.

[20] Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Επιλογή χώρου για την εγκατάσταση και λειτουργία ενός οικισμού στις παραδοσιακές κοινωνίες του ελληνικού χώρου: Εθνογραφική προσέγγιση», στον τόμο: *Πολιτισμός και Χώρος στα Βαλκάνια 17ος-20ός αιώνας* [Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου], εκδ. Πανεπιστ. Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, επιμ. Ελένη Γαβρά, Κλεονίκη Γκιουφή, Γεώργιος Τσότσος, Θεσσαλονίκη 2015, σελ. 63-82. Βλ. και Βασίλης Νιτσιάκος, «Παραδοσιακές πρακτικές διαχείρισης του ορεινού χώρου και βιώσιμη ανάπτυξη. Το παράδειγμα της Πίνδου», στο Στέργιος Μπαμπανάσης, Ναπολέων Μαραβέγιας, Χρήστος Κατσιούλης (επιμ.), *Βιώσιμα μοντέλα ολοκληρωμένης ανάπτυξης ορεινών περιοχών. Η περίπτωση της Ηπείρου και της Πίνδου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014, σελ. 125-139.

σχεδιασμού του χώρου αποτέλεσε, ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ζήτημα έντονου προβληματισμού σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο. Αφορά ουσιαστικά τη συνύπαρξη στον χώρο των τριών διαστάσεων του χρόνου, δηλαδή του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος, οι οποίες συναντώνται στην έννοια της ιστορικότητας με απώτερο στόχο την ανάδειξη, αξιοποίηση και προστασία των συγκεκριμένων χώρων και μνημείων και του ευρύτερου πολιτισμικού τοπίου[21]. Επομένως, η έννοια του τοπίου δεν περιορίζεται στο φυσικό υπόβαθρο ή στο χωρικό πεδίο ανάπτυξης ενός πολιτισμού, αφού δεν αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο αλλά ως μία διαδικασία εν δράσει, η οποία επηρεάζει τον άνθρωπο και διαμορφώνεται από αυτόν. Η δημιουργία των παραδοσιακών, αγροτικών κυρίως, οικισμών ακολούθησε κάποιους συγκεκριμένους κανόνες, οι οποίοι έχουν σμιλευτεί από τις εμπειρίες και τις ανάγκες επιβίωσης των πληθυσμών στη μακρά διάρκεια. Οι κανόνες αυτοί έχουν αποτυπωθεί σε μια σειρά από παραδόσεις, οι οποίες αντανακλούν τις αναγκαιότητες, τις δυσκολίες, τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα του χώρου επιλογής των αρχικών οικιστών, την εξέλιξη των οικισμών, την ανάπτυξη ή την καταστροφή τους[22].

Η προσέγγιση του χώρου από την πλευρά της λαογραφικής-εθνογραφικής έρευνας, η οποία βασίζεται στη συλλογική μνήμη, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τις παραδόσεις και τις λαϊκές διηγήσεις, αλλά και τις πληροφορίες για τις καθημερινές πρακτικές, μας βοηθά να κατανοήσουμε τις ανάγκες και τις προτεραιότητες που εξυπηρέτησαν οι επεμβάσεις συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων στον χώρο. Το σχήμα ενός οικισμού, οι ιδιωτικοί και δημόσιοι χώροι, η θέση των χώρων λατρείας σε σχέση με τα άλλα κτίσματα, η οχύρωση ή μη, ο προσανατολισμός του, η θέση του κοιμητηρίου, των ρυπογόνων και θορυβωδών εργαστηρίων, ακολουθούν σχεδόν νομοτελειακά συγκεκριμένες διαχρονικές αρχές και αποτελούν τον άγραφο κώδικα συγκρότησης και λειτουργίας του. Η οικονομική, κοινωνική και συμβολική πραγματικότητα του οικισμένου χώρου ανιχνεύεται, πέραν των άλλων πηγών, στις παραδόσεις, που αναφέρονται στη δημιουργία, εξέλιξη-ανάπτυξη και καταστροφή ενός οικισμού. Ο οικισμός με την έννοια του δομημένου χώρου (το χωριό), αλλά και με την ευρύτερη έννοια του κοινοτικού χώρου (κήποι, καλλιεργήσιμα κτήματα, βοσκότοποι ή δάση που

[21]Ευάγγελος Θ. Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, υπεύθυνη έκδοσης-πρόλογος Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμέλεια Παναγιώτης Ι. Καμηλάκης, Από το Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2011, σελ. 432.

[22] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά κεφάλαιο 3.

ανήκουν στην κοινότητα) οριοθετείται από σύνορα φυσικά (ρέματα, κορυφογραμμές, πέτρες, ριζιμιές) ή τεχνητά (αναχώματα, σταυροί σε πέτρες ή δέντρα, σωροί από πέτρες, εικονοστάσια κ.ά.)[23].

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η ασφάλεια, το έδαφος, το κλίμα, οι επαγγελματικές ασχολίες, οι ανάγκες επικοινωνίας και κοινωνικής ζωής συνετέλεσαν στην πολεοδομική διαμόρφωση των οικισμών, ειδικότερα στη ρυμοτόμησή τους, στη δημιουργία πλατείας, αγοράς, καφενείων ή εργαστηρίων κ.ά., που αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση των κατοίκων και στην ομαλή κοινωνική τους συνύπαρξη. Έτσι είναι φυσικό που στον ελληνικό χώρο η επιλογή του τόπου εγκατάστασης και οργάνωσης των οικισμών δεν διαφοροποιείται τόσο ως προς την νησιωτικότητα ή τον ηπειρωτικό χαρακτήρα του χώρου, αλλά ως προς τους παραπάνω παράγοντες.

Τίποτε δεν είναι τόσο μακριά από την πραγματικότητα από την συχνά εκφραζόμενη άποψη ότι στις παραδοσιακές κοινότητες η έλλειψη σχεδιασμού και προγραμματισμού «επί χάρτου» οδηγούσε κάθε φορά σε τυχαίες λύσεις. Το γεγονός ότι οι περισσότεροι οικισμοί δημιουργήθηκαν με τη βοήθεια εσωτερικών άγραφων κανονισμών οι οποίοι υπαγόρευαν, ανάλογα με τα οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια που ίσχυαν κάθε φορά, τη μία ή την άλλη λύση δεν σημαίνει ότι δημιουργήθηκαν κατά τύχη. Για την επιλογή του χώρου εγκαταστάσεως ενός οικισμού η εξασφαλισμένη στη μακρά διάρκεια ύδρευσή του αποτελούσε το πρώτο κριτήριο. Το υγιεινό κλίμα, η οχυρή θέση (φυσική ή τεχνητή: κάστρα) και η δυνατότητα επικοινωνίας με άλλο οικισμό ακολουθούσαν με σειρά προτεραιότητας στην αξιολόγηση των σχετικών κριτηρίων. Η ανάπτυξη ενός οικισμού επιτυγχάνεται με την εξασφαλισμένη ύδρευση και άρδευση των καλλιεργειών, την φυσική ή τεχνητή οχύρωσή του (κάστρα, πύργοι) και τους ελεγχόμενους δρόμους επικοινωνίας (βίγλες, καραούλια). Χωρίς αυτά τα στοιχεία δεν ήταν δυνατή, ιδιαίτερα σε ταραγμένες περιόδους, η επιβίωσή τους[24].

---

[23] Στέφανος Ήμελλος, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Αθήνα 1983, σελ. 4-5.

[24] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Αικατερίνη Καμηλάκη-Πολυμέρου, Ευάγγελος Καραμανές, Λαογραφία: Παραδοσιακός Πολιτισμός, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία διά Βίου Μάθησης, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Αθήνα χ.χ, σελ. 21-36, 59 κ.ε., διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/1015.

1.2.8. Παράδοση και βιώσιμη ανάπτυξη

Η γνώση του τόπου, ως του απαραίτητου πεδίου δραστηριότητας μια πληθυσμιακής ομάδας, με κοινές πολιτισμικές αξίες συμβάλλει στην εδραίωση της έννοιας της ταυτότητας. Όλα αυτά συγκροτούν την έννοια της παράδοσης, που συνδέει την τοπική κοινωνία με την φύση και διευκολύνουν την πορεία προς μια λελογισμένη χρήση των φυσικών πόρων προκειμένου και οι επόμενες γενιές να ευημερούν με την ίδια κληρονομιά. Οι παραδοσιακές αγροτοποιμενικές κοινωνίες έζησαν αρμονικά με το φυσικό περιβάλλον που αντιστοιχούσε στον ζωτικό τους χώρο αξιοποιώντας τις δυνατότητες συντήρησής του, χωρίς να εξαντλούν τους φυσικούς πόρους. Η εκ περιτροπής καλλιέργεια (αγρανάπαυση, αμειψισπορά), η ανανέωση του δάσους με εκ περιτροπής υλοτόμηση, η προστασία των σπόρων με την επιλογή των καλυτέρων καρπών, η διασταύρωση του ζωικού πληθυσμού με ιδιαίτερη φροντίδα για την βελτίωση των φυλών και όχι της δημιουργίας νέων κ.ο.κ. είναι ορισμένα παραδείγματα του σεβασμού των παραδοσιακών κοινωνιών προς την φύση και το περιβάλλον. Οι συμβολικές αφηγήσεις παραδειγμάτων παραβίασης των κανόνων καλής διαχείρισης του φυσικού πλούτου επιβεβαιώνουν τον κανόνα.

1.2.9. Πολιτιστική κληρονομιά, διαχείριση και ανάπτυξη

Η ανάγκη διαφύλαξης των καταλοίπων του παρελθόντος στο παρόν με προοπτική να παραδοθούν στο μέλλον συνοδεύει τις οργανωμένες κοινωνίες κάθε εποχής. Συνδέεται με την έννοια της πατρογονικής κληρονομιάς, των υλικών κειμηλίων αλλά και της προφορικής ιστορικής μνήμης. Στα οργανωμένα κράτη σε εθνικό επίπεδο η ανάγκη διαχείρισης αυτής της κληρονομιάς με την δημιουργία μουσείων, την καταγραφή στοιχείων, την αποτύπωση εικόνων, αξιοποιώντας την εκάστοτε τεχνολογία (φωτογραφία, ήχος, εικόνα, βίντεο) πέρασε από διάφορα στάδια, που δείχνουν και την αντίληψη για τη σημασία διάσωσης και διαφύλαξης του παρελθόντος από τις κοινωνίες του εκάστοτε παρόντος με σκοπό την παράδοσή τους στο μέλλον. Επ' αυτού από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα κυρίως η άποψη ότι τα μνημεία και η μνήμη ανήκουν στο παρελθόν οδηγεί σε αντίστοιχες μορφές μουσειακής και αρχειακής διαχείρισης.

Εικ. 1.6. Περίληψη του Nara Document, 2014 στον ιστοχώρο του Getty Conservation Institute

Όμως η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς, πέραν της εννοίας της προστασίας, ενσωματώνει και την αξιοποίηση, κάτι το οποίο, στην μεταμοντέρνα εποχή, έχει εκληφθεί και ως εκμετάλλευση της ιστορίας και του πολιτισμού για ποικίλους λόγους, κυρίως για πολιτικούς ή οικονομικούς σκοπούς. Ωστόσο η εκπαίδευση για την απόκτηση δεξιοτήτων αναπαραγωγής πολιτιστικών αγαθών (χειροτεχνήματα, ποικίλες παραγωγικές τεχνικές), η παροχή πολιτιστικών εμπειριών μέσω του τουρισμού (αγροτουρισμός, επίσκεψη σε μουσεία, μνημεία, δρώμενα, πανηγύρια και άλλα αξιοθέατα) αποτελούν θεμιτή και αναγκαία εφαρμογή στρατηγικών περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης, αξιοποιώντας το πολιτιστικό συμβολικό κεφάλαιο που αποτελεί πραγματική τοπική αξία.

Ο **πολιτιστικός τουρισμός**, είναι ένας κλάδος της οικονομίας, ο οποίος αναπτύχθηκε διεθνώς[25], κυρίως τις τελευταίες ειρηνικές δεκαετίες του 20ού και τις δύο περίπου πρώτες του 21ου αιώνα, αρχικά με την επίσκεψη μνημειακών χώρων (αρχαιολογικοί χώροι, ναοί, κάστρα) και μουσείων και στη συνέχεια με την επίσκεψη των συγκεκριμένων τόπων, προκειμένου να γνωρίσουν και να συμμετάσχουν στην ζωντανή παραδοσιακή ατμόσφαιρα μέσα από την **τοπική αρχιτεκτονική**, **την τοπική**

[25] Οι περιηγητές, βεβαίως, που αναζητούν πολιτιστικές εμπειρίες καταγράφονται στην Ευρώπη εκατοντάδες χρόνια πριν. Ωστόσο, μόνο τις τελευταίες δεκαετίες ο πολιτισμός και η πολιτιστική κληρονομιά αναγνωρίστηκαν ως συγκεκριμένοι τουριστικοί προορισμοί.

κουζίνα (μαγειρική- διατροφή), τα **πανηγύρια**, τα **έθιμα** και τα **δρώμενα**, μένοντας συνήθως στην περιοχή περισσότερο χρόνο από μία απλή επίσκεψη.

Η παρακολούθηση του «πανηγυριού» του Αγίου Γεωργίου στην Αράχωβα απαιτεί τρεις τουλάχιστον ημέρες. Οι επισκέπτες επομένως εξασφαλίζουν τουλάχιστον δύο διανυκτερεύσεις. Έχουν τη δυνατότητα να δουν τον παραδοσιακό οικισμό της Αράχωβας, τα εορταστικά στολισμένα με υφαντά μπαλκόνια των σπιτιών, να παρακολουθήσουν την λιτάνευση της εικόνας με την συμμετοχή όλων των κατοίκων ντυμένων με την παραδοσιακή ενδυμασία, αθλητικούς αγώνες ανδρών (άλμα, ανηφορικός δρόμος) με έπαθλο ένα αρνί, να χορέψουν παραδοσιακούς χορούς και να δοκιμάσουν τοπικά προϊόντα (κρέας και φορμαέλα ΠΟΠ).

Με δεδομένο ότι ο πολιτιστικός τουρισμός αντιπροσωπεύει το 37% του παγκόσμιου και το 50% του ευρωπαϊκού τουρισμού[26] αντιλαμβανόμαστε πόσο σημαντική μπορεί να είναι η συνεισφορά π.χ. δρωμένου, ενός θρησκευτικού πανηγυριού, ενός μουσείου, που, πέραν των όσων αναφέρθηκαν για την αδιαμφισβήτητη συμβολή του στην οικονομία του τόπου, προβάλλει τον παραδοσιακό πολιτισμό μιας περιοχής. Η ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού, ως εναλλακτικής μορφής τουρισμού, συμβάλλει στην προβολή και αξιοποίηση της τοπικής ιστορικής κληρονομιάς και, παράλληλα, συντελεί στη βελτίωση της στάσης των τοπικών κοινοτήτων, των επισκεπτών και των υπευθύνων για χάραξη πολιτικής απέναντι στον πολιτισμό. Αντανακλά, τέλος, τη στροφή των ανεπτυγμένων κοινωνιών προς τις ανθρωπιστικές αξίες και την προσωπική καλλιέργεια και αποσυνδέει τον τουρισμό από την εποχικότητα, τη μαζικότητα και τις παραθαλάσσιες περιοχές, ενώ δημιουργεί εστίες στην διεθνή τουριστική αγορά που παρέχουν εκπαιδευτικές, αισθητικές και πνευματικές εμπειρίες στους επισκέπτες.

Η αναπτυξιακή διάσταση της πολιτιστικής κληρονομιάς συνδέεται με τον *επισκέπτη*, ο οποίος απολαμβάνει πολιτιστικά αγαθά (προϊόντα) και υπηρεσίες όταν επισκέπτεται πολιτιστικούς χώρους και παρακολουθεί εκδηλώσεις σε μουσεία, πλατείες, πολιτιστικά κέντρα (εκθέσεις, συναυλίες, παραστάσεις, φεστιβάλ κ.ο.κ.), αγοράζει προϊόντα πολιτιστικού περιεχομένου (βιβλία, δίσκους, χειροτεχνήματα, παραδοσιακά εδέσματα κ.ά.). Έτσι ενισχύονται οι τοπικές επιχειρήσεις (εργαστήρια

[26] Κατερίνα Δερμιτζάκη, Τάνια Δοξανάκη και Μιχάλης Λιναρδάκης, «Πολιτιστικός τουρισμός και τοπικά μουσεία: Παράγοντες που επηρεάζουν τη μεταξύ τους σχέση», Το Μουσείο, 6 (2009), σελ. 21, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.museum-studies.uoa.gr/teyxos6.pdf.

υφαντικής, κεραμικής και αργυροχρυσοχοΐας, κοσμηματοπωλεία, τυπογραφεία, γραφεία μελετών και συμβούλων, επιχειρήσεις κατασκευών, ειδικευμένα τουριστικά πρακτορεία κλπ.) και αυξάνονται οι αντίστοιχες θέσεις απασχόλησης, ιδιαίτερα των νέων και των γυναικών και των τεχνιτών παραδοσιακών επαγγελμάτων.

Η Κοινή Δήλωση του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού (World Tourism Organization - WTO) του 1982 και του Προγράμματος Περιβάλλοντος των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Environment Program - UNEP) διαγράφει ως στόχους του *βιώσιμου τουρισμού την* εκπαίδευση και αφύπνιση του κοινού. Είναι ανάγκη να καταστεί σαφές ότι η προστασία, διατήρηση, ερμηνεία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς και της πολιτιστικής ποικιλίας κάθε περιοχής ή χώρας, αποτελεί την μοναδική, ενδεχομένως, απάντηση στην παγκοσμιοποίηση (Διεθνής Χάρτα του Πολιτιστικού Τουρισμού, 12» Γενική Συνέλευση του ICOMOS, 1999, Μεξικό - *Διαχείριση του Τουρισμού σε περιοχές με σημαντική Πολιτιστική Κληρονομιά).* Η ανάπτυξη παράλληλων μορφών τουρισμού (τουρισμού υγείας, ήπιου αθλητικού τουρισμού, αγροτουρισμού, μαθητείας σε σπάνια παραδοσιακά επαγγέλματα κ.λπ.) ώστε να επεκταθεί χρονικά η επισκεψιμότητα θα αποσυνδέσει τον τουρισμό από την φευγαλέα επίσκεψη ενός μνημείου ή αρχαιολογικού χώρου.

Εξ άλλου τα τελευταία 30 χρόνια ο μνημειακός τουρισμός (heritage tourism), αποτελεί προτεραιότητα της τουριστικής πολιτικής των εθνικών και περιφερειακών κυβερνήσεων σε όλη την Ευρώπη, ως «νέο» πεδίο τουριστικής ζήτησης, που ενδείκνυται για περαιτέρω ανάπτυξη. Ως τμήμα της ευρύτερης κατηγορίας του πολιτιστικού τουρισμού (cultural tourism), ο μνημειακός τουρισμός αποτελεί ήδη κεντρικό πυλώνα της στρατηγικής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τουριστική ανάπτυξη. Κοινή παραδοχή των σχετικών μέτρων και πολιτικών που απορρέουν από τη στρατηγική αυτή, είναι η δυνατότητα του πολιτιστικού τουρισμού να ενισχύει την ολοκληρωμένη τοπική ανάπτυξη με την παραμονή των επισκεπτών στον τόπο για περισσότερο χρόνο. Η Ελλάδα, χώρα με ανεκτίμητης αξίας πολιτιστικούς πόρους, διαθέτει μοναδικό συγκριτικό πλεονέκτημα για την ανάπτυξη αυτού του τουριστικού υποδείγματος. Η διαφοροποίηση του ελληνικού τουριστικού προϊόντος πέρα από τον παραθαλάσσιο παραθερισμό, στην κατεύθυνση του συνδυασμού της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας με το φυσικό και ιστορικό, τοπικό παραδοσιακό περιβάλλον, όπου αυτή εντάσσεται, θα δημιουργήσει την αναγκαία δυναμική για το ξεπέρασμα των διαρθρωτικών προβλημάτων του ελληνικού τουρισμού και θα δώσει νέα προοπτική οικονομικής ανάπτυξης στην ελληνική περιφέρεια.

Προς την κατεύθυνση αυτή είναι απαραίτητη η αξιοποίηση υπαρχόντων και η δημιουργία νέων δικτύων πολιτιστικής επικοινωνίας με την βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας.

Η λειτουργία από το 2001 του *Ευρωπαϊκού Δικτύου Πολιτιστικής Κληρονομιάς* (ΕΔΠΚ) υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης με στόχευση κυρίως στην αρχαιολογική και αρχιτεκτονική πολιτιστική κληρονομιά, η Συνθήκη του Ευρωπαϊκού Τοπίου (2002), τα προγράμματα HEREIN 1 (1999-2001) και HEREIN 2 και 2E (2001-03), η ψηφιακή βάση δεδομένων αναφορικά με την αρχαιολογική και αρχιτεκτονική κληρονομιά στην Ευρώπη, με στόχο τη γρήγορη και εύκολη πρόσβαση σε αυτή μέσω του Διαδικτύου (European Heritage Network, 2005) προσφέρουν σημαντικά εργαλεία για την ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού.

Μια ιδιαίτερα σημαντική πρωτοβουλία του Συμβουλίου της Ευρώπης αποτελεί η ίδρυση του *Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου Πολιτιστικών Διαδρομών,* σε συνεργασία με την κυβέρνηση του Λουξεμβούργου το 1997, με στόχο τη διατήρηση και ανάπτυξη του προγράμματος πολιτιστικών διαδρομών στο πλαίσιο του διακρατικού πολιτιστικού τουρισμού στην Ευρώπη. Πρόκειται για μεγάλες διαδρομές που εντάσσουν διαφόρους προορισμούς σε ένα σύνθετο θεματικό τουριστικό προϊόν, αποσκοπώντας στη γνωριμία των Ευρωπαίων με την ήπειρο τους και στην οικοδόμηση μιας ευρωπαϊκής πολιτιστικής ταυτότητας (Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Πολιτιστικών Διαδρομών 2005). Από τις πλέον γνωστές διαδρομές είναι το Προσκύνημα του Santiago de Compostela και ο Δρόμος του Μεταξιού.

Στο ευρύτερο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος Culture 2000[27] το Κέντρο Λαογραφίας σε συνεργασία με τη Γαλλία, την Ιταλία, την Ισπανία και τη Βουλγαρία δημιούργησε το **Ευρωπαϊκό Δίκτυο για την Ακριτική Παράδοση-ACRINET** μια διεπιστημονική ερευνητική διαδρομή στο χώρο και την ιστορία με τη μελέτη της ακριτικής παράδοσης και του συμβολισμού του του Ακρίτη, φύλακα των συνόρων, της «άκρης», του «ορίου», της «ετερότητας», της «ταυτότητας», της «διαφορετικότητας»

[27] Το πρόγραμμα *Πολιτισμός 2000* (Culture 2000) ενθάρρυνε την κινητικότητα και τη εκπαίδευση των εργαζομένων στον χώρο της πολιτιστικής, αρχαιολογικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Το πρόγραμμα *Leonardo da Vinci* χρηματοδότησε την εκμάθηση παραδοσιακών επαγγελμάτων –όπως η τέχνη της υαλοποιίας– που σχετίζονται με αρκετά προϊόντα πολιτιστικού τουρισμού. Για παράδειγμα, βασικός λόγος τουριστικής επίσκεψης στο χωριό Πύργος της Τήνου είναι η βίωση ενός ζωντανού εργαστηρίου γλυπτικής, συνδεδεμένου άμεσα με τη σχετική σχολή που λειτουργεί εκεί. Η Μαρμαροτεχνία της Τήνου έχει αναγνωρισθεί ως Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά από την UNESCO.

τόσο σε παλαιότερες εποχές όσο και στη σύγχρονη ευρωπαϊκή κοινωνία. Ο ευρύτερος στόχος του Προγράμματος ACRINET ήταν να δείξει στο ευρωπαϊκό κοινό τις αξίες της ειρηνικής συνύπαρξης σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον και την επικαιρότητα των αναφορών των ακριτικών ασμάτων και κειμένων. Προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε η έρευνα της διαχρονικότητας, των μετασχηματισμών και των επιβιωμάτων της ακριτικής παράδοσης στον ευρωπαϊκό χώρο. Ερευνητές των φορέων που συμμετείχαν στο πρόγραμμα εφάρμοσαν ιστορική, φιλολογική και εθνογραφική μεθοδολογία. Κέντρο Τεκμηρίωσης και Μουσείο της Ευρωπαϊκής Ακριτικής Παράδοσης.

Οργανώθηκαν 12 διακρατικές επιστημονικές συναντήσεις και συνέδρια, για την προώθηση του διεπιστημονικού διαλόγου και την εξάπλωση της γνώσης αναφορικά με την πολλαπλότητα της ακριτικής παράδοσης, άλλοτε και σήμερα, καθώς και πολιτιστικές εκδηλώσεις με επίκεντρο τη μουσική, το χορό και την ποίηση, με στόχο την αναπαράσταση καλλιτεχνικών μορφών που συνδέονται με τους μύθους και θρύλους των ακριτών και τον εντοπισμό του συμβολισμού της ακριτικής παράδοσης. Εκδόθηκαν τα πρακτικά όλων των επιστημονικών συναντήσεων καθώς και συνοπτικό εικονογραφημένο τομίδιο. Αποτέλεσμα όλων υπήρξε η δημιουργία του μονοθεματικού **Μουσείου των Ακριτών της Ευρώπης** στην Παλαιόχωρα Χανίων, το οποίο λειτουργεί από το 2004 και αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης τουριστών στην ακριτική αυτή περιοχή της Ελλάδας.

Εικ. 1.7. Το Μουσείο των Ακριτών της Ευρώπης στην Παλαιόχωρα Χανίων

Στην Ελλάδα θα μπορούσαν να δημιουργηθούν σχετικές διαδρομές όχι μόνο ως προς την ιστορία της (αρχαιολογικές τοποθεσίες, θέσεις μαχών κ.λπ.), αλλά με βάση και άλλους παράγοντες, όπως τα δρώμενα, τα κάστρα με τις παραδόσεις τους, ορισμένες αγροτικές ασχολίες κ.λπ.

Σημειωτέον ότι λειτουργεί από το 1999 το δραστήριο δίκτυο «Δρόμοι της Ελιάς» και δίκτυο των δρόμων του κρασιού.

Εικ. 1.8. Ιστοχώρος για τους «Δρόμους του κρασιού της Βορείου Ελλάδος»

1.2.10. Αγροτουρισμός

Σύμφωνα με τον ορισμό του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων[28], **αγροτουρισμός είναι ειδική μορφή Τουρισμού Υπαίθρου,** η οποία συνίσταται στο σύνολο των δραστηριοτήτων που συνδέονται με την αγροτική παραγωγή και το πολιτιστικό περιβάλλον των αγροτικών περιοχών, τις **αγροτικές ασχολίες**, **τα τοπικά προϊόντα**, την **παραδοσιακή κουζίνα** και **τοπική γαστρονομία**, καθώς και την παροχή υπηρεσιών φιλοξενίας και εστίασης σε χώρους ενοποιημένους ή μη με αγροτικές εγκαταστάσεις.

Ο αγροτουρισμός επιδιώκει τη δημιουργία θετικών κοινωνικών, πολιτιστικών και περιβαλλοντικών επιπτώσεων και ανταποκρίνεται στην ανάγκη των αγροτών να αποκτήσουν συμπληρωματικό εισόδημα απασχολούμενοι με τον τομέα των υπηρεσιών καθώς και στην ανάγκη των κατοίκων των αστικών κέντρων να επιστρέψουν στη φύση.

Αναπτύσσει τις δυνατότητες της τοπικής κοινωνίας, συμβάλλει στη συνέχεια της παραγωγής παραδοσιακών προϊόντων, διατηρεί τέχνες που διαφορετικά θα είχαν εξαφανισθεί, συμβάλλει στην αναβίωση εθίμων και παραδοσιακών εκδηλώσεων, στη διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, αποτελεί ένα μέσο επικοινωνίας των

[28]Για περισσότερες πληροφορίες βλ. αναλυτικά τον ιστοχώρο του Υπουργείου: http://www.minagric.gr/index.php/el/for-farmer-2/agrotourism.

απομονωμένων περιοχών με τα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και προσφέρει νέες προοπτικές ζωής στους νέους των περιοχών αυτών. Μέσω του αγροτουρισμού προβάλλεται η πολιτιστική κληρονομιά, η μοναδικότητα της κάθε περιοχής.

Προσφέρει στον επισκέπτη την ευκαιρία να γνωρίσει τις αγροτικές περιοχές, τις αγροτικές ασχολίες, τα τοπικά προϊόντα, την παραδοσιακή κουζίνα και την καθημερινή ζωή των κατοίκων, την πολιτιστική κληρονομιά κάθε περιοχής, με σεβασμό στο περιβάλλον και την παράδοση. Δίνει τη δυνατότητα στον επισκέπτη να έρθει σε επαφή με τη φύση και με τις δραστηριότητες στην ύπαιθρο. Γενικότερα ο αγροτουρισμός μπορεί να συμβάλλει στη(ν):

- συμπλήρωση και βελτίωση του αγροτικού εισοδήματος
- βελτίωση της ποιότητας ζωής και εργασίας του αγροτικού πληθυσμού
- συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στον τόπο διαμονής του
- βελτίωση και διάθεση των τοπικών αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων
- προστασία του περιβάλλοντος
- διατήρηση, προβολή κι αξιοποίηση της αρχιτεκτονικής και πολιτιστικής κληρονομιάς
- βελτίωση της ελκυστικότητας των αγροτικών περιοχών
- ενίσχυση της επιχειρηματικότητας.

1.3. Λαϊκός πολιτισμός: Διεθνείς στρατηγικές, εθνικές πολιτικές και τοπικές πολιτιστικές πρακτικές

1.3.1. Άυλη πολιτιστική κληρονομιά

Εξ ορισμού η άυλη πολιτιστική κληρονομιά συγκροτείται από τις πρακτικές, αναπαραστάσεις, εκφράσεις, γνώσεις και τεχνικές καθώς και τα εργαλεία, αντικείμενα, χειροτεχνήματα και τους πολιτιστικούς χώρους που συνδέονται με αυτές και τις οποίες οι κοινότητες, οι ομάδες και σε κάποιες περιπτώσεις τα άτομα αναγνωρίζουν ότι αποτελούν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους.

> «Αυτή η άυλη πολιτιστική κληρονομιά, που μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, αναδημιουργείται συνεχώς από τις κοινότητες και τις ομάδες σε συνάρτηση με το περιβάλλον τους, την αλληλεπίδραση τους με τη φύση και την ιστορία τους, και τους παρέχει μία αίσθηση ταυτότητας και συνέχειας, συμβάλλοντας έτσι στην προώθηση του σεβασμού της πολιτιστικής πολυμορφίας και της ανθρώπινης δημιουργικότητας» (Ν. 3521/2006, άρθρο 2, παράγραφος 1).

Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά εκδηλώνεται ειδικότερα στις προφορικές παραδόσεις και εκφράσεις, συμπεριλαμβανομένης της γλώσσας ως φορέα της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, στις τέχνες του θεάματος, στις κοινωνικές πρακτικές, στις τελετουργίες και στις εορταστικές εκδηλώσεις, στις γνώσεις και πρακτικές που αφορούν τη φύση και το σύμπαν, στην τεχνογνωσία που συνδέεται με την παραδοσιακή χειροτεχνία.

Η Σύμβαση έχει την ισχύ του νόμου του Κράτους δημοσιευμένου στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Ν. 3521/2006 (ΦΕΚ: Α 275/22.12.2006). Σύμφωνα με την Ανακοίνωση Υπ. Εξωτ. Φ.0544/Μ.5682/ΑΣ.39/2007 (ΦΕΚ Α΄17/29.1.2007) η παρούσα έχει τεθεί σε ισχύ ως προς την χώρα μας στις 3 Απριλίου 2007.

Για την εφαρμογή της σύμβασης κύρια σημεία αποτελούν η διαφύλαξη των στοιχείων της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, η σύνδεσή τους με την ζωή της κάθε κοινότητας και μέσω αυτών η ανάδειξη της διαχρονικής διάστασής τους σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.

1.3.2. Προϊόντα προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης[29]

Ένας τομέας της πολιτισμικής κληρονομιάς που μπορεί να υποστηρίξει την τοπική ανάπτυξη είναι εκείνος της παραδοσιακής διατροφής, για τον οποίο τα τελευταία χρόνια υπάρχει μεγάλο διεπιστημονικό ερευνητικό ενδιαφέρον. Συνέδρια, μελέτες, ιατρικές κ.ά. έρευνες, ανιχνεύουν διαρκώς νέα στοιχεία για θέματα που αναφέρονται στην ανθρώπινη υγεία σε σχέση με τη διατροφή.

Η διατροφή, στηριγμένη στην πλούσια αυτοφυή εδώδιμη βλάστηση, την τοπική παραγωγή και το κλίμα, παρουσιάζει ιδιαιτερότητες. Τα όσπρια, τα βότανα, τα μανιτάρια, ο κρόκος, τα κρασιά, τα κτηνοτροφικά προϊόντα, τα φρούτα κ.ά. αποτελούν τον πραγματικό πλούτο.

Οι έννοιες σπιτικό, οικογενειακό, γευστικό και υγιεινό, προσδιορίζουν την παραδοσιακή διατροφή και έχουν συνδεθεί με την έννοια της προστασίας των παραδοσιακών προϊόντων σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Σε αυτές στηρίζεται η προώθηση των γεωγραφικής ένδειξης προϊόντων, η οποία αποτελεί το πλέον κατάλληλο εργαλείο και εξυπηρετεί την τοπική αγροτική ανάπτυξη, όπως συμβαίνει στη βόρεια Πορτογαλία, όπου ο παραγωγικός ιστός αποτελείται από πολύ μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες χρησιμοποιούν παραδοσιακές μεθόδους παραγωγής με χαμηλά επίπεδα τεχνολογίας και παράγουν ένα μεγάλο εύρος διακριτών τοπικών πιστοποιημένων προϊόντων βιολογικής καλλιέργειας, τρόφιμα και παραδοσιακά χειροτεχνήματα.

Η ταυτότητα των προϊόντων γεωγραφικής ένδειξης (ΠΓΕ) και ονομασίας προέλευσης (ΠΟΠ) και ΕΠΙΠ (Εγγυημένα Παραδοσιακά Ιδιότυπα Προϊόντα)[30] αποτελεί το αποτέλεσμα του κλίματος, του εδάφους και της βιοποικιλότητας σε

---

[29] Βλέπε δικτυακή πύλη του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων:
http://www.minagric.gr/images/stories/docs/agrotis/POP-PGE/LISTA-OINON-POP/lista_POP.pdf
http://www.minagric.gr/images/stories/docs/agrotis/POP-PGE/LISTA-OINON-PGE/lista_Pge.pdf
Επίσης την ευρωπαϊκή βάση δεδομένων E-Bacchus:
http://ec.europa.eu/agriculture/markets/wine/e-bacchus/index.cfm;event=pwelcome&language=EL
και θεματικές ιστοσελίδες όπως: http://www.newwinesofgreece.com/el/katigories_krasion/index.html κ.ά.

[30] Εγγυημένο Παραδοσιακό Ιδιότυπο Προϊόν θεωρείται ένα προϊόν ή τρόφιμο το οποίο α) παρασκευάζεται με τρόπο παραγωγής, μεταποίησης ή σύνθεσης που αντιστοιχεί στην παραδοσιακή πρακτική για το εν λόγω προϊόν ή τρόφιμο, β) παράγεται από πρώτες ύλες ή συστατικά που είναι τα χρησιμοποιούμενα παραδοσιακά. Για να μπορεί να καταχωρισθεί μια ονομασία ως ονομασία εγγυημένου παραδοσιακού ιδιότυπου προϊόντος, πρέπει: α) να χρησιμοποιείται κατά παράδοση για την περιγραφή του ιδιότυπου προϊόντος ή β) να προσδιορίζει τον παραδοσιακό χαρακτήρα ή τον ιδιότυπο χαρακτήρα του προϊόντος.

συνάρτηση με τις παραδοσιακές γνώσεις, τις τεχνικές και τις δεξιότητες των παραγωγών. Το φυσικό περιβάλλον και το πολιτισμικό κεφάλαιο σε αρμονική συνεργασία.

Πρέπει να σημειωθεί ότι χρειάστηκε να ερημωθεί η ύπαιθρος χώρα, να χαθεί μια μακρά σειρά από παραδοσιακά καλλιεργούμενα είδη, να εξαντληθούν και δηλητηριαστούν με τα λιπάσματα και τα φυτοφάρμακα εύφορες πεδιάδες, να μολυνθεί το νερό ποταμών, για να αντιληφθούμε πόσο δίκιο είχαν οι γενιές που διακόνησαν τη γεωργία και την κτηνοτροφία επί χιλιετίες με σεβασμό –και φόβο– προς το περιβάλλον.

Η αποκατάσταση του χαμένου δεσμού μεταξύ των γεωργών και του αγροτικού χώρου, αλλά και της σύγχρονης κοινωνίας με τον αγροτικό κόσμο και τις αξίες του δεν είναι εύκολη υπόθεση. Ούτε είναι εύκολο να επιτευχθεί η επιστροφή των ατόμων που εγκατέλειψαν τον αγροτικό χώρο, αναζητώντας αλλού το όνειρο της ζωής τους. Οι συζητήσεις τα τελευταία χρόνια για την ποιότητα και ασφάλεια των προϊόντων διατροφής, τις γεωργικές πρακτικές, την αειφόρο ανάπτυξη και μια σειρά από νεολογισμούς, προκειμένου να καλυφθεί η έλλειψη σχεδιασμού για το πρακτέο, δεν είχαν σημαντικά αποτελέσματα.

Η διάσταση εξάλλου μεταξύ των ερευνητών των συναρμόδιων κλάδων, οι οποίοι εδώ και τρεις τουλάχιστον δεκαετίες είχαν εντοπίσει τα προβλήματα ήταν χαώδης σε παγκόσμιο επίπεδο. Μόλις πρόσφατα, στο απόγειο της οικονομικής κρίσης, η προσπάθεια προσέγγισης των δύο τάσεων είναι εμφανής, παρά το γεγονός ότι δεν φαίνεται να είναι ακόμη ουσιαστική. Οι επιδοματικές εξάλλου πολιτικές και η εύκολη καταναλωτική πρακτική αδρανοποίησαν τις παραγωγικές δυνάμεις του αγροτικού πληθυσμού. Έτσι, μπροστά στην πολυεπίπεδη κρίση η νέα αγροτική πολιτική της Ευρώπης (ΚΑΠ) προσπαθεί να πείσει τον αγροτικό κόσμο να κάνει στροφή και να ανασυγκροτήσει το πρόσωπο του αγροτικού χώρου, με επαναφορά των παραδοσιακών αγροδιατροφικών συστημάτων, προκειμένου να απαντήσει στην κλιματική αλλαγή, τη διαχείριση των απειλούμενων υδάτινων πόρων και της βιοποικιλότητας, να προστατεύσει τη δημόσια υγεία και να εξασφαλίσει το εισόδημα των παραγωγών.

Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο το γεγονός ότι, σε αντίθεση με αυτό που τα ίδια κέντρα αποφάσεων υπαγόρευαν ως τώρα, η έμφαση δίδεται πλέον στη μικρή γεωργική εκμετάλλευση και μεταποίηση τροφίμων, στην ανάπτυξη τοπικών αγορών και δικτύων διανομής τοπικών προϊόντων και κυρίως στην προβολή της ταυτότητας συγκεκριμένων αγροτικών περιοχών. Αυτό το πρότυπο προσιδιάζει στη φυσιογνωμία των μικροαγροτικών δομών που ίσχυε πάντοτε στον ελληνικό χώρο. Χάρη στις δομές αυτές

διασώθηκε το πλούσιο αγροδιατροφικό κεφάλαιο, το οποίο μπορούμε ακόμη να διαχειριζόμαστε, παρά τις απερίσκεπτες και άστοχες διαχειριστικές πολιτικές, καθώς διαθέτουμε έναν μεγάλο κατάλογο τοπικών παραδοσιακών προϊόντων και τροφίμων (ΠΟΠ, ΠΓΕ και άλλα) και δυνατούς πολιτισμικούς και οικογενειακούς δεσμούς με τον αγροτικό χώρο. Αυτή λοιπόν η πρακτική μπορεί στο νέο πλαίσιο να αποτελέσει ένα νέο πρότυπο που καλούμαστε να ακολουθήσουμε. Πρόκειται για μια πρακτική που υπαγορεύεται, για λόγους ανάγκης (βιώσιμη παραγωγή, κλιματική αλλαγή, βιοποικιλότητα). «Καιρός πανιά, καιρός κουπιά», λέει σοφά ο λαός μας. Έτσι η αναπτυξιακή ευκαιρία δεν θα προέλθει από την εντατική και εκτατική καλλιέργεια, αλλά κυρίως από την ενεργοποίηση και αξιοποίηση των ιδιότυπων εδαφικών φυσικών πόρων, σε συνδυασμό με το ανθρώπινο και πολιτισμικό κεφάλαιο, που έχει διασώσει η Λαογραφία από επιστημονικό ενδιαφέρον και σε πείσμα των σαρωτικών αλλαγών που έγιναν. Τα προτεινόμενα νέα τοπικοποιημένα αγροδιατροφικά συστήματα επιτρέπουν στις αγροτοποιμενικές περιοχές να διεκδικήσουν την ανάπτυξη σε ένα όλο και πιο ανταγωνιστικό και παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, μέσα από την ταυτότητά τους, δηλαδή τη διαφορετικότητά τους απέναντι στις αγροτικές βιομηχανίες και τα παγκοσμιοποιημένα δίκτυα διανομής. Αυτό που ως τώρα οι γεωργοί και οι μεταποιητικές τους επιχειρήσεις καλούνταν να εγκαταλείψουν μπορεί να γίνει το συγκριτικό τους πλεονέκτημα. Τα αγροτικά προϊόντα που φέρουν την ταυτότητα του τόπου προέλευσής τους απολαμβάνουν την εμπιστοσύνη των καταναλωτών, ως γευστικά αλλά και ασφαλή προϊόντα, ενώ παράλληλα συμβάλλουν στην ανάπτυξη της οικονομίας και του πολιτισμού της τοπικής κοινωνίας. Το πρόβλημα της ελάχιστα επιτυχούς εφαρμογής των προτύπων της προηγούμενης περιόδου, ιδιαίτερα στον ελληνικό χώρο, όπου η ιστορική εδαφική περιοχή, όπως αυτή ίσχυε, χαρακτηρίζεται από ένα παραγωγικό σύστημα ξεπερασμένο, υπονομευμένο από την κρατική παρέμβαση και αναποτελεσματικό, θα μπορούσε να αποτελέσει με κατάλληλους χειρισμούς τη βάση για την αξιοποίηση δομών, σχέσεων και πρακτικών από το παρελθόν, πάνω στις οποίες θα οικοδομήσει το νέο πρότυπο αλληλέγγυας εδαφικής, τοπικής ανάπτυξης. Η παραγωγή προϊόντων με σήμα ποιότητας τη γεωγραφική ένδειξη, ενσωματώνει πολιτισμικές αξίες, που καθιστούν την τροφή ένα πολιτισμικό αγαθό με άμεση αξία χρήσης, αξία παραδοσιακής κληρονομιάς και συλλογικής μνήμης (τροφές σε πανηγύρια, τελετουργίες, μνημόσυνα κ.ά.).

Η ανάδειξη της Ελληνικής διατροφής ως μέρους της Μεσογειακής Διατροφής στον Κατάλογο της Παγκόσμιας Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς ενισχύει τις

παραπάνω σκέψεις και διευκολύνει τον σχεδιασμό στρατηγικής με άξονα την διατροφή και ό,τι σχετίζεται με αυτήν.

1.4. Θέματα Λαϊκού Πολιτισμού:
Πολιτιστικά αγαθά, αναπτυξιακές δράσεις και σύγχρονη τεχνολογία

Ο **λαϊκός πολιτισμός** είναι ενιαίος αλλά για την προσέγγισή του είναι απαραίτητη η ταξινόμηση των θεμάτων του, ώστε η γνώση, που θα λάβουν οι εκπαιδευόμενοι να είναι ουσιαστική και συστηματική. Η εξοικείωση των εκπαιδευομένων με τις διαφορετικές όψεις του λαϊκού πολιτισμού περνά μέσα από την διδακτική διαδικασία.

1.4.1. Χώρος / τόπος, οικισμοί, οικίες, μνημεία, αγροί, βοσκότοποι

Στον λαϊκό πολιτισμό μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 20ού αιώνα ο **τόπος**, συγκεκριμένη **έννοια του χώρου**, και οι ήπιες παρεμβάσεις πάνω σ' αυτόν του ανθρώπου διατηρούσαν μια ιδιότυπη ισορροπία που έκανε τον **χρόνο** να φαίνεται ότι κυλάει αργά ή ότι είναι σχεδόν στατικός. Αυτή η φαινομενική αδράνεια προσδίδει στον λαϊκό πολιτισμό την αίσθηση της ακινησίας και της συνέχειας.

Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Γάλλος ανθρωπολόγος Claude Levi-Strauss:

> «Τα πάθη των ανθρώπων, ιδωμένα μέσα από το πρίσμα περισσοτέρων χιλιετιών, γίνονται ένα. Ο καιρός ούτε προσθέτει, ούτε αφαιρεί τίποτε από τους έρωτες και τα μίση που έχουν νιώσει οι άνθρωποι, αλλ' ούτε από τις εργασίες, τους αγώνες και τις ελπίδες τους. Άλλοτε και τώρα, μένουν πάντα ίδια. Αν εξαλείφονταν τυχαία δέκα και είκοσι αιώνες ιστορίας, η γνώση μας σχετικά με την ανθρώπινη φύση δεν θα άλλαζε σε τίποτα. Η μόνη ανεπανόρθωτη απώλεια θα ήταν αν χάναμε τα έργα, που γέννησαν αυτοί οι αιώνες. **Γιατί οι άνθρωποι διαφοροποιούνται και υπάρχουν μόνο μέσα από τα έργα τους**. Όπως το μαρμάρινο άγαλμα, που γέννησε το μάρμαρο, τα ερείπια, η μνήμη, εκείνα και μόνο εκείνα μαρτυράνε πως στο κύλισμα του χρόνου, ανάμεσα στους ανθρώπους, κάτι πραγματικά συνέβη»[31].

Η διαφοροποίηση αυτή των ανθρώπων, που οικειοποιούνται τον χώρο και τον μετατρέπουν σε δικό τους τόπο, «το μαρμάρινο άγαλμα, που γέννησε το μάρμαρο, τα ερείπια και η μνήμη» αναζητούν την προσοχή μας, γιατί αυτά μαρτυρούν ότι στο

[31] Claude Levi-Strauss, *Κοιτάζω, ακούω, διαβάζω*, Γκοβόστης, Αθήνα 1992, σελ. 191.

αδιάφορο *κύλισμα* του χρόνου οι άνθρωποι δημιούργησαν κάτι σημαντικό. Αυτό το κάτι, που μπορεί να είναι η τα αρχοντικά στο Πήλιο ή οι ξερολιθιές στην Άνδρο συγκροτούν το πολιτισμικό τοπίο, ενταγμένο στο φυσικό περιβάλλον και απαιτεί σεβασμό.

Εικ. 1.9. Νεοκλασικό αρχοντικό στην Τσαγκαράδα Πηλίου

Εικ. 1.10. Μαντρότοιχος-ξερολιθιά στην Άνδρο

Η οργάνωση του χώρου, μέρος της πολιτισμικής κληρονομιάς, υλικής και άυλης περιλαμβάνει τους οικισμούς με τον ζωτικό τους χώρο (δάση, αγροί, νερά, παραλίες κ.ο.κ.) και τα απαραίτητα βοηθητικά κτίσματα (μύλοι, γεφύρια, στάνες, αγροικίες κλπ.) αλλά και άυλες πρακτικές οικειοποίησης του χώρου (σύνορα, τοπωνύμια), καλλιέργειες, αντιλήψεις για την ιδιοκτησία, την ιερότητα του χώρου (μονές, ιερά άλση) κ.λπ. Υπενθυμίζουμε το παράδειγμα της *σηκωματάρικης ελιά* στην Κρήτη, που παραπέμπει

στο κληρονομικό λαϊκό δίκαιο, σύμφωνα με το οποίο ο ιδιοκτήτης (πατέρας) κληροδοτούσε σε άλλον (γιό συνήθως) τη γη και σε άλλον (κόρη) την επικαρπία του δένδρου.

Η οργάνωση του χώρου είναι συνάρτηση της γεωμορφολογίας του, των δραστηριοτήτων των κατοίκων, ιστορικών γεγονότων, φυσικών φαινομένων (σεισμοί, κατολισθήσεις, εμφάνιση δηλητηριωδών ερπετών κ.λπ.) αλλά και της κοινωνικής οργάνωσης των κατοίκων σε οικογενειακό και κοινοτικό επίπεδο. Επομένως η επιλογή χώρου[32] για την εγκατάσταση ενός οικισμού έπρεπε να ικανοποιεί μια σειρά από κριτήρια:

- Η ύπαρξη επαρκών φυσικών πόρων
- Η δυνατότητα επικοινωνίας με τους γειτονικούς οικισμούς και μεγαλύτερα διοικητικά και οικονομικά κέντρα
- Το καλό κλίμα
- Η προστατευμένη χάρη στο φυσικό γεωγραφικό ανάγλυφο ή και η τεχνητά οχυρή θέση (κάστρο)

Ο φυσικός και ο δομημένος χώρος με την αργή προσαρμογή του στις ποικίλες αλλαγές, διατηρεί συνήθως στοιχεία και χαρακτηριστικά προηγουμένων εποχών και ενσωματώνει σημαντικές πληροφορίες για τις κοινωνικές δομές, τις τεχνικές, τις λειτουργίες και τους συμβολισμούς, τις ιδέες και απόψεις αισθητικής και αντανακλά την κοινωνική ζωή για χρόνο πολύ μεγαλύτερο από την πραγματική λειτουργία του. Έτσι τροφοδοτεί διαρκώς τη συλλογική μνήμη με στοιχεία που διαφωτίζουν την ιστορία, τον πολιτισμό και τις δομές της κοινωνίας που αξιοποίησε τον συγκεκριμένο χώρο για την κάλυψη των αναγκών της. Στο πλαίσιο αυτής της κοινής παραδοχής η εγγενής σχέση του χώρου ως τοπίου με την ανθρώπινη παρουσία είναι δεδομένη και η ανθρώπινη δραστηριότητα απαραίτητη συνθήκη για την παραγωγή του. Φορτισμένο με δραστηριότητες, μνήμες, συμβολικές και ιδεολογικές επιρροές, το ανθρωπογενές τοπίο, κατά γενική ομολογία, διαμορφώνει ταυτότητα με μοναδικά χαρακτηριστικά, και αποκτά αναπόφευκτα πολιτισμικό χαρακτήρα, ακόμη και αν δεν διαθέτει ιδιαίτερη ιστορική ή αρχαιολογική αξία.

---

[32] Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Επιλογή χώρου για την εγκατάσταση και λειτουργία ενός οικισμού στις παραδοσιακές κοινωνίες του ελληνικού χώρου. Εθνογραφική προσέγγιση», στο Ελένη Γ. Γαβρά et. al. (επιμ.) *Πολιτισμός και Χώρος στα Βαλκάνια (17ος – 20ος αιώνας)*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2015, σελ. 63-82.

Επομένως, η έννοια του τοπίου δεν περιορίζεται στο φυσικό υπόβαθρο ή στο χωρικό πεδίο ανάπτυξης ενός πολιτισμού, αφού δεν αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο αλλά ως μία διαδικασία εν δράσει, η οποία επηρεάζει τον άνθρωπο και διαμορφώνεται από αυτόν. Η δημιουργία των παραδοσιακών, αγροτικών κυρίως, οικισμών ακολούθησε κάποιους συγκεκριμένους κανόνες, οι οποίοι έχουν σμιλευτεί από τις εμπειρίες και τις ανάγκες επιβίωσης των πληθυσμών στη μακρά διάρκεια. Οι κανόνες αυτοί έχουν αποτυπωθεί σε μια σειρά από παραδόσεις, οι οποίες αντανακλούν τις αναγκαιότητες, τις δυσκολίες, τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα του χώρου επιλογής των αρχικών οικιστών, την εξέλιξη των οικισμών, την ανάπτυξη ή την καταστροφή τους[33].

Τα σύνορα των οικισμών είναι γνωστά και σαφή στους οικιστές αλλά και στους γειτονικούς οικισμούς και αποτελούν στοιχείο της επιλογής του συγκεκριμένου χώρου. Ορίζονται συνήθως από φυσικά στοιχεία (ποτάμια, κορυφές, λίμνες, δένδρα κ.λπ.), αλλά και ιερά οικήματα αφιερωμένα σε αγίους με ευεργετική δράση αποτρεπτική του κακού για την κοινότητα. Έτσι, ξωκλήσια και προσκυνητάρια, χτισμένα στα σύνορα των οικισμών, λειτουργούν ως αμυντήρια των προσωποποιούμενων από το λαό νόσων και άλλων κακών ως νοητός μαγικός προστατευτικός κύκλος. Το φαινόμενο είναι γνωστό ως «ζώσιμο» του οικισμού. Το χωριό, δηλαδή, είναι ζωσμένο συμβολικά από αγίους, υπό την προστασία των οποίων έχει τεθεί ο οικισμός. Κάθε χρόνο, την ημέρα της εορτής του προστάτη αγίου γίνεται περιφορά της εικόνας του, ενώ λιτανείες με αποτρεπτικό χαρακτήρα λαμβάνουν χώρα εκτάκτως σε περιόδους επιδημιών ή καταστροφών, όταν δηλαδή υπάρχει ανάγκη ανανέωσης της αποτρεπτικής δύναμης των συνόρων με τελετουργικό καθαγιασμό. Η τελετουργία αυτή συνίσταται, σε πολλές περιπτώσεις, σε εθιμική περιάροση του οικισμού με θυσία και ταφή των βοδιών που χρησιμοποιήθηκαν. Στην προστασία των οικισμών αποβλέπει και η φύτευση δέντρων στα όριά τους και η ενίσχυσή τους με την «ύψωσή» τους, την τοποθέτηση δηλαδή στον κορμό τους, κατά τη διάρκεια τοπικών θρησκευτικών τελετών, ενσφράγιστης μερίδας ευλογημένου αντίδωρου, με την προσδοκία να εξουδετερωθεί η αρρώστια και το κακό.

Ενδιαφέρον φαινόμενο ιεροποίησης χώρου, λόγω της ζωτικής σημασίας του για την κοινότητα, είναι και αυτό των μοναστηριακών δασών. Πρόκειται συνήθως για δασύλλια στα όρια ενός οικισμού, που ανήκουν σε μοναστήρια, χώρους ιερούς, η εκμετάλλευση των οποίων απαγορεύεται και επισύρει αυστηρές ηθικές κυρώσεις για τους παραβάτες. Κατά τις παραδόσεις, όποιος κόβει ξύλα από αυτά τα δάση τιμωρείται

[33] Στέφανος Δ. Ήμελλος, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, ό.π., σελ. 1-5.

από τον προστάτη άγιο, ο οποίος στην ουσία ενσαρκώνει το πνεύμα (τον δαίμονα) του ωφέλιμου δάσους, που κατά τη λαϊκή δοξασία έρχεται να τιμωρήσει τους ιερόσυλους. Η προαγωγή του δάσους (*κουρί*) στη σφαίρα της ιερότητας καταδεικνύει την συνειδητοποίηση της σημασίας των αναγκαίων μηχανισμών της ισορροπημένης συνύπαρξης του ανθρώπου με τη φύση.

Είναι γνωστό ότι στα ευρύτερα πλαίσια ενός δικτύου οικισμών, τα μοναστήρια αναπτύσσουν, συχνά, ένα αρκετά σύνθετο πλέγμα σχέσεων με αυτούς. Αυτό συνίσταται στην παροχή εργασίας στους χωρικούς, που αναλαμβάνουν την καλλιέργεια των κτημάτων τους, την υλοτόμηση των δασών ή βοήθειας στους έχοντες ανάγκη σε περιπτώσεις σιτοδείας κ.λπ. Κατά τα πανηγύρια στους χώρους των μοναστηριών συγκεντρώνεται πλήθος ανθρώπων από τα γειτονικά χωριά για θρησκευτικούς, εμπορικούς και κοινωνικούς λόγους.[34]

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η ασφάλεια, το έδαφος, το κλίμα, οι επαγγελματικές ασχολίες, οι ανάγκες επικοινωνίας και κοινωνικής ζωής συνετέλεσαν στην πολεοδομική διαμόρφωση των οικισμών, ειδικότερα στη ρυμοτόμησή τους, στη δημιουργία πλατείας, αγοράς, καφενείων ή εργαστηρίων κ.ά., που αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση των κατοίκων και στην ομαλή κοινωνική τους συνύπαρξη. Έτσι είναι φυσικό που στον ελληνικό χώρο η επιλογή του τόπου εγκατάστασης και οργάνωσης των οικισμών δεν διαφοροποιείται τόσο ως προς την νησιωτικότητα ή τον ηπειρωτικό χαρακτήρα του χώρου, αλλά ως προς τους παραπάνω παράγοντες.

Οι παλαιότεροι νησιωτικοί οικισμοί, εξαιτίας των ιστορικών συγκυριών, ακολούθησαν το πρότυπο του οχυρού οικισμού, σε τρεις παραλλαγές: α) με αμυντικό περίβολο που προϋπήρχε (Παροικιά Πάρου, Κάστρο Σίφνου), β) με μεταγενέστερο περίβολο (Πύργος Σαντορίνης, Κάτω Κάστρο Άνδρου, Ξώμπουργο Τήνου, Πυργί Χίου) και γ) με τείχος που κατασκευάζεται ειδικά για ένα μελλοντικό οχυρό οικισμό (Νάουσα Πάρου, Κάστρο Νάξου, Κάστρο Κιμώλου, Μύκονος, Μεστά Χίου). Και στις τρεις περιπτώσεις οι οικισμοί έχουν συνήθως στο κέντρο τον ναό ή έναν κεντρικό πύργο, όπου καταφεύγουν οι κάτοικοι για να αμυνθούν σε περίπτωση ανάγκης. Επειδή η οχύρωση σκοπό είχε να αντιμετωπίσει επιδρομές, οι οικισμοί βρίσκονται κάποτε και σε φυσικά οχυρωμένες θέσεις, αθέατες από τη θάλασσα (Ανάβατος Χίου) χωρίς να αποκλείονται και οι πεδινές παράλιες θέσεις (Μύκονος). Για οικονομία χώρου οι κοινόχρηστοι χώροι (δρόμοι, περάσματα) είναι ελάχιστοι και δεν υπάρχουν αυλές ή κεντρικές πλατείες,

[34] Στέφανος Δ. Ήμελλος, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, ό.π. σελ. 4-6.

εκτός από μερικά πλατώματα. Όταν προς το τέλος του 18ου αιώνα ο κίνδυνος από πειρατικές και άλλες επιδρομές μειώθηκε, οι οικισμοί αυτοί επεκτάθηκαν σταδιακά έξω από τους οχυρούς τους δακτυλίους, οπότε τα σπίτια απέκτησαν μεγαλύτερη ευρυχωρία.

Αντιστοίχως οι ηπειρωτικοί οικισμοί, αν και δεν είναι πάντοτε γνωστές οι συνθήκες ίδρυσής τους, εγκαταστάθηκαν σε απρόσιτες ή απομονωμένες περιοχές, μακριά από γνωστούς δρόμους (Εγνατία). Στην οροσειρά της Πίνδου, ειδικά, η ανάγκη της άμυνας απέναντι στους εξωτερικούς εχθρούς, αλλά και της οργάνωσης της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, είχε ως αποτέλεσμα τη συνένωση των πατριαρχικών οικογενειών (φάρες) σε ισχυρούς οικισμούς. Στο Πήλιο, κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας, οικισμοί δημιουργούνται από την εγκατάσταση κατοίκων γύρω από τα μοναστήρια. Όταν αργότερα αυτά τα μοναστήρια εξαφανίστηκαν, τα ονόματά τους πέρασαν στους οικισμούς (Μακρυνίτσα, Πορταριά, Άγιος Γεώργιος). Αργότερα ορισμένοι οικισμοί αναπτύσσονται χάρη στη βιοτεχνία και στις εμπορικές τους ανταλλαγές με τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης, τα Βαλκάνια και τη Ρωσία. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι φτωχικές τους άσημες κατοικίες μετατρέπονται στις αρχές του 18ου αιώνα σε διώροφες και τριώροφες οικοδομές, που ακολουθούν τα αρχιτεκτονικά πρότυπα των μεγάλων πόλεων της οθωμανικής αυτοκρατορίας (Αμπελάκια Λάρισας, χωριά του Πηλίου, Σιάτιστα κ.ά.). Τώρα πλέον το σύνολο του οικισμού αποτελείται από ένα άθροισμα ομοειδών πυρήνων κατοικίας, που διατάσσονται γύρω από τις ενοριακές εκκλησίες. Κάθε εθνοτική ομάδα μάλιστα στους βορειοελλαδικούς οικισμούς ήταν συγκεντρωμένη σε χωριστή γειτονιά (μαχαλά), τα όρια της οποίας μπορεί να ήταν κάποιο εδαφικό στοιχείο, για παράδειγμα ένας χείμαρρος. Ο συνδετικός κρίκος αυτών των «κλειστών» μαχαλάδων ήταν η αγορά.

Η διάταξη των ελεύθερων χώρων των ηπειρωτικών οικισμών υπαγορεύεται από τη μορφή του εδάφους. Αυτό σημαίνει ότι δρόμοι και μονοπάτια δεν ακολουθούν αυστηρά γεωμετρικές χαράξεις, αλλά προσαρμόζονται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιοχής και της σταδιακής ανάπτυξης του οικισμού. Όπως ένα κτίσμα προσαρμόζεται στο έδαφος, έτσι και στη χάραξη των δρόμων εφαρμόζεται η πιο οικονομική λύση, η οποία συνδυάζει την ελάχιστη δυνατή επέμβαση πάνω στο τοπίο με την άμεση ικανοποίηση μιας ανάγκης (προσπέλαση, μετακίνηση από ένα σημείο σε άλλο, στάση σε κάποιο πλάτωμα, χώρος συγκέντρωσης μπροστά στην εκκλησία).

Οι οικισμοί σε πολλές περιοχές ακολουθούν την κοινωνική οργάνωση κατά γένη. Αντίθετα με την οργάνωση κατά γειτονιές, των οποίων οι κάτοικοι δεν είναι απαραίτητα συγγενείς που χαρακτηρίζει τις περισσότερες ελληνικές κοινότητες, εκεί

κάθε οικογένεια έχει τον δικό της ναό. Στη Μάνη, επίσης, η αυστηρά ιεραρχημένη κοινωνική οργάνωση και οι διαμάχες ανάμεσα στους ανταγωνιστικούς πυρήνες των οικογενειακών ομάδων διαμόρφωσαν οικισμούς που απαρτίζονται από την παράθεση οικοδομικών συγκροτημάτων (μαχαλάδες). Οι μαχαλάδες αποτελούνται από ομάδες σπιτιών των συγγενικών ομάδων χτισμένων γύρω από τον κεντρικό πύργο της γενιάς. Οι πύργοι χρησιμοποιούνται μόνο στον πόλεμο, έχουν ελάχιστες εσωτερικές διαστάσεις, προστατευμένη είσοδο, μικρά ανοίγματα και πολεμίστρες και εποπτεύουν χάρη στο μεγάλο ύψος τους τον γύρω χώρο.

Στην οργάνωση των οικισμών, που ανήκαν σε γαιοκτήμονες και κατοικούνταν από κολίγους, αντικατοπτρίζεται η κυριαρχία του γαιοκτήμονα στα μέσα παραγωγής αλλά και στην κοινωνική ζωή των κολίγων καλλιεργητών. Έτσι, ενώ ο ίδιος ή ο επιστάτης του τσιφλικιού κατοικούσε σε άνετο πύργο χτισμένο σε κεντρικό σημείο για να εποπτεύει το χώρο, οι καλλιεργητές της γης έμεναν σε οικίσκους με μεσοτοιχία (σαρτάρες) χωρίς πλατεία με δέντρα, όπου θα μπορούσαν να συγκεντρωθούν, να συζητήσουν και να διασκεδάσουν από κοινού, όπως συνέβαινε στα λεγόμενα «ελεύθερα χωριά».

Αναπόσπαστα λειτουργικά τμήματα του ιστού των οικισμών αποτελούσαν τα περίφημα γεφύρια[35] που επέτρεπαν την μετακίνηση των ανθρώπων και των αγαθών, οι ποικίλες διαμορφώσεις του χώρου όπως πλακοστρώσεις, καθιστικά, αναβαθμοί (σκαλοπάτια), διαβατικά και κρήνες σε πλατείες ή σε αυλές, τα λιθόστρωτα μονοπάτια και οι ξερολιθιές. Στον οργανωμένο χώρο του οικισμού, εκτός από τις κατοικίες, εντάσσονται επίσης το νεκροταφείο, ο αλευρόμυλος (ανεμοκίνητος, υδροκίνητος), το ελαιοτριβείο, η νεροτριβή, ο φούρνος, διάφορα εργαστήρια που εξυπηρετούν τις ανάγκες των κατοίκων, καθώς και αγροικίες (καλύβια, εξοχικά, στανοτόπια).

Μια από τις παροχές της φύσης, ίσως η σημαντικότερη, είναι το νερό - ύδωρ, πηγή της ζωής[36], θεός και κατοικία θεών, ευεργέτης και ενίοτε καταστροφέας των έργων του ανθρώπου. Σημαντική είναι γι' αυτό και η λατρευτική – μαγικοθρησκευτική σημασία του, για την οποία πολλά και ενδιαφέροντα έχουν γραφεί καθώς και η

[35] Στέφανος Δ. Ήμελλος, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, ό.π., σελ. 6.

[36] Για αναλυτικές πληροφορίες βλ. σχετικά τον συλλογικό τόμο, *Το Νερό. Πηγή Ζωής, Κίνησης, Καθαρμού. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης*, Υπουργείο Πολιτισμού, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 1999.

συμβολική του χρήση[37]. Και οι δύο, ωστόσο, αυτές πλευρές προκύπτουν από την αδιαμφισβήτητα σημαντική συμβολή του στη διατήρηση της ζωής και την εξέλιξή της, την επικουρία του σε όλα τα ανθρώπινα έργα και την επικοινωνία, που προηγείται των συμβολικών και μαγικών ιδιοτήτων, που του αποδόθηκαν. Δεν είναι υπερβολικό να υποστηριχθεί ότι είναι ο δημιουργός και τροφοδότης των πολιτισμών της γης, η μήτρα των σπόρων και της βλάστησης, αστείρευτη πηγή δύναμης και ζωής καθώς καθαρίζει, θεραπεύει, ανανεώνει και διασφαλίζει την αθανασία. Το «*ζων ύδωρ*», το οποίο οι θρησκευτικές αναζητήσεις τοποθετούν στις πνευματικές περιοχές, είναι το νερό της ζωής ή το αθάνατο νερό της παγκόσμιας κοσμολογίας.

Παράδειγμα

«Η πιο σκληρή εργασία είναι η δημιουργία της καλλιεργήσιμης γης στις πλαγιές των βουνών. Αντίθετα από τη βοσκήσιμη γη (λιβάδι), που είναι τμήμα του φυσικού περιβάλλοντος, η γεωργική γη στα ορεινά πρέπει να δημιουργηθεί με την ανθρώπινη εργασία, που αλλάζει τη μορφή του φυσικού τοπίου. Αυτή η εργασία είναι το ξεστρεμμάτισμα με την οποία οι κάτοικοι μετατρέπουν το επικλινές, άγονο και πετρώδες έδαφος σε καλλιεργήσιμη γη, υπό μορφήν αναβαθμών, που στην Ευρυτανία λέγονται πατωσιές. Κατά την εργασία αυτή το έδαφος σκάπτεται κατά μέρος και επιχώνεται κατά ισοδύναμο τμήμα με την ταυτόχρονη κατασκευή ξερολιθιάς από τους λίθους, που λαμβάνονται από την εκσκαφή… Σπίτια μικρά, μονόχωρα, όπου άνθρωποι και οικόσιτα ζώα συγκατοικούν τον χειμώνα, για λόγους οικονομίας αλλά και πρακτικά αντιμετώπισης του ψύχους, αλλά και δίχωρα, όπου τα ζώα αποκτούν ιδιαίτερο χώρο, ιδιαίτερα κατά τον 20όν αιώνα. Ο τύπος του δίχωρου με υπόγειο και επιμήκη εξώστη (ανώι και κατώι, ανωκάτωγο), συγκρίνεται με το στερφογάλαρο της Αιτωλίας κατά τον Δημ. Λουκόπουλο και επισημαίνονται οι διαφορές και οι νεωτερικές επεμβάσεις… Οι πυργοειδείς μνημειακές κατασκευές είναι, όπως είναι φυσικό λιγότερες από τις αγροτοποιμενικές κατοικίες, διακρίνονται από τις υπόλοιπες σε

[37] Βλ. ενδεικτικά όσα γράφει η Ελένη Κοβάνη, «Ο συμβολισμός των υδάτινων πηγών, στοιχείο ανάσχεσης της καταστροφής τους», *Εθνολογία*, τ .3 (1994), σελ. 33-48.

συγκεκριμένους οικισμούς και ανήκουν στους πλέον ευκατάσταστους. Αποτελούνται από δύο συνήθως ορόφους, περισσότερους χώρους, χώρους εστίασης, αποθήκευσης και υγιεινής εξωτερικές διακοσμήσεις, πολεμίστρες για τους εισβολείς, παράθυρα και φεγγίτες κ.ά. Αμυντικά κτίρια υπάρχουν συγκεκριμένα τρία, η Σχολή Γραμμάτων στον Προυσσό, ο Ανατολικός Πύργος «Καραϊσκάκη» και ο Δυτικός Πύργος «Καραϊσκάκη», τα οποία αποτελούνται από τρεις ορόφους με ελάχιστα ανοίγματα»[38].

Είναι λοιπόν προφανές ότι το τοπίο, ιστορικό ή όχι, αποτελεί μία δυναμική οντότητα μέσα στον χρόνο και ταυτόχρονα φορέα πολιτισμού, οπότε ως τέτοιο οφείλει να αντιμετωπίζεται σε κάθε απόπειρα σχεδιασμού. Βεβαίως δεν είναι φαινόμενο μόνο της ευρυτανικής γης. Όλη η ορεινή και ημιορεινή και πετρώδης ελληνική γη και τα νησιά είναι κτισμένα με τις πεζούλες, τους τροχάλους, τις βραγιές, τους τοίχους και τις ξερολιθιές, χαρακτηριστικό στοιχείο του ελληνικού τοπίου.

Η κοινωνική οργάνωση και οι εκδηλώσεις στο πλαίσιο της κοινότητας, διαμόρφωσαν τους ανάλογους κοινόχρηστους χώρους (πλατείες, εκκλησίες, σχολεία), ενώ η επικοινωνία εντός και εκτός των οικισμών τους δρόμους και τα λιθόστρωτα, τις τρανές στράτες και τα μονοπάτια, σπίτια μικρά, μονόχωρα, όπου άνθρωποι και οικόσιτα ζώα συγκατοικούν τον χειμώνα, για λόγους οικονομίας αλλά και πρακτικά για την αντιμετώπιση του ψύχους, αλλά και δίχωρα, όπου τα ζώα αποκτούν ιδιαίτερο χώρο, ιδιαίτερα κατά τον 20^{ο} αιώνα, αλλά και αλλού αρχοντικά με περίτεχνη διακόσμηση και εσωτερικό πλούτο. Όλα αυτά είναι μερικά από τα στοιχεία που επηρεάζουν την διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της τοπικής αρχιτεκτονικής στην διαχρονική παραδοσιακή της διαδρομή, η διατήρηση των οποίων αποτελεί στοιχείο σημαντικό για την ανάπτυξη πολιτιστικού τουρισμού.

Είναι προφανές ότι το τοπίο, ιστορικό ή όχι, αποτελεί μία δυναμική οντότητα μέσα στον χρόνο και ταυτόχρονα φορέα πολιτισμού, οπότε ως τέτοιο οφείλει να

[38] Γεωργίου Κ. Παπαδοπούλου, *Συγκρέλλον Ευρυτανίας. Ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία. Γενεαλογικά δένδρα οικογενειών*, Αθήνα 2014.

αντιμετωπίζεται σε κάθε απόπειρα επανασχεδιασμού. Αυτό συνεπάγεται ότι στις περιπτώσεις διαμόρφωσης οικιστικών συνόλων, των οποίων η πολιτισμική αξία θεωρείται δεδομένη, η πολιτισμική παράμετρος πρέπει να αναφέρεται στο σύνολο του ευρύτερου τοπίου πέραν του ιστορικού και η ενσωμάτωσή της στον σχεδιασμό αποτελεί ζητούμενο.

1.4.2. Παραγωγή-Διατροφή

Οι διατροφικές συνήθειες ενός πληθυσμού διαμορφώνονται υπό την επίδραση βιολογικών και πολιτισμικών παραγόντων. Η διαμόρφωση του διαιτολογίου στα πλαίσια της παραδοσιακής κοινωνίας εγγράφεται στη μακρά ιστορική διάρκεια. Στον ελλαδικό αλλά και τον ευρύτερο μεσογειακό χώρο, βασικά είδη διατροφής όπως το σιτάρι, το κρασί και το λάδι παραμένουν σε χρήση από χιλιετίες. Παράλληλα, πολλά εξωτικά είδη διατροφής εισάγονται σχετικά πρόσφατα και αφομοιώνονται πλήρως, όπως το καλαμπόκι (αραβόσιτος), η ντομάτα και η πατάτα. Η παραδοσιακή κοινωνία από την περίοδο της Τουρκοκρατίας έως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν κυρίως αγροτοποιμενική και το γεγονός αυτό καθόριζε τα υλικά και τους τρόπους παρασκευής και κατανάλωσης των τροφών. Η σχετική σταθερότητα των παραδοσιακών τοπικών διατροφικών συνηθειών διαφοροποιείται και μεταβάλλεται όταν, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, αναπτύσσονται τα αστικά κέντρα, ο πληθυσμός των οποίων είναι πρόθυμος να αποδεχτεί μαγειρικές εισαγόμενες από τη Δυτική Ευρώπη. Η κατανάλωση εδεσμάτων της γαλλικής κουζίνας θεωρείται δείγμα προόδου από την αστική τάξη. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα πρώτα βιβλία μαγειρικής που εκδόθηκαν στον ελληνικό χώρο περιλαμβάνουν κυρίως γαλλικής προελεύσεως συνταγές. Η εθιμοτυπία των γευμάτων, τα έπιπλα και τα σκεύη μεταβάλλονται επίσης. Οι Έλληνες παύουν να κάθονται σταυροπόδι και να τρώνε στο σοφρά ή σε χαμηλές τάβλες και χρησιμοποιούν τραπέζια και καρέκλες. Ο ερχομός στην Ελλάδα των μικρασιατών προσφύγων (1922) οι οποίοι εγκαθίστανται στα αστικά κέντρα αλλά και σε πολλές αγροτικές περιοχές του ελληνικού κράτους έφερε νέες διατροφικές συνήθειες, εμπλουτίζοντας το διαιτολόγιο με παραδοσιακά φαγητά των Ελλήνων της Ανατολής. Στη δεκαετία 1950-1960, όταν κορυφώθηκε η μετανάστευση και συγκεντρώθηκε ο αγροτικός πληθυσμός στα αστικά κέντρα, ο τρόπος ζωής άλλαξε και μαζί μ' αυτόν οι διατροφικές συνήθειες. Η αυτοκατανάλωση που χαρακτήριζε σε σημαντικό βαθμό την παραδοσιακή κοινωνία υποχώρησε μπροστά στην εμπορευματοποίηση των τροφίμων. Στην εγκατάλειψη των παραδοσιακών διατροφικών συνηθειών συνέβαλαν επίσης το γρήγορο φαγητό το οποίο

ταίριαζε καλύτερα στους ρυθμούς της ζωής στα αστικά κέντρα και η κυριαρχία των νέων διατροφικών προτύπων, που προβάλλονταν από τα ΜΜΕ μέσω ενός καταιγισμού διαφημίσεων, που αφορούσαν τα προϊόντα διατροφής.

Όπως σημειώνει ο Ευάγγελος Καραμανές:[39]

> «Οι τροφές και τα ποτά είναι από τα πιο σταθερά πολιτισμικά στοιχεία στην αγροτική παραδοσιακή κοινωνία στη διαχρονική της διάσταση και αποτελούν την συνισταμένη πολλών παραγόντων, όπως το φυσικό περιβάλλον, οι κοινωνικές δομές, η τοπική οικονομία, οι ιστορικές καταβολές και ο πολιτισμός εν γένει, που περιλαμβάνει τα συμβολικά συστήματα κατανόησης του κόσμου αλλά και οικειοποίησης του φυσικού περιβάλλοντος. Η ανάλυση των τεχνικών παρασκευής των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων, των μετασχηματισμών τους, η αποκάλυψη των αναλογιών τους με τα κοινωνικά φαινόμενα όπως και η μελέτη των πολλαπλών σχέσεων μεταξύ της τοπικής κοινωνίας και του οικολογικού περιβάλλοντος αποκαλύπτει τις πολιτισμικές διαστάσεις της διαμόρφωσης της ποικιλίας –δυσανάλογα μεγάλης σε σχέση με τον περιορισμένο γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας– των ελληνικών γαλακτοκομικών προϊόντων. Πρόκειται για ένα σημαντικό εθνικό πολιτισμικό κεφάλαιο, μια παρακαταθήκη, που μπορεί να αξιοποιηθεί στο σύγχρονο πλαίσιο. Ιδιαιτέρως σήμερα που έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση η οικονομική αποτελεσματικότητα της παγκοσμιοποιημένης κλίμακας των ανταλλαγών, αναπτύσσεται το ενδιαφέρον για την τοπικότητα, την ιδιαιτερότητα σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Η στροφή αυτή επ' ουδενί οδηγεί στην εσωστρέφεια και την απομόνωση αλλά στην καλύτερη ένταξη της τοπικής παραγωγής στο ανταγωνιστικότατο διεθνές περιβάλλον αναδεικνύοντας τις καλύτερες πλευρές της τοπικής παραγωγής και απελευθερώνοντας τοπικές κοινωνικές δυναμικές και δυνατότητες που λανθάνουν (και πρακτικώς παραμελούνται ή και αγνοούνται παντελώς) επί μακρόν».

Η μνήμη της γεύσης αποτυπώνεται στη στερεότυπη σχεδόν απάντηση ανδρών προς τις συζύγους των, για τον τρόπο παρασκευής συγκεκριμένων φαγητών, ακόμη και

[39] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά κεφάλαιο 5.

του καφέ, από αυτές, με ανισοβαρή συνήθως σύγκριση δύο γυναικών, της πεθεράς και της νύφης. Η μνήμη της γεύσης του σπιτικού φαγητού είναι ιδιαίτερα έντονη όπως φαίνεται από προφορικές μαρτυρίες (σύγχρονες ή διαχρονικές), αλλά και από την ιστορικά καταγεγραμμένη σχετική εμπειρία στην απλή φράση: «Καλό είναι το φαΐ σου, αλλά σαν το φαΐ της μάνας μου…». Μια φράση, που κωδικοποιεί, βεβαίως, την κεντρική θέση της γυναίκας μητέρας-γης στη μνήμη των ατόμων και των κοινωνιών, συνακολούθως του χώρου-τόπου της παιδικής ηλικίας-πατρίδας. Αυτή η αυθόρμητη συνήθως συγκριτική αναφορά στις γεύσεις του οικογενειακού χώρου στο πλαίσιο της ίδιας κοινότητας, αποκτά ιδιαίτερη σημασία, όταν η σύγκριση αφορά γεύσεις ξένων διατροφικών ειδών και παρασκευασμάτων, τα οποία πρέπει να αποδεχθεί ο άνθρωπος, ο οποίος με τον γάμο, εντός ή εκτός της κοινότητας, ακολουθεί πλέον μια άλλη γυναίκα-ιέρεια της εστίας, που δεν είναι η μητέρα του ή στις σύγχρονες κοινωνίες ταξιδεύει, δοκιμάζει, εμπλουτίζει τις γευστικές του εμπειρίες[40].

Σε όλες τις κοινωνίες η κοινωνική διαίρεση της εργασίας συνδέεται όχι μόνο με την ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής, αλλά και με τον ελεύθερο χρόνο, που είναι η προϋπόθεση για την ανάπτυξη της οργανωτικής και δημιουργικής εφευρετικότητας, στο επίπεδο της παραγωγής, αλλά και στο πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο. Εδώ υπεισέρχεται ο προβληματισμός για την αξιολογική ιεράρχηση των αρμοδιοτήτων με δεδομένο ότι οι ανδρικές ασχολίες (συλλογή καρπών-κυνήγι μεγάλων ζώων, εκ-τροφή κοπαδιών) από την πρωτόγονη ακόμη εποχή, θεωρούνταν κοινωνικά πιο σημαντικές από την καλλιέργεια κηπευτικών, την εκτροφή μικρών οικόσιτων ζώων, τη μεταποίηση των πρώτων υλών σε είδη διατροφής και τη συντήρησή τους, το μαγείρεμα, παραγωγικές δηλαδή δραστηριότητες των γυναικών, που, όπως σημειώνουν ειδικοί ερευνητές, παρείχαν σε πολλές περιπτώσεις το 60% της οικογενειακής διατροφής.

Έτσι οι άνδρες κυριαρχούν στη διαδικασία της προμήθειας και παραγωγής της τροφής, ενώ οι γυναίκες στη διαδικασία της επεξεργασίας, παρασκευής και συντήρησής της καθώς και στην διαχείριση του αποθέματος των ειδών διατροφής για την οικονομία της οικογένειας. Η παροιμία «σπίτι που ο άντρας κουβαλάει με το βελόνι κι η γυναίκα καταναλώνει με το φτυάρι, δίνει του διαόλου», είναι χαρακτηριστική για την ευθύνη της γυναίκας στη διαχείριση του εισοδήματος στο

[40] Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Καλό, αλλά σαν το φαΐ της μάνας μου», *Πρακτικά 2ου Συμποσίου Ελληνικής Γαστρονομίας* και ηλεκτρονικά https://greekgastronomy.files.wordpress.com/2014/09/kamilaki.pdf.

οποίο στηρίζεται η οικονομία του σπιτιού. Η σχέση με τη φύση, ο βαθμός επενέργειας σ' αυτήν και το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών σχέσεων, επηρεάζουν τη θέση και την συμμετοχή της γυναίκας στην διαδικασία εξασφάλισης της επάρκειας τροφίμων κατά τη διάρκεια του έτους. Άλλος είναι ο ρόλος της γυναίκας στους μετακινούμενους - νομαδικούς πληθυσμούς (Σαρακατσάνους) και άλλος στους εδραίους πληθυσμούς. Ο ρόλος της επίσης διαφοροποιείται στους τόπους στους οποίους οι άνδρες ταξιδεύουν για επαγγελματικούς λόγους και απουσιάζουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα, μέσα στο έτος και ιδιαίτερα την περίοδο της σποράς-καλλιέργειας και της συγκομιδής της παραγωγής. Τέτοιες περιπτώσεις είναι των ναυτικών στα νησιά, των ποικίλων τεχνιτών-μαστόρων των ορεινών οικισμών της Πίνδου, αλλά και των ποιμενικών πληθυσμών, εδραίων και μη, στους οποίους οι άνδρες δεν ασχολούνται με την καλλιέργεια της γης και την συμπληρωματική παραγωγή διατροφικών ειδών, όπως τα κηπευτικά, τα όσπρια, και η συλλογή και αποξήρανση φυτών, φρούτων, λαχανικών και γαλακτοκομικών προϊόντων.

Ούτως εχόντων των πραγμάτων ο ρόλος της γυναίκας στη διαμόρφωση γευστικής ταυτότητας είναι καθοριστικός. Η σωματοποιημένη γεύση εγκαθίσταται στη μνήμη, θηλυκών και αρσενικών, και εκδηλώνεται σε κάθε περίσταση. Απλώς οι γυναίκες εξακολουθούν και στις σύγχρονες κοινωνίες να έχουν την ευθύνη για την μεταποίηση των πρώτων υλών σε φαγητό με γεύσεις, που έχουν κληρονομήσει από τις μητέρες τους ή αποκτήσει μόνες τους. Οι άνδρες, αφήνοντας τη μητέρα τους είναι υποχρεωμένοι να προσαρμοσθούν σε νέες γεύσεις, κάτι όχι και τόσο εύκολο. Το ίδιο συμβαίνει με τον μετανάστη ή τον ταξιδιώτη-τουρίστα. Αυτή η προαιώνια πρακτική ρόλων βλέπουμε ότι σε γενικές γραμμές εξακολουθεί να ισχύει. Δεν είναι τυχαίο ότι συνεταιρισμοί γυναικών με την μικρή παραγωγή τους διαθέτουν το οποιοδήποτε πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής, αυτούσιο ή μεταποιημένο. Η εφαρμογή λοιπόν, των νέων νομοθετικών ρυθμίσεων κατά κύριο λόγο αφορά τις γυναίκες, οι οποίες κυρίως πλήττονται και από την ανεργία.

Η μνήμη, λοιπόν, των γεύσεων στην οποία συμμετέχουν όλες οι αισθήσεις: η όραση, η όσφρηση, η αφή, η ακοή, και κυρίως η ευχαρίστηση στην κοιλότητα του στόματος και του λάρυγγα (*τερψιγλώσσιον* και *τερψιλαρύγγιον* το νόστιμο φαγητό), μπορεί να είναι: ένα αχνιστό, ροδοκοκκινισμένο τυρόψωμο ή λιόψωμο που ξεφουρνίζει πριν από τα καρβέλια η μάνα από τον φούρνο και το ακουμπά στο τραπέζι και γεμίζει το σπίτι ευωδιές και γαληνεύει τα πεινασμένα στόματα των παιδιών, που γύρισαν από

το παιχνίδι ή το σχολείο, αλλά και το ταψί με το κρέας με τις πατάτες που ψήθηκε για το γιορτινό τραπέζι, ακόμη το πιλάφι του γάμου, που μυρίζει *στακοβούτυρο,* το βρασμένο γάλα με το τριμμένο ψωμί *(τριψάνα)* κάθε πρωί, τα ψημένα κάστανα κ.ο.κ.
Η γεύση αντίθετα της μνήμης είναι το κατάστιχο, όπου καταχωρίζονται ευχάριστα και δυσάρεστα γεγονότα της προσωπικής ή συλλογικής ιστορίας και γι' αυτό η γεύση της, πικρή ή γλυκιά, μας συνοδεύει και τη συντηρούμε ή προσπαθούμε να την ξεχάσουμε. Μόνο στο θέμα της διατροφής η γεύση της μνήμης και η σωματοποιημένη μνήμη της γεύσης μοιάζει να αποτελούν ένα συμπαγές εξιδανικευμένο σύνολο, που συνοδεύει τον άνθρωπο και τις κοινωνίες των ανθρώπων εσαεί. Ίσως αυτός άλλωστε να είναι και ο λόγος που η διατροφή αποτελεί ένα από τα πιο συντηρητικά πολιτισμικά στοιχεία, τα οποία χαρακτηρίζουν τους λαούς, τις τοπικές κοινωνίες και εντός αυτών τις ομάδες και τις οικογένειες.

Στην ιστορία του πολιτισμού η διατροφή συγκεκριμένων πληθυσμών, πριν από τις κοσμογονικές αλλαγές που επέφερε η τεχνολογία και οι επικοινωνιακές δυνατότητες του β΄ μισού του 20ού αιώνα, ήταν στη διαχρονία αμετάβλητη, όπως συνήθως και οι παράγοντες που την διαμόρφωναν, δηλαδή το κλίμα, το έδαφος, οι καλλιέργειες, οι δρόμοι επικοινωνίας, οι κοινωνική και οικονομική κατάσταση, οι ιστορικές τύχες κ.ο.κ. Οι τομές στην ιστορία της διατροφής είναι ελάχιστες και συγκεκριμένες (π.χ. το ψήσιμο, η συντήρηση με διαφόρους φυσικούς τρόπους, η μεταποίηση, η κατάψυξη και η σύγχρονη τροποποίηση-μετάλλαξη).

Στην εποχή της μετα-παγκοσμιοποίησης, (για να χρησιμοποιήσω έναν αδόκιμο όρο, όπως εκείνος της μετανεωτερικότητας), το να μας απασχολεί η ατομική μνήμη, που αναφέρεται στην γεύση του πυρήνα της τοπικότητας της τροφής, που είναι το οικογενειακό φαγητό, οι πρώτες γεύσεις που αποτυπώνονται στη σωματοποιημένη μνήμη, αποτελεί στοιχείο προόδου ή συντήρησης; Θέτω ένα ερώτημα, το οποίο θα μπορούσε να έχει πολλές προσεγγίσεις. Γενικώς θα έλεγα ότι η μνήμη των γεύσεων, πέραν του ταυτοτικού προσδιορισμού, ως άμεσα συνδεόμενη με την ύπαρξή μας μπορεί να αποτελέσει το κίνητρο για την επιστροφή μας στην τοπικότητα ως αντίδοτο προς την απρόσωπη παγκοσμιοποίηση. Προσωπικά μου αρέσει να ζω με τη μνήμη του τόπου μου, που διασώζει χρώματα, μυρωδιές, γεύσεις, συναισθήματα: Το Πήλιο, τα μήλα, τα κυδώνια, τα βατόμουρα, οι αγριοφράουλες, τα μανιτάρια, τα κάστανα, το ψωμί στο φούρνο, το σπετζοφάι και τόσα άλλα. Αλλά και ως νύφη από αλλού στην Κρήτη προσπάθησα να μάθω από την πεθερά μου ό,τι θα μπορούσε να φέρνει στον σύντροφό μου στην Αθήνα γεύσεις από την Κρήτη και μάλιστα από τα Χανιά κι ακόμη πιο πολύ

από το Σέλινο, «που έχει τις πιο καλές νοικοκυρές, τις πιο καλές ελιές, τα πιο πολλά χόρτα, τα πιο καλά όλα…». Η μνήμη της γεύσης είναι η πιο δυνατή καθώς είναι ζωντανή στο σώμα μας και κρατάει όλες τις άλλες μνήμες του τόπου ακμαίες. Αλλά και όπου και να ταξιδέψω θέλω να γνωρίσω τις τοπικές γεύσεις, ως κάτι αναπόσπαστο με τον πολιτισμό των ανθρώπων.

Όσον αφορά στη διατροφή θα πρέπει να μας απασχολήσει σοβαρά το γεγονός πως, στον αντίποδα των όσων, υπό το πνεύμα της παγκοσμιοποίησης υποδείχθηκαν στους λαούς μέχρι τώρα, η έμφαση σήμερα δίδεται πλέον στην τοπικότητα, στην μικρή γεωργική εκμετάλλευση και μεταποίηση τροφίμων, στην ανάπτυξη τοπικών αγορών και δικτύων διανομής τοπικών προϊόντων γεωγραφικής ένδειξης (ΠΓΕ) και κυρίως την προβολή της ταυτότητας αγροτικών περιοχών. Αυτό το πρότυπο προσιδιάζει στην φυσιογνωμία των μικροαγροτικών δομών, η οποία ίσχυε πάντοτε στον ελληνικό χώρο. Χάρη σ' αυτές διασώθηκε το πλούσιο αγροδιατροφικό κεφάλαιο, το οποίο μπορούμε ακόμη να διαχειριζόμαστε, παρά τις απερίσκεπτες και άστοχες διαχειριστικές πολιτικές. Με τον μεγάλο κατάλογο των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων και τροφίμων (ΠΟΠ, ΠΓΕ και άλλα) και τους δυνατούς πολιτισμικούς και οικογενειακούς δεσμούς ακόμη και των αστών με τον αγροτικό χώρο, μπορεί στο νέο πλαίσιο της κοινής ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής (από εφέτος) να ξαναδώσει ένα νέο όραμα στην ελληνική αγροτοποιμενική περιφέρεια[41]. Στον χώρο της Βαλκανικής οι έννοιες σπιτικό, οικογενειακό, γευστικό και υγιεινό, σύμφωνα με μια πρόσφατη εργασία των με τίτλο «Στο δρόμο για τον προσδιορισμό και τη ρύθμιση του τι είναι παραδοσιακό τρόφιμο: το βαλκανικό πρότυπο κατανάλωσης» (D. Eynaudi, F. Bernardoni και D. Bariolle) βασισμένη σε έρευνες ποσοτικού και ποιοτικού χαρακτήρα στο πλαίσιο σχετικού ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος, συνδέονται με την κατανάλωση τροφίμων που

[41] Βλ. περισσότερα Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Ελληνικά επώνυμα τοπικά προϊόντα*, έκδοση του Ελληνικού Οργανισμού Προώθησης Εξαγωγών (ΟΠΕ) σε τρεις γλώσσες (ελληνική, αγγλική υπό τον τίτλο Greek Typical Local Foods, γαλλική υπό τον τίτλο Grèce: Produits de Terroir) [Έρευνα σε συνεργασία με τους οικονομολόγους Δημήτρη Σύριγγα και Βασιλική Μπουγά], Αθήνα 2000, σελ. 300, Στέφανος Δ. Ήμελλος, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας αρ. 17, Αθήνα 1983 και Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Ο πολιτισμός της ελιάς» στο *Ωδή στην Ελιά*, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων, Αθήνα 2004.

προμηθεύονται από μικρά δίκτυα διανομής και τη σημασία που έχει η προστασία των παραδοσιακών προϊόντων, διαδικασιών και ονομάτων για τις μελλοντικές γενιές.

Εικ. 1.11. Επίσημος ιστοχώρος Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων αφιερωμένος στα προϊόντα Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης, Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης και τα Ιδιότυπα Παραδοσιακά Προϊόντα

Ιστορικό

Σύμφωνα με το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων «το 1992 με τον κανονισμό 2081/92 η Ευρωπαϊκή Ένωση θέσπισε για πρώτη φορά το καθεστώς, για την προστασία των γεωγραφικών ενδείξεων και των ονομασιών προέλευσης των γεωργικών προϊόντων και των τροφίμων και με τον κανονισμό 2082/92 το καθεστώς, για τις βεβαιώσεις ιδιοτυπίας των γεωργικών προϊόντων και τροφίμων. Το 2006 με στόχο τη βελτίωση του συστήματος, οι παραπάνω κανονισμοί αντικαταστάθηκαν από τους 510/06 και 509/06 αντίστοιχα, χωρίς ωστόσο να μεταβληθεί το πεδίο εφαρμογής τους και η σκοπιμότητά τους. Με τον Κανονισμό (ΕΕ) 1151/2012 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 21ης Νοεμβρίου 2012 «για τα συστήματα ποιότητας των γεωργικών προϊόντων και τροφίμων» έχουν συγχωνευτεί σε ένα ενιαίο νομοθετικό πλαίσιο οι ανωτέρω κανονισμοί (Καν(ΕΚ) 509/2006 και 510/2006). Παράλληλα στον εν λόγω κανονισμό έχουν προστεθεί και άλλα σχήματα ποιότητας όπως οι προαιρετικές ενδείξεις «Προϊόν ορεινής παραγωγής», «Προϊόν νησιωτικής γεωργίας» κ.λπ.

Ονομασία Προέλευσης

Ως «ονομασία προέλευσης» νοείται η ονομασία που ταυτοποιεί ένα προϊόν: α) το οποίο κατάγεται από συγκεκριμένο τόπο, περιοχή ή, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, χώρα β) του οποίου η ποιότητα ή τα χαρακτηριστικά οφείλονται κυρίως ή αποκλειστικά

στο ιδιαίτερο γεωγραφικό περιβάλλον που συμπεριλαμβάνει τους εγγενείς φυσικούς και ανθρώπινους παράγοντες και γ) του οποίου όλα τα στάδια της παραγωγής εκτελούνται εντός της οριοθετημένης γεωγραφικής περιοχής.

Γεωγραφική Ένδειξη

Ως «γεωγραφική ένδειξη» νοείται η ονομασία που ταυτοποιεί ένα προϊόν: α) το οποίο κατάγεται από συγκεκριμένο τόπο, περιοχή ή χώρα β) του οποίου ένα συγκεκριμένο ποιοτικό χαρακτηριστικό, η φήμη ή άλλο χαρακτηριστικό μπορεί να αποδοθεί κυρίως στη γεωγραφική του προέλευση και γ) του οποίου ένα τουλάχιστον από τα στάδια της παραγωγής εκτελείται εντός της οριοθετημένης γεωγραφικής περιοχής.

Εγγυημένα Παραδοσιακά Ιδιότυπα Προϊόντα

Ως εγγυημένο παραδοσιακό ιδιότυπο προϊόν νοείται ένα ιδιότυπο προϊόν ή τρόφιμο το οποίο: α) παρασκευάζεται με τρόπο παραγωγής, μεταποίησης ή σύνθεσης που αντιστοιχεί στην παραδοσιακή πρακτική για το εν λόγω προϊόν ή τρόφιμο ή β) παράγεται από πρώτες ύλες ή συστατικά που είναι τα χρησιμοποιούμενα παραδοσιακά. Για να μπορεί να καταχωρισθεί μια ονομασία ως ονομασία εγγυημένου παραδοσιακού ιδιότυπου προϊόντος, πρέπει:

α) να χρησιμοποιείται κατά παράδοση για την περιγραφή του ιδιότυπου προϊόντος ή β) να προσδιορίζει τον παραδοσιακό χαρακτήρα ή τον ιδιότυπο χαρακτήρα του προϊόντος.

Από 1.6.2006 για τη χώρα μας ο **Ελληνικός Γεωργικός Οργανισμός «ΔΗΜΗΤΡΑ»** (πρώην Οργανισμός Πιστοποίησης και Επίβλεψης Γεωργικών Προϊόντων-ΟΠΕΓΕΠ, που φέρει το διακριτικό τίτλο **AGROCERT**), είναι αρμόδιος για την έγκριση των υποβαλλόμενων από τις ενδιαφερόμενες επιχειρήσεις αιτημάτων ένταξης στο σύστημα ελέγχου, την πραγματοποίηση ελέγχων σε συνεργασία με τις Διευθύνσεις Αγροτικής Οικονομίας και Κτηνιατρικής των Π.Ε., τη διασφάλιση της τήρησης των προδιαγραφών, την πιστοποίηση των εν λόγω προϊόντων και την τήρηση Μητρώου Εγκεκριμένων επιχειρήσεων και Μητρώου δικαιούχων χρήσης των ενδείξεων ΠΟΠ και ΠΓΕ.

1.4.3. Οικοτεχνία

Οικοτεχνία, σύμφωνα με τον ορισμό που δώσαμε, είναι η μεταποίηση μικρής κλίμακας γεωργικών προϊόντων αποκλειστικά ιδίας παραγωγής από τον παραγωγό και την οικογένειά του, στο χώρο της αγροτικής κατοικίας ή της αγροτικής εκμετάλλευσης. Τα παραγόμενα μεταποιημένα προϊόντα προορίζονται για άμεση διάθεση, από τον

οικοτέχνη, στους χώρους του ή μέσω επιχειρήσεων λιανικού εμπορίου και μαζικής εστίασης της τοπικής αγοράς ή σε περιοδικές τοπικές διοργανώσεις (εμποροπανηγύρεις, δημοτικές εκδηλώσεις κ.ά.) ή σε τοπικές λαϊκές αγορές ή σε αγορές παραγωγών (farmers' markets).

Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι επιστρέφοντας υπό νέους όρους στην πεπατημένη αιώνων ο αγρότης-παραγωγός και επεξεργαστής-συντηρητής ο ίδιος της παραγωγής του, με τις μεθόδους που παραδοσιακά γνωρίζει, διαθέτει στην κατανάλωση το πλεόνασμα της παραγωγής του, προκειμένου να αυξήσει το οικογενειακό του εισόδημα, χωρίς την παρέμβαση του μεσάζοντος εμπόρου. Παράλληλα ο καταναλωτής εγχώριος ή ξένος θα προμηθευτεί το προϊόν με τις ιδιαιτερότητές του και θα το ξαναζητήσει ή θα το απορρίψει, ανάλογα με τις δικές του γευστικές συνήθειες και μνήμες. Στον κατάλογο των προϊόντων οικοτεχνίας περιλαμβάνονται όλα εκείνα τα παρασκευάσματα που χαρακτηρίζουν την παραδοσιακή οικιακή οικονομία στον τομέα της παραγωγής, κατανάλωσης και συντήρησης-αποθήκευσης τροφίμων για όλο το έτος, καθώς για πώληση, συνήθως στους συντοπίτες αστούς, καλοκαιρινούς επισκέπτες ή και τουρίστες ή ανταλλαγή με είδη που δεν παράγονταν στον τόπο. Είδη που συντηρούνται χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα και ειδικές συνθήκες: γλυκά κουταλιού, μαρμελάδες φρούτων, κομπόστες φρούτων, ζελέ φρούτων (πελτές από κυδώνι), παστέλια με ξηρούς καρπούς (αμύγδαλα ή/και φιστίκια), γλυκά σουτζούκια, αποξηραμένα γεωργικά προϊόντα, όπως λιαστές τομάτες, τζίτζιφα, απιδόκουπες, φασόλια, πιπεριές, χόρτα και μυρωδικά για πίτες για τα οποία δεν υπάρχει ειδική νομοθεσία, τουρσιά, σάλτσες, επιτραπέζιες ελιές, αρωματικά εδώδιμα έλαια, μούστος και μουσταλευριά, πετιμέζι και ρετσέλια, χαρουπόμελο, χαλβάς (με σουσάμι ή σιμιγδάλι, ζυμαρικά, παξιμάδια/ντάκος, τραχανάς, μεταποιημένοι ξηροί καρποί (καρύδια, φουντουκόψιχα, φιστίκι αράπικο, τζίτζιφα κ.α.), χυμοί και αποφλοιωμένα ή τεμαχισμένα λαχανικά είναι μερικά από όσα μπορούν να διαθέτουν απ' ευθείας οι παραγωγοί. Όλα τοπικά προϊόντα, λιγότερο ή περισσότερο γνωστά ακόμη και σε κοντινές αποστάσεις από τον τόπο παραγωγής τους, με τις ονομασίες τους, ο θησαυρός της λαϊκής γλώσσας, έρχονται να εμπλουτίσουν την σύγχρονη ομογενοποιημένη διατροφική αλυσίδα και να ξαναδώσουν γεύση στο φαγητό, που δεν αποτελεί μόνον μέσον για τον κορεσμό της πείνας, αλλά και μια διαδικασία πολιτισμική.

ΝΟΜΟΣ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 4384/2016

ΦΕΚ 78/Α/26-4-2016

Αγροτικοί Συνεταιρισμοί, μορφές συλλογικής οργάνωσης του αγροτικού χώρου και άλλες διατάξεις.

Άρθρο 46

Τροποποίηση διατάξεων του ν. 4235/2014 (Α' 32)

1.Το άρθρο 56 του ν. 4235/2014 (Α' 32) αντικαθίσταται ως εξής:

«Άρθρο 56

Αγορές Παραγωγών - Οικοτεχνία

1.α) Σε κάθε Περιφερειακή Ενότητα μπορούν να λειτουργούν αγορές παραγωγών. Στις αγορές παραγωγών συμμετέχουν αποκλειστικά παραγωγοί αγροτικών προϊόντων, με σκοπό την απευθείας διάθεση στο καταναλωτικό κοινό των νωπών αγροτικών προϊόντων που οι ίδιοι παράγουν ή/και μεταποιημένων το βασικό συστατικό των οποίων είναι δικής τους παραγωγής.

β) Για τη συμμετοχή σε αγορά παραγωγών, οι παραγωγοί πρέπει να είναι εγγεγραμμένοι στο Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων (Μ.Α.Α.Ε.), σύμφωνα με τους νόμους 3874/2010 (Α' 151) και 2520/1997 (Α' 173), όπως κάθε φορά ισχύουν, να υποβάλουν αίτηση ενιαίας ενίσχυσης και ενιαία δήλωση καλλιέργειας/ εκτροφής. Οι παραγωγοί συμμετέχουν στις αγορές παραγωγών των Περιφερειακών Ενοτήτων στις οποίες έχουν τις αγροτικές τους εκμεταλλεύσεις, καθώς και στις αγορές παραγωγών όμορων Περιφερειακών Ενοτήτων. Στις αγορές παραγωγών της Περιφέρειας Αττικής και της Περιφερειακής Ενότητας Θεσσαλονίκης μπορούν να συμμετέχουν οι παραγωγοί αγορών παραγωγών απ' όλη τη χώρα.

γ) Για την οργάνωση των αγορών παραγωγών, συνιστάται ανά περιφερειακή ενότητα, αυτοδιαχειριζόμενος φορέας αστικού μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα από τους ίδιους τους παραγωγούς, ορίζεται ο υπεύθυνος για τη λειτουργία τους και καταρτίζεται εσωτερικός κανονισμός λειτουργίας. Κάθε αγορά παραγωγών μπορεί να λειτουργεί είτε σε δημόσιο χώρο που καθορίζεται μετά από έγκριση του οικείου Δήμου ή της οικείας Περιφερειακής Ενότητας είτε σε ιδιωτικό χώρο με ευθύνη των ίδιων των παραγωγών.

2.α) Οικοτεχνία είναι η μεταποίηση, μικρής κλίμακας, γεωργικών προϊόντων από τον παραγωγό, στο χώρο της αγροτικής κατοικίας ή της αγροτικής εκμετάλλευσής του. Το βασικό συστατικό του τελικού προϊόντος πρέπει να είναι ιδίας παραγωγής. Τα προϊόντα οικοτεχνίας προορίζονται για άμεση διάθεση από τον οικοτέχνη στους χώρους παρασκευής, σε περιοδικές τοπικές εκδηλώσεις, σε λαϊκές αγορές, σε αγορές παραγωγών και σε επιχειρήσεις λιανικού εμπορίου και μαζικής εστίασης.

β) Δικαίωμα οικοτεχνικής παρασκευής μεταποιημένων γεωργικών προϊόντων έχουν μόνο τα φυσικά πρόσωπα που είναι επαγγελματίες αγρότες εγγεγραμμένοι στο Μητρώο Αγροτών και Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων (Μ.Α.Α.Ε.), σύμφωνα με τους νόμους 3874/2010 (Α' 151) και 2520/1997 (Α' 173), όπως κάθε φορά ισχύουν, υποβάλουν αίτηση ενιαίας ενίσχυσης και ενιαία δήλωση καλλιέργειας/εκτροφής, καθώς και τα μέλη της οικογένειάς τους. Στην οικοτεχνική τους δραστηριότητα, οι επαγγελματίες αγρότες μπορούν να χρησιμοποιήσουν ως βασικό συστατικό του τελικού προϊόντος γεωργικά προϊόντα με ανώτατο όριο το σύνολο της παραγωγής τους. Ο παραγωγός που συμμετέχει σε αγροτικό συνεταιρισμό δύναται να χρησιμοποιεί στην οικοτεχνική του δραστηριότητα το μέρος της παραγωγής του που δεν υποχρεούται να διαθέτει στο συνεταιρισμό, σύμφωνα με το καταστατικό του.

γ) Στη Διεύθυνση Προγραμματισμού και Εφαρμογών του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων συνιστάται Κεντρικό Ηλεκτρονικό Μητρώο Οικοτεχνίας (ΚΗΜΟ), στο οποίο καταγράφονται οι παραγωγοί αλλά και τα είδη των προϊόντων που παράγονται στα πλαίσια της οικοτεχνίας. Για την εγγραφή και την ανανέωση εγγραφής στο ΚΗΜΟ ορίζεται παράβολο δέκα (10) ευρώ.

1.4.4. Λαϊκή τέχνη[42]

Η λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία είναι έκδηλη στην παραγωγή της χειροτεχνίας και της διακοσμητικής, όπως εκφράζεται μέσα από την ζωγραφική, την ξυλογλυπτική, την λιθογλυπτική, την κεντητική, την υφαντική, την αργυροχρυσοχοΐα, την μεταλλοτεχνία, την κεραμική και άλλες τέχνες. Τα έργα της, άρρηκτα δεμένα με τις καθημερινές πρακτικές ανάγκες αλλά και τις αντιλήψεις του απλού λαού για τη ζωή και τον κόσμο, χαρακτηρίζονται από τα βασικά γνωρίσματα όλων των εκδηλώσεων του λαϊκού πολιτισμού: επανάληψη των διακοσμητικών σχεδίων, ομαδική έκφραση, συνήθως ανωνυμία. Βεβαίως η ανωνυμία αυτή είναι πλασματική, εφ' όσον είναι γνωστό ότι κάθε δημιούργημα έχει τον δημιουργό του, τον λαϊκό καλλιτέχνη που με τις δεξιότητές του εκφράζει το πνεύμα της ομάδας στην οποία ανήκει, της εποχής του και τις προσωπικές του αντιλήψεις. Συχνά οι προσωπικές καλλιτεχνικές ευαισθησίες άφηναν τα ίχνη τους ανεξίτηλα στο δημιούργημα και το γεγονός αυτό δημιουργούσε τη μοναδικότητα του έργου λαϊκής έμπνευσης και δημιουργίας. Με το πέρασμα του χρόνου η δυνατότητα αντιγραφής προτύπων και σχεδίων περιόρισε την δημιουργική φαντασία των δημιουργών και οδήγησε σε συγκεκριμένα πρότυπα (μοτίβα), τα οποία πλέον ανταποκρίνονται σε κωδικοποιημένα τοπικά προϊόντα χειροτεχνίας. Έτσι σήμερα τα έργα λαϊκής χειροτεχνίας διακρίνονται από την επανάληψη σχεδίων και έχουν χαρακτήρα μουσειακό και ιστορικό, με εξαίρεση ίσως τις εκκλησιαστικές τέχνες (ξυλογλυπτική, μαρμαροτεχνία, αργυροχρυσοχοΐα και κεντητική) που εξακολουθούν να εξυπηρετούν τη λειτουργική αποστολή τους. Μεγάλο μέρος των έργων της λαϊκής χειροτεχνίας βρίσκεται σήμερα σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές ή διασώζεται σε κατοικίες, ως διακοσμητικά πλέον στοιχεία, αποκομμένα από την αρχική αποστολή και το περιβάλλον τους.

[42] Περισσότερα βλ. παρακάτω κεφάλαιο 2 και Στέφανος Δ. Ήμελλος, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, *ό.π.*.

1.4.4.α. Χειροτεχνία παραδοσιακές τέχνες-τεχνικές

Η παραδοσιακή χειροτεχνία, γνωστή και ως λαϊκή τέχνη, παρά το γεγονός ότι ο όρος αποδίδει εν μέρει την πραγματικότητα, με ιστορία χιλιετιών και εξαιρετικά δείγματα τεχνικής και τέχνης, είναι ένα κομμάτι αυτής της πολιτισμικής παρακαταθήκης, το οποίο σήμερα έχει πλήρως αποδιοργανωθεί. Δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα, αν υποστηριχθεί, ότι τα περισσότερα από τα πωλούμενα στα τουριστικά καταστήματα ως είδη ελληνικής λαϊκής τέχνης, παράγονται στα εργαστήρια των Ινδιών, της Κορέας, του Χονγκ Κόνγκ κ.α. Παράδειγμα, η άλλοτε παραγωγική Αράχοβα, τουριστική και κτηνοτροφική σήμερα, η οποία συχνά προμηθεύεται τα είδη υφαντικής από την Ινδία, ενώ πετιούνται (;) τα μαλλιά των προβάτων.

Προ 30ετίας οι επιχειρήσεις και βιοτεχνίες χειροτεχνών στην Ελλάδα ανέρχονταν στις 28.000 περίπου, απασχολούμενοι, κυρίως, στους χώρους της αργυροχρυσοχοΐας, της καλλιτεχνικής μεταλλοτεχνίας, της κεραμικής, της μικρογλυπτικής σε πολύτιμους και ημιπολύτιμους λίθους, της ξυλοτεχνίας-ξυλογλυπτικής, της αγιογραφίας-εικονογραφίας, της υαλοτεχνίας, της μαρμαρογλυπτικής, της καλλιτεχνικής γυψοτεχνίας, της υφαντικής κ.λπ.

Τα 13 χειροτεχνικά Κέντρα, που διέθετε ο Εθνικός Οργανισμός Μικρομεσαίων Μεταποιητικών Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας (ΕΟΜΜΕΧ) σε όλη την Ελλάδα, σε ιδιαίτερα τουριστικά σημεία, που είχαν αγοραστεί και εξοπλιστεί με χρηματοδότηση από τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ), είχαν σκοπό να προωθούν και προβάλλουν τα κατά τόπους ελληνικά χειροτεχνικά προϊόντα. Όμως δεν λειτούργησαν ποτέ για το σκοπό αυτό και τα ακίνητα, όπου στεγάζονταν, περιήλθαν τώρα στο Ταμείο Αξιοποίησης της Δημόσιας Περιουσίας. Η Ελλάδα, η οποία από την αρχαιότητα εξάγει πήλινα αγγεία, πιθάρια κ.λπ., εισάγει σήμερα τον πηλό για τα περισσότερα από τα εναπομείναντα εργαστήρια.

Εικ. 1.12. Επίσημος ιστοχώρος ΕΟΜΜΕΧ Α.Ε.

Μια γρήγορη ματιά στις πρακτικές που εφαρμόζονται για το θέμα που μας απασχολεί στην Ευρώπη –και δεν αναφερόμαστε στην Ινδία, την Ιαπωνία και την Κίνα, όπου η χειροτεχνία αποτελεί βασικό μοχλό της οικονομίας– η χειροτεχνία σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης, Αγγλία, Ιρλανδία, Γερμανία, Φιλανδία κ.α. έχει θεαματική ανάπτυξη.

Εικ. 1.13. Επίσημος ιστοχώρος του Επιχειρησιακού Πρόγραμματος του Συμβουλίου Χειροτεχνίας της Αγγλίας (Crafts Council Business Plan 2012-2015)

Η Μεγάλη Βρετανία ως προς την Χειροτεχνία έχει σημειώσει τεράστια πρόοδο. Η Ιρλανδία, που είναι χώρα κοντινότερη στα μεγέθη με την Ελλάδα, στην «Αναφορά για την Καινοτομία» (Report of the Innovation Taskforce) αναφέρεται στη Χειροτεχνία, ως βασικό παράγοντα ανάπτυξης για το μέλλον της. Στο πρόγραμμα δράσης 2010-2012 το 51% των χειροτεχνικών επιχειρήσεων της χώρας που είναι διεσπαρμένες σε όλη την

επικράτεια και στα πιο απομακρυσμένα σημεία, προσφέρουν εργασία και προσδίδουν αξία στις τοπικές κοινωνίες και στην οικονομία τους. Ο πολιτισμός της Ιρλανδίας θεωρήθηκε ως τομέας στρατηγικού πλεονεκτήματος, που πρέπει να αναπτυχθεί περαιτέρω. Οι χειροτέχνες, εκτός του ότι είναι επιχειρηματίες και καινοτόμοι, αποτελούν τους θεματοφύλακες της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας, προστατεύοντας, διατηρώντας και εμπλουτίζοντας τον πολιτιστικό της πλούτο και συμβάλλοντας στην ανάπτυξη της τουριστικής βιομηχανίας. Εάν η Ιρλανδία, που έχει θεωρήσει τις Χειροτεχνικές της Επιχειρήσεις και τη πολιτισμική της κληρονομιά τομέα στρατηγικού πλεονεκτήματος για τη χώρα της, διέθετε την Πολιτισμική κληρονομιά της Ελλάδας, μπορούμε να φανταστούμε, πως θα είχε οργανώσει και αξιοποιήσει το «Στρατηγικό της αυτό Πλεονέκτημα».

Είναι αυτονόητο ότι χειροτεχνικές επιχειρήσεις, όλων των κλάδων, είναι ευάλωτες στις διακυμάνσεις της οικονομίας, πολύ περισσότερο σήμερα με την πρωτοφανή κρίση που βιώνει η χώρα μας. Λόγω του μικρού μεγέθους τους, η υποστήριξη της πολιτείας, με κατάλληλα προγράμματα οικονομικής στήριξης αφ' ενός, αλλά και με μηχανισμούς προώθησης και προβολής των προϊόντων τους αφ' ετέρου, είναι ζωτικής σημασίας για την επιβίωσή τους. Η πολιτεία οφείλει αφ' ενός να οραματιστεί και να σχεδιάσει την δημιουργία και λειτουργία χειροτεχνικών εργαστηρίων μεσαίας και μεγάλης κλίμακας και αφ' ετέρου να τα υποστηρίξει με ένα θεσμικό πλαίσιο σύγχρονο, ευέλικτο και αποδοτικό.

Αντί, λοιπόν, η Ελλάδα να ισχυροποιήσει τους μηχανισμούς στήριξης των επιχειρήσεων αυτών και να δημιουργήσει πολιτικές ανάπτυξης και προώθησης του πολιτιστικού και επιχειρηματικού θησαυρού τους, έκλεισε και τον μοναδικό αρμόδιο φορέα, τον ΕΟΜΜΕΧ, ο οποίος παρά την απαξίωσή του, η οποία οφείλεται σε ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες, δεν έπαυε να είναι ο μοναδικός φορέας στην Ελλάδα, που διέθετε την τεχνογνωσία και αναγνωρισιμότητα στον χώρο των Χειροτεχνικών Επιχειρήσεων και της Καλλιτεχνικής Βιοτεχνίας. Η εφαρμογή των παροιμιών «μαζί με τα ξερά καίγονται και τα χλωρά» ή «πονάει το κεφάλι, το κόβουν», έχουν εφαρμογή στην περίπτωση του ΕΟΜΜΕΧ.

Τα 13 Χειροτεχνικά Κέντρα, που διέθετε σε όλη την Ελλάδα, σε ιδιαίτερα τουριστικά σημεία, που είχαν αγοραστεί και εξοπλιστεί με χρηματοδότηση από τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ), είχαν σκοπό να προωθούν και προβάλουν τα κατά τόπους ελληνικά χειροτεχνικά προϊόντα. Όμως δεν λειτούργησαν

ποτέ για το σκοπό αυτό και τα ακίνητα, όπου στεγάζονταν, περιήλθαν τώρα στο Ταμείο Αξιοποίησης της Δημόσιας Περιουσίας.

Με την ψήφιση του Πολυνομοσχεδίου τον Ιανουάριο του 2012 και ειδικότερα το άρθρο 16, έκλεισαν οι θυγατρικές εταιρείες του ΕΟΜΜΕΧ ΑΕ, οι οποίες λειτουργούσαν, κατά κύριο λόγο, ως κλαδικά ινστιτούτα υποστήριξης των χειροτεχνικών κλάδων για όλη την Ελλάδα.

Το γεγονός αυτό είχε πολλαπλασιαστικές καταστρεπτικές συνέπειες για τους κλάδους, όπως η Γουνοποιία στην Καστοριά, με το κλείσιμο του Κέντρου Γούνας, η Αργυροχρυσοχοΐα, με το κλείσιμο του Ελληνικού Κέντρου Αργυροχρυσοχοΐας Α.Ε. (ΕΛΚΑ ΑΕ) και ιδιαίτερα η Κεραμική, με το κλείσιμο του Ελληνικού Κέντρου Αργιλλομάζης Α.Ε. (ΕΛΚΕΑ ΑΕ), το οποίο ήταν η κυριότερη μονάδα παραγωγής πηλού, δηλαδή της πρώτης ύλης των εργαστηρίων, σχολών κλπ. κεραμικής στην Ελλάδα και το οποίο παρείχε και πολύτιμη τεχνική υποστήριξη στον κλάδο, ελλείψει κατάλληλου φορέα εκπαίδευσης των κεραμιστών, σε επίπεδο τουλάχιστον ΤΕΙ. Η Ελλάδα, η οποία από την αρχαιότητα εξάγει πήλινα αγγεία, πιθάρια κλπ., εισάγει σήμερα τον πηλό για τα περισσότερα από τα εναπομείναντα εργαστήρια.

Ως επιστέγασμα της τεράστιας αυτής απαξίωσης της χειροτεχνίας, με το κλείσιμο του ΕΟΜΜΕΧ, σβήστηκε δια μιας από τον χάρτη της ελληνικής παραδοσιακής χειροτεχνίας και ο κλάδος της ταπητουργίας, με το κλείσιμο των 22 ταπητουργικών Σχολών – Εργαστηρίων του ΕΟΜΜΕΧ, που βρίσκονταν σε χωριά (ακριτικά τα περισσότερα) σε όλη την Ελλάδα.

Σ’ αυτές τις σχολές – παραγωγικά εργαστήρια παράγονταν υψηλής ποιότητας χαλιά, αριστουργήματα της τέχνης αυτής, ενώ συγχρόνως προσέφεραν εργασία στις τοπικές κοινωνίες και –ακόμα πιο σημαντικό– διατηρούσαν την τέχνη, που έφεραν οι Έλληνες τεχνίτες πρόσφυγες από την Μικρά Ασία. Τα ταπητουργεία αυτά σε καιρούς κρίσης, όπως αυτή που δημιουργήθηκε με την μικρασιατική καταστροφή, συνέβαλαν στην οικονομική ανάταση. Τα ιδιωτικά ταπητουργεία έχουν κλείσει τα περισσότερα, μη αντέχοντας τον φοβερό ανταγωνισμό από τα εισαγόμενα. Τα ελάχιστα εναπομείναντα φυτοζωούν, λειτουργώντας ως επιδιορθωτήρια ταπήτων, αντί να παράγουν νέα προϊόντα.

Η Χειροτεχνία και οι Χειροτεχνικές Επιχειρήσεις με την ένταξή τους στο πλαίσιο μιας συστηματικής πολιτικής για την προώθηση, προβολή και διατήρηση της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και των συμβόλων της, αφού καταγραφούν όλα τα εργαστήρια, πιστοποιηθούν και υποστηριχθούν θα αποδώσουν καρπούς.

Υπάρχει αξιόλογο δυναμικό και εργαστήρια στην Ελλάδα, τόσο στην Κεραμική, στην Αργυροχρυσοχοΐα, στην Ξυλογλυπτική, στην Αγιογραφία κλπ. Με την εφαρμογή σωστής πολιτικής από την πολιτεία και τον κατάλληλο συντονισμό ενεργειών, θα μπορούσαν να αναγνωριστούν διεθνώς και να συμβάλουν στην εξαγωγική προσπάθεια της χώρας.

Ας μην ξεχνάμε την μεγάλη επιτυχία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, του εμπορικού τμήματος του Μουσείου Μπενάκη και του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, στην αναπαραγωγή πιστών αντιγράφων, που έχει γίνει με την συνεργασία των Μουσείων με εργαστήρια χειροτεχνίας. Σήμερα και αυτά τα πωλητήρια αναζητούν αντίγραφα σε ξένες χώρες.

1.4.5. Τεχνολογία

Τη δεκαετία του 1960, όταν οι επιπτώσεις της νέας τεχνολογίας δεν ήταν ακόμα τόσο αισθητές, προέκυψε η ιδέα της δικτύωσης στον χώρο, υποστηρίζοντας ότι η κοινότητα μπορεί να αναπτύσσεται στην α-χωρική αστική επικράτεια (non-place urban realm). Σήμερα, με την ύπαρξη περισσοτέρων εναλλακτικών τρόπων δικτύωσης, αυτές οι επιπτώσεις είναι περισσότερες και εντονότερες. Η απόσταση χώρων δεν μπορεί να κρατήσει μακριά τους ανθρώπους, συνεπώς ούτε τους πολιτισμούς και τις ιδέες. Η ανάδυση της έννοιας της «αβαρούς οικονομίας», που αφορά στη διακίνηση αγαθών χωρίς υλικό βάρος (πληροφορία, γνώση, τεχνολογία) οδηγεί σε νέους ορίζοντες και προβληματισμούς.

Η φυσικογεωγραφική αντίληψη του χώρου ως απόλυτης φυσικής οντότητας, που περιέχει την κοινωνία, επισκιάζεται από τον εικονικό χώρο, τον κυβερνοχώρο, που δημιουργείται μέσα από τις νέες τεχνολογίες. Δημιουργείται έτσι μια πολύπλοκη δομή φυσικού και εικονικού χώρου, που περιέχει κοινότητες δικτυωμένες μεταξύ τους, παραγωγικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες της αβαρούς οικονομίας, που εντοπίζονται σε περισσότερα από ένα μέρη.

Με δεδομένες τις σχέσεις και τις διαδικασίες μεταξύ τόπων φυσικών και εικονικών, το πραγματικά τοπικό στο οποίο ανήκουν οι παραδοσιακοί-εντόπιοι πολιτισμοί, αποκτά, αντίθετα με ό,τι θα πίστευε κανείς, μεγαλύτερη σημασία στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, καθώς ο χώρος αποκτά περισσότερες διαστάσεις με την ανάπτυξη δικτύων όχι μόνο μεταξύ ατόμων αλλά και μεταξύ κοινοτήτων και τόπων. Ο χώρος ως τόπος περιλαμβάνει την έννοια της ιδιαιτερότητας και μοναδικότητας και των πολιτισμικών διαφορών των επιμέρους τόπων, αλλά και της οικειότητας και ταυτότητας.

Εξ άλλου οι πιο συνήθεις λέξεις των χρηστών του διαδικτύου είναι για κάποιο τόπο, αφού σ' αυτόν «πηγαίνουμε» ή «μπαίνουμε» σε ένα site, σε έναν «ιστότοπο», ή ένα δικτυακό τόπο.

Από την άλλη ο ηλεκτρονικός αναλφαβητισμός, η αδυναμία πολλών ανθρώπων να χρησιμοποιήσουν τις νέες τεχνολογίες, δημιουργεί και άλλα σύνορα, ανισότητες και νέες μορφές εκμετάλλευσης. Πολλές εταιρείες του δυτικού κόσμου αναθέτουν τομείς της δραστηριότητάς τους σε εταιρείες στην άλλη άκρη του πλανήτη (π.χ. Ινδία) για λόγους κόστους.

Αυτή η επιθυμητή παγκοσμιοποίηση μέσω δικτυώσεων, φαινόμενο ιδιαίτερα της μεταπολεμικής περιόδου, είναι έννοια αμφίσημη με πολλαπλές ερμηνείες και ορισμούς. Θετική οπωσδήποτε για τις δυνατότητες και ευκαιρίες που δημιουργεί στον πολιτισμό, στην παραγωγή και στην εκπαίδευση και αρνητική για την όξυνση των συγκρούσεων, κοινωνικών ανισοτήτων με τον ηλεκτρονικό αναλφαβητισμό και την ομογενοποίηση των πολιτισμών. Ως «ουδέτερος» πάντως όρος περιλαμβάνει την επικοινωνία των κοινωνιών σε παγκόσμιο επίπεδο σε όλους τους τομείς και διευρύνεται διαρκώς με την ανάπτυξη της τεχνολογίας των τηλεπικοινωνιών και των μεταφορών.

Η δικτύωση επιφέρει ανακατατάξεις και στον χώρο της εκπαίδευσης, καθώς η ψηφιακή τεχνολογία δίνει τη δυνατότητα να αρθούν οι άκαμπτοι τοπικοί προσδιορισμοί. Εκτός από την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, ο τεράστιος όγκος πληροφορίας που μέσω των νέων τεχνολογιών είναι διαθέσιμος, δίνει την δυνατότητα σε πολλούς ανθρώπους να γίνουν αυτοδίδακτοι γύρω από τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντά τους. Αλλά και για έναν τυπικό φοιτητή, οι ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες του Διαδικτύου του δίνουν πρόσβαση σε υλικό που παλαιότερα θα έπρεπε να αναζητήσει σε (όχι πάντα διαθέσιμες) φυσικές βιβλιοθήκες. Διευρύνοντας την έννοια της εκπαίδευσης και στον πολιτισμό, η παγκοσμιοποίηση φέρνει κοντά πολιτισμούς που παλαιότερα ήταν μάλλον δύσκολο να έρθουν σε επαφή. Οι φόβοι για πολιτισμική ομογενοποίηση δεν είναι αβάσιμοι, αλλά από την άλλη πλευρά ο χρήστης των νέων τεχνολογιών μπορεί πλέον να αναζητήσει στο διαδίκτυο πολιτιστικά προϊόντα που παλαιότερα ίσως να μην μπορούσε να φανταστεί.

Μια μεγάλη συζήτηση για το κριτήριο με το οποίο η παρούσα ιστορική συγκυρία, που όπως φαίνεται αποτελεί μια από τις πιο κρίσιμες στην ιστορία της ανθρωπότητας, καθώς οι δημιουργοί της θεωρίας του δυτικού πολιτισμού του χρόνου προτείνουν την επάνοδο στους πολιτισμούς του χώρου, των κοινωνιών δηλαδή της «εντοπιότητας», των παραδοσιακών κοινωνιών και των αξιών που αυτές εκπροσωπούν ευρίσκεται στον αέρα. Ποιοι είναι οι βασικοί πόλοι της αντιπαράθεσης των δύο

αντιλήψεων για τον χώρο και τον χρόνο, τί ακριβώς διακυβεύεται και πώς συναρτάται με την προβληματική της επιστροφής στον τόπο και στους τοπικούς πολιτισμούς μέσα από την υλική και άυλη πολιτισμική κληρονομιά, που προστατεύεται από διεθνείς συνθήκες (UNESCO);

Πέρα όμως από τον συναισθηματισμό στην παρούσα ιστορική συγκυρία, οι απόψεις για μια ομογενοποιημένη υπερτοπική παγκόσμια κοινωνία, που οδήγησαν τις τύχες των λαών της γης, στον αντίποδα των συντηρητικών, δήθεν, κοινωνιών της «εντοπιότητας» φαίνεται να κλονίζονται. Σε αξιακό επίπεδο, η σχέση με τον τόπο, τη γη που συνδέεται άρρηκτα με τη φύση, όπως την είχε αναπτύξει ο ελληνικός πολιτισμός, θεμέλιο των πολιτισμών του τόπου, οι οποίοι πολιτισμοί, ελαφρά τη καρδία, συνδέθηκαν με την συντήρηση και τον αναχρονισμό, έχει αρχίσει να επανέρχεται στο προσκήνιο. Η υπεράσπιση της πάτριας γης και το αντίστοιχο αμυντικό ήθος υπήρξε διαχρονικό γνώρισμα των πολιτισμών της εντοπιότητας.

Έτσι το μεσογειακό πολιτισμικό πρότυπο, από τις αρχαιότερες και μακροβιότερες εκδοχές των πολιτισμών του χώρου, όπως αυτό λειτούργησε στον λαϊκό πολιτισμό του αγροτικού ελληνικού χώρου, που γνώρισε τις τελευταίες δεκαετίες την απαξίωση εν ονόματι μιας διευρυμένης – παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας, απασχολεί σοβαρά την διεθνή σκέψη. Ευτυχώς που οι διαχρονικοί δεσμοί του Έλληνα με τον χώρο (εντοπιότητα) δεν άφησαν να εξαφανιστούν όλα.

Μπορούμε, λοιπόν, ακόμη να ερευνήσουμε, να μελετήσουμε και να πειραματιστούμε ξανά σ' ένα εναλλακτικό πρότυπο, που προσφέρουν οι διαχρονικοί πολιτισμοί της παράδοσης, για να αντιμετωπίσουμε επιτυχώς τη μεγάλη σύγκρουση των πολιτισμών που βρίσκεται σε εξέλιξη. Το πρότυπο οργάνωσης (κοινωνικής και οικονομικής), που συνδέεται οργανικά με τον τόπο και χαρακτηρίζεται από το μικρό μέγεθος, στα μέτρα του ανθρώπου, μπορεί να εξασφαλίσει την ισορροπία του ανθρώπου με τη φύση και του ατόμου με την κοινωνία. Εδώ η αξιοποίηση της τεχνολογίας και των επικοινωνιακών δυνατοτήτων που προσφέρει αποτελεί πρώτης τάξεως εργαλείο και έτσι πρέπει να το δούμε. Η επικοινωνία με ένα τεράστιο ανθρώπινο παγκόσμιο κοινό είναι η ευλογία, που μας προσφέρει η τεχνολογία, που γέννησε ο νους του ανθρώπου.

1.5. Εργαστήριο

1.5.1. Παρουσίαση εφαρμοσμένων παραδειγματικών περιπτώσεων από τη διεθνή και την ελληνική εμπειρία

1.5.1.α. Διεθνές Συνέδριο «Celebrating Pastoral Life. Heritage and economic development»

Εικ. 1.14. Τα πρακτικά του Συνεδρίου

Το Διεθνές Συνέδριο «Celebrating Pastoral Life. Heritage and Economic Development» πραγματοποιήθηκε 11-12 Σεπτεμβρίου στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος «CANEPAL. Η Ευρωπαϊκή κληρονομιά της αιγοπροβατοτροφίας και του ποιμενικού βίου».

Αφού μελετήσετε τους στόχους και τις δράσεις του Προγράμματος όπως αναλυτικά παρουσιάζονται στον επίσημο ιστοχώρο του http://www.prismanet.gr/canepal/ εξετάστε τα αποτελέσματά του ως προς την αειφορία των κτηνοτροφικών κοινοτήτων.

1.5.1.β. Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Μεσοτόπου Λέσβου

Ο Αγροτοτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Μεσοτόπου, ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1998 χάρη στη συνεργασία της Κοινωνικής Παρέμβασης Μεσοτόπου, της Γεωργικής Υπηρεσίας της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λέσβου και των γυναικών της τοπικής κοινότητας.

Ως κύριο αντικείμενο εργασίας επιλέχθηκε από τις συμμετέχουσες γυναίκες «η παρασκευή γλυκών κουταλιού και ταψιού, μαρμελάδων, λικέρ, χειροποίητων ζυμαρικών και άλλων εδεσμάτων».

Εικ. 1.15. Επίσημος ιστοχώρος του Αγροτουριστικού Συνεταιρισμού

Αφού μελετήσετε τους στόχους και τις δράσεις Συνεταιρισμού όπως αναλυτικά παρουσιάζονται στον επίσημο ιστοχώρο του http://www.mesotoposwomen.com εξετάστε τα αποτελέσματά του ως προς την αειφορία της τοπικής κοινότητας.

Κεφάλαιο 2
Παραδοσιακές τεχνικές και βιώσιμη ανάπτυξη

Παρασκευάς Ποτηρόπουλος[43]

Σκοπός

Αντικείμενο της συγκεκριμένης θεματικής ενότητας είναι η διερεύνηση της σχέσης των τοπικών παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών με την κοινωνικά βιώσιμη ανάπτυξη. Βασικός άξονας προσέγγισης αποτελεί η διασύνδεση της οικονομίας, των κοινωνικών δομών και του πολιτισμού. Στο πλαίσιο της ευαισθητοποίησης των επιμορφούμενων σε θέματα πολιτισμού και τοπικής ανάπτυξης, η ενότητα εστιάζει στο ζήτημα των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών. Σκοπός είναι οι επιμορφούμενες/οι να έχουν τη δυνατότητα σχεδιασμού σχετικών δράσεων και να τις υλοποιούν, σε συνεργασία με συναδέλφους/φισες, στελέχη άλλων υπηρεσιών και την τοπική κοινωνία, στο πλαίσιο μιας βιώσιμης οικονομίας με κοινωνικό προσανατολισμό.

Εκπαιδευτικοί στόχοι

Η συγκεκριμένη ενότητα έχει ως στόχο οι επιμορφούμενες/οι να είναι σε θέση να:

- διακρίνουν τους όρους παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές, χειροτεχνία και λαϊκή τέχνη
- κατανοούν τη διασύνδεση της οικονομίας, των κοινωνικών δομών και του πολιτισμού
- συσχετίζουν τους όρους με τους οποίους συνδέεται η παράδοση με την κοινωνικά βιώσιμη ανάπτυξη
- κατανοούν τις σύγχρονες συνθήκες εξάσκησης των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών
- γνωρίζουν το θεσμικό πλαίσιο προστασίας, προβολής και ανάπτυξης των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών
- εντοπίζουν μορφές σύνδεσης της παράδοσης με οικονομικές πρακτικές σε τοπικό επίπεδο

[43] Εντεταλμένος Ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

- σχεδιάζουν και να υλοποιούν δράσεις με άξονα τις τοπικές παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές
- να συνεργάζονται για τη διαμόρφωση των δράσεων με άλλες υπηρεσίες, την επιστημονική κοινότητα και την τοπική κοινωνία.

Έννοιες κλειδιά:

- παράδοση
- παραδοσιακές τέχνες
- παραδοσιακές τεχνικές
- δομές πολιτισμού
- θεματικά μουσεία
- εργαστήρια παραδοσιακών τεχνών
- χειροτεχνία
- λαϊκή τέχνη
- βιώσιμη ανάπτυξη
- ισόρροπη ανάπτυξη
- κοινωνική οικονομία
- εναλλακτικές μορφές επιχειρηματικότητας
- πιστοποίηση
- διεπιστημονική έρευνα
- τεκμηρίωση
- συμμετοχικός σχεδιασμός
- τοπικό συμφέρον
- συλλογικό συμφέρον

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η συγκεκριμένη θεματική αποτελείται από τρεις διακριτές αλλά συμπληρωματικές και αλληλοσχετιζόμενες ενότητες. Η πρώτη ενότητα έχει ως κεντρικό θέμα την παρουσίαση των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών και τη σχέση τους με τη βιώσιμη ανάπτυξη. Στο πρώτο μέρος επιχειρεί να αποσαφηνίσει το περιεχόμενο και τη σημασία όρων που είναι διαδεδομένοι στην καθομιλουμένη αλλά και στον δημόσιο

λόγο. Αρχικά υπενθυμίζει το περιεχόμενο των όρων *παράδοση* και *λαϊκός πολιτισμός*, ζήτημα πρωταρχικής σημασίας. Στο ίδιο πλαίσιο αναφέρεται στους χρηστικούς όρους *πολιτισμική κληρονομία* και *πολιτισμικά αγαθά* που κυριαρχούν στο δημόσιο λόγο των θεσμικών οργάνων προσλαμβάνοντας στο πέρασμα του χρόνου καθολική ισχύ. Στη συνέχεια ασχολείται πιο συγκεκριμένα με την παρουσίαση των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών και τη διάκρισή του από τους παρεμφερείς αλλά διακριτούς όρους λαϊκή τέχνη, χειροτεχνία, καλλιτεχνία. Το δεύτερο μέρος της ενότητας εστιάζει στις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές. Παρουσιάζεται η ιστορική διάσταση της ανάπτυξής τους και οι διαφορετικές μορφές που προσλαμβάνουν στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας. Παράλληλα διερευνάται ο ρόλος τους στην οικονομική και κοινωνική οργάνωση, οι κοινωνικές, οικονομικές και συμβολικές διαστάσεις των παραδοσιακών τεχνικών και τεχνών, στο ευρύτερο πλαίσιο διασύνδεσης της οικονομίας, των κοινωνικών δομών και του πολιτισμού στην παραδοσιακή κοινωνία. Το τρίτο μέρος αφορά στην παρουσίαση του όρου της βιώσιμης ανάπτυξης και στη συσχέτισή του με την παράδοση. Η διευκρίνιση των στόχων της βιώσιμης ανάπτυξης, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση του ρόλου της παράδοσης και του λαϊκού πολιτισμού στις προσπάθειες υλοποίησής της. Η ισόρροπη ανάπτυξη εκφράζεται με τη διασύνδεση τοπικής κοινωνίας, φύσης, οικονομίας και πολιτισμού.

Στη δεύτερη ενότητα στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος είναι οι παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές σήμερα. Πιο συγκεκριμένα, οι συνθήκες εξάσκησής τους σήμερα, οι θεσμικές και άτυπες δομές και πρακτικές διατήρησης, εκμάθησης και διάδοσής τους. Τέλος οι προοπτικές συμβολής τους στη βιώσιμη ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών μέσα από μορφές εναλλακτικής επιχειρηματικότητας στο πλαίσιο της Κοινωνικής Οικονομίας. Αναλυτικά, στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται όλες οι διαστάσεις των παραδοσιακών τεχνών σήμερα. Η διατήρηση και προβολή τους ως «μουσειακά εκθέματα» αλλά και η εξάσκησή τους, όπου υπάρχει,, στο παραδοσιακό πλαίσιο λειτουργίας. Ταυτόχρονα προβάλλονται οι νέες χρήσεις των παραγόμενων προϊόντων τους. Στόχος είναι να αναδειχθούν οι συνέχειες και οι αλλαγές στο σύγχρονο περιοριστικό πλαίσιο για την εξάσκηση των συγκεκριμένων παραδοσιακών πρακτικών. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται οι προσπάθειες για τη διάσωση και τη διατήρησή τους. Αρχικά το κανονιστικό πλαίσιο, σε διεθνές και εθνικό επίπεδο (διεθνείς συμβάσεις, εθνικό δίκαιο). Στη συνέχεια οι οργανωμένες -δομικού χαρακτήρα- πρακτικές, μέσω πολιτισμικών και εκπαιδευτικών θεσμών (Μουσεία, Σχολές και Εργαστήρια Εκμάθησης Παραδοσιακών Τεχνικών και Επαγγελμάτων), παράλληλα με

τις αντίστοιχες άτυπες τοπικές πρωτοβουλίες. Σχετικό με αυτά είναι και το ζήτημα της πιστοποίησης των τεχνιτών και των παραγόμενων προϊόντων. Ακολουθούν παραδείγματα πολιτικών ενίσχυσης των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών μέσω αναπτυξιακών δράσεων. Το τελευταίο τμήμα αυτής της ενότητας αφορά στη σχέση παράδοσης, τοπικής οικονομίας και σύγχρονων μορφών επιχειρηματικότητας. Κεντρικό ζήτημα είναι η συμβολή της παράδοσης στη βιώσιμη ανάπτυξη και σε μορφές κοινωνικής οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται οι σχετικές έννοιες (π.χ. κοινωνική οικονομία) και τα αντίστοιχα θεσμικά μέσα-εργαλεία για τη σύνδεση των παραδοσιακών τεχνικών με σύγχρονες μορφές επιχειρηματικότητας στο πλαίσιο μια ισόρροπης ανάπτυξης των τοπικών κοινωνιών.

Η τρίτη ενότητα έχει ως επίκεντρο τον σχεδιασμό προτάσεων και αντίστοιχων δράσεων σε τοπικό επίπεδο, με άξονα τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται εγχειρήματα σχετικών τοπικών δράσεων. Η εστίαση σε ένα από αυτά ως μελέτη περίπτωση, έχει στόχο σε συνεργασία με τις/τους επιμορφούμενες/ους να εντοπιστούν τα προβλήματα και οι παραλείψεις αλλά και οι δυνατότητες και οι προοπτικές αντίστοιχων πρακτικών. Στη συνέχεια, με βάση τις διαπιστώσεις από την παραδειγματική περίπτωση, αναλύονται οι προϋποθέσεις οργάνωσης και συμμετοχικού σχεδιασμού προτάσεων βιώσιμης τοπικής ανάπτυξης με βάση τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές. Στο δεύτερο μέρος της ενότητας, ως πρακτική άσκηση, οι συμμετέχουσες/οντες καλούνται να προτείνουν και να σχεδιάσουν δράση με άξονα τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές σε τοπικό επίπεδο.

2.1. Παραδοσιακές τεχνικές και βιώσιμη ανάπτυξη, όροι και σχέσεις

2.1.1. Παραδοσιακές τέχνες, χειροτεχνία, λαϊκή τέχνη

Η παράδοση και ο λαϊκός πολιτισμός, βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τα τελευταία χρόνια. Η στροφή στον παραδοσιακό πολιτισμό, η αναζήτηση του αυθεντικού και της ιδιαίτερης τοπικής ταυτότητας, η προσφυγή στις ρίζες εκτός από τη νοσταλγική διάσταση που τις συνοδεύει προβάλλουν στο προσκήνιο ως απάντηση στις σύγχρονες ρευστές συνθήκες της παγκοσμιοποίησης[44]. Είναι επόμενο, η χρήση των όρων παράδοση, λαϊκός πολιτισμός, παραδοσιακός πολιτισμός να γνωρίζει μια ευρεία διάδοση στο δημόσιο λόγο.

Ταυτόχρονα νέοι όροι που χρησιμοποιούνται από ειδικούς και αποτυπώνονται σε θεσμικά κείμενα περνάνε στην καθομιλουμένη και καθιερώνονται κι αυτοί στο δημόσιο λόγο για να περιγράψουν ή να προσδιορίσουν τον παραδοσιακό πολιτισμό: *πολιτισμική κληρονομιά, πολιτισμικά αγαθά, πολιτισμικό κεφάλαιο* ή *απόθεμα.*[45] Παράλληλα, η παράδοση ως στοιχείο του πολιτισμού ενός τόπου, συμβάλλει στη ρητορική της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, ως αντίδοτο στις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, της υποβάθμισης των συνθηκών ζωής και της κοινωνικής αποδιάρθρωσης των τοπικών κοινωνιών[46].

Η παράδοση, λοιπόν, προβάλλεται ως κληρονομιά που πρέπει να διασωθεί και να διατηρηθεί αλλά και ως αγαθό οικονομικής εκμετάλλευσης. Με αυτόν τον τρόπο ωστόσο, συχνά η παράδοση προσλαμβάνει έναν στατικό χαρακτήρα, μετατρέπεται σε αντικείμενο του παρελθόντος προς χρήση και εκμετάλλευση. Τα πολιτισμικά φαινόμενα και οι πολιτισμικές πρακτικές, δηλαδή, που συγκροτούν το περιεχόμενο της παράδοσης, παγιώνονται, αποτελούν ακίνητες εικόνες του χθες και χάνουν την ιστορική και δυναμική τους διάσταση. Ωστόσο, η παράδοση δεν είναι μια αναλλοίωτη κληρονομιά

---

[44] Βλ. ενδεικτικά Arjun Appadurai, *Νεωτερικότητα χωρίς σύνορα: Πολιτισμικές διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014 σελ. 250-272 και Zygmunt Bauman, *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, μτφρ. Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, Ψυχογιός, Αθήνα, 2002, σελ. 356.

[45] Όπως για παράδειγμα Σύμβαση της UNESCO για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, UNESCO 2003. Άλλωστε στο Οργανόγραμμα του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμο, η αρμόδια Διεύθυνση, ονομάζεται Διεύθυνση Νεώτερου Πολιτιστικού Αποθέματος και Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

[46] David Throsby, *Economics and Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

που μεταβιβάζεται στο πέρασμα του χρόνου, ούτε ένα σύνολο πολιτιστικών προϊόντων για κατανάλωση. Αντίθετα ως αποτέλεσμα ενός ζωντανού λαϊκού πολιτισμού αναπαράγεται δημιουργικά.

Επομένως, η χρήση όρων που αφορούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην παράδοση προϋποθέτει την αποσαφήνιση του εννοιολογικού τους περιεχομένου, την κατανόηση του τι ακριβώς υποδηλώνουν. Γιατί όπως τα πολιτισμικά φαινόμενα είναι ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένα, με τον ίδιο τρόπο και οι έννοιες που τα χαρακτηρίζουν δεν είναι ουδέτερες αλλά εκφράζουν συγκεκριμένες ιδεολογικές αντιλήψεις, νοήματα ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένα.

Οι παραπάνω διευκρινήσεις αφορούν άμεσα στο αντικείμενο της συγκεκριμένης ενότητας, τη σχέση δηλαδή και τη διασύνδεση των παραδοσιακών πρακτικών με τη βιώσιμη ανάπτυξη. Αν ο όρος παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές δεν είναι τόσο δόκιμος στον δημόσιο λόγο, οι όροι χειροτεχνία και λαϊκή τέχνη αποτελούν κοινό τόπο για τους περισσότερους και συνοδεύονται από πολλαπλές ερμηνείες. [47]

Χειροτεχνία: με το συγκεκριμένο όρο αναφερόμαστε γενικά στη διαδικασία παραγωγής προϊόντων από το ανθρώπινο χέρι, με τη χρήση εργαλείων. Με τη χειροτεχνία αναφερόμαστε στις πρώτες ύλες, τα μέσα και την τεχνογνωσία παραγωγής προϊόντων. Η χρήση του συγκεκριμένου ωστόσο όρου, έχει έναν περιοριστικό χαρακτήρα. Αυτός αφορά αρχικά τον περιορισμό ως προς τις μορφές και τα μέσα παραγωγής παραδοσιακών προϊόντων, δηλαδή τον αποκλεισμό των πιο σύνθετων μορφών οικοτεχνικής και βιοτεχνικής παραγωγής. Κυρίως όμως αφορά στην αδυναμία της να συμπεριλάβει το σύνολο των οικονομικών, κοινωνικών, συμβολικών χαρακτηριστικών που συνδέονται με τις διαδικασίες και τις πρακτικές παραγωγής

---

[47] Ενδεικτικά βλ. Κίτσος Μακρής, *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Μέλισσα, Αθήνα 1976. Αγγελική Χατζημιχάλη, «Λαϊκή Τέχνη», στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυλοπαίδεια, τ. 10 (1934), σελ. 825-845. Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία, Λαϊκή τέχνη*, Οδυσσέας, Αθήνα 2004. Στέλιος Αγ. Παπαδόπουλος, «Νεοελληνική Χειροτεχνία», στο βιβλίο του ίδιου, *Ανθρωπολογικά. Μουσειολογικά*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σελ. 39-64. Αικατερίνη Καμηλάκη-Πολυμέρου – Ευάγγελος Καραμανές, *Λαογραφία, παραδοσιακός πολιτισμός*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Αθήνα 2008 [διαθέσιμο στον ακόλουθο διαδικτυακό τόπο: https://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/3453/1015.pdf]. Για μια γενικότερη προσέγγιση του υλικού πολιτισμού βλ. Ελεάνα Γιαλούρη (επιμ.), *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012 και Ανδρομάχη Οικονόμου, *Υλικός Πολιτισμός: Θεωρία, Μεθοδολογία, Αξιοποίηση*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014.

χειροτεχνικών προϊόντων, τα παραδοσιακά επαγγέλματα και τους τεχνίτες στο πλαίσιο των παραδοσιακών κοινωνιών.

Λαϊκή τέχνη: ως γενικός όρος αναφέρεται κυρίως στα χειροτεχνικά προϊόντα των λαϊκών στρωμάτων της προβιομηχανικής, προκαπιταλιστικής κοινωνίας. Εκτός από την αναφορά στα αντικείμενα του παραδοσιακού υλικού βίου που κληρονομήθηκαν σε μας, αφορά και στις σύγχρονες μορφές αναπαραγωγής ή απομίμησής τους μέσω της χειροτεχνικής, βιοτεχνικής ή βιομηχανικής παραγωγής χρηστικών ή διακοσμητικών αντικειμένων. Σταδιακά ο όρος αφορά ολοένα και περισσότερο στην καλλιτεχνία, στην αισθητική διάσταση δηλαδή των αντικειμένων χειροτεχνίας του παραδοσιακού υλικού βίου, στο διακοσμητικό τους περιεχόμενο. Σε μια παράλληλη πορεία η λαϊκή τέχνη αποτελεί το πεδίο διασύνδεσης της σύγχρονης οικονομίας με την παράδοση. Αρχικά σε μια προσπάθεια αναβίωσης ή απομίμησης των προϊόντων του παραδοσιακού πολιτισμού, φαινόμενο που είναι συνδεδεμένο με τον φολκλορισμό. Στη συνέχεια ως καταναλωτικό προϊόν συνδέεται κυρίως με τη βιομηχανία του τουρισμού. Τα προϊόντα λαϊκής τέχνης αποτελούν πλέον ένα αναγνωρίσιμο καταναλωτικό προϊόν. Η λαϊκή τέχνη αποτελεί το επίκεντρο, με αυξητικό ρυθμό τα τελευταία χρόνια, ετήσιων εκθέσεων προβολής και διάθεσης σχετικών προϊόντων στα αντίστοιχα καταστήματα των τουριστικών περιοχών της χώρας. Με τον τρόπο αυτό τα προϊόντα της λαϊκής τέχνης συνδέονται με την αναζήτηση του αυθεντικού και της παράδοσης αλλά και συχνά αποτελούν μετωνυμία της ταυτότητας ενός τόπου.

Το βασικό ερώτημα, ωστόσο, είναι αν ο όρος λαϊκή τέχνη μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να συμπεριλάβει το σύνολο των οικονομικών, κοινωνικών, συμβολικών χαρακτηριστικών που συνδέονται με τις διαδικασίες και τις πρακτικές παραγωγής χειροτεχνικών προϊόντων, τα παραδοσιακά επαγγέλματα και τους τεχνίτες στο πλαίσιο των παραδοσιακών κοινωνιών. Για να απαντηθεί το συγκεκριμένο ερώτημα θα πρέπει να αναφερθούμε στο πως προέκυψε ο όρος λαϊκή τέχνη.

Πολλές φορές για να μιλήσουμε για το παρελθόν χρησιμοποιούμε σύγχρονους όρους, αντιμετωπίζουμε το παρελθόν μέσα από την οπτική, τις αντιλήψεις και τις εμπειρίες του παρόντος. Όπως επομένως οι άνθρωποι δεν θεωρούσαν παράδοση αυτά που έπρατταν στη διάρκεια του τελετουργικού και καθημερινού τους βίου στο παρελθόν, σε ότι συμβατικά αποκαλούμε παραδοσιακές κοινωνίες, με τον ίδιο τρόπο δεν αναφερόντουσαν με τον όρο λαϊκή τέχνη για να προσδιορίσουν τις διαδικασίες παραγωγής (την τέχνη, τις τεχνικές, τα μέσα και τα υλικά) χρηστικών καθημερινών ή μη αντικειμένων στην ιστορική πραγματικότητα της προβιομηχανικής περιόδου.

Η χρήση του όρου λαϊκή τέχνη, ως συνέχειας και με μεγαλύτερη ευρύτητα αυτού της χειροτεχνίας, είναι προϊόν της «συνάντησης» της παραδοσιακής κοινωνίας με τη νεωτερική «αστική» κοινωνία. Ο όρος λαϊκή τέχνη παραπέμπει άμεσα στις παραδοσιακές –προβιομηχανικές- κοινωνίες. Χρησιμοποιείται για να αντιδιαστείλει στο επίπεδο της παραγωγής, τα προϊόντα χειροτεχνίας από τη μαζική, βιομηχανοποιημένη παραγωγή αλλά κυρίως για να εκφράσει την αισθητική διάσταση των αντικειμένων. Με τον όρο λαϊκή τέχνη δηλώνεται το ενδιαφέρον για την απομόνωση και την αυτόνομη προβολή της αισθητικής – καλλιτεχνικής αξίας του χειροτεχνικού αντικειμένου – «τέχνεργου». Η προσοχή στρέφεται δηλαδή στο «ξεχωριστό» αντικείμενο και στα καλλιτεχνικά του χαρακτηριστικά παρά στη συνολική θεώρηση της λειτουργικής του διάστασης (χρηστική, κοινωνική, συμβολική). Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις η λαϊκή τέχνη αποκτά τα χαρακτηριστικά της διακοσμητικής. Σίγουρα ωστόσο η λαϊκή τέχνη συνδέεται με τις μουσειακές συλλογές. Η αντιμετώπιση των προϊόντων της λαϊκής δημιουργίας ως ξεχωριστών αντικειμένων τα καθιστά μουσειακά εκθέματα, τόσο για την καλλιτεχνική τους διάσταση όσο και για την αναπαράσταση και προβολή πτυχών του παραδοσιακού υλικού πολιτισμού[48].

Η ανάδυση του όρου λαϊκή τέχνη, όπως ήδη αναφέρθηκε, προκύπτει από τη συνάντηση του λαού της παραδοσιακής κοινωνίας με τον κόσμο της σύγχρονης αστικής κοινωνίας. Προκειμένου να αποδώσουμε με συνοπτικό τρόπο την εξέλιξη στην αντιμετώπιση των αντικειμένων της λαϊκής δημιουργίας στην ελληνική περίπτωση και τις εναλλαγές και διαφοροποιήσεις στους όρους που τα χαρακτηρίζουν χρησιμοποιούμε ως ενδεικτικό παράδειγμα τις αλλαγές στην ονομασία του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην ενότητα «Η Ιστορία του Μουσείου», στον επίσημο δικτυακό τόπο του ΜΕΛΤ [49]:

> «Το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (ΜΕΛΤ) ιδρύθηκε το 1918 ως Μουσείο Ελληνικών Χειροτεχνημάτων… Βασικό κριτήριο για την επιλογή των αντικειμένων που συλλέγονταν ήταν η καλλιτεχνική και αισθητική τους αξία και μοναδικότητα… Το 1923 μετονομάστηκε σε

[48] Βλ. Κωνσταντίνα Μπάδα, *Σημειώσεις για τον υλικό πολιτισμό (18ος – 20ος αι.)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, σελ. 50-57, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/bada/Bada_Panepistimiakes_Simioseis.pdf .

[49] http://www.melt.gr/gr/to-mouseio/i-istoria-tou-mouseiou/ .

> «Εθνικόν Μουσείον Κοσμητικών Τεχνών» ... Στόχος του έγινε πλέον «η δημιουργία εθνικής κοσμητικής τέχνης». … Το 1931 το Μουσείο, έχοντας ως πρότυπο αντίστοιχα ευρωπαϊκά μουσεία, μετονομάστηκε σε «Μουσείον Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης», για να επανέλθει όμως το 1935 στους στόχους και το περιεχόμενο της προηγούμενης επωνυμίας του … Το 1959 άλλαξε και πάλι ονομασία: μετονομάστηκε σε «Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης». Την περίοδο αυτή το Μουσείο αποκρυσταλλώνει πλέον τη φυσιογνωμία του και το περιεχόμενο των συλλογών του».

Συνοπτικά η αντίληψη για τη λαϊκή τέχνη τεκμηριώνεται και από το σχόλιο του πρώτου διευθυντή του Μουσείου για τη λαϊκή τέχνη:

> «[Τη Συλλογή] αυτής της Λαϊκής Τέχνης θεωρώ σαν απόδοση ευγνωμοσύνης προς τους άγνωστους τεχνίτες, που εργάστηκαν μέσα στο σύνολο των ανθρώπων για να μας δώσουν ό,τι καλύτερο είχαν. Και όταν ένας λαός σέβεται, μελετά, αγαπά και θαυμάζει την τέχνη πρέπει να ελπίζωμε πως θα δημιουργήση αργά ή γρήγορα». [50]

Επομένως, η χρήση του όρου «λαϊκή τέχνη» συνδέεται με συγκεκριμένες αντιλήψεις για τα χειροτεχνικά προϊόντα, τα παραδοσιακά επαγγέλματα και τους τεχνίτες στο πλαίσιο του παροαδοσιακού. Για αυτό τον λόγο επιλέγεται ο χρηστικός όρος **Παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές** προκειμένου να αποδοθεί η συνολική λειτουργική διάσταση (πρακτική, κοινωνική, συμβολική) των προϊόντων της χειροτεχνικής παραγωγής, που χαρακτηρίζονται από λειτουργικότητα, χρηστικότητα, συλλογικότητα συμπεριλαμβανομένης και της αισθητικής τους διάστασης και έχουν έναν, τουλάχιστον, διττό ρόλο: να καλύψουν πρακτικές ανάγκες αλλά και να λειτουργήσουν ως κώδικας επικοινωνίας της κοινωνικής ομάδας, όπως θα αναλύσουμε στο επόμενο τμήμα της ενότητας.

---

[50] Το συγκεκριμένο απόσπασμα είναι η κατακλείδα από τον πρόλογο του Κωνσταντίνου Μαλέα στο βιβλίο του *Εικόνες Λαϊκής Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 1929 και αναδημοσιεύεται στην έκδοση: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, *Κωνσταντίνος Μαλέας*, έκδοση Εθνικής Πινακοθήκης, Αθήνα 1980, σελ. 17-22.

2.1.2. Παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές

Οι **παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές** αποτελούν μια σύνθετη κοινωνική πρακτική στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας. Καταρχήν ιστορικά εντοπίζονται στην προβιομηχανική και προκαπιταλιστική περίοδο. Ως ιστορική πραγματικότητα έχουν μια δυναμική διάσταση, δεν μένουν αναλλοίωτες, με απαράλλακτη δομή και χαρακτηριστικά, στο πέρασμα του χρόνου. Ταυτόχρονα παρουσιάζουν πολλαπλές διαστάσεις που αφορούν τον τρόπο εξάσκησης και λειτουργίας τους αλλά την παραγωγή και διάθεση των προϊόντων, τις μορφές χρήσης ή κατανάλωσής τους.

Με τον όρο παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές αναφερόμαστε σε ένα ευρύ φάσμα χειροτεχνικών πρακτικών, που συχνά παίρνουν τη μορφή ξεχωριστών επαγγελμάτων, και καλύπτουν την παραγωγή χρηστικών κατά βάση αντικειμένων αλλά και την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών και την προσφορά υπηρεσιών. Στον μακρύ κατάλογο καταγραφής συνυπάρχουν τέχνες, τεχνικές και τεχνίτες: αναφερόμαστε στην υφαντική και στις υφάντρες, στην οικοδομία αλλά και στους κτίστες (κουδαραίους), λιθοξόους, ξυλογλύπτες, στους αμπατζήδες, στους χαλκωμάταδες, κ.λπ. σε έναν ανεξάντλητο κατάλογο. Αυτή η ποικιλία δεν εκφράζει μόνο το μεγάλο αριθμό των παραδοσιακών τεχνών και επαγγελμάτων αλλά φανερώνει και τις διαβαθμίσεις στην εξάσκηση μιας πρακτικής, το διαφορετικό βαθμό εξειδίκευσης. Αυτό σχετίζεται αφενός με τις διαφορετικές ανάγκες των τοπικών κοινωνιών, για παράδειγμα τις διαφορετικές ανάγκες των τοπικών κοινοτήτων σε σχέση τις μεγάλες πόλεις, αλλά και με τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που συντελούνται ιστορικά στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και αργότερα στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, αν θέλουμε να ορίσουμε τους χώρους αλλά και τη χρονική περίοδο της παραδοσιακής κοινωνίας.

Αυτή η σύνθετη πραγματικότητα των παραδοσιακών τεχνικών αφορά πρώτα από όλα τις διαφορετικές μορφές εξάσκησής τους.

Αρχικά τις χειροτεχνικές πρακτικές στο πλαίσιο της οικιακής ομάδας για την κάλυψη των αναγκών της, για αυτοκατανάλωση. Στην περίπτωση αυτή ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της υφαντικής από τις γυναίκες για την κάλυψη των αναγκών ένδυσης αλλά και σπιτόστρωσης εντός του οικογενειακού πλαισίου.

Μια δεύτερη μορφή αφορά την οικοτεχνία, την κατασκευή προϊόντων εντός της οικιακής ομάδας όχι μόνο για την κάλυψη των αναγκών της αλλά και για την εμπορευματική διάθεσή τους, είτε στο πλαίσιο ανταλλαγής προϊόντων και υπηρεσιών, είτε για πώληση, με τον σταδιακό εκχρηματισμό της οικονομίας.

Μια τρίτη μορφή αφορά μορφές βιοτεχνικής παραγωγής, είτε στο πλαίσιο της εμπορευματοποίησης της οικοτεχνικής παραγωγής είτε στην ανάπτυξη βιοτεχνικών μονάδων παραγωγής με καθαρά εμπορευματικό χαρακτήρα.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι παραπάνω διακρίσεις δεν αποτελούν στοιχεία μιας γραμμικής εξέλιξης αλλά είναι πρακτικές που μπορεί να συνυπάρχουν στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας. Οι διαφοροποιήσεις ισχύουν, επίσης, τόσο μεταξύ μικρών κοινοτήτων και αστικών περιοχών αλλά και στο εσωτερικό των μεγάλων πόλεων.

Ο αυξανόμενος βαθμός εξειδίκευσης από τη μια, που συμβαδίζει με την αύξηση συγκεκριμένων αναγκών, αλλά και η ανάπτυξη της εμπορευματικής οικονομίας, οδηγούν σε διαβαθμίσεις και στον τρόπο εξάσκησης των επαγγελμάτων. Η εξειδίκευση στην παραγωγή χειροτεχνικών προϊόντων συμβαδίζει με τις σύνθετες μορφές κοινωνικής οικονομικής οργάνωσης και δημιουργεί την ανάγκη για εξειδικευμένους τεχνίτες, παραγωγούς. Αυτοί προσφέρουν την τέχνη τους με πολλαπλούς τρόπους. Μεμονωμένα, εγκατεστημένοι σε κοινότητες αλλά κυρίως σε μεγάλα κεφαλοχώρια ή αστικά κέντρα, ως πλανόδιοι, μετακινούμενοι ατομικά ή κατά ομάδες (συντροφίες, κομπανίες κ.λπ.), εποχικά σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές. Στις μεγάλες πόλεις συνεταιρίζονται σε συντεχνίες, με αυστηρή οργάνωση και ιεραρχία και σε ένα αυστηρά καθορισμένο πλαίσιο εξάσκησης της τέχνης τους, ταυτόχρονα παραγωγικής και εμπορευματικής δραστηριότητας. Παράλληλα συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική και πολιτική ζωή της πόλης. Ο ρόλος των συντεχνιών, όπως διαμορφώνεται από τις σχέσεις τους με την τοπική εξουσία και την Εκκλησία και εκφράζεται με τη συνδρομή τους στα δημόσια έργα και τις φιλανθρωπίες, είναι καθοριστικός για την εξασφάλιση των κοινωνικών και των οικονομικών ισορροπιών[51].

Σε όλες τις περιπτώσεις ωστόσο η παραγωγή των προϊόντων δεν περιορίζεται στο αποκλειστικό πλαίσιο μιας οικονομικής δραστηριότητας. Στο επίπεδο της παρασκευής μεταφέρεται η παράδοση μιας τεχνογνωσίας που μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά. Τα παραγόμενα προϊόντα εκτός από χρηστικά αντικείμενα ενσωματώνουν και

[51] Για το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο ανάπτυξης των συντεχνιών βλ. συνοπτικά Μαρία Ευθυμίου, «Οι συντεχνίες. Η κρατική οργάνωση τεχνών και επαγγελμάτων, στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, «Τα Νέα», Αθήνα 2003, Τόμος Β΄, σελ. 327-340, ενώ για το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των συντεχνιών στη διάρκεια του 18ου αιώνα βλ. Ευαγγελή Ντάτση, *Τα ισνάφια μας τα βασιλεμένα*, Γαβριηλίδης –Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2006 με αναφορά στην περίπτωση των Ιωαννίνων, όπως και Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος - 20ος αιώνας)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

την καλλιτεχνική διάσταση, εκφράζοντας τα πολιτισμικά πρότυπα της εποχής τους. Ο τεχνίτης δεν είναι μόνο κατασκευαστής αλλά δημιουργεί με την τέχνη του αντικείμενα με κοινωνικές και συμβολικές σημασίες.

Είναι προφανές ότι ο βασικός ρόλος των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών είναι η κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών. Η χρηστικότητά τους λοιπόν είναι η πρώτη ιδιότητα που ξεχωρίζει. Ωστόσο η λειτουργική διάσταση των αντικειμένων δεν περιορίζεται αποκλειστικά σε αυτή. Το παράδειγμα της φορεσιάς και των εξαρτημάτων που την απαρτίζουν είναι χαρακτηριστικό. Οι λαογραφικές μελέτες έχουν αναδείξει τις πολλαπλές συνδηλώσεις που τη χαρακτηρίζουν εκτός από την ανάγκη της ένδυσης αυτή καθαυτή. Η φορεσιά συνδέεται με ρόλους, αντικατοπτρίζει κοινωνικές σχέσεις, εκφράζει ταυτότητες. Το παρακάτω κείμενο από την Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, γραμμένο το 1969 είναι χαρακτηριστικό:

> «Πριν από εκατό περίπου χρόνια, όχι μόνο κάθε περιοχή, αλλά και κάθε χωριό ξεχώριζε από τ' άλλα με τη δική του ιδιαίτερη φορεσιά. Αλλά και μέσα στο ίδιο χωριό, οι διακρίσεις μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και των επαγγελμάτων εκφράζονταν επίσης με τη φορεσιά. Οι γεωργοί λ.χ. ντύνονταν διαφορετικά από τους βοσκούς και οι κτηματίες είχαν κι αυτοί διακριτικά σημάδια στη φορεσιά τους, ανάλογα με τα προϊόντα των κτημάτων τους. Το ίδιο συνέβαινε και με τις ηλικίες· οι νέοι ξεχώριζαν από τους γέρους και οι έφηβοι από τα παιδιά· στις γυναίκες μάλιστα οι διακρίσεις ήταν λεπτομερέστατες: ξεχώριζαν τα κορίτσια από τις παντρεμένες, οι χήρες από τις χαιράμενες (αυτές που είχαν τους άντρες τους) και οι νιόνυφες από τα παιδιά».[52]

Ο τρόπος κατασκευής, το σχέδιο αλλά κυρίως η διακόσμηση εκτός από τη χρηστική λειτουργία «μεταφέρουν» πολλές φορές συγκεκριμένα νοήματα, «*λειτουργούν ως κώδικες επικοινωνίας της συγκεκριμένης κοινωνίας. Το συγκεκριμένο π.χ. κέντημα του κολονάτου πουκάμισου της γυναίκας στην Τανάγρα Βοιωτίας δηλώνει συγκεκριμένο*

[52] Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Οι τοπικές φορεσιές της Μακεδονίας», *Λαογραφικά μελετήματα*, Ολκός, Αθήνα 1975, σελ. 140.

πένθος, οι δύο κεντημένοι σταυροί στην ποδιά της Σαρακατσάνας δηλώνει ότι είναι παντρεμένη κλπ.».[53]

Αναλύοντας, για παράδειγμα, τη χρήση του πετειναριού στα λαϊκά κεντήματα των Βαλκανίων η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, μεταξύ πολλών άλλων, επισημαίνει:

> «για να ανακαλύψουμε τη σημασία που έχει το θέμα του κόκορα στα κεντήματα της λαϊκή τέχνη, δύο είναι κατά τη γνώμη μου, τα στοιχεία που πρέπει να ερευνήσουμε: α) τη χρήση και τη σημασία των φορεμάτων ή των άλλων ρούχων και υφαντών πάνω στα οποία κεντιέται κατά κανόνα το πετεινάρι, και β) τη συμβολική σημασία του ίδιου του πετεινού, όπως διαφαίνεται από τη χρήση του σε διάφορες περιστάσεις». [54]

Και συνεχίζει αναλύοντας τη χρήση του πετειναριού στα νυφιάτικα πουκάμισα και μαντήλια ως δυναμικό σύμβολο γονιμότητας.

Οι τεχνίτες, λοιπόν, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο όχι μόνο στη μεταβίβαση της παράδοσης αλλά και σε συμβολικό επίπεδο στην έκφραση των κοινωνικών σχέσεων. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι συμβάλλουν στη συνέχεια και τη διατήρηση της κοινωνικής σταθερότητας. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως σε ορισμένους κανονισμούς των συντεχνιών διατυπώνεται ρητά ότι η διαδικασία κατασκευής των προϊόντων θα πρέπει να γίνεται με τον παραδοσιακό τρόπο[55]. Από την άλλη ωστόσο είναι οι φορείς που ενσωματώνουν τις αλλαγές και τους νεωτερισμούς, όχι μόνο σε επίπεδο τεχνογνωσίας και μέσων, στο περιεχόμενο δηλαδή (εργαλείων και υλικών) αλλά και στη μορφή, με την ενσωμάτωση νέων διακοσμητικών μορφών έκφρασης στα παραγόμενα αντικείμενά τους.

Οι κοινωνικές, οικονομικές και συμβολικές διαστάσεις των παραδοσιακών τεχνικών και τεχνών αναδεικνύουν τον πολύπλευρο ρόλο τους στο πλαίσιο της

---

[53] Κωνσταντίνα Μπάδα, *Σημειώσεις για τον υλικό πολιτισμό (18ος – 20ος αι.)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, σελ. 55, στον δικτυακό τόπο:
(http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/bada/Bada_Panepistimiakes_Simioseis.pdf).

[54] Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Το πετεινάρι στα λαϊκά κεντήματα των Βαλκανίων», στο βιβλίο της *Λαογραφικά Μελετήματα*, Ολκός, Αθήνα 1975, σελ. 131.

[55] Βλ Σπύρος Ασδραχάς, «Οι συντεχνίες στην τουρκοκρατία: οι οικονομικές λειτουργίες», στο *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σελ. 98.

παραδοσιακής κοινωνίας. Ταυτόχρονα, δηλώνουν ξεκάθαρα τη διασύνδεση της οικονομίας, των κοινωνικών δομών και του πολιτισμού. Αυτό το χαρακτηριστικό δεν αφορά μόνο τους συμβολισμούς και τους κοινωνικούς ρόλους που «επενδύονται» τα ίδια τα αντικείμενα. Ήδη από το στάδιο της παραγωγής τους, σε ένα μεγάλο αριθμό αντικειμένων της χειροτεχνικής παραγωγής, απαιτείται η συνεργασία διαφορετικών επαγγελματιών. Αυτό αφορά τόσο την προμήθεια των πρώτων υλών όσο και τα μέσα παραγωγής. Στο παράδειγμα της υφαντικής το τελικό προϊόν, το υφαντό, προϋποθέτει ως πρώτη ύλη το μαλλί, άρα συνδέεται με την κτηνοτροφική πρακτική. Συμπληρωματικά της υφαντικής λειτουργούν μια σειρά από επαγγελματίες για την κατασκευή των αργαλειών και των εξαρτημάτων τους, ενώ σε περιπτώσεις μεγάλης παραγωγής υπάρχουν οι μπογιατζήδες για τη βαφή του νήματος, ενώ θα πρέπει να αναφερθεί και η παρουσία των μαντανιών και των ντριστέλλων για την τελειοποίηση των υφαντών προϊόντων. Η απαρίθμηση μπορεί να εμπλουτιστεί με την άθροιση όσων ασχολούνται με τη μεταφορά των πρώτων υλών ή των παραγόμενων προϊόντων και τους εμπόρους που τα διαθέτουν.

Ο αριθμός των επαγγελματιών που συνεργάζονται ή δραστηριοποιούνται επικουρικά στην εξάσκηση κάθε τέχνης ποικίλει ανάλογα την περίπτωση, αποτελεί ωστόσο δομικό χαρακτηριστικό της συμπληρωματικότητας των τεχνών, της συλλογικής λειτουργικότητάς τους στο πλαίσιο της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης της παραδοσιακής κοινωνίας. Ένας μεγάλο αριθμός τεχνών επίσης συσχετίζεται άμεσα με το φυσικό περιβάλλον, αναπόσπαστο δομικό στοιχείο άλλωστε των τοπικών κοινωνιών στο πλαίσιο του παραδοσιακού πολιτισμού. Σε ορισμένες τέχνες αυτή η σχέση είναι προφανής, όπως στην περίπτωση της αγγειοπλαστικής όπου εξαρτάται άμεσα από την πρώτη ύλη, το κατάλληλο χώμα.

Η συλλογικότητα, ως δομικό χαρακτηριστικό των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών συμπληρώνει το χρηστικό τους χαρακτήρα, τον κοινωνικό τους ρόλο, τη συμβολική τους σημασία και την καλλιτεχνική τους διάσταση. Τα προϊόντα που παράγονται από τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές δεν μπορούν να αναγνωστούν μόνο ως χρηστικά αντικείμενα, ούτε ως έργα τέχνης. Συνδέονται με την κάλυψη των βασικών αναγκών, την επιβίωση και την αναπαραγωγή της κοινότητας και των ανθρώπων της. Ταυτόχρονα όμως στο πλαίσιο των εμπορευματικών σχέσεων που αναπτύσσονται ολοένα και περισσότερο συνδέονται και με την έννοια της ανάπτυξης. Με τον ίδιο τρόπο η αξία τους προκύπτει από τη χρηστικότητά τους αλλά και το

συμβολικό και κοινωνικό κεφάλαιο που μεταφέρουν, ωστόσο με τον σταδιακό εκχρηματισμό της οικονομίας αποκτούν και αξία ανταλλαγής.

Συνοψίζοντας, τα προϊόντα των παραδοσιακών τεχνικών είναι πολιτισμικά τεκμήρια συγκεκριμένων κοινωνιών, έχουν δηλαδή συγκεκριμένα δομικά χαρακτηριστικά και εκφράζουν ιστορικά προσδιορισμένες σχέσεις ανάμεσα στην οικονομία, την κοινωνική οργάνωση και τον πολιτισμό.

2.1.3. Παράδοση και βιώσιμη ανάπτυξη

Προσεγγίζοντας την έννοια της παράδοσης, επισημάναμε ότι η παράδοση στη σύγχρονη εποχή συμβάλλει στη ρητορική της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, ενώ μιλώντας για τη λαϊκή τέχνη αναφερθήκαμε στη συσχέτισή της ως καταναλωτικό προϊόν με τη βιομηχανία του τουρισμού. Οι συγκεκριμένες παρατηρήσεις εκφράζουν μια μορφή σύνδεσης της παράδοσης με την οικονομική ανάπτυξη. Αντιστοιχούν ωστόσο στη διασύνδεση του λαϊκού πολιτισμού με τη βιώσιμη ανάπτυξη; Κι αν όχι ποιο είναι το διαφοροποιητικό στοιχείο; Πως ορίζεται ακριβώς αυτή η σχέση.

Επιχειρώντας να διερευνήσουμε αυτή τη σχέση θα πρέπει πρώτα από όλα να διευκρινίσουμε τις έννοιες που χρησιμοποιούμε, να θέσουμε τους όρους που θα λειτουργήσουν ως άξονες αυτής της σχέσης. Και κυρίως να διερευνήσουμε τον όρο βιώσιμη ανάπτυξη και τη διασύνδεσή της με την παράδοση, ορίζοντας το πλαίσιο για την αναφορά μας στις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές.

Βιώσιμη ανάπτυξη: ο όρος «βιώσιμη ανάπτυξη» χρησιμοποιείται ολοένα και περισσότερο από τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα και έπειτα για να εκφράσει την αναζήτηση ενός διαφορετικού οικονομικού προσανατολισμού που θα λαμβάνει υπόψη του όχι μόνο το παρόν αλλά και το μέλλον. Ένας αρχικός ορισμός για τη βιώσιμη ανάπτυξη θεωρούσε πως είναι: «*η ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες των σύγχρονων γενεών χωρίς να θέτει σε κίνδυνο την ικανότητα των επόμενων γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες*»[56].

[56] Προέρχεται από την πρωθυπουργό της Νορβηγίας Gro Harlem Brundtland, πρόεδρος της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, και διατυπώθηκε στη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, το 1987 (Brundtland Report), World Commission on Environment and Development. *Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford 1987. Γενικά για τη βιώσιμη ανάπτυξη βλ. Ρόιδω Μητούλα, Όλγα-Ελένη Αστάρα και Παναγιώτης Καλδής, *Βιώσιμη Ανάπτυξη: Έννοιες - Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Διαστάσεις,* Εκδόσεις Rosili, Αθήνα 2008. Για μια εποικοδομητική προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης βλ. μεταξύ άλλων Στέργιος Μπαμπανάσης, *Από την κρίση στη βιώσιμη ανάπτυξη*, Παπαζήσης,

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι επειδή η λέξη «ανάπτυξη» είναι ένας αμφιλεγόμενος όρος καθώς ταυτίζεται με την αναζήτηση της αύξησης, πολλές φορές αντί του όρου βιώσιμη ανάπτυξη χρησιμοποιούνται οι όροι «αειφορία», «αειφορική ανάπτυξη» και ο όρος «βιωσιμότητα».

Σταθμός για την προώθηση της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης ήταν η Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το περιβάλλον και την ανάπτυξη (United Nations Conference on Environment and Development), του Ρίο το 1992 με επίκεντρο την παγκόσμια βιώσιμη ανάπτυξη. Από τη συγκεκριμένη Διάσκεψη προκύπτουν βασικά πλαίσια αρχών και κατευθύνσεων για τη βιώσιμη ανάπτυξη στον 21ο αιώνα,[57] και απόηχος αυτής της διάσκεψης είναι ένας νέος ορισμός της βιώσιμης ανάπτυξης πιο συγκεκριμένος: «*η ανάπτυξη που παρέχει μακροπρόθεσμα οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά οφέλη φροντίζοντας τις ανάγκες της παρούσας και των μελλοντικών γενεών χωρίς να απειλεί τη βιωσιμότητα των φυσικών, οικιστικών και κοινωνικών συστημάτων*».[58]

Εκεί διατυπώθηκαν για πρώτη φορά και επίσημα οι βασικοί άξονες της βιώσιμης ανάπτυξης, οι τρεις πυλώνες της βιωσιμότητας:

- Περιβάλλον
- Κοινωνία
- Οικονομία

Δηλαδή:

- Περιβαλλοντική βιωσιμότητα (μια ανάπτυξη που δεν υποσκάπτει τη βιωσιμότητα του περιβάλλοντος, των φυσικών πόρων και αγαθών)
- Κοινωνική βιωσιμότητα (ανάπτυξη συμβατή με κοινωνικούς στόχους, με τον κοινωνικό χαρακτήρα της ευημερίας, με την ποιότητα της ζωής των ανθρώπων)
- Οικονομική βιωσιμότητα (τη βιωσιμότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων σε συνδυασμό όμως με τους δύο προηγούμενους άξονες – πυλώνες).

Αθήνα, 2011 και Γιάννης Ζαϊμάκης, *Κοινοτική Εργασία και τοπικές κοινωνίες: ανάπτυξη, συλλογική δράση, πολυπολιτισμικότητα*, Πλέθρον, Αθήνα 2011.

[57] Όπως το κείμενο βασικών αρχών Agenda 21, βλ. Nicholas A. Robinson, *Agenda 21: Earth's Action Plan Annotated*, Oceana Publications, New York 1993.

[58] International Council for Local Environmental Initiatives - I.C.L.E.I, *Local Agenda 21 Participants Handbook –Local Agenda 21 Model Communities Programme*, Toronto 1994. Για τη Διάσκεψη του Ρίο βλ. Παναγιώτης Γρηγορίου, Γιώργος Σαμιώτης, Γρηγόρης Τσάλτας, *Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη: Νομική και θεσμική διάσταση,* Παπαζήσης, Αθήνα 1993.

Στο ερώτημα ωστόσο πως μπορεί να συνδεθεί συγκεκριμένα ο πολιτισμός, και επομένως η παράδοση, με τη βιώσιμη ανάπτυξη, η απάντηση προκύπτει με τη μελέτη των θεμελιωδών αρχών της βιώσιμης ανάπτυξης. Οι δώδεκα θεμελιώδεις αρχές συνοπτικά είναι:

1. *Αρχή της Δημόσιας Οικολογικής Τάξης:* Η βιώσιμη ανάπτυξη αποτελεί ευθύνη του κράτους και δεν αφήνεται στη λειτουργία της αγοράς.
2. *Αρχή της Βιωσιμότητας:* Διατήρηση του φυσικού κεφαλαίου και απαγόρευση κάθε μείωσης ή υποβάθμισης.
3. *Αρχή της Φέρουσας Ικανότητας:* Διατήρηση της σταθερής κατάστασης των οικοσυστημάτων με ανάπτυξη που βρίσκεται κάτω από τα όρια αντοχής τους.
4. *Αρχή της Υποχρεωτικής Αποκατάστασης διαταραχθέντων οικοσυστημάτων*: Αποκατάσταση του απολεσθέντος φυσικού κεφαλαίου.
5. *Αρχή της Βιοποικιλότητας:* Διατήρηση της βιοποικιλότητας που θεωρείται κριτήριο και παράγοντας ευρωστίας των οικοσυστημάτων
6. *Αρχή της κοινής φυσικής κληρονομιάς:* Τα κοινά φυσικά αγαθά δεν επιτρέπεται να ιδιοποιηθούν και η κοινή χρήση τους να περιορισθεί ή να καταργηθεί.
7. *Αρχή της Ήπιας Ανάπτυξης των Ευπαθών Οικοσυστημάτων:* Στα ευπαθή οικοσυστήματα (δάση, ακτές, βουνά, μικρά νησιά, τοποθεσίες φυσικού κάλους) επιτρέπεται «ήπια» ανάπτυξη που ορίζεται κατά περίπτωση, ώστε να μην επιβαρύνει το περιβάλλον υπέρμετρα.
8. *Αρχή της Χωρονομίας:* Επιβάλλεται ο συνολικός σχεδιασμός και χωροταξικός σχεδιασμός των δραστηριοτήτων, ώστε να εξασφαλίζεται η διατήρηση της φέρουσας ικανότητας των οικοσυστημάτων.
9. *Αρχή της Πολιτιστικής Κληρονομιάς:* Διατήρηση των σπουδαιότερων πολιτιστικών στοιχείων (μνημεία, αρχιτεκτονικά σύνολα, τόποι).
10. *Αρχή του Βιώσιμου Αστικού Περιβάλλοντος:* Διατήρηση της ποιότητας ζωή στις πόλεις και αναχαίτιση της ανάπτυξης μεγα-πόλεων.
11. *Αρχή προστασίας του Φυσικού Κάλλους:* Διατήρηση και προστασία του τοπίου με παρεμβάσεις που δεν το αλλοιώνουν.

12. *Αρχή της Οικολογικής Συνείδησης:* Καθιέρωση της οικολογικής συνείδησης των πολιτών που είναι και οι προστάτες του περιβάλλοντος. [59]

Στις παραπάνω θεμελιώδης αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης εντοπίζουμε μεταξύ των άλλων την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, μια αρχή που συνδέεται άμεσα με την παράδοση. Αναλύοντας ωστόσο και το σύνολο των υπόλοιπων αρχών μπορούμε να συσχετίσουμε πολλές από αυτές έμμεσα ή άμεσα με αρχές και αξίες που παραπέμπουν στην παράδοση, καθώς σχετίζονται με την ποιότητα της ζωής,[60] την ισόρροπη ανάπτυξη, την προστασία των κοινών αγαθών και του περιβάλλοντος κ.λπ.

Με την προσεκτικότερη ανάγνωση των θεμελιωδών αρχών και γενικά των κειμένων που σχετίζονται με τη βιώσιμη ανάπτυξη, τη βιωσιμότητα του περιβάλλοντος, της κοινωνίας και της οικονομίας, έννοια κλειδί αναδεικνύεται το «τοπικό», καθώς βασική αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης είναι η φράση «σκέψου παγκόσμια και δράσε τοπικά».

Βασικός όρος, επομένως, της βιώσιμης ανάπτυξης αναδεικνύεται η γνώση του τόπου, του πολιτισμού και της ταυτότητάς του:

> «Αυτό σημαίνει ότι μια τέτοια διαδικασία χαρακτηρίζεται από μια ισορροπημένη και αρμονική συνύπαρξη ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος σε μια μακρά διάρκεια και σε ένα συγκεκριμένο και ιστορικά προσδιορισμένο πλαίσιο πολιτικής οικονομίας, που συνδυάζει την οικονομική αξιοποίηση των φυσικών πόρων με όρους που διασφαλίζουν τη βιωσιμότητα, την κοινωνική συνοχή και την πολιτισμική συνέχεια. Η πολιτισμική συνέχεια δεν αναφέρεται συνήθως στα σχετικά κείμενα, αλλά κατά την άποψή μας αποτελεί σημαντική διάσταση, εάν δεχτούμε την υπόθεση ότι η οικονομία είναι έτσι κι αλλιώς πολιτισμικό φαινόμενο και, επίσης, ότι σε κάθε περίπτωση όλα αυτά είναι ζητήματα που συνδέονται και με τις πολιτισμικές ταυτότητες

[59] Όπως περιγράφει και αναλύει ο Μ. Δεκλερής στις μελέτες του Μιχαήλ Δεκλερής, *Ο Δωδεκάδελτος του Περιβάλλοντος: Εγκόλπιο Βιωσίμου Αναπτύξεως*, Σάκκουλας, Αθήνα 1996 και Μιχαήλ Δεκλερής, *Το Δίκαιο της Βιωσίμου Αναπτύξεως*, Σάκκουλας, Αθήνα 2000.

[60] Βλ. Γιάννης Ζήσης, *Βιώσιμη Ανάπτυξη και Ποιότητα Ζωής*, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.ekke.gr/estia/gr_pages/F_synerg/Solon/Biws_Anapt_Poiot_Zwhs/Biws_Anap_Poiot_Zwhs.htm .

των ανθρώπινων ομάδων σε όλα τα ιστορικά και κοινωνικο-πολιτικά πλαίσια».[61]

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το κοινό επίπεδο συνάντησης Παράδοσης και Βιώσιμης Ανάπτυξης είναι κυρίως η ισόρροπη σχέση τοπικής κοινωνίας, φύσης, οικονομίας και πολιτισμού. Το ζητούμενο είναι της βιώσιμης ανάπτυξης είναι η ισορροπία ανάμεσα στο οικονομικό, το κοινωνικό και το περιβαλλοντικό πεδίο η οποία μπορεί να επιτευχθεί με άξονα τον πολιτισμό.

2.1.4. Ανακεφαλαίωση - Συμπεράσματα

Κεντρικός στόχος συνολικά της θεματικής ενότητας είναι να προσεγγίσουμε τη διασύνδεση της παράδοσης με τη βιώσιμη ανάπτυξη, με άξονα τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές. Στο πλαίσιο αυτό, στην πρώτη ενότητα επιχειρήσαμε να διευκρινίσουμε τους όρους και τις έννοιες στους οποίους θα βασιστούμε αλλά και να θέσουμε τους άξονες της προσέγγισής μας. Στόχος δεν ήταν απλά η «εγκυκλοπαιδική» γνώση όρων και εννοιών όπως «χειροτεχνία» και «λαϊκή τέχνη» αλλά η κατανόηση της ιστορικότητάς τους, του συνολικού πλαισίου δηλαδή που εξασκήθηκαν ότι ονομάζουμε παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές. Με αυτόν τον τόπο επιχειρήσαμε να κατανοήσουμε ότι ο παραδοσιακός πολιτισμός είναι ιστορικά προσδιορισμένος και προκύπτει από τη διασύνδεση της οικονομίας, των κοινωνικών δομών και του πολιτισμού. Βασιζόμενοι σε αυτή τη διαπίστωση αναζητήσαμε τους όρους με τους οποίους συνδέεται η παράδοση με τη βιώσιμη ανάπτυξη, και εστιάσαμε στην ισόρροπη σχέση τοπικής κοινωνίας, φύσης, οικονομίας και πολιτισμού.

[61] Βασίλης Νιτσιάκος, «Παραδοσιακές πρακτικές διαχείρισης του ορεινού χώρου και βιώσιμη ανάπτυξη. Το παράδειγμα της Πίνδου», στο: Στέργιος Μπαμπανάσης, Ναπολέων Μαραβέγιας, Χρήστος Κατσιούλης (επιμ.), *Βιώσιμα μοντέλα ολοκληρωμένης ανάπτυξης ορεινών περιοχών. Η περίπτωση της Ηπείρου και της Πίνδου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014, σελ. 125-139.

2.2. Παραδοσιακές τεχνικές και βιώσιμη ανάπτυξη. Σύγχρονες δομές και πρακτικές

2.2.1. Παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές σήμερα

Παρουσιάζοντας τον όρο «Λαϊκή Τέχνη» στην προηγούμενη ενότητα αναφερθήκαμε στα αντικείμενα του παραδοσιακού υλικού βίου που κληρονομήθηκαν σε μας, στις σύγχρονες μορφές αναπαραγωγής ή απομίμησής τους, στις προσπάθειες αναβίωσης ή απομίμησης των προϊόντων του παραδοσιακού πολιτισμού, στα προϊόντα λαϊκής τέχνης που αποτελούν αναγνωρίσιμα καταναλωτικά προϊόντα.

Πως θα μπορούσαμε ωστόσο να περιγράψουμε τις συνθήκες ύπαρξης και εξάσκησης των παραδοσιακών τεχνών και επαγγελμάτων σήμερα; Αναμφισβήτητα το πλαίσιο λειτουργίας τους είναι εντελώς διαφορετικό. Οι παραδοσιακές τέχνες και τα επαγγέλματα, προϊόντα της προβιομηχανικής και προκαπιταλιστικής εποχής, ακολουθούν την πορεία μετάβασης συνολικά του παραδοσιακού πολιτισμού στη νεωτερικότητα. Οι σύγχρονες ιστορικές συνθήκες είναι διαφορετικές, δηλαδή οι οικονομικές σχέσεις, το κοινωνικό πλαίσιο, οι πολιτισμικές αντιλήψεις.

Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα και ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του, οι αλλαγές στις συνθήκες παραγωγής με την εξάπλωση των βιομηχανικών προϊόντων μαζικής κατανάλωσης επιδρούν καθοριστικά όχι μόνο στη μορφή και στο περιεχόμενο αλλά στις ίδιες τις συνθήκες ύπαρξης των παραδοσιακών τεχνών και επαγγελμάτων. Σε αυτό συντελούν οι νέες ανάγκες που προκύπτουν στις σύγχρονες συνθήκες ζωής σε συνδυασμό με τα νέα πολιτισμικά πρότυπα που επικρατούν, περιορίζοντας όμως τη χρηστική σημασία αλλά και την αισθητική αξία των προϊόντων του παραδοσιακού υλικού βίου. Ακολουθώντας μια φθίνουσα πορεία που, ωστόσο, δεν είναι κοινή για το σύνολο των παραδοσιακών τεχνών και επαγγελμάτων, πολλά από αυτά περιθωριοποιούνται.

Η συνάρθρωση του «παλαιού» με το «μοντέρνο», της παράδοσης με τη νεωτερικότητα, δεν έχει μονοσήμαντη διάσταση. Η φθίνουσα πορεία των παραδοσιακών τεχνών και των αντικειμένων τους δεν οδηγεί στην απόλυτη εξάλειψή τους. Αυτή η διαδικασία άλλοτε ακολουθεί αργούς ρυθμούς, εξυπηρετώντας υπαρκτές ακόμη ανάγκες.

Άλλοτε επιχειρεί να συμβάλει στην τοπική οικονομική ανάπτυξη με άξονα τη λαϊκή τέχνη, όπως στην περίπτωση της υφαντικής ή της αργυροχρυσοχοΐας στις δεκαετίες του 1950 και 1960.

Δεν είναι τυχαίο ότι το 1951 ιδρύεται ο κρατικός «Εθνικός Οργανισμός Ελληνικής Χειροτεχνίας» (ΕΟΧ), πρόδρομος του «Ελληνικού Οργανισμού Μικρών-Μεσαίων Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας» (ΕΟΜΜΕΧ) με πρώτη πρόεδρο την Αγγελική Χατζημιχάλη, εμβληματική προσωπικότητα στη μελέτη και προώθηση του παραδοσιακού υλικού πολιτισμού. Στόχος του Οργανισμού ήταν η ενίσχυση της παραγωγής και η προώθηση των δημιουργημάτων των χειροτεχνών, στο πλαίσιο της συγκρότησης μιας σύγχρονης εθνικής τέχνης εμπνευσμένης από τη λαϊκή δημιουργία.

Άλλοτε πάλι ακολουθώντας τις αλλαγές στα πολιτισμικά πρότυπα προσαρμόζεται στις σύγχρονες συνθήκες. Το προϊόν της παραδοσιακής τέχνης από χρηστικό αντικείμενο μετατρέπεται σε διακοσμητικό, είτε ως αποτέλεσμα του φολκλορισμού, είτε προσαρμοζόμενο σε νέα αισθητικά πρότυπα, είτε τέλος ακολουθώντας τις επιταγές της τουριστικής βιομηχανίας.

Προϊόντα της αγγειοπλαστικής παράγονται σήμερα σε παραδοσιακές φόρμες, αποτελώντας διακοσμητικά αντικείμενα, επιτελώντας ωστόσο σε ορισμένες περιπτώσεις τη χρηστική τους λειτουργία. Παρόμοια παραδείγματα θα μπορούσαν να αναφερθούν αρκετά, όπως όσα έχουν να κάνουν με προϊόντα υφαντικής, κεντητικής, ξυλογλυπτικής, χειροποίητα κοσμήματα αλλά και αντίστοιχα της καλαθοπλεχτικής, της υποδηματοποιίας (σε ότι αφορά την επισκευή σύγχρονων αλλά και την παρασκευή παραδοσιακών υποδημάτων) κ.λπ.

Διευρύνοντας τον κατάλογο των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών, με παραδοσιακά επαγγέλματα, παραδοσιακές πρακτικές μεταποίησης και επεξεργασίας πρώτων υλών, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ακόμη περισσότερα παραδείγματα του παραδοσιακού υλικού πολιτισμού που συναντάμε με διάφορες μορφές στο παρόν.

Η ανακαίνιση και λειτουργία υδρόμυλων για χρηστικούς, τουριστικούς ή μουσειακούς λόγους, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα. Η επαναλειτουργία τους μπορεί να συνδέεται σε ορισμένες περιπτώσεις με τη στροφή προς την παραγωγή βιολογικών αγροτικών προϊόντων, σε άλλες περιπτώσεις να οφείλεται σε χρηματοδότηση από Ευρωπαϊκά προγράμματα και να συνδέεται με την τουριστική αξιοποίηση, ενώ τέλος σε πολλές περιπτώσεις να αποτελούν μουσειακό αντικείμενο.

Η φθίνουσα πορεία των παραδοσιακών τεχνών και επαγγελμάτων είναι αναμφισβήτητη. Η σωστική καταγραφή και τεκμηρίωσή τους κατέστη προτεραιότητα

της επιστήμης της ελληνικής Λαογραφίας, με τη μορφή ειδικών ερωτηματολογίων[62] ενώ σταδιακά μετατρέπονται σε αντικείμενα λαογραφικών εκθέσεων, συλλογών και εξειδικευμένων θεματικών μουσείων. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από τον επίσημο δικτυακό τόπο του ΜΕΛΤ:

> «Στο κτήριο της οδού Πανός 22 στεγάζεται η μόνιμη έκθεση «Άνθρωποι και Εργαλεία. Όψεις της εργασίας στην προβιομηχανική κοινωνία» με αντικείμενα από τη δωρεά της Εταιρείας Λαογραφικών Μελετών.
> Η έκθεση παρουσιάζει τα εργαλεία πριν τη βιομηχανία και τους ανθρώπους που τα δούλεψαν και επιχειρεί να φωτίσει όψεις της εργασίας των ανθρώπων που ζούσαν και δούλευαν με τους όρους μιας άλλης «πραγματικότητας», πολύ κοντινής, αλλά και πολύ μακρινής από τη δική μας.
> Τα αντικείμενα της συλλογής αποκτούν πολλές διαφορετικές σημασίες, μιλούν για τη θέση τους σε μιαν άλλη κοινωνία και γίνονται σύμβολα της εργασίας των ανθρώπων που εργάζονταν με τους όρους μιας άλλης εποχής».[63]

Εικ. 2.1. Φωτογραφία από το Κτήριο της οδού Πανός 22, όπου στεγάζεται η μόνιμη έκθεση «Άνθρωποι και Εργαλεία» του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης

[62] Στέφανος Ήμελλος και Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακός Υλικός Βίος του Ελληνικού Λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας αρ. 17, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1983.

[63] http://www.melt.gr/gr/episkepsi/to-ktirio-tis-odou-panos-22/i-ekthesi/

Παρά τη φθίνουσα πορεία των παραδοσιακών τεχνών και επαγγελμάτων και την αποδιάρθρωση του πλαισίου λειτουργίας τους, τη μεταβολή των συνθηκών δημιουργίας και ανάπτυξής τους, θα ήταν μονοδιάστατη μια προσέγγιση που θα τα αντιμετώπιζε ως «επιβιώματα» του παρελθόντος και «μουσειακά εκθέματα». Στο σύγχρονο πλαίσιο, «παλιές» τέχνες προσπαθούν να συνεχίσουν να καλύπτουν τις ίδιες ανάγκες, όσο υφίστανται ακόμη. Ταυτόχρονα επιχειρούν να ικανοποιήσουν νέες χρήσεις και νέες ανάγκες, ανταποκρινόμενες στις σύγχρονες αντιλήψεις και αναπαραστάσεις για το παρελθόν και την παράδοση.

2.2.2. Παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές: Σύγχρονες δομές και πρακτικές

Η αντίληψη ότι ο παραδοσιακός πολιτισμός είναι ένα σημαντικό «αγαθό», κοινωνικό αλλά και οικονομικό, εξαπλώνεται ολοένα και περισσότερο τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού και στις αρχές του 21ου αιώνα. Στο πλαίσιο αυτό προβάλει η «ανάγκη» για τη διάσωση και τη διατήρηση στοιχείων του παραδοσιακού πολιτισμού, όπως ο προφορικός πολιτισμός αλλά και οι παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές που «απειλούνται» από τη βιομηχανοποίηση και την εξάπλωση των προτύπων της μαζικής κουλτούρας.

Κεντρικό ρόλο σε αυτή την προσπάθεια διαδραματίζει σε διεθνές επίπεδο η UNESCO και έννοιες κλειδιά αναδεικνύονται οι όροι «**πολιτιστική κληρονομιά**» και ακολούθως «**άυλη πολιτιστική κληρονομιά**». Με τους συγκεκριμένους όρους προσδιορίζεται ο παραδοσιακός πολιτισμός ως το σύνολο της κληρονομημένης παράδοσης από τις προηγούμενες στις μελλοντικές γενιές.

Το εγχείρημα διάσωσης και διαφύλαξης της «πολιτισμικής κληρονομιάς» διαμορφώνεται στο πλαίσιο διεθνών συναντήσεων υπό την αιγίδα της UNESCO. Σε αυτές οι έννοιες που εισάγονται διαμορφώνονται σε συγκεκριμένα κείμενα αρχών, από τα οποία δρομολογούνται κανονιστικά κείμενα (προτάσεις, συστάσεις, συμβάσεις). Η υιοθέτηση των αρχών από τις εθνικές κυβερνήσεις και η ενσωμάτωση των κανονιστικών κειμένων στις εθνικές νομοθεσίες, καταλήγουν σε συγκεκριμένες εφαρμοστικές δράσεις και πρακτικές, σε τοπικό και εθνικό επίπεδο.

Σημαντικοί σταθμοί για τη «διάσωση» της «πολιτισμικής κληρονομιάς», είναι, μεταξύ άλλων, οι ακόλουθοι:

- Σύμβαση για την προστασία της παγκόσμιας Πολιτισμικής και Φυσικής Κληρονομιάς, Παρίσι 1972 (Convention Concerning the Protection of the World

Cultural and Natural Heritage). Στο κείμενο της Σύμβασης ορίζονται οι έννοιες της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς μαζί με τις υποχρεώσεις που απορρέουν για τα κράτη μέλη και τη διεθνή κοινότητα όσον αφορά στην προστασία μνημείων παγκόσμιας κληρονομιάς.[64] Η Σύμβαση συνοδεύεται από τη «Σύσταση για την προστασία, σε εθνικό επίπεδο της Πολιτισμικής και Φυσικής Κληρονομιάς» (Recommendation Concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage).

- Σύσταση για την προστασία του Παραδοσιακού και Λαϊκού Πολιτισμού, Παρίσι 1989 (Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore)[65]. Η συγκεκριμένη σύσταση αφορά συγκεκριμένα πλέον τον παραδοσιακό και λαϊκό πολιτισμό και θέτει το πλαίσιο για τη σύνδεσή του με τη βιώσιμη ανάπτυξη.
- Σύμβαση για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Παρίσι, 2003 (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage). [66]

Ως **άυλη πολιτιστική κληρονομιά** ορίζονται «*οι **πρακτικές**, αναπαραστάσεις, εκφράσεις, **γνώσεις και τεχνικές** – καθώς και τα **εργαλεία, αντικείμενα, χειροτεχνήματα** και οι πολιτιστικοί χώροι που συνδέονται με αυτές και τις οποίες οι κοινότητες, οι ομάδες και, κατά περίπτωση, τα άτομα αναγνωρίζουν ότι αποτελεί μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους*» (Ν. 3521/2006, άρθρο 2, παράγραφος 1).

Η **άυλη πολιτιστική κληρονομιά** «***μεταβιβάζεται** από γενιά σε γενιά, αναδημιουργείται συνεχώς από τις κοινότητες και τις ομάδες σε συνάρτηση με το περιβάλλον τους, την αλληλεπίδραση τους με τη φύση και την ιστορία τους, και τους*

---

[64] Στην Ελλάδα επικυρώνεται με το Ν. 1126/1981 «Περί κυρώσεως της εις Παρισίους την 23ην Νοεμβρίου 1972 υπογραφείσης Διεθνούς Συμβάσεως διά την προστασίαν της παγκοσμίου πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς». [Ο νόμος σε ηλεκτρονική έκδοση σε αυτόν τον σύνδεσμο: Ν.1126/1981]

[65] Το επίσημο κείμενο της UNESCO σε αυτόν τον σύνδεσμο, στο αγγλικό κείμενο σελ. 238-243: Recommendation .

[66] Ν. 3521/2006: «Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς». [Ο νόμος σε ηλεκτρονική έκδοση σε αυτόν τον σύνδεσμο: Ν.3521/2006 . Το επίσημο κείμενο της UNESCO σε αυτόν τον σύνδεσμο: Convention . Ο επίσημος δικτυακός τόπος για την Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά στην Ελλάδα σε αυτόν τον σύνδεσμο: Άυλη . Η Διακήρυξη της UNESCO για την «πολιτιστική πολυμορφία», Παρίσι 2001, σε αυτόν τον σύνδεσμο: Διακήρυξη και ο σχετικός νόμος κύρωσης της αντίστοιχης Διακήρυξης στο Παρίσι το 2005: Ν.3520/2006 .

παρέχει μία αίσθηση ταυτότητας και συνέχειας, συμβάλλοντας έτσι στην προώθηση του σεβασμού της πολιτιστικής πολυμορφίας και της ανθρώπινης δημιουργικότητας. Για τους σκοπούς της παρούσας Σύμβασης, θα λαμβάνεται υπόψη μόνο η άυλη πολιτιστική κληρονομιά που ανταποκρίνεται στα ήδη υφιστάμενα διεθνή κείμενα για τα ανθρώπινα δικαιώματα, ως και στην απαίτηση για αμοιβαίο σεβασμό μεταξύ κοινοτήτων, ομάδων και ατόμων, και για ***βιώσιμη ανάπτυξη***.» (άρθρο 2, παράγραφος 1).

Στους τομείς που αναφέρεται η «άυλη πολιτιστική κληρονομιά», περιλαμβάνεται ρητά η τεχνογνωσία «*που συνδέεται με την παραδοσιακή χειροτεχνία*» (άρθρο 2, παράγραφος 2, εδάφιο ε.).

Για την έννοια της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς αλλά και για τους στόχους της Σύμβασης έχουν διατυπωθεί πολλές επιφυλάξεις[67]. Ωστόσο, η Σύμβαση για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς υποβάλλει ένα κανονιστικό πλαίσιο για την προστασία της Πολιτισμικής Κληρονομιάς σε διεθνές επίπεδο. Η κύρωσή της και η ενσωμάτωσή της στο ελληνικό εθνικό δίκαιο θέτει το πλαίσιο, τις προϋποθέσεις αλλά και τις δυνατότητες για την ανάληψη σχετικών δράσεων στην Ελλάδα, που δυνητικά αφορούν και στις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές.

Προς αυτή την κατεύθυνση, της μεταβίβασης της τεχνογνωσίας των παραδοσιακών τεχνών και επαγγελμάτων, αναλαμβάνονται, συνήθως σε τοπικό επίπεδο σχετικές πρωτοβουλίες. Αυτές αφορούν οργανωμένα εγχειρήματα, που στοχεύουν σε μόνιμες και δομικού χαρακτήρα πρακτικές και συνδέονται με εκπαιδευτικούς και πολιτιστικούς θεσμούς.

---

[67] Η βασική κριτική αφορά το γεγονός ότι με την άυλη πολιτιστική κληρονομιά ο παραδοσιακός πολιτισμός αντιμετωπίζεται ως καταναλωτικό αγαθό, άρα προϊόν. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο παραδοσιακός πολιτισμός αντί για δυναμικός και ζωντανός να αντιμετωπίζεται ως στατικός και απονεκρωμένος, στη λογική του «αναλλοίωτου» και του «αυθεντικού». Επίσης μια άλλη κριτική αφορά στις δράσεις της UNESCO οι οποίες ενέχουν τον κίνδυνο αντί να περιορίζουν να ενισχύουν την παγκοσμιοποίηση (βλ. αναλυτικά Regina Bendix, "Heritage between economy and politics: An assessment from the perspective of Cultural Anthropology", στο Laurajane Smith and Natsuko Akagawa (επιμ.), *Intangible Heritage*, Routledge, Abingdon 2009, σελ. 415-440 και Barbara Kirshenblatt-Gimblett, "Intangible Heritage as a Metacultural Production" *Museum International*, 56 (2004), σελ. 52-65. Μια εξίσου σημαντική κριτική αφορά στον καθοριστικό ρόλο των ειδικών, που ορίζουν το πλαίσιο διάσωσης και διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, επιβάλλοντας τις απόψεις τους στις πρωτοβουλίες των τοπικών κοινωνιών (Richard Bauman and Charles L. Briggs, *Voices of Modernity: Language Ideologies and the Politics of Inequality*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, σελ. 308).

<u>Στους εκπαιδευτικούς θεσμούς</u> αναφερόμαστε ουσιαστικά στις σχολές και τα εργαστήρια εκμάθησης Παραδοσιακών Τεχνικών και Επαγγελμάτων.

Ενδεικτικό παράδειγμα παρόμοιου εκπαιδευτικού θεσμού

η **Σχολή Αργυροχρυσοχοΐας της Στεμνίτσας**,

σε μια περιοχή ονομαστή για τους τεχνίτες της και άρρηκτα συνδεδεμένη με την τέχνη της αργυροχρυσοχοΐας.

Εικ. 2.2. Διαδικτυακός τόπος Σχολής Αργυροχρυσοχοΐας Στεμνίτσας

Από τη σύστασή της το 1976 ως σήμερα η Σχολή ακολουθεί διάφορα διοικητικά και οργανωτικά σχήματα, που εκφράζουν τις εκάστοτε πολιτικές αντιμετώπισης της παράδοσης και πιο συγκεκριμένα των παραδοσιακών τεχνών και επαγγελμάτων (αρχικά ως Κέντρο Χειροτεχνίας υπάγεται στον ΕΟΜΜΕΧ, αργότερα στο Υπουργείο Παιδείας και στη συνέχεια στη Γενική Γραμματεία Δια Βίου Μάθησης και λειτουργεί ως Δημόσιο ΙΕΚ (Ινστιτούτο Επαγγελματικής Κατάρτισης).[68]

Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί και η

Ριζάρειος Χειροτεχνική Σχολή Μονοδενδρίου

με σαφή ωστόσο διαφοροποιητικά στοιχεία τόσο σε ζητήματα οργανωτικής και διοικητικής φύσης αλλά και ως προς τον προσανατολισμό της.

[68] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. τον διαδικτυακό τόπο της Σχολής: http://epas-stemn.ark.sch.gr/.

2.3 Ζαγορίσια μπάντα, προϊόν μαθητείας της χειροτεχνικής σχολής Μονοδενδρίου

Η Σχολή υπάγεται στο Ίδρυμα της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής (εθνικό κληροδότημα). Ιδρύθηκε το 1979, με γενικό σκοπό «*την εκπαιδευτική, πολιτιστική καθώς και κοινωνική ανάπτυξη της περιοχής του Ζαγορίου*». Όπως αναφέρεται πιο συγκεκριμένα:

> «Σκοπός της Σχολής είναι η διατήρηση των παραδοσιακών τεχνών, που σήμερα τείνουν να εξαφανιστούν. Παράλληλα, όμως, στοχεύει να δώσει στα κορίτσια της ευρύτερης περιοχής επαγγελματική κατάρτιση». [69]

Στους πολιτιστικούς θεσμούς αναφερόμαστε στα Μουσεία, και ειδικότερα στα θεματικά Μουσεία, που στο πλαίσιο της διάσωσης και της ανάδειξης της πολιτιστικής μας κληρονομιάς εστιάζουν στην καταγραφή και ανάδειξη της παραδοσιακής τεχνολογίας, στη συγκεκριμένη περίπτωση. Σε αυτά η πολύπλευρη προσέγγιση των παραδοσιακών τεχνικών και η ανάδειξη του πολυδιάστατου χαρακτήρα τους, σε αρκετές περιπτώσεις συνοδεύεται από σεμινάρια εκμάθησης παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα Μουσεία που εντάσσονται στο δίκτυο των θεματικών τεχνολογικών μουσείων του *Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς* (ΠΙΟΠ).[70]

---

[69] Βλ. http://www.rizarios.eu/el/xeirotexniki-sxoli.

[70] http://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn.aspx . Πιο συγκεκριμένα είναι: το Μουσείο Μετάξης στο Σουφλί, το Υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης στη Δημητσάνα, το Μουσείο της Ελιάς και του Ελληνικού Λαδιού στη Σπάρτη, το Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας στη Λέσβο, το Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας στο Βόλο, το Μουσείο Μαρμαροτοτεχνίας στην Τήνο, το Μουσείο Παραδοσιακών Επαγγελμάτων και Περιβάλλοντος στη Στυμφαλία και το Μουσείο Μαστίχας στη Χίο.

Ενδεικτικό είναι επίσης και το *Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής* στην Αθήνα (Ίδρυμα οικ. Γ. Ψαροπούλου) με στόχο την «*ανεύρεση, συλλογή, διατήρηση, μελέτη και παρουσίαση του πάσης φύσεως υλικού, το οποίο συνδέεται με την ελληνική κεραμική τέχνη*».[71]

Σε αυτά μπορούν να προστεθούν επίσης μερικά περιφερειακά, κυρίως, θεματικά μουσεία όπως το *Μουσείο Παραδοσιακής Κεραμικής Τήνου*, το *Μουσείο Καλαθοπλεκτικής των Ρωμά* στην Κομοτηνή[72] κ.ά. τα οποία στους στόχους τους περιλαμβάνουν την παράδοση σεμιναρίων εκμάθησης της τέχνης και αντίστοιχα εκπαιδευτικά προγράμματα.

Παράλληλα θα πρέπει να αναφέρουμε πρωτοβουλίες που αφορούν σεμινάρια εκμάθησης παραδοσιακών τεχνικών που διοργανώνονται από σωματεία, πολιτιστικούς συλλόγους, τοπικά λαογραφικά μουσεία και συλλογές κ.λπ. είτε αυτά παρουσιάζουν μια συνέπεια στο χρόνο είτε προσφέρονται ευκαιριακά.[73]

Η διαδικασία της μάθησης στις σχολές και στα εργαστήρια αποτελούν τη σύγχρονη μορφή μεταβίβασης της γνώσης, της τεχνογνωσίας των παραδοσιακών επαγγελμάτων. Αντικαθιστούν στην πράξη τις διαδικασίες εκμάθησης της τέχνης στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας μέσα από την πράξη και την εμπειρία. Συνδέονται ωστόσο και με **το ζήτημα της πιστοποίησης** των τεχνιτών αλλά και των παραγόμενων προϊόντων. Ένα ζήτημα που απασχολούσε άλλωστε και τις παραδοσιακές κοινωνίες, όπως αποτυπώνεται άλλωστε στο κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας των συντεχνιών, τόσο στη διαδικασία απόδοσης του τίτλου του τεχνίτη όσο και στον έλεγχο της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων.

Το ζήτημα της **πιστοποίησης** σήμερα εγείρει έναν έντονο προβληματισμό που αφορά τόσο τους φορείς απόδοσης της πιστοποίησης στους τεχνίτες και στα προϊόντα όσο και στα κριτήρια της πιστοποίησης. Ως προς το πρώτο σκέλος ο νεοσύστατος Εθνικός Οργανισμός Πιστοποίησης Προσόντων και Επαγγελματικού Προσανατολισμού (ΕΟΠΠΕΠ) επιχειρεί τη σταδιακή καταγραφή και πιστοποίηση επαγγελματιών, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και όσοι ασχολούνται με

---

[71] http://www.potterymuseum.gr

[72] http://romagr.gr/museum/

[73] Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα Σεμινάρια του Συλλόγου Εκπαιδεύσεως Νεανίδων (ΣΕΝ) που αφορούν τη διατήρηση τεχνών και επαγγελμάτων που αποτέλεσαν τον κορμό της επαγγελματικής ενασχόλησης γυναικών στο παρελθόν, και ιδιαίτερα του κεντήματος ή της υφαντικής, με την λειτουργία εργαστηρίου παραγωγής και πρατηρίου πώλησης, βλ. http://senedu.gr/gr/

επαγγέλματα με παραδοσιακή διάσταση. Αυτή ακριβώς η διάσταση λαμβάνεται υπόψη στα κριτήρια πιστοποίησης, χωρίς να αποτελεί ωστόσο την πρωταρχική επιδίωξη του Οργανισμού.[74] Το ζήτημα των κριτηρίων ωστόσο είναι πρωταρχικής σημασίας αλλά και πολυδιάστατο καθώς επιδέχεται πολλαπλές προσεγγίσεις και ερμηνείες, που άπτονται των αντιλήψεων για το τι είναι «παραδοσιακό» και «αυθεντικό». Αφορά δηλαδή το θέμα των πρώτων υλών, τη διαδικασία και τα μέσα μετατροπής των πρώτων υλών σε τελικό προϊόν και βέβαια τη μορφή του τελικού προϊόντος. Η αντίληψη που πολλές φορές επικρατεί επιβάλει την πιστή αναπαραγωγή προτύπων του παρελθόντος. Η συγκεκριμένη αντίληψη ωστόσο παραγνωρίζει τον ιστορικό, άρα δυναμικό, χαρακτήρα της παραδοσιακής τέχνης που είχε τη δυνατότητα να ενσωματώνει νεωτερισμούς, αλλαγές, ρήξεις και ασυνέχειες. Αυτό άλλωστε αποτυπώνεται όχι μόνο στις εξελίξεις που αφορούν τις πρώτες ύλες και τα μέσα παραγωγής αλλά και στα ίδια τα αντικείμενα του παραδοσιακού υλικού βίου, με τις αλλαγές στις μορφές και στα σχέδια τους, όπως αποτυπώνονται για παράδειγμα στα αντικείμενα της υφαντικής.

Μια από τις απόπειρες εισαγωγής κριτηρίων έγινε από τον ΕΟΜΜΕΧ στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, λίγο πριν καταργηθεί, προκειμένου να ισχυροποιήσει την εικόνα των ελληνικών χειροτεχνικών προϊόντων. Συνοπτικά προέβλεπε:

τη συνύπαρξη αισθητικών - λειτουργικών αξιών,

τη χειροτεχνική κατεργασία

και να είναι ελληνικής προέλευσης.

Πιο συγκεκριμένα: αξιολόγηση σε σχέση με τη λειτουργία για την οποία προορίζεται το προϊόν, αξιολόγηση σε σχέση με το υλικό και την διαδικασία μετατροπής των πρώτων υλών σε τελικό προϊόν, αισθητική αξιολόγηση, κοινωνική-συμβολική, εμπορική και συνολική σφαιρική αξιολόγηση του προϊόντος.[75]

---

[74] http://www.eoppep.gr/ Ανάμεσα στα επαγγέλματα που έχουν πιστοποιηθεί είναι και αυτό του Αγγειοπλάστη – Κεραμίστα. Για το αναλυτικό Επαγγελματικό περίγραμμα του συγκεκριμένου επαγγέλματος βλ. http://www.eoppep.gr/images/EP/EP34.pdf . Επίσης για το αντίστοιχο του ξυλογλύπτη βλ. http://www.eoppep.gr/images/EP/EP28.pdf .

[75] Αφορούσε την απόπειρα δημιουργίας του θεσμού «Ελληνικές Χειροτεχνικές Δημιουργίες».

2.2.3. Παράδοση, τοπική οικονομία και σύγχρονες / εναλλακτικές μορφές επιχειρηματικότητας

Αν η «διάσωση» και η «διαφύλαξη» της «πολιτισμικής κληρονομιάς» αποτελούν τον πρωταρχικό στόχο των θεσμικών παρεμβάσεων σε διεθνές επίπεδο (UNESCO) και των αντίστοιχων εθνικών νομοθετημάτων, σε ένα δεύτερο στάδιο επιχειρείται η σύνδεση της παράδοσης με την ανάπτυξη.

Οι πολιτικές διαφύλαξης, προστασίας και ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελούν σταθερό στόχο των Ευρωπαϊκών Αναπτυξιακών Προγραμμάτων στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.[76] Αντίστοιχες πολιτικές αφορούν αναπτυξιακές δράσεις για την ενίσχυση των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών. Στόχος συγκεκριμένων Δράσεων είναι η ανάδειξη και διατήρηση της τοπικής κληρονομιάς, η προώθηση παραδοσιακών τεχνικών παραγωγής τοπικών προϊόντων λαϊκής τέχνης, καθώς και η ανάπτυξη εμπορικών και επαγγελματικών σχέσεων.[77]

Καθοριστικό στοιχείο ωστόσο στις σχετικές Συμβάσεις για τη διάσωση της παράδοσης είναι το σημείο που αφορά τη σύνδεσή της με τη βιώσιμη ανάπτυξη. Τη σχέση, ουσιαστικά, της παράδοσης με τις τοπικές οικονομίες. Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται αφορά στο κατά πόσο η παράδοση μπορεί να συμβάλλει, με σύγχρονες μορφές επιχειρηματικότητας, σε μια ισόρροπη και ταυτόχρονα βιώσιμη ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών.

Η προϋπόθεση της ισόρροπης και βιώσιμης ανάπτυξης, προφανώς απομακρύνει μια στατική προσέγγιση της παράδοσης και τη χρήση της αποκλειστικά ως καταναλωτικό προϊόν. Πιο συγκεκριμένα, αποκλείει τη βιομηχανική αναπαραγωγή αντικειμένων του παραδοσιακού πολιτισμού και διάθεσή τους ως καταναλωτικών προϊόντων χωρίς τη συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών. Αντίθετα, στοχεύει σε μορφές ανάπτυξης που θα αφορούν στο σύνολο της τοπικής κοινωνίας ή για να ανατρέξουμε

---

[76] Στα Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα του ΕΣΠΑ 2014-2020, στον Άξονα Προτεραιότητας: Προστασία του Περιβάλλοντος και προώθηση της αποδοτικότητας των πόρων, ως επενδυτική προτεραιότητα προβάλλεται η διατήρηση, προστασία, προώθηση και ανάπτυξη της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς

[77] Η συγκεκριμένη δράση αφορά το ΕΣΠΑ: ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ 2007-2013 ΑΞΟΝΑΣ 4 -ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ LEADER, ΔΡΑΣΗ L321-3.

στους τρεις πυλώνες της βιωσιμότητας, στην ισορροπία ανάμεσα στο περιβάλλον, την κοινωνία και την οικονομία.[78]

Σε αυτό το εγχείρημα η παράδοση μπορεί να συνεισφέρει ουσιαστικά, και όχι μόνο με τη μορφή οικονομικών δραστηριοτήτων, όπως οι παραδοσιακές τέχνες και τα επαγγέλματα. Πολύ περισσότερο μπορεί να συμβάλει με ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της, την ανάπτυξη δηλαδή τρόπων παραγωγής που βασίζονται στην ιστορικά προσδιορισμένη ισόρροπη σχέση μεταξύ των τοπικών κοινωνιών και του φυσικού περιβάλλοντος. Ήδη, αναφερόμενοι στον πολυδιάστατο ρόλο των παραδοσιακών τεχνών, εκτός από την οικονομική λειτουργία τους εστιάσαμε στον σημαντικό κοινωνικό τους ρόλο στις τοπικές κοινωνίες, ενώ ιδιαίτερη μνεία έγινε στη διάσταση της συλλογικότητας που αφορά τόσο στις διαδικασίες παραγωγής των αντικειμένων όσο και στο συμβολικό του κεφάλαιο. Η συμβολή επομένως της παράδοσης αφορά σε μια **κοινωνικά προσανατολισμένη βιώσιμη ανάπτυξη**.

Στο πλαίσιο αυτό εξετάζεται η έννοια της **κοινωνικής οικονομίας** και η σύνδεσή της με την ιδέα της βιώσιμης ανάπτυξης. Ακολούθως διερευνώνται θεσμικά μέσα που μπορεί να αποτελέσουν «εργαλεία» σύνδεσης των παραδοσιακών τεχνικών με σύγχρονες μορφές επιχειρηματικότητας.

Κοινωνική Οικονομία: όπως ορίζεται στο Ν. 4019/2011,

> «κοινωνική οικονομία είναι το σύνολο των οικονομικών, επιχειρηματικών, παραγωγικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, οι οποίες αναλαμβάνονται από νομικά πρόσωπα ή ενώσεις προσώπων, των οποίων ο καταστατικός σκοπός είναι η επιδίωξη του συλλογικού οφέλους και η εξυπηρέτηση γενικότερων κοινωνικών συμφερόντων».

Ο συγκεκριμένος ορισμός έχει, αναμφισβήτητα, έναν «εργαλειακό», χρηστικό χαρακτήρα, ωστόσο αναφέρεται, έστω και σε γενικές γραμμές, σε δύο από τα βασικά

[78] Για μια συνολική απόπειρα τοπικής ανάπτυξης βλ. Μάχη Καραλή, «Κοινότητα Ανάβρας Αλμυρού Μαγνησίας. Ένα πείραμα τοπικής ανάπτυξης με πρωτοβουλία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης», περιοδικό *Γεωγραφίες* (4), 2002, σελ. 123-129. Για μια διαφορετική προσέγγιση της συνεισφοράς του πολιτισμού στην περιφερειακή ανάπτυξη, χωρίς επίκεντρο να είναι το οικονομικό μέγεθος και μόνο βλ. Κωστής Χατζημιχάλης, «Πολιτισμική στροφή και μη οικονομικές παράμετροι στην οικονομική γεωγραφία και στην περιφερειακή ανάπτυξη», στο Θεανώ Τερκενλή, Θεόδωρος Ιωσηφίδης και Ιωάννης Χωριανόπουλος (επιμ.), *Αθρωπογεωγραφία. Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*, Κριτική, Αθήνα, σελ. 409-421

χαρακτηριστικά της κοινωνικής οικονομίας, στο συλλογικό όφελος και στη εξυπηρέτηση γενικότερων κοινωνικών συμφερόντων.

Η έννοια της κοινωνικής οικονομίας αφορά στην επιδίωξη κοινωνικών σκοπών στις λειτουργίες της οικονομίας. Ως όρος, ωστόσο, δεν είναι ουδέτερος, καθώς οι πρακτικές εφαρμογές της κοινωνικής οικονομίας καθορίζονται από συγκεκριμένες ιδεολογικές αντιλήψεις και πολιτικές επιλογές.[79]

Οι βασικές αρχές της κοινωνικής οικονομίας, όπως τέθηκαν στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2002 από την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή είναι:

- η προτεραιότητα του ατόμου και των κοινωνικών στόχων έναντι του κεφαλαίου,
- ο εθελοντισμός και η ανοιχτή συμμετοχή
- ο δημοκρατικός έλεγχος μέσω της συμμετοχής
- η αυτόνομη και όχι η κρατική διαχείριση
- η εναρμόνιση των ατομικών συμφερόντων με το γενικό συμφέρον
- η υπεράσπιση της αλληλεγγύης και της υπευθυνότητας
- η χρήση του πλεονάσματος για την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης, και των γενικότερων κοινωνικών συμφερόντων[80]

---

[79] «Στην πραγματικότητα ο όρος είναι πολύσημος και έχει χρησιμοποιηθεί με διαφορετικό περιεχόμενο στα ιδεολογικά συμφραζόμενα ιδιαίτερων, μερικές φορές, αντιθετικών ιδεολογικών και πολιτικών ρευμάτων», Γιάννης Ζαϊμάκης, «Κοινωνική οικονομία και κρίση: Ανάμεσα στην ενσωμάτωση στο βιοπολιτικό καπιταλισμό και τις ουτοπίες μιας μετακαπιταλιστικής κοινωνίας», εισήγηση στη Θεματική Ενότητα «Κοινωνική Οικονομία και Δίκτυα Κοινωνικής Αλληλεγγύης σε μια περίοδο κρίσης», στο 19ο Πανελλήνιο Μεταπτυχιακό Εντατικό Σεμινάριο-Συνέδριο για Υποψήφιους Διδάκτορες, Οργάνωση, Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας και Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 25-28 Οκτωβρίου 2012 [διαθέσιμο διαδικτυακά εδώ: Κοινωνική οικονομία και κρίση].

[80] Βλ. Déclaration finale commune des organisations européennes de l´Économie Sociale, CEP-CMAF, 20 juin 2002 και *THE SOCIAL ECONOMY IN THE EUROPEAN UNION*, Report drawn up for the European Economic and Social Committee by the International Centre of Research and Information on the Public, Social and Cooperative Economy (CIRIEC), European Union, Bruxelles/Brussel 2012, σελ. 19 [διαθέσιμο διαδικτυακά εδώ *THE SOCIAL ECONOMY IN THE EUROPEAN UNION*]

και θέτουν τους άξονες για μοντέλα εναλλακτικής περιφερειακής βιώσιμης ανάπτυξης, κοινωνικά προσανατολισμένης.

Η έννοια της Κοινωνικής Οικονομίας περνάει στο εθνικό θεσμικό πλαίσιο με τον ν. 4019/2011 (ΦΕΚ Α/216/2011) και συμπληρώνεται με τον νόμο 4430/2016 (ΦΕΚ Α/205/2016) για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και Ανάπτυξη των φορέων της[81].

Η αναφορά στη νομική θέσπιση της Κοινωνικής Οικονομίας σχετίζεται με το ζήτημα της σύνδεσης της παράδοσης, και πιο συγκεκριμένα των παραδοσιακών τεχνών και επαγγελμάτων, με μορφές βιώσιμης ανάπτυξης.[82] Ουσιαστικά παρέχεται, δυνητικά, το νομικό πλαίσιο και τα σχετιζόμενα θεσμικά που υπό προϋποθέσεις μπορούν να συμβάλλουν σε αυτό το εγχείρημα.

Πιο συγκεκριμένα, με τον ν. 4019/2011 θεσπίστηκε μια νέα νομική μορφή, η **Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση (ΚοινΣΕπ)** ως φορέας της Κοινωνικής Οικονομίας.

Στο 2ο άρθρο του νόμου που αφορά στην κατηγοριοποίηση και εξειδίκευση του χαρακτήρα και της λειτουργίας των Κοινωνικών Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων μεταξύ άλλων αναφέρονται:

> «γ) … [Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις] Συλλογικού και Παραγωγικού Σκοπού, οι οποίες αφορούν την παραγωγή προϊόντων και παροχή υπηρεσιών <u>για την ικανοποίηση των αναγκών της συλλογικότητας</u> (<u>πολιτισμός</u>, περιβάλλον, οικολογία, εκπαίδευση, παροχές κοινής ωφέλειας, <u>αξιοποίηση τοπικών προϊόντων, διατήρηση</u>

[81] Ο νόμος του 2011 για την Κοινωνική Οικονομία και την Κοινωνική Επιχειρηματικότητα, είναι διαθέσιμος σε αυτόν τον διαδικτυακό τόπο: 4019/11 . Ο νόμος του 2016 για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία είναι διαθέσιμος σε αυτόν τον διαδικτυακό τόπο: 4430/2016. Εκτός από τους παραπάνω νόμους, το θεσμικό πλαίσιο που αφορά συγκεκριμένα στην τήρηση Γενικού Μητρώου Κοινωνικής Οικονομίας, (Μητρώου Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας και άλλων Φορέων Κοινωνικής Οικονομίας), είναι διαθέσιμο σε αυτόν τον διαδικτυακό τόπο: Μητρώο . Σημαντική απόφαση προς ενίσχυση της οικοτεχνικής παραγωγής σε ότι αφορά στον τομέα των τροφίμων είναι η διάταξη που αφορά στην «παραγωγή και διάθεση τροφίμων οικοτεχνικής παρασκευής και στις διαδικασίες καταχώρισης των μονάδων παρασκευής αυτών στο Κεντρικό Ηλεκτρονικό Μητρώο Οικοτεχνίας (ΚΗΜΟ), το ΦΕΚ διαθέσιμο σε αυτόν τον διαδικτυακό τόπο: ΚΗΜΟ .

[82] Για ένα «παράδειγμα» κοινωνικής οικονομίας στο πλαίσιο της παραδοσιακής κοινωνίας βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, *Πεκλάρι: Κοινωνική οικονομία μικρής κλίμακας*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα, 2015.

παραδοσιακών δραστηριοτήτων και επαγγελμάτων κ.α.) που προάγουν το τοπικό και συλλογικό συμφέρον, την προώθηση της απασχόλησης, την ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και την ενδυνάμωση της τοπικής ή περιφερειακής ανάπτυξης » [η υπογράμμιση δική μας].

Στο 1ο άρθρο του νόμου όπου ερμηνεύονται οι όροι του κειμένου, ως «Συλλογικός Σκοπός» θεωρείται:

«η προώθηση των δράσεων συλλογικότητας και η προστασία των συλλογικών αγαθών μέσω αναπτυξιακών, οικονομικών και κοινωνικών πρωτοβουλιών τοπικού, περιφερειακού ή ευρύτερου χαρακτήρα. Ως τέτοιες δράσεις νοούνται ιδίως οι πολιτιστικές, οι περιβαλλοντικές, οι οικολογικές δραστηριότητες, η αξιοποίηση και ανάδειξη τοπικών προϊόντων, η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών» [η υπογράμμιση δική μας].

Στόχος της συγκεκριμένης αναφοράς δεν είναι η διεξοδική περιγραφή του νομικού πλαισίου για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία. Η παρουσίασή του έχει κατά βάση παραδειγματικό χαρακτήρα, αποτελεί μια ενδεικτική πρόταση χρήσης του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου για τη συμβολή της παράδοσης, και πιο συγκεκριμένα των παραδοσιακών τεχνών και επαγγελμάτων, στη βιώσιμη ανάπτυξη με κοινωνικό χαρακτήρα. Άλλωστε η αποτελεσματικότητα θεσμών και φορέων κρίνονται στην υλοποίησή τους, στην πρακτική εφαρμογή τους, στη δράση τελικά των ανθρώπων ως κοινωνικών υποκειμένων.

2.2.4. Ανακεφαλαίωση - Συμπεράσματα

Στόχος της δεύτερης ενότητας ήταν η σύγχρονη θεώρηση των παραδοσιακών τεχνών, τεχνικών και επαγγελμάτων και οι προοπτικές συμβολής τους στη βιώσιμη ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών μέσα από μορφές εναλλακτικής επιχειρηματικότητας στο πλαίσιο της Κοινωνικής Οικονομίας. Επιχειρήσαμε να εντοπίσουμε τις συνθήκες εξάσκησής τους, τις μορφές διατήρησης και τις πρακτικές εκμάθησης και μεταβίβασης της τεχνογνωσίας τους. Εστιάσαμε στο διεθνές και εθνικό θεσμικό πλαίσιο που τις διέπει, και στις δυνατότητες που θέτει για την εξάσκησή τους στο σύγχρονο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον ως μια εναλλακτική αλλά ρεαλιστική πρόταση.

2.3. Εργαστήριο: Παραδοσιακές τεχνικές και βιώσιμη ανάπτυξη. Μελέτη περίπτωσης και σχεδιασμός προτάσεων

2.3.1. Δράσεις με άξονα τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές

Η τρίτη ενότητα έχει ως επίκεντρο το σχεδιασμό προτάσεων και αντίστοιχων δράσεων σε τοπικό επίπεδο, με άξονα τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται εγχειρήματα δράσεων και πρακτικών που προσομοιάζουν στο συγκεκριμένο εγχείρημα. Στόχος είναι ο εντοπισμός στα παραδείγματα των σημείων εκείνων που μπορούν να χρησιμεύσουν στη διατύπωση ολοκληρωμένων προτάσεων αλλά και η εστίαση σε εκείνα τα στοιχεία που διαφέρουν από τον επιθυμητό στόχο.

Παράδειγμα 1.

Αφού περιηγηθείτε στον δικτυακό τόπο του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, http://www.piop.gr με ιδιαίτερη έμφαση στη σελίδα που αφορά το Δίκτυο Θεματικών Μουσείων επιλέξτε και αξιολογήστε στις δράσεις του Ιδρύματος εκείνα τα στοιχεία που συνδέονται με τη συμβολή των παραδοσιακών τεχνών και επαγγελμάτων στη βιώσιμη ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών, εντοπίστε πιθανές διαφορές αλλά και προτείνετε νέες που να ανταποκρίνονται στο εγχείρημα.

Τονίζεται ότι τα θεματικά τεχνολογικά μουσεία δημιουργούνται σε περιοχές που αναπτύχθηκαν στο παρελθόν εξαιτίας της παραγωγής συγκεκριμένου προϊόντος. Προβάλλουν τις πολλαπλές διαστάσεις των παραδοσιακών τεχνολογιών, με έμφαση κυρίως στην καταγραφή και την ανάδειξη τους και ορισμένες φορές στοχεύουν στην επιβίωση ή την αναβίωσή τους. Συμπληρωματικά μπορείτε να χρησιμοποιήσετε και το κείμενο «Το δίκτυο των θεματικών τεχνολογικών μουσείων του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς» [διαθέσιμο διαδικτυακά στον ακόλουθο σύνδεσμο: Το δίκτυο].

Παράδειγμα 2.

Αφού περιηγηθείτε στον δικτυακό τόπο της Σχολής Αργυροχρυσοχοΐας Στεμνίτσας, http://epas-stemn.ark.sch.gr/ εντοπίστε και αξιολογήστε στους στόχους και στις δράσεις της Σχολής, εκείνα τα στοιχεία που συμβάλλουν στη βιώσιμη ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας, εντοπίστε πιθανές διαφορές αλλά και προτείνετε νέες που να ανταποκρίνονται στο εγχείρημα.

Σημειώνεται ότι σκοπός της Σχολής είναι η εκμάθηση της τέχνης και η πιστοποίηση της επαγγελματικής κατάρτισης με απώτερο στόχο την προώθηση της τέχνης της Αργυροχρυσοχοΐας, με επίκεντρο τη Στεμνίτσα. Στην αξιολόγηση θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ο βαθμός αλλά και οι τρόποι συμμετοχής στο εγχείρημα της τοπικής κοινωνίας.

Παράδειγμα 3.

Αφού περιηγηθείτε στον δικτυακό τόπο της Ριζαρείου Χειροτεχνικής Σχολής Μονοδενδρίου, http://www.rizarios.eu/index.php/el/xeirotexniki-sxoli και http://www.rizarios.gr/index.php?id=227 αξιολογήστε τις δράσεις της Σχολής σε σχέση με τη βιωσιμότητα της τοπικής κοινωνίας.

Επισημαίνεται ότι η συγκεκριμένη σχολή υπάγεται στο πλαίσιο δραστηριοτήτων του Ριζαρείου Ιδρύματος, με την υποστήριξη δηλαδή του σχετικού Κληροδοτήματος. Στους σκοπούς της Σχολής εντάσσονται η εκπαιδευτική, πολιτιστική καθώς και κοινωνική ανάπτυξη της περιοχής του Ζαγορίου και ειδικότερα η διατήρηση των παραδοσιακών τεχνών, με την παράλληλη παροχή επαγγελματικής κατάρτισης. Στην αξιολόγηση θα πρέπει να ληφθούν υπόψη, μεταξύ άλλων, ο ρόλος του Ιδρύματος και ο βαθμός συμμετοχής στο εγχείρημα της τοπικής κοινωνίας.

Παράδειγμα 4.

Αφού περιηγηθείτε διαδικτυακά στο «Μουσείο Καλαθοπλεχτικής των Ρωμά» http://romagr.gr/museum/ και http://romagr.gr/museum/204 εντοπίστε και αξιολογήστε στους στόχους και στις δράσεις του, εκείνα τα στοιχεία που αφορούν στην ανάδειξη της τεχνικής και τη συσχέτισή της με συγκεκριμένες πολιτισμικές ομάδες.

Επισημαίνεται ότι πρόκειται για ένα θεματικό Μουσείο που στοχεύει στη διάσωση και ανάδειξη της καλαθοπλεκτικής τέχνης όπως την άσκησαν οι μουσουλμάνοι Ρωμά της Θράκης. Στην αξιολόγηση θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ο βαθμός αλλά και οι τρόποι συμμετοχής στο εγχείρημα της συγκεκριμένης πολιτισμικής ομάδας και η συμβολή του στη βιωσιμότητα της τεχνικής.

Παράδειγμα 5.

Αφού περιηγηθείτε στον δικτυακό τόπο του Κέντρου Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής http://www.potterymuseum.gr/pub/Category.asp?lang=gr&catid=7 επιλέξτε και αξιολογήστε στις δράσεις του Κέντρου εκείνα τα στοιχεία που αφορούν στην ανάδειξη της τεχνικής και το βαθμό και τη μορφή συσχέτισής τους με συγκεκριμένες τοπικές κοινωνίες.

Σημειώνεται ότι το Κέντρο είναι «*ένας μουσειακός, ερευνητικός και εκπαιδευτικός οργανισμός, αφιερωμένος στην έρευνα, τη διάσωση και την προβολή της ελληνικής χρηστικής κεραμικής των νεότερων χρόνων*».

2.3.2. Μελέτη Περίπτωσης

Η παρουσίαση μιας παραδειγματικής περίπτωσης, έχει στόχο να εντοπιστούν οι δυνατότητες και οι προοπτικές αλλά και τα προβλήματα και οι παραλείψεις αντίστοιχων πρακτικών. Καθώς κάθε παράδειγμα αφορά συγκεκριμένες ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνίες και τις αντίστοιχες πρακτικές τους, η παρουσίασή τους δεν στοχεύει στην αναπαραγωγή συγκεκριμένων δράσεων υπό μορφή προτύπων αλλά στοχεύει στο να δώσει το έναυσμα για τον σχετικό προβληματισμό και τη διατύπωση ανάλογων προτάσεων σε συγκεκριμένες τοπικές κοινωνίες, πολιτισμικές ομάδες κ.λπ.

Στο επίκεντρο της μελέτης βρίσκεται ένα εγχείρημα που βρίσκεται σε εξέλιξη και αφορά στην Αράχωβα της Βοιωτίας και σχετίζεται με την υφαντική τέχνη. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο πληροφοριακό υλικό του Μουσείου http://www.arachovamuseum.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=126:sxedio-kai-o-stoxos&catid=106:effort&lang=el&Itemid=580:

Εικ. 2.4. Διαδικτυακός τόπος Λαογραφικού Μουσείου Αράχωβας

«Στόχος είναι η οργάνωση και λειτουργία, στο χώρο του παλαιού Δημοτικού Σχολείου Αράχωβας Λαογραφικού Μουσείου και Κέντρου Υφαντικής Τέχνης όπου θα προβληθεί η ιδιότυπη χειροτεχνία (υφαντική και κεντητική τέχνη) της Αράχωβας, … Με τις συλλογές αντικειμένων και αρχειακού υλικού, αλλά και με τα ποικίλα εκπαιδευτικά του προγράμματα, το Λαογραφικό Μουσείο Αράχωβας πρόκειται να αποτελέσει έναν ζωντανό μουσειακό, ερευνητικό και εκπαιδευτικό οργανισμό, αφιερωμένο στην έρευνα, τη διάσωση και την προβολή του παραδοσιακού πολιτισμού της περιοχής. …

Στον σχεδιασμό του Λαογραφικού Μουσείου εντάσσονται επίσης τα Εργαστήρια Παραδοσιακών Τεχνών που λειτουργούν ήδη σε αυτό και στα οποία διδάσκονται οι παραδοσιακές τέχνες του τόπου μας από παλαιούς και πεπειραμένους τεχνίτες. Στόχος είναι αφενός να διασωθούν τα παραδοσιακά επαγγέλματα και αφετέρου να δοθεί στην περιοχή η ώθηση για μια νέα οικονομική ανάπτυξη, βασισμένη στον παραδοσιακό μας πολιτισμό, δίνοντας έτσι μια προοπτική που ξεφεύγει από το τυπικό - κοινότυπο στήσιμο ενός συμβατικού Μουσείου.

… Ο πυρήνας του πολιτιστικού αυτού κυττάρου, τον οποίο αποτελούν το Λαογραφικό Μουσείο και τα Εργαστήρια Παραδοσιακών Τεχνών και Επαγγελμάτων,

πρόκειται να στεγαστεί στο παλαιό Δημοτικό Σχολείο της Αράχωβας, ... Γύρω από τον πυρήνα αυτό προβλέπεται, ωστόσο, να αναπτυχθούν και άλλες συγγενείς δραστηριότητες σε ήδη διαθέσιμους χώρους:

1) Αρχικά είναι οι θολωτές κατασκευές («Καμάρες») κάτω από τη σύγχρονη γέφυρα, οι οποίες βρίσκονται πάνω στο δρόμο που οδηγεί στην παλιά, αναλλοίωτη και ανεξερεύνητη πόλη της Αράχωβας και τις δυο ιστορικές της εκκλησίες, τον Άϊ Γιάννη και τον «Ευαγγελιστή». Ορισμένες από τις θολωτές αυτές κατασκευές πρόκειται κατ' άριστο τρόπο να λειτουργήσουν ως εργαστήρια τεχνών που απαιτούν ιδιαίτερο χώρο (επεξεργασία πέτρας, σιδηρουργία, τυροκομική, κηροπλαστική), αλλά και ως εκθετήρια των εργαστηρίων και πωλητήρια των παραγόμενων σε αυτά χειροτεχνημάτων και των άλλων παραδοσιακών προϊόντων. Ταυτόχρονα όμως θα χρησιμεύσουν και ως χώροι έκθεσης των παραδοσιακών επαγγελμάτων, στεγάζοντας ογκώδη γεωργικά εργαλεία και συλλογές από εργαλεία διαφόρων επαγγελμάτων.

2) Για την πραγματοποίηση συνεδρίων και επιστημονικών συναντήσεων, λειτουργία που πρέπει απαραιτήτως να πληροί ένα σύγχρονο Μουσείο, προσφέρεται η ανακαινισμένη αμφιθεατρική αίθουσα στη βόρεια πλευρά του κεντρικού κτηρίου, η οποία διαθέτει όλη την τεχνική υποδομή για το σκοπό αυτό.

3) Τέλος, το ανακαινισμένο κυλικείο στην αυλή του Μουσείου, ακριβώς στην πρόσβαση για τον πύργο της Ώρας, που προσελκύει πλήθος επισκεπτών, βρίσκεται σε ιδανική θέση για τη δημιουργία café, όπως ακριβώς συμβαίνει σε όλα τα σύγχρονα Μουσεία παγκοσμίως.

Με βάση τα ανωτέρω, στην Αράχωβα έχει ήδη ξεκινήσει μία πρωτοποριακή προσπάθεια, με τη συμμετοχή κατοίκων, τοπικών φορέων και συλλόγων, με σκοπό διασωθεί και να αναδειχθεί ο λαϊκός πολιτισμός της».

Εικ. 2.5. Λαογραφικό Μουσείο Αράχωβας

Εικ. 2.6. Λαογραφικό Μουσείο και Εργαστήρια Παραδοσιακών Τεχνών και Επαγγελμάτων Αράχωβας

Εργασία σε ομάδες

Αφού οι επιμορφούμενες/οι χωριστούν σε ομάδες, μελετούν εκτός της παραπάνω αναφοράς το πληροφοριακό υλικό στον δικτυακό τόπο του Λαογραφικού Μουσείου Αράχωβας http://www.arachovamuseum.gr/, αξιολογούν και παρουσιάζουν στην ολομέλεια

Α. τις δράσεις του Μουσείου που αφορούν στην έρευνα, τη διάσωση και την προβολή του παραδοσιακού πολιτισμού της περιοχής και ειδικότερα της υφαντικής τέχνης.

Β. τη λειτουργία των Εργαστήριων Παραδοσιακών Τεχνών του Μουσείου στην εκμάθηση των παραδοσιακών τεχνών.

Γ. τη διασύνδεση του Μουσείου και των Εργαστήριων Παραδοσιακών Τεχνών με στόχο μια βιώσιμη πρόταση οικονομικής πρακτικής βασισμένη στον παραδοσιακό πολιτισμό.

Προτείνεται, μεταξύ άλλων, να αξιολογηθούν ο βαθμός συμμετοχής κατοίκων, τοπικών φορέων και συλλογικοτήτων στην προσπάθεια, ο κοινωνικός του χαρακτήρας και ο βαθμός συλλογικότητάς του, η αλληλεπίδρασή του με άλλες μορφές παραδοσιακών αλλά και σύγχρονων οικονομικών δραστηριοτήτων. Καθώς πρόκειται για ένα εγχείρημα που βρίσκεται σε εξέλιξη, παράλληλα με τις δυνατότητες και τις προοπτικές που αναδύονται, στόχος είναι να εντοπιστούν πιθανές παραλείψεις και αδυναμίες αλλά και να διατυπωθούν βελτιωτικές προτάσεις. Προς αυτή την κατεύθυνση προτείνεται η χρήση του σχετικού υλικού που παρουσιάστηκε στις προηγούμενες ενότητες, και αφορά στο θεσμικό πλαίσιο, στα μέσα και στις πρακτικές (όπως για παράδειγμα η δυνατότητα σύστασης Κοινωνικής Συνεταιριστικής Επιχείρησης από τις/τους τεχνίτριες/τεχνίτες στο πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας κ.λπ.).

Στην αξιολόγηση αλλά και στη διατύπωση προτάσεων μπορούν να χρησιμεύσουν οι διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα από τα σχετικά παραδείγματα δράσεων και πρακτικών που ήδη παρουσιάστηκαν.

2.3.3. Προϋποθέσεις οργάνωσης και σχεδιασμού προτάσεων βιώσιμης ανάπτυξης με άξονα τις παραδοσιακές τέχνες

Επίκεντρο της θεματικής ενότητας είναι ο σχεδιασμός προτάσεων και αντίστοιχων δράσεων σε τοπικό επίπεδο, με άξονα τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές, και τα παραδοσιακά επαγγέλματα, με στόχο τη συμβολή τους στη βιωσιμότητα των τοπικών κοινωνιών.

Βασική αρχή σε αυτό το εγχείρημα θα πρέπει να είναι η διατύπωση προτάσεων που ανταποκρίνονται στις ανάγκες και τις δυνατότητες της τοπικής κοινωνίας και των ανθρώπων της. Ο σχεδιασμός δράσεων δηλαδή που θα αποβλέπουν στην οικονομική και κοινωνική βιωσιμότητα και όχι απλά στην απορρόφηση κονδυλίων αναπτυξιακών προγραμμάτων, κίνηση που ενέχει τον κίνδυνο δημιουργίας ανενεργών τελικά υποδομών και θεσμών χωρίς οργανική σχέση με την τοπική κοινωνία.

Στην ίδια λογική κινείται και η άκριτη υιοθέτηση όρων και πρακτικών χωρίς την απαραίτητη ιδεολογική αποσαφήνισή τους, τον έλεγχο της υλοποίησής τους και της δυνατότητας ανταπόκρισή τους σε συγκεκριμένες συνθήκες. Η βιώσιμη ανάπτυξη, όπως και η κοινωνική οικονομία, πιο συγκεκριμένα, δεν αποτελούν ουδέτερους όρους, αντίθετα το περιεχόμενό τους ερμηνεύεται πολλαπλά και σύμφωνα με συγκεκριμένες πολιτικές και ιδεολογικές κατευθύνσεις κάθε φορά. Σε αυτή την πολυσημία που τις διέπει μπορεί να διακριθούν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά που τις εντάσσουν στο πλαίσιο μιας συνολικής και όχι αποσπασματικής προσπάθειας, που έχει στόχο μια διαφορετική προσέγγιση της έννοιας της ανάπτυξης με σαφή κοινωνικό προσανατολισμό.

Στη συνέχεια, με βάση τις διαπιστώσεις από τα παραδείγματα που παρουσιάστηκαν και την ανάλυση της μελέτης περίπτωσης, προτείνονται ορισμένες πρωταρχικές προϋποθέσεις οργάνωσης και συμμετοχικού, σχεδιασμού προτάσεων βιώσιμης, τοπικής ανάπτυξης με βάση τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές.

Αφετηρία σε κάθε απόπειρα για τοπική ανάπτυξη είναι η γνώση της τοπικής ιστορίας, που περιλαμβάνει κάτι ευρύτερο, το σύνολο των τοπικών γνώσεων και εμπειριών.[83] Προκειμένου να καταρτισθεί μια οργανωμένη και μεθοδική προσπάθεια

[83] Βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, «Παραδοσιακές πρακτικές διαχείρισης του ορεινού χώρου και βιώσιμη ανάπτυξη. Το παράδειγμα της Πίνδου», στο Στέργιος Μπαμπανάσης, Ναπολέων Μαραβέγιας, Χρήστος Κατσιούλης (επιμ.), *Βιώσιμα μοντέλα ολοκληρωμένης ανάπτυξης ορεινών περιοχών. Η περίπτωση της Ηπείρου και της Πίνδου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014, σελ. 125-139 και Κωστής Χατζημιχάλης, Ράλλης

για βιώσιμη ανάπτυξη, λαμβάνοντας υπόψη τις δυνατότητες και τους περιορισμούς σε τοπικό επίπεδο, τα πρώτα βήματα αφορούν:

- τη διεξαγωγή διεπιστημονικής έρευνας (για την καταγραφή της παραδοσιακής τεχνικής, την εθνογραφική μελέτη της τοπικής κοινωνίας, την καταγραφή των τοπικών δυνατοτήτων και περιορισμών για βιώσιμη ανάπτυξη)
- την τεκμηρίωση συγκεκριμένων προτάσεων,
- τον σχεδιασμό ολοκληρωμένων δράσεων βιώσιμης ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο.
-

Στη συνολική πορεία του εγχειρήματος από τη διεξαγωγή της έρευνας έως το σχεδιασμό, καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η ενεργή συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας. Ο βαθμός συμμετοχής θα καθορίσει σε σημαντικό βαθμό την τελική έκβαση της προσπάθειας. Στην πραγματικότητα ζητούμενο είναι ο **συμμετοχικός σχεδιασμός**, η ισότιμη συνεργασία σε όλα τα στάδια:

της τοπικής κοινωνίας

των θεσμικών αρχών

της επιστημονικής κοινότητας

και της καθοριστικής σημασίας συμμετοχή των τοπικών τεχνιτών / τεχνιτριών.

Ο τελικός σχεδιασμός θα αφορά το συνολικό εγχείρημα, λαμβάνοντας υπόψη τις πολλαπλές διαστάσεις του:

τη χρηματοδότησή του, την οργάνωση της παραγωγής, τη διάθεση του προϊόντος, την προβολή του, τη διεξαγωγή συμπληρωματικών δράσεων, τη συνεργασία με άλλους επαγγελματικούς κλάδους, την απόδοση στην τοπική κοινωνία.

Με αυτόν τον τρόπο θα επιδιώξει τον στόχο της ισόρροπης και τοπικά προσανατολισμένης ανάπτυξης, προσανατολισμένης στο συνολικό κοινωνικό όφελος.

Γκέκας, *Σημειώσεις για το μάθημα Βιώσιμη Τοπική και Περιφερειακή Ανάπτυξη,* Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας, Αθήνα 2003.

2.3.4. Πρακτική άσκηση

Στο τελευταίο μέρος της ενότητας, ως πρακτική άσκηση, οι συμμετέχουσες/οντες καλούνται να προτείνουν και να σχεδιάσουν δράση με άξονα τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές σε τοπικό επίπεδο.

Εργασία σε ομάδες

Μετά τον χωρισμό σε ομάδες εργασίας, κάθε ομάδα επιλέγει και διατυπώνει μια πρόταση τοπικής δράσης βιώσιμης ανάπτυξης με στοιχεία κοινωνικής οικονομίας με άξονα τις παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές και την παρουσιάζει στο σύνολο της τάξης.

Κατά την προετοιμασία των προτάσεων λαμβάνονται υπόψη οι διαπιστώσεις από τις αξιολογήσεις των παραδειγμάτων και της μελέτης περίπτωσης που αναφέρθηκαν. Επίσης το διαθέσιμο πληροφοριακό υλικό για το κανονιστικό πλαίσιο, τις θεσμικές και τις άτυπες δράσεις που αφορούν στις παραδοσιακές τέχνες και επαγγέλματα. Τέλος οι επισημάνσεις που αφορούν στην οργάνωση και τον σχεδιασμό σχετικών προτάσεων.

Στόχος της άσκησης είναι ο σχετικός προβληματισμός και η διατύπωση ανάλογων προτάσεων για συγκεκριμένες τοπικές κοινωνίες, ο εντοπισμός δηλαδή των δυνατοτήτων και των προοπτικών, αλλά και των προβλημάτων και των δυσχερειών παρόμοιων δράσεων και η αναζήτηση πιθανών λύσεων.

Κεφάλαιο 3
Μνήμη, τοπική ιστορία και βιώσιμη ανάπτυξη

Ιωάννης Καραχρήστος[84]

Σκοπός

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί εξετάζεται η σχέση της μνήμης και της τοπικής ιστορίας με τη βιώσιμη ανάπτυξη. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην οργάνωση του χώρου, τα μνημεία και τα μουσεία. Οι επιμορφούμενοι εξοικειώνονται με τις προαναφερθείσες έννοιες και μαθαίνουν να τις αξιοποιούν για να σχεδιάζουν και να υλοποιούν αναπτυξιακές δράσεις.

Προσδοκώμενα αποτελέσματα

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο έχει ως στόχο οι επιμορφούμενοι να είναι σε θέση να:

α. γνωρίζουν και να κατανοούν την έννοια της μνήμης

β. διακρίνουν τις βασικές κατηγορίες της μνήμης

γ. αναθεωρήσουν πιθανές δυσλειτουργικές πεποιθήσεις σχετικά με την έννοια και τις λειτουργίες της μνήμης

δ. γνωρίζουν και να κατανοούν τις έννοιες της τοπικής και της δημόσιας ιστορίας

ε. διακρίνουν μεταξύ των διαφορετικών προσεγγίσεων στην τοπική ιστορία

στ. γνωρίζουν και να κατανοούν την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης

ζ. γνωρίζουν και να κατανοούν τη διάκριση μεταξύ χώρου και τόπου

η. γνωρίζουν και να κατανοούν βασικά μοντέλα οργάνωσης και διαχείρισης του χώρου

θ. αναγνωρίζουν και να κατανοούν τη λειτουργία των μνημείων

ι. γνωρίζουν και να κατανοούν τα διαφορετικά μοντέλα οργάνωσης και λειτουργίας των μουσείων

ια. να αντιλαμβάνονται τις πολλαπλές εφαρμογές των παραπάνω σε τοπικό επίπεδο με στόχο την ανάπτυξη σχετικών πολιτιστικών δράσεων

ιβ. να σχεδιάζουν και να υλοποιούν αναπτυξιακές δράσεις με άξονα τη μνήμη και την τοπική ιστορία

---

[84] Εντεταλμένος Ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

Έννοιες Κλειδιά

- μνήμη
- συλλογική μνήμη
- επίσημη μνήμη
- λαϊκή μνήμη
- αντι-μνήμη
- δημόσια μνήμη
- επικοινωνιακή μνήμη
- πολιτισμική μνήμη
- προσθετική μνήμη
- τεχνολογίες μνήμης
- τοπικό – τοπικότητα
- τοπικές ταυτότητες
- τοπική ιστορία
- δημόσια ιστορία
- βιώσιμη ανάπτυξη
- πυλώνες της βιώσιμης ανάπτυξης
- χώρος
- τόπος
- τοπίο
- φυσικό περιβάλλον
- ανθρωπογενές περιβάλλον
- περιβάλλον μνήμης
- τόπος μνήμης
- μνημείο
- μοντέλα διαχείρισης μνημείων
- μουσείο
- τοπικό μουσείο
- θεματικό μουσείο
- πολιτιστικός τουρισμός

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το κεφάλαιο που ακολουθεί περιλαμβάνει τρεις ενότητες. Η πρώτη είναι αφιερωμένη στις έννοιες της μνήμης, της τοπικής ιστορίας και της βιώσιμης ανάπτυξης και χωρίζεται σε τέσσερεις υποενότητες. Η πρώτη ξεκινά με την κριτική στις τρέχουσες χρήσεις του όρου μνήμη, οι οποίες απαντώνται στον καθημερινό λόγο και είναι εν πολλοίς υπεύθυνες για τη διαμόρφωση μονόπλευρων και πιθανώς δυσλειτουργικών πεποιθήσεων για τη μνήμη και τις λειτουργίες της. Στη συνέχεια παρουσιάζονται εν συντομία οι βασικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις της μνήμης στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Στη δεύτερη υποενότητα εξετάζονται οι έννοιες της τοπικής και της δημόσιας ιστορίας. Η υποενότητα ξεκινά με την «ανακάλυψη» του τοπικού τόσο στη δημόσια συζήτηση όσο και στον επιστημονικό λόγο. Στη συνέχεια της υποενότητας ορίζεται η τοπική ιστορία και εξετάζονται οι στόχοι της, τα πεδία που αυτή μελετά, οι πηγές που χρησιμοποιεί και το προφίλ των μελετητών που δραστηριοποιούνται γύρω από αυτή. Η δεύτερη υποενότητα ολοκληρώνεται με την εξέταση της δημόσιας ιστορίας ως μιας πρότασης για τη γεφύρωση του χάσματος που έχει δημιουργηθεί μεταξύ των επιστημόνων που ερευνούν την τοπική ιστορία και των τοπικών μελετητών που ασχολούνται με αυτή. Η τρίτη υποενότητα είναι αφιερωμένη στην έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης. Ξεκινά με μια σύντομη ιστορική αναδρομή στην εμφάνιση του όρου και τα πρώτα πεδία εφαρμογής του. Στη συνέχεια εξετάζονται οι σύγχρονες συζητήσεις για τη βιώσιμη ανάπτυξη από τη δεκαετία του 1980 και εξής, καθώς και ο ρόλος του πολιτισμού σε αυτό το πλαίσιο. Η ενότητα ολοκληρώνεται με μια σύντομη ανακεφαλαίωση, η οποία εμπλουτίζεται από σκέψεις για τη σχέση της μνήμης και της τοπικής ιστορίας με τη βιώσιμη ανάπτυξη στον χώρο του πολιτισμού.

Η δεύτερη ενότητα είναι αφιερωμένη στην οργάνωση του χώρου, τα μνημεία και τα μουσεία και διαιρείται σε τρεις υποενότητες. Η πρώτη είναι αφιερωμένη στην οργάνωση του χώρου. Ξεκινά με τη διάκριση μεταξύ χώρου και τόπου καθώς και την παρουσίαση της έννοιας του πολιτισμικού τοπίου. Στη συνέχεια παρουσιάζονται εν συντομία βασικά μοντέλα οργάνωσης και διαχείρισης του χώρου με έμφαση στον δομημένο χώρο. Η δεύτερη υποενότητα είναι αφιερωμένη στα μνημεία. Ξεκινά με μια βασική διάκριση που θα μας βοηθήσει να συνδέσουμε τα μνημεία τόσο με τον τόπο στον οποίο βρίσκονται όσο και με τη μνήμη. Πρόκειται για τη διάκριση μεταξύ των περιβαλλόντων και των τόπων μνήμης. Στη συνέχεια της υποενότητας εξετάζεται η λειτουργία των μνημείων και η σχέση τους τόσο με τη μνήμη, όσο και με την τοπική ιστορία. Η τρίτη υποενότητα είναι αφιερωμένη στα μουσεία. Ξεκινά με μια σύντομη

ιστορική αναδρομή στην εμφάνιση των μουσείων και την εξέλιξή τους από την Αναγέννηση μέχρι τις μέρες μας. Παρουσιάζονται τα διαφορετικά μοντέλα οργάνωσης και λειτουργίας των μουσείων ως χώρων προβολής της μνήμης και της ιστορίας, σε συνδυασμό με τον ρόλο των επισκεπτών σε καθένα από αυτά. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα τοπικά μουσεία. Η ενότητα ολοκληρώνεται με την παρουσίαση της συμβολής των τοπικών μουσείων στη βιώσιμη ανάπτυξη μιας περιοχής.

Η τρίτη και τελευταία ενότητα του τρίτου κεφαλαίου έχει εργαστηριακό χαρακτήρα και είναι αφιερωμένη στον σχεδιασμό και την υλοποίηση αναπτυξιακών δράσεων με άξονα τη μνήμη και την τοπική ιστορία. Αρχικά παρουσιάζονται εφαρμοσμένες περιπτώσεις που προέρχονται τόσο από την ελληνική όσο και τη διεθνή εμπειρία. Στη συνέχεια, και σε συνεργασία με τους επιμορφούμενους, γίνεται παρουσίαση και ανάλυση παραδειγματικής περίπτωσης αναπτυξιακής δράσης με άξονα την αξιοποίηση της μνήμης και της τοπικής ιστορίας. Ακολουθεί η παρουσίαση βασικών κατευθύνσεων που αφορούν τον σχεδιασμό και την υλοποίηση αναπτυξιακών δράσεων με άξονα τη μνήμη και την τοπική ιστορία, και η ενότητα ολοκληρώνεται με πρακτική άσκηση, στην οποία οι επιμορφούμενοι καλούνται να σχεδιάσουν μια αναπτυξιακή δράση με άξονα την αξιοποίηση της μνήμης και της τοπικής ιστορίας.

3.1. Οι βασικές έννοιες

3.1.1. Μνήμη

Στις καθημερινές συζητήσεις η μνήμη θεωρείται μια βιολογική διαδικασία που εκτυλίσσεται σε ατομικό επίπεδο. Η άποψη αυτή αντικατοπτρίζεται σε φράσεις όπως, έχει καλή μνήμη, δεν με βοηθά η μνήμη μου κ.ά. Φαντάζει, επομένως, λογικό ότι με τη μελέτη της ασχολούνται οι επιστήμες της βιολογίας, της ιατρικής και της ψυχολογίας. Η αντίληψη αυτή μάλιστα είναι τόσο διαδεδομένη, που αντικατοπτρίζεται σε ορισμούς του όρου μνήμη σε λεξικά:

> «1. Η ικανότητα του νου να συγκρατεί γεγονότα, παραστάσεις, προηγούμενες εμπειρίες κλπ. και να τα ανακαλεί με το κατάλληλο ερέθισμα. 2. Η λειτουργία του νου κατά την οποία συγκρατεί και ανακαλεί γεγονότα, παραστάσεις, προηγούμενες εμπειρίες, καθώς και ο χώρος του νου στον οποίο υποτίθεται ότι διατηρούνται όλα αυτά. 3. Το σύνολο των παραστάσεων και εμπειριών που έχουν βιωθεί κατά το παρελθόν. 4. Η ανάμνηση που έχει αφήσει ένα πρόσωπο ή ένα γεγονός του παρελθόντος».[85]

Ωστόσο, μια προσεκτική παρατήρηση των καθημερινών μας εμπειριών, αρκεί για να μας προβληματίσει, αφού, οι ατομικές μνήμες συχνά συγκλίνουν, τα μέλη οικογενειών, γενεών και κοινωνικών ομάδων έχουν κοινές μνήμες και οι εκδοχές του ίδιου γεγονότος μπορεί να διαφέρουν στον χώρο και τον χρόνο. Καταλαβαίνουμε δηλαδή ότι η μνήμη έχει μια έντονα κοινωνική διάσταση.

Αυτή η διάσταση έγινε νωρίς αντιληπτή από τους κοινωνικούς επιστήμονες, οι οποίοι έκαναν λόγο για τη «συλλογική μνήμη». Όπως σημειώνει ο Maurice Halbwachs, ο οποίος εισήγαγε τον όρο, η ατομική μνήμη οφείλει την ύπαρξή της στη συλλογική. Οι αναμνήσεις των ατόμων είναι άμεσα συνδεμένες με το κοινωνικό πλαίσιο (οικογένεια, θρησκευτική κοινότητα, κοινωνική τάξη) στο οποίο ζουν, με αποτέλεσμα τα άτομα αυτά να μοιράζονται ένα κοινό σώμα γνώσεων και αναμνήσεων με τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκουν.[86]

---

[85] Γεώργιος Μπαμπινιώτης, Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998, σελ. 1118.

[86] Maurice Halbwachs, Les cadres sociaux de la mémoire, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1952, του ιδίου, On Collective Memory, The University of Chicago Press, Chicago 1992, του ιδίου, La Mémoire Collective: Edition critique établie par Gérard Namer, Albin Michel, Παρίσι 1997.

Το έργο του Halbwachs επηρέασε πολλούς μελετητές από τον χώρο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, οι οποίοι, με τις έρευνές τους, συνέβαλλαν σημαντικά στην κατανόηση της μνήμης. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Pierre Nora μια μνήμη καθίσταται συλλογική ή κοινωνική επειδή τη μοιράζεται μια ομάδα ατόμων ή επειδή τη μοιράζονται τα άτομα που έζησαν ένα γεγονός. Με άλλα λόγια, συλλογική μνήμη είναι αυτό που οι κοινωνικές ομάδες δημιουργούν με το βιωμένο παρελθόν τους και συμβολίζει τους τρόπους οργάνωσης μιας κοινωνίας.[87] Πρόκειται μια σημαντική ποιοτική αλλαγή, αφού στη σταθερή προσπάθεια προσδιορισμού της σχέσης μεταξύ της μνήμης των επιμέρους ατόμων και της συλλογικής προστίθεται ένας πιο ενεργός ρόλος των κοινωνικών ομάδων στη διαμόρφωση της μνήμης, αλλά και η βιωματική της διάσταση.

Η διαδικασία διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης εμφανίζεται ακόμα πιο έντονα σε μεταγενέστερες προσεγγίσεις. Έτσι, η συλλογική μνήμη μιας κοινότητας ορίστηκε ως το άθροισμα των «συλλεγμένων αναμνήσεων» των μελών της, οι οποίες ενοποιούνται από την παράδοση, τις τελετουργίες και τους θεσμούς,[88] ενώ άλλοι μελετητές έστρεψαν την προσοχή τους στην επίδραση των λεγόμενων «τεχνολογιών μνήμης», δηλαδή εικόνων, αναπαραστάσεων, αντικειμένων και αφηγήσεων, στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης.[89]

Σταδιακά η σύγχρονη έρευνα διέλυσε την ψευδαίσθηση της ενιαίας συλλογικής μνήμης, αφού, όπως αποδείχθηκε, κάθε κοινωνική ομάδα επιχειρεί να κατασκευάσει τη δική της. Έτσι, πολλές συλλογικές μνήμες μπορούν να συνυπάρχουν εντός της κοινωνίας, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί εκ των προτέρων η πιθανότητα κάποιες από αυτές τις εκδοχές να είναι αντιθετικές.[90] Η αντιθετική αυτή σχέση απασχόλησε πολλούς μελετητές. Έτσι, ο Jacques Le Goff υποστήριξε ότι η συλλογική μνήμη εκφράζει τη μνήμη των ηγετικών στρωμάτων και βρίσκεται σε αντίθεση με τη λαϊκή ή λαογραφική

---

[87] Pierre Nora, "Mémoire collective", στο Jacques Le Goff, Roger Chartier & Jacques Revel (επιμ.), L'Histoire Nouvelle, Retz, Παρίσι 1978, σελ. 73-106.

[88] James Young, The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning, Yale University Press, New Haven και Λονδίνο 1993.

[89] Marita Sturken, Tangled Memories, California University Press, California 1997, σελ. 9, James Wertsch, "Collective Memory and Narrative Templates", Social Research, 75/1 (2008), σελ. 133-156.

[90] Jeffrey Olick, "Collective Memory: The Two Cultures", Sociological Theory, 17/3 (1999), σελ. 333-348.

μνήμη.[91] Παρόμοια θέση εξέφρασε ο James Young, με τη διάκριση μεταξύ μνήμης, η οποία εκφράζει την κυρίαρχη αφήγηση, και αντι-μνήμης, που εκφράζει τις εναλλακτικές αφηγήσεις.[92]

Μια προσπάθεια γεφύρωσης του χάσματος μεταξύ των αντικρουόμενων εκδοχών της μνήμης έγινε από τον John Bodnar με την εισαγωγή του όρου «δημόσια μνήμη», η οποία ορίστηκε ως το αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης μεταξύ της επίσημης, κρατικής, μνήμης και της λαϊκής μνήμης των επιμέρους κοινωνικών ομάδων.[93] Θα πρέπει, βεβαίως, να επισημάνουμε ότι η προβολή της μνήμης είναι άμεσα συνδεδεμένη με την προσπάθεια των επιμέρους ομάδων να διαμορφώσουν την ξεχωριστή τους ταυτότητα. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η διάκριση που εισήγαγε ο Jan Assmann μεταξύ επικοινωνιακής και πολιτισμικής μνήμης. Η πρώτη έχει μια πιο έντονα βιωματική διάσταση, αφού αναπτύσσεται εντός μικρών σχετικά κοινοτήτων μνήμης και αφορά περισσότερο τη βιωμένη εμπειρία των μελών τους. Μεταδίδεται προφορικά και εκτείνεται προς τα πίσω μέχρι το πολύ 3-4 γενιές. Η δεύτερη αφορά το πιο μακρινό παρελθόν της κοινότητας και είναι περισσότερο τυποποιημένη. Εδώ το παρελθόν προσλαμβάνεται μέσω συμβόλων –κείμενα, αφηγήσεις, δρώμενα, αναμνηστήριες τελετές, μνημεία και μουσεία.[94] Θα κλείσουμε τη σύντομη αυτή θεωρητική ανασκόπηση με μια αναφορά στην προσθετική μνήμη. Πρόκειται για μνήμη που δεν μεταφέρεται εντός του βιωματικού ή του πολιτισμικού πλαισίου, αλλά διαδίδεται μέσα από άλλα

---

[91] Jacques Le Goff, Ιστορία και μνήμη, μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής, επιμέλεια σειράς Αντώνης Λιάκος, Νεφέλη, Αθήνα 1998.

[92] James Young, "Memory and Counter-Memory: The End of the Monument in Germany", Harvard Design Magazine, 9 (1999), διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.gsd.harvard.edu/research/publications/hdm/back/9young.html

[93] John Bodnar, Remaking America: Public memory, commemoration and patriotism in the twentieth century, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1994, σελ. 13-20, 245-253.

[94] Jan Assmann, Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift. Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen, Beck, Μόναχο 1992, σελ. 56, του ιδίου, "Collective Memory and Cultural Identity", New German Critique, 65 (1995), σελ. 125-133, του ιδίου, "Communicative and Cultural Memory", στο Astrid Erll & Ansgard Nünning (επιμ.), Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook, de Gruyter, Βερολίνο 2008, σελ. 109-118.

κανάλια, όπως τα ΜΜΕ, ο κινηματογράφος, η ανάγνωση βιβλίων, η επίσκεψη μνημείων και μουσείων.[95]

Η δυσκολία δόμησης μίας, κοινής μνήμης των κοινωνιών και η συνακόλουθη στροφή του ενδιαφέροντος των ερευνητών στη μελέτη της μνήμης των επιμέρους ομάδων, αύξησαν το ενδιαφέρον για τις προσωπικές μαρτυρίες, προφορικές ή γραπτές, και για την προφορική παράδοση. Μια τέτοια μαρτυρία θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Πρόκειται για απόσπασμα από ένα αυτοβιογραφικού χαρακτήρα βιβλίο όπου ο συγγραφέας παρουσιάζει την ιστορία της Νίκαιας του Πειραιά:

> «Η αρχή για το χτίσιμο της Κοκκινιάς αρχίζει εκεί που είναι το βουνό Βώκος, Μανιάτικα. Ήταν γυμνό βουνό στην πλευρά που κοίταγε προς την Κοκκινιά. Αντίθετα, η πλευρά που κοίταγε προς τον Πειραιά ήταν κατοικημένη. Ως επί το πλείστον από στοιχείο Μανιατών. Στους πρόποδες του βουνού μέχρι το Ρέμα ήταν γεμάτο δέντρα μ' ελιές. Το Ρέμα κλείστηκε και έχει την ονομασία οδός Τζαβέλα. Ανάμεσα στο Ρέμα και τα 4 τετράγωνα που χτιζότανε. Δηλαδή κάθετα η οδό Αμυραδάκη Κιλικίας – Κύπρου και οριζόντια των οδών Αμερικανίδων Κυριών – Γιαννιτσών και Βεροίας ήταν μια απέραντη Αλάνα. Στην Αλάνα αυτή και πάνω στο Ρέμα είχαν φτιάξει κοινά Αποχωρητήρια για τις ανάγκες των 4 τετραγώνων στη δύσκολη τότε εποχή της Προσφυγιάς».[96]

Η βιωματική διάσταση της αφήγησης είναι εμφανής τόσο από τον υπότιτλο του βιβλίου, «Η γέννηση της Κοκκινιάς: Απ' όσα έζησα και θυμάμαι», όσο και από το είδος και τη λεπτομέρεια των πληροφοριών που αφορούν την καθημερινή ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη που δημιουργήθηκε για να τους στεγάσει. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η επικοινωνιακή διάσταση της μνήμης. Ένας από τους πρώτους οικιστές καταθέτει γραπτώς τη μαρτυρία του για τη δημιουργία της πόλης του. Αυτό τον καθιστά, έστω και ανεπίσημα, διαμεσολαβητή-διαχειριστή της τοπικής μνήμης και του προσδίδει το κύρος που φέρει ο συγκεκριμένος ρόλος. Αυτό μαρτυρά και η παρουσία του βιβλίου του στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Νίκαιας, προκύπτει όμως και

---

[95] Alison Landsberg, Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2004, Celia Lury, Prosthetic Culture: Photography, Memory and Identity, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998.

[96] Σίμος Μιχαηλίδης, Η γέννηση της Κοκκινιάς. Απ' όσα έζησα και θυμάμαι, Πειραιάς 1993, σελ. 23-25.

από συζητήσεις με κατοίκους της πόλης, στις οποίες το όνομά του ανακύπτει συχνά και η μαρτυρία του θεωρείται έγκυρη ιστορική πηγή για την ιστορία της πόλης τους.

3.1.2. Τοπική Ιστορία

Ο τόπος, ως τόπος καταγωγής, πάντα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο για τους μετανάστες που έφταναν στα μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, π.χ. Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη κ.ά. αρχικά, αλλά και στα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα του νέου ελληνικού κράτους στη συνέχεια, κυρίως στην Αθήνα και τον Πειραιά. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλλαν τόσο τα άτυπα μεταναστευτικά δίκτυα που φρόντιζαν για την υποδοχή και την υποστήριξη των νεοφερμένων, όσο και οι σύλλογοι που άρχισαν να οργανώνονται με βάση τον τόπο, ή την περιοχή καταγωγής τους. Μέσα από τη δράση των συλλόγων άρχισε σιγά-σιγά και η συζήτηση για την τοπική ταυτότητα των μελών και την ανάγκη ενίσχυσής της. Η ένταση της αστικοποίησης κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου ενίσχυσε σημαντικά αυτές τις διαδικασίες, και κυρίως τη δράση των συλλόγων. Στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης παρατηρήθηκε μια σημαντική ποιοτική μετατόπιση. Το νέο ιδεολογικό περιεχόμενο που απόκτησε η έννοια λαός στη δημόσια συζήτηση βοήθησε στην απελευθέρωση του λαϊκού πολιτισμού από τις αρνητικές συνδηλώσεις της χρήσης του από το προηγούμενο πολιτικό καθεστώς και οδήγησε σε μια ανανέωση και ενίσχυση του ενδιαφέροντος για τον τοπικό του χαρακτήρα.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται άλλη μια νέα μετατόπιση, καθώς η «ανακάλυψη» του τοπικού εμφανίζεται ως αντίδραση στην παγκοσμιοποίηση, και πιο συγκεκριμένα στον φόβο απώλειας της ιδιαίτερης ταυτότητας. [97] Σε αυτό το πλαίσιο, το ενδιαφέρον για την τοπική ιστορία και τον τοπικό πολιτισμό συνδέεται με την ανάπτυξη τοπικών ταυτοτήτων και ενισχύεται από τη δράση ποικίλων τοπικών φορέων, μεταξύ αυτών και πολιτιστικών συλλόγων. Στα παραπάνω έρχονται να προστεθούν οι πολιτικές για την ανάδειξη και αξιοποίηση της πολιτισμικής κληρονομιάς, που αναθερμαίνουν το

[97] Οι επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης στους τοπικούς πολιτισμούς αποτέλεσαν επίσης αντικείμενο επιστημονικής διαπραγμάτευσης. Ο Arjun Appadurai, Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalisation, University of Minnesota Press, Μινεάπολη και Λονδίνο 1996, έκανε λόγο για τη διαδικασία αποεδαφοποίησης, η οποία, στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον των πολιτισμικών ροών, προκαλεί την ακύρωση της στενής σύνδεσης του πολιτισμού με έναν συγκεκριμένο τόπο.

ενδιαφέρον για την ανάδειξη και αξιοποίηση των τοπικών πολιτισμών, ιδιαιτέρως σε συνθήκες οικονομικής κρίσης.

Μια παράλληλη συζήτηση αναπτύχθηκε και στον επιστημονικό λόγο, καθώς η έννοια του τόπου απασχόλησε, όπως ήταν αναμενόμενο, τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Η συζήτηση αυτή είναι παλιά και παρουσιάζει μικρότερες ή μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις μεταξύ των διαφορετικών επιστημονικών κλάδων. Ωστόσο, μια σημαντική τομή στον τρόπο αντιμετώπισης του τοπικού στην επιστημονική παραγωγή συμβαίνει με τη σταδιακή στροφή στο μικροεπίπεδο, από τη δεκαετία του 1960 και μετά. Μελετητές από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους αποφασίζουν να περιορίσουν την κλίμακα των μελετών τους και να στραφούν προς την έρευνα συγκεκριμένων τόπων. Όμως, σε αντίθεση με ό,τι είχε συμβεί κατά το παρελθόν, ο περιορισμός της κλίμακας μελέτης δεν είχε ως στόχο την περιπτωσιολογία και τον στείρο αποθησαυρισμό λεπτομερειών, αλλά την περιεκτική και σε βάθος μελέτη των φαινομένων, και την ένταξη των πορισμάτων που προέκυπταν από την έρευνα του τοπικού σε ένα ευρύτερο πλαίσιο.

Οι παραπάνω αλλαγές ανανέωσαν το ενδιαφέρον των επιστημόνων για την τοπική ιστορία, η οποία πλέον ορίζεται ως:

- συνολική μελέτη ενός οικισμού ή μιας μικροπεριοχής
- ιστορία μιας μικρής ομάδας ανθρώπων με κοινές μνήμες και διακριτές συνήθειες
- ιστορία γεγονότων και προσώπων που επηρέασαν την ιστορική εξέλιξη μιας συγκεκριμένης περιοχής
- ιστορία όλων των καταλοίπων της ανθρώπινης δραστηριότητας σε μια συγκεκριμένη περιοχή.[98]

Διαπιστώνουμε, δηλαδή, πως, υπό την επίδραση των νεότερων θεωρητικών και μεθοδολογικών εξελίξεων, η τοπική ιστορία εξελίχθηκε σε έναν διεπιστημονικό κλάδο που μελετά μια σειρά θεματικών πεδίων που εκτείνονται από την πολιτική ιστορία μέχρι τον υλικό πολιτισμό, την κοινωνική οργάνωση, την καθημερινή ζωή, την προφορική παράδοση και την τέχνη, πάντα σε σχέση με έναν συγκεκριμένο τόπο. Ενδεικτικά θέματα που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο ερευνών στο πλαίσιο της τοπικής ιστορίας είναι η οργάνωση του χώρου και η διαμόρφωση του τοπίου, αγροτικού,

[98] Ιωσήφ Φραγκούλης & Φωτεινή Φραντζή, Σύγχρονες Διδακτικές Προσεγγίσεις της Τοπικής Ιστορίας στο Πλαίσιο της Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Εκδόσεις Γιάννης Πικραμένος, Πάτρα 2010 σελ. 15, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.yapi.gr/pb/978-960-6628-22-1/files/978-960-6628-22-1-sample.pdf.

βιομηχανικού ή αστικού ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση, τα τοπωνύμια, οι τεχνικές και οι χρήσεις τους στην οικονομία και την καθημερινή ζωή, η οικονομία, η οργάνωση της εργασίας, η δημογραφία, η μετανάστευση, η πολιτική, η διοίκηση και οι θεσμοί, οι ιδεολογίες και οι σχετικές αντιπαραθέσεις, οι κοινωνικές ομάδες και η δράση τους, οι εθνοπολιτισμικές ομάδες, το κοινωνικό φύλο, η οικογένεια και η συγγένεια, το κληρονομικό σύστημα, η διατροφή, η ένδυση, το σώμα, οι μορφές κοινωνικότητας σε καθημερινό επίπεδο, οι αντιλήψεις, τα έθιμα και οι πρακτικές, και, τέλος, ο πολιτισμός, λόγιος και λαϊκός.

Η σχέση του μερικού με το γενικό, του τοπικού με το ευρύτερο αποτυπώνεται ξεκάθαρα στο ακόλουθο απόσπασμα:

> «Η τοπική ιστορία, από την άποψη των ερευνητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων, δε διαφέρει από οποιαδήποτε άλλη ιστοριογραφική δραστηριότητα. Με τον όρο αυτό δηλώνεται απλώς ότι η έρευνα και η μελέτη της πραγματοποιείται σε τοπική κλίμακα· όλα αυτά βέβαια με την παρατήρηση ότι η μελέτη του τοπικού δεν μπορεί να κατανοηθεί, να περιγραφεί και να εξηγηθεί, χωρίς τη γνώση της ιστορίας του ευρύτερου χώρου. Το ενδιαφέρον της τοπικής ιστορίας εστιάζεται σε ένα μάλλον περιορισμένο χώρο αναφοράς και η προσοχή της στρέφεται κυρίως προς τις μικρές κοινωνικές ομάδες. Είναι μια μικροϊστορία, που επιχειρεί να κατανοήσει γεγονότα και καταστάσεις, πράγματα, που η αντιμετώπισή τους ήταν αόριστη και ελλιπής».[99]

Ή, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Ruggiero Romano, «κάθε μορφή ιστορίας μπορεί και οφείλει να είναι καθολική, σφαιρική –πράγμα το οποίο δεν σημαίνει ότι περιπίπτουμε στην αφέλεια να πιστεύουμε ότι κάθε ιστορία οφείλει να είναι μια παγκόσμια ιστορία– αλλά απλώς ότι κάθε ιστορία (τοπική, ιδιωτική, βιογραφική...) οφείλει να υπολογίζει ότι αυτή αποτελεί πάντοτε μέρος ενός ευρύτερου μηχανισμού».[100]

---

[99] Σπύρος Ασωνίτης & Θεόδωρος Παππάς, «Τοπική Ιστορία», στο Εργαστήριο Τεκμηρίωσης Πολιτιστικής και Ιστορικής Κληρονομιάς, Τμήμα Αρχειονομίας και Βιβλιοθηκονομίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://tab.ionio.gr/culture/activities/projects/local.htm.

[100] R. Romano, «Τοπική ιστορία - Γενική ιστορία» στο του ιδίου, Πού οδεύει η ιστορία: Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας, ΕΜΝΕ, Αθήνα 1988, σελ. 52.

Το πραγματικά μεγάλο εύρος των πιθανών θεματικών, έχει ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση των αξιοποιήσιμων πηγών, όπως προκύπτει και από τη λίστα που ακολουθεί:

- Φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον
- Αρχεία (κρατικά, τοπικά και προσωπικά)[101]
- Τύπος (εφημερίδες, περιοδικά)
- Προσωπικές μαρτυρίες (ημερολόγια, επιστολές αυτο-βιογραφίες)
- Προφορικές μαρτυρίες
- Προφορική παράδοση
- Οπτικοακουστικό υλικό (φωτογραφίες, ηχητικά και οπτικοακουστικά ντοκουμέντα, κινηματογράφος, βίντεο)
- Κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού (εργαλεία, μηχανές, σκεύη, ενδυμασίες, σφραγίδες, νομίσματα, έργα τέχνης κ.ά.)

Είναι προφανές ότι τόσο το είδος των πληροφοριών που παρέχουν αυτές οι πηγές, όσο και ο βαθμός αξιοπιστίας τους ποικίλουν και θα πρέπει να εξετάζονται κατά περίπτωση. Θα πρέπει επίσης να γνωρίζουμε ότι κάθε μία από αυτές μπορεί να προσφέρει απαντήσεις σε διαφορετικά ερωτήματα. Επομένως, η επιλογή των κατάλληλων πηγών θα πρέπει να γίνεται πάντα με βάση τα εκάστοτε ερευνητικά ερωτήματα.

Η σύγχρονη αυτή εκδοχή της τοπικής ιστορίας[102] βρίσκεται σε άμεση σχέση με τις τοπικές κοινωνίες όχι μόνο γιατί αυτές αποτελούν το αντικείμενο μελέτης της, αλλά και σε επίπεδο προσδοκώμενων αποτελεσμάτων. Οι μελέτες που προκύπτουν στοχεύουν στη

- διαμόρφωση συνειδητών πολιτών που να ενδιαφέρονται για τη διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής

---

[101] Έναν κατάλογο των κυριότερων ελληνικών αρχείων μπορείτε να δείτε στο παράρτημα 3.4.1.

[102] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την τοπική ιστορία βλ. επίσης Τοπική Ιστορία: Θεωρία και μεθοδολογία για ερευνητικές και εκπαιδευτικές δράσεις, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://local-history.eie.gr/, Ιωσήφ Φραγκούλης, Τοπική Ιστορία: Εκπαιδευτικό Υλικό για τα Κέντρα διά Βίου Μάθησης, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία διά Βίου Μάθησης, Αθήνα χ.χ., διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://kdvm.gr/Media/Default/Pdf%20enotites/6.10.pdf, Λίνα Βεντούρα, Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Ενότητα Τοπική Ιστορία: Υλικό για την Πιλοτική Εφαρμογή, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία διά Βίου Μάθησης, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Αθήνα χ.χ., διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/3931/1169.pdf, Μαρία Βαϊνά, Θεωρητικό Πλαίσιο Διδακτικής της Τοπικής Ιστορίας για τον Εικοστό Πρώτο Αιώνα, Gutenberg, Αθήνα 1997.

- δημιουργία κινήτρων και προϋποθέσεων για ατομική και συλλογική δράση στην τοπική και την ευρύτερη κοινωνία
- ανάπτυξη ποικίλων δεξιοτήτων και ικανοτήτων (επικοινωνία, συνεργασία, επίλυση προβλημάτων, ενεργητική ακρόαση)
- εθισμό στην ακρόαση αντίθετων πληροφοριών και εκτιμήσεων για το ίδιο θέμα
- ευαισθητοποίηση των πολιτών στα προβλήματα της τοπικής κοινωνίας
- καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία της Γενικής Ιστορίας και της ευρύτερης κοινωνίας

Όμως, στην πράξη η σύγχρονη αυτή εκδοχή της τοπικής ιστορίας συνυπάρχει συχνά με πιο παραδοσιακές προσεγγίσεις, στην πλειονότητά τους αποτέλεσμα του μόχθου τοπικών λογίων και συλλόγων. Οι τελευταίες ανήκουν σε μια πολύ παλιά τάση, η οποία στον ευρωπαϊκό χώρο έχει τις ρίζες της στην περίοδο της Αναγέννησης και στην Ελλάδα τη συναντάμε ήδη από την ύστερη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Στόχος αυτού του είδους των μελετών είναι η ανάδειξη της ιστορίας και του υποτιθέμενου ιδιαίτερου χαρακτήρα του κάθε μικρού τόπου, σε μια μεγάλη χρονική περίοδο που φτάνει μέχρι τις θεωρούμενες ως απαρχές της εκάστοτε κοινότητας. Στις ελληνικές μελέτες η χρονική αυτή περίοδος εκτείνεται ιδεατά από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή.

Πολύ σχηματικά θα λέγαμε ότι αν οι σύγχρονες επιστημονικές μελέτες τοπικής ιστορίας χαρακτηρίζονται εν πολλοίς από θεωρητική και μεθοδολογική επάρκεια, στις μελέτες των τοπικών λογίων διαπιστώνουμε συνήθως μια εξαιρετικά λεπτομερειακή γνώση της εξεταζόμενης περιοχής, η οποία όμως δεν αξιοποιείται κατάλληλα, αφού οι περισσότεροι συγγραφείς αρκούνται στην εξαντλητική παράθεση των διαθέσιμων πληροφοριών, χωρίς να προβαίνουν σε ερμηνείες. Κάποτε η απόκλιση αυτή είναι τόσο εμφανής, που έχει ως αποτέλεσμα επιστήμονες και τοπικοί λόγιοι να βαδίζουν σε δρόμους παράλληλους. Θεωρούμε, ωστόσο, πως μια πιθανή σύγκλιση θα είχε ευεργετικά αποτελέσματα και για τις δύο πλευρές, αφού θα δημιουργούσε το έδαφος για μια δημιουργική συνύπαρξη και ανταλλαγή μεθόδων, γνώσεων και εμπειριών. Και βεβαίως, θα βοηθούσε και στην καλύτερη διάχυση της γνώσης στην τοπική κοινωνία.

Η δημόσια ιστορία (public history) συγκεντρώνει όλες τις προϋποθέσεις για να αποτελέσει το δρόμο που θα οδηγήσει στην επιθυμητή σύγκλιση. Ως τέτοια ορίζεται αφενός η συμμετοχή των ιστορικών σε δημόσιες συζητήσεις σχετικά με ζητήματα που απασχολούν την κοινωνία με στόχο τη διάχυση της γνώσης και τη χρήση της από τους

ενδιαφερόμενους, αφετέρου η συστηματική εκπαίδευση του κοινού σε ζητήματα ιστορικής έρευνας και η οργάνωση ερευνητικών δράσεων με τη συμμετοχή επιστημόνων και ενδιαφερόμενου κοινού.[103] Η συμμετοχή των επιστημόνων στον δημόσιο διάλογο, πέρα από τη διάχυση της γνώσης στην κοινωνία, φέρνει τους επιστήμονες σε επαφή με πολίτες που ενδιαφέρονται να γνωρίσουν και να μελετήσουν την τοπική τους ιστορία. Η πρώτη αυτή γνωριμία διευκολύνει τη συμμετοχή των επιστημόνων σε δράσεις ευαισθητοποίησης και εκπαίδευσης του κοινού σε ζητήματα ιστορικής έρευνας, ακόμα και την οργάνωση κοινών ερευνητικών δράσεων σε ζητήματα τοπικής ιστορίας, σε ένα επόμενο στάδιο. Τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από τέτοιες πρωτοβουλίες είναι πολλαπλά. Οι συμμετέχοντες ευαισθητοποιούνται σε σχέση με ιστορικά ζητήματα και ανακαλύπτουν την ιστορική γνώση με τρόπο συμμετοχικό και ενεργητικό. Έτσι, γνωρίζουν καλύτερα την τοπική ιστορία και γίνονται συνειδητοί πολίτες, ενώ τα αποτελέσματα αυτών των μελετών μπορούν να αξιοποιηθούν πολλαπλά προς όφελος της τοπικής κοινωνίας, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

3.1.3. Βιώσιμη Ανάπτυξη

Η ιδέα της βιώσιμης ανάπτυξης είναι αρκετά παλιά στην ευρωπαϊκή ιστορία. Η πρώτη της εμφάνιση χρονολογείται στα τέλη του 13ου αι. και συνδεόταν με τη διαχείριση των δασικών πόρων.[104] Η πρώτη συστηματική συζήτηση, και πάλι σε σχέση με τη δασοπονία, έγινε από τον Hannß Carl von Carlowitz το 1713, ο οποίος στο βιβλίο του με τίτλο Sylvicultura Oeconomica διατύπωσε τις απόψεις του σχετικά με τη βιώσιμη

---

[103] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη Δημόσια Ιστορία βλ. Robert Weible, "Defining Public History: Is It Possible? Is It Necessary?", Perspectives on History: The Newsmagazine of the American Historical Association, March 2008, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/march-2008/defining-public-history-is-it-possible-is-it-necessary, το επιστημονικό περιοδικό The Public Historian, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://ncph.org/publications-resources/the-public-historian/, National Council on Public History, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://ncph.org/ και Public History, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.history.org.uk/historian/categories/public-history. Ειδικότερα για τη Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα βλ. Αντρέας Ανδρέου κ.ά. (επιμ.), Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα: Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, ενώ για τη σχέση της Δημόσιας με την τοπική ιστορία βλ. About the Field, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://ncph.org/what-is-public-history/about-the-field/.

[104] M. Held, "Geschichte der Nachhaltigkeit", Natur und Kultur, 1/1 (2000), σελ. 17-31.

χρήση της ξυλείας και την αντιμετώπιση των προβλημάτων που προέκυπταν από την εντατική υλοτομία, χωρίς μέριμνα για αναδάσωση.[105] Στην ίδια γραμμή σκέψης βρίσκεται και ο Georg Ludwig Hartig, ο οποίος το 1795 υποστήριξε την ανάγκη ορθής και αποτελεσματικής διαχείρισης των δασών, προκειμένου αυτά να επαρκέσουν και για την ικανοποίηση των αναγκών των επόμενων γενεών. Και αυτός επεσήμανε τους κινδύνους που πηγάζουν από την αλόγιστη υλοτομία, ενώ ως μέσο για την επίτευξη της βιώσιμης διαχείρισης του δάσους πρότεινε τη φορολόγηση.[106] Η ρητή σύνδεση της βιωσιμότητας όχι μόνο με την οικονομία και την κοινωνία, αλλά και με την προστασία της φύσης έγινε πολύ αργότερα, και συγκεκριμένα στη δεκαετία του 1980 από διεθνείς οργανισμούς όπως το Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση (World Wildlife Fund, WWF).

Στη σύγχρονη συζήτηση ο όρος βιώσιμη ανάπτυξη εισάγεται για πρώτη φορά το 1987. Σύμφωνα με τον πρώτο σύγχρονο ορισμό που διατυπώθηκε στην έκθεση της Παγκόσμιας Επιτροπής του ΟΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (UN Commission on Environment and Development) από την πρωθυπουργό της Νορβηγίας, Gro Harlem Bruntland, πρόκειται για την ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες των σύγχρονων γενεών, χωρίς να θέτει σε κίνδυνο τη δυνατότητα των επόμενων να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες.[107] Το σημαντικότερο στοιχείο σε αυτόν τον πρώτο ορισμό είναι η σύνδεση της ανάπτυξης με την αμοιβαιότητα των γενεών, στοιχείο που αναπόφευκτα τοποθετεί σε νέο πλαίσιο την έννοια της ανάπτυξης, την οποία δεν είναι πλέον δυνατό, να προσεγγίσουμε με αποκλειστικά οικονομικούς όρους, καθορισμένους από την αγορά. Αντιθέτως, αυτή θα πρέπει να συνδέεται με την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, καθώς και με την αποτελεσματική και περιβαλλοντικά υπεύθυνη χρήση των διαθέσιμων φυσικών, οικονομικών και ανθρώπινων πόρων.

Η Σύνοδος των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη που πραγματοποιήθηκε στο Ρίο, το 1992, προχώρησε σε περεταίρω επεξεργασία του όρου. Σύμφωνα με την Agenda 21 στην οποία κατέληξε η Σύνοδος, βιώσιμη είναι η ανάπτυξη που παρέχει μακροπρόθεσμα οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά οφέλη,

---

[105] Hans Carl von Carlowitz, Sylvicultura oeconomica, oder haußwirthliche Nachricht und Naturmäßige Anweisung zur wilden Baum-Zucht, J. F. Braun, Λειψία 1713.

[106] Georg Ludwig Hartig, Anweisung zur Taxation der Forste oder zur Bestimmung des Holzertrags der Wälder, Gießen 1795.

[107] United Nations, World Commission on Environment and Development, Our Common Future (the Brundtland Report), Oxford University Press, Οξφόρδη 1987.

φροντίζοντας τις ανάγκες της παρούσας γενιάς, αλλά και των μελλοντικών.[108] Είναι εμφανής η εξειδίκευση της έννοιας των αναγκών, όπως αναφέρονταν στην Έκθεση Brundtland (Brundtland Report), ή των οφελών σύμφωνα με τη φρασεολογία της Agenda 21, μέσω του διαχωρισμού τους σε οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά, αλλά και της επισήμανσης ότι τα οφέλη αυτά θα πρέπει να είναι μακροπρόθεσμα.

Σύμφωνα με την ευρωπαϊκή στρατηγική για τη βιώσιμη ανάπτυξη, η διαμόρφωση της οποίας ξεκίνησε από τις εργασίες του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του 2001 στο Göteborg και συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια, στόχος είναι η δημιουργία:

> «ενός ευρωπαϊκού πολιτικού πλαισίου, που θα εξασφαλίζει τη βιώσιμη ανάπτυξη, δηλαδή την ικανοποίηση των αναγκών του παρόντος, χωρίς να τίθεται σε κίνδυνο η δυνατότητα των μελλοντικών γενεών, να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες. Η στρατηγική αυτή βασίζεται σε τέσσερεις ξεχωριστούς πυλώνες –την οικονομική, την κοινωνική, την περιβαλλοντική και την παγκόσμια διακυβέρνηση– οι οποίοι θα πρέπει να ενισχύονται αμοιβαία. Οι οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις των ακολουθούμενων πολιτικών θα πρέπει να εξετάζονται με συντεταγμένο τρόπο και να συνυπολογίζονται κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Θα πρέπει επίσης η Ευρωπαϊκή Ένωση να αναλάβει τις διεθνείς της ευθύνες αναφορικά με τη βιώσιμη ανάπτυξη, καθώς πολλές πλευρές της τελευταίας, της δημοκρατίας, της ειρήνης, της ασφάλειας και της ελευθερίας συμπεριλαμβανομένων, θα πρέπει να προωθηθούν και πέρα τα σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η στρατηγική για την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης βασίζεται στις ακόλουθες κατευθυντήριες αρχές: προστασία και ενίσχυση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλληλεγγύη εντός και μεταξύ των διαφορετικών γενεών, εγγυήσεις για μια ανοιχτή και δημοκρατική κοινωνία, συμμετοχή των πολιτών, των επιχειρήσεων και των κοινωνικών εταίρων, πολιτικός συντονισμός, ενσωμάτωση πολιτικών,

[108] United Nations Conference on Environment & Development, Rio de Janerio, Brazil, 3 to 14 June 1992, Agenda 21, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf.

αριστεία, λήψη προληπτικών μέτρων και επιβολή προστίμων σε όσους ρυπαίνουν το περιβάλλον».[109]

Σε σχέση με τον συγκεκριμένο ορισμό, η προσοχή μας θα πρέπει να επικεντρωθεί στα ακόλουθα σημεία:

- πρόσληψη της βιώσιμης ανάπτυξης ως μιας μακράς και συνεχιζόμενης διαδικασίας
- ανάδειξη των τριών πυλώνων (περιβαλλοντικός, οικονομικός, κοινωνικός) στους οποίους θα πρέπει να βασίζεται η βιώσιμη ανάπτυξη, κάτι το οποίο είχε ήδη διαφανεί από τη Σύνοδο του Ρίο
- ανάγκη ισόρροπης και ισότιμης επιδίωξης και των τριών πυλώνων
- εξειδίκευση των λεπτομερειών αναφορικά με τον κοινωνικό πυλώνα
- ανάγκη καθορισμού των πολιτικών που θα πρέπει να εφαρμοστούν
- ανάγκη ανάληψης πολιτικών πρωτοβουλιών για την προώθηση των αρχών της βιώσιμης ανάπτυξης και εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η ισότιμη σχέση των τριών πυλώνων οδήγησε στην απεικόνιση της βιώσιμης ανάπτυξης με ένα ισοσκελές τρίγωνο, οι κορυφές του οποίου συμβολίζουν τους τρεις πυλώνες.

Το ζήτημα της βιώσιμης ανάπτυξης απασχόλησε και μεμονωμένες χώρες σε εθνικό επίπεδο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Γερμανία, η βουλή της οποίας θέσπισε ειδική επιτροπή, η οποία, το 1996, καθόρισε τους κανόνες για τη βιώσιμη ανάπτυξη στη χώρα.[110]

Σημαντικό ερώτημα αποτελεί η σχέση του πολιτισμού με τη βιώσιμη ανάπτυξη και η ένταξή του στους πυλώνες της. Σύμφωνα με μία προσέγγιση, ως ανθρώπινο δημιούργημα, ο πολιτισμός εντάσσεται στο ανθρωπογενές περιβάλλον και, επομένως, στον περιβαλλοντικό πυλώνα. Σύμφωνα όμως με μια άλλη προσέγγιση, πρόκειται για κοινωνικό δημιούργημα, παραδοχή που τον εντάσσει στον κοινωνικό πυλώνα. Με αφορμή τη στενή σχέση του πολιτισμού με τη βιώσιμη

---

[109] Strategy for sustainable development, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV:l28117.

[110] Konzept Nachhaltigkeit - Vom Leitbild zur Umsetzung: Abschlußbericht der Enquete-Kommission „Schutz des Menschen und der Umwelt - Ziele und Rahmenbedingungen einer nachhaltig zukunftsverträglichen Entwicklung", Drucksache 1311200, Βόννη 26/6/1998, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/13/112/1311200.pdf.

ανάπτυξη και τις πολλαπλές δυνατότητες ένταξής του σε αυτή, κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν πως θα πρέπει να αναβαθμιστεί σε αυτόνομο πυλώνα της βιώσιμης ανάπτυξης, τον τέταρτο, μετατρέποντας, έτσι, σε επίπεδο σχηματικής απεικόνισης το τρίγωνο σε τετράγωνο.[111]

3.1.4. Ανακεφαλαίωση - Συμπεράσματα

Θα κλείσουμε την πρώτη ενότητα με μερικές σύντομες παρατηρήσεις για τη σχέση μεταξύ μνήμης και τοπικής ιστορίας: Η μνήμη τροφοδοτεί σε μεγάλο βαθμό την τοπική ιστορία, τόσο σε επίπεδο πηγών, προφορικές μαρτυρίες, προφορική παράδοση κ.ο.κ., όσο και επειδή επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την αντίληψη που τα μέλη των τοπικών κοινωνιών διαμορφώνουν για την ιστορία τους. Θα πρέπει, επομένως, να μελετηθεί και να αντιμετωπιστεί κριτικά και στα δύο επίπεδα. Στο επίπεδο των πηγών, για να καταστεί δυνατή η αξιοποίησή της, και στο δεύτερο επίπεδο, για να μπορέσουν τα μέλη των τοπικών κοινωνιών να αντιμετωπίσουν κριτικά το παρελθόν τους και να αναστοχαστούν πάνω σε αυτό. Μόνο έτσι θα είναι σε θέση να αμφισβητήσουν πιθανές δυσλειτουργικές αντιλήψεις και να διαμορφώσουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την ιστορία και τον πολιτισμό της περιοχής τους και, τελικά, και για τη δική τους ταυτότητα. Επομένως, πέραν του γεγονότος ότι κατ' αυτόν τον τρόπο θα ενισχυθεί η τοπική ταυτότητα και η κοινωνική συνοχή, ήδη σημαντικά κέρδη αναφορικά με τον κοινωνικό πυλώνα της βιώσιμης ανάπτυξης, θα είναι σε θέση, γνωρίζοντας καλύτερα τον τοπικό πολιτισμό, να τον αξιοποιήσουν και σε άλλες αναπτυξιακές δράσεις.

[111] Ιωάννης Πούλιος, «Εισαγωγή», στο Πούλιος κ.ά, Πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη, Σύλλογος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σελ. 17, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2394.

3.2. Πεδία μελέτης: Οργάνωση του χώρου, μνημεία, μουσεία

3.2.1. Οργάνωση του χώρου

Απαραίτητη προϋπόθεση για να μιλήσουμε για την οργάνωση του χώρου είναι να γνωρίζουμε τις έννοιες του χώρου και του τόπου, καθώς και τη μεταξύ τους διάκριση. Στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες χώρος ονομάζεται το πλαίσιο μέσα στο οποίο ζει μια κοινωνία, και το οποίο επηρεάζει τον τρόπο οργάνωσής της και την πολιτισμική της δραστηριότητα. Ο χώρος, που είναι κάτι πιο αφηρημένο, μετατρέπεται σε τόπο μέσω της χρήσης του από τους ανθρώπους, της σύνδεσής του με συγκεκριμένες πρακτικές και της επένδυσής του με συμβολικές σημασίες.[112] Η ανθρώπινη δραστηριότητα επιφέρει πολλαπλές αλλαγές στον χώρο. Μέσω των επεμβάσεων αυτών συγκροτείται το πολιτισμικό τοπίο μιας περιοχής, το οποίο περιλαμβάνει το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον, δηλαδή τις ιστορικές θέσεις, τους οικισμούς, τα κτίρια και όποιες άλλες επεμβάσεις στο φυσικό περιβάλλον της περιοχής.[113] Σύμφωνα με την ευρωπαϊκή σύμβαση για το τοπίο (Φλωρεντία, 2000), «με τον όρο τοπίο νοείται ένα μέρος μιας γεωγραφικής περιοχής, έτσι όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από τους ανθρώπους, και του οποίου ο χαρακτήρας προκύπτει από τη δράση φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων, όπως και από τις αναμεταξύ τους αμοιβαίες επιδράσεις».[114] Γίνεται, επομένως, φανερό ότι, αφού το πολιτισμικό ή ιστορικό κατ' άλλους τοπίο είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας, αλλάζει στην πορεία του χρόνου και αναδιαμορφώνεται ανάλογα με τις ανάγκες των ανθρώπινων κοινωνιών.

Επιστρέφοντας στην έννοια του χώρου, διαπιστώνουμε ότι περιλαμβάνει το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον, δηλαδή τη γεωμορφολογία, τη χλωρίδα και την πανίδα από τη μία μεριά, τον οικισμένο και τον κοινοτικό χώρο από την άλλη. Κατά περίπτωση στον οικισμένο χώρο θα μπορούσαμε να εντάξουμε μεμονωμένους οικισμούς, καθώς και δίκτυα οικισμών, ενώ στον κοινοτικό χώρο θα εντάσσαμε τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις, τα βοσκοτόπια, το δάσος, τις πηγές, τους ελεύθερους χώρους

---

[112] Βασίλης Νιτσιάκος, Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο, Οδυσσέας, Αθήνα 2003, Wolfgang Kaschuba, Die Überwindung der Distanz: Zeit und Raum in der europäischen Moderne, Fischer, Φρανκφούρτη 2004.

[113] Θεανώ Τερκενλή, Το πολιτισμικό τοπίο: Γεωγραφικές προσεγγίσεις, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1996, Παναγιώτης Δουκέλλης (επιμ.), Το ελληνικό τοπίο: Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου, Εστία, Αθήνα 2005.

[114] Παναγιώτης Δουκέλλης, «Πρόλογος», στο Παναγιώτης Δουκέλλης, ό.π., σελ. 9.

και όλες τις ανθρώπινες επεμβάσεις στον χώρο της κοινότητας, όπως κάστρα και άλλα οχυρωματικά έργα, γεφύρια, μαντριά, αποθηκευτικούς χώρους κ.ο.κ.

Σε όλες τις κοινωνίες η οργάνωση του χώρου, οικισμένου και μη, επηρεάζεται από μια σειρά παραγόντων όπως:

- οι δυνατότητες που παρέχει ο χώρος για την ίδρυση οικισμών και την ανάπτυξη οικονομικών και άλλων δραστηριοτήτων
- οι οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων
- πολιτικοί παράγοντες όπως οι τοπικές και οι κρατικές πολιτικές σχετικά με την οργάνωση του χώρου, καθώς και σημαντικά γεγονότα
- πολιτισμικοί παράγοντες όπως η οργάνωση της οικογένειας και της συγγένειας, το κληρονομικό σύστημα, οι αντιλήψεις για τον χώρο και την οργάνωσή του

Η οργάνωση και η εκμετάλλευση του χώρου είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ανάπτυξη της τεχνολογίας. Σε παλαιότερες, λοιπόν, εποχές οι άνθρωποι ήταν σε μεγαλύτερο βαθμό εξαρτημένοι από τις δυνατότητες που τους παρείχε το περιβάλλον στο οποίο ζούσαν. Έτσι, η επιλογή χώρου για την ίδρυση οικισμού έπρεπε να ικανοποιεί μια σειρά από κριτήρια:

- να είναι κατάλληλος για τις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων (αγροτικές, κτηνοτροφικές, εμπορικές)
- οι συνθήκες να είναι κατάλληλες για υγιή διαβίωση των κατοίκων
- να παρέχει ικανοποιητικές δυνατότητες ύδρευσης
- να παρέχει συνθήκες ασφάλειας

Οι παραπάνω παράγοντες και οι πολλαπλές δυνατότητες συνδυασμού τους διαμόρφωσαν μια αρκετά μεγάλη ποικιλία αναφορικά με το οικιστικό πλαίσιο των οικισμών. Στον ελληνικό χώρο συναντάμε ενιαίους οικισμούς, αλλά και οικισμούς που αποτελούνται από περισσότερους μαχαλάδες, οργανωμένους είτε στη βάση διευρυμένων συγγενικών ομάδων όπως τα σόγια, είτε στη βάση εθνοπολιτισμικών ομάδων, όπως Ρομά, Μικρασιάτες, Βλάχοι, Αρβανίτες κ.ά. Πιο συχνοί είναι οι οικισμοί που είναι οργανωμένοι γύρω από έναν κεντρικό τόπο, συνήθως κάποιο ναό. Υπάρχουν όμως και μακρόστενοι οικισμοί κατά μήκος μιας οδικής αρτηρίας, με στόχο την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εκμετάλλευση της διερχόμενης εμπορικής κίνησης, ακόμα και διάσπαρτα σπίτια χωρίς κάποιο κεντρικό τόπο. Στην τελευταία περίπτωση πρόκειται συνήθως για οικισμούς που αναπτύχθηκαν σταδιακά γύρω από παλαιότερες, δευτερεύουσες κατοικίες που είχαν χτιστεί σε απομακρυσμένες από τον κύριο οικισμό

αγροτικές ή κτηνοτροφικές ιδιοκτησίες και χρησίμευαν για τη διαμονή των καλλιεργητών ή των κτηνοτρόφων σε περιόδους μεγάλου φόρτου εργασίας. Τέλος, οι ημινομάδες κτηνοτρόφοι, μαζί με τα κοπάδια τους, μετακινούνταν μεταξύ δύο οικισμών, ενός πεδινού και ενός ορεινού, τους χειμερινούς και τους καλοκαιρινούς μήνες αντίστοιχα.

Εντός του οικισμού ή κοντά σε αυτόν συναντάμε συνήθως χώρους οικονομικών δραστηριοτήτων, όπως αγορά ή λιμάνι, ιερά και κοσμικά κτήρια, όπως κοινοτικό γραφείο, ναοί, εξωκλήσια και νεκροταφείο αντίστοιχα, και δημόσιους χώρους, π.χ. πλατείες.

Τα είδη οικιών, τέλος, επηρεάζονται άμεσα από τις οικονομικές δραστηριότητες και την καθημερινή κουλτούρα των κατοίκων. Έτσι, σε περιοχές με έντονη αγροτική δραστηριότητα οι χώροι αποθήκευσης της σοδειάς και των αγροτικών εργαλείων, καθώς και οι χώροι διαβίωσης των οικόσιτων ζώων βρίσκονταν δίπλα ή κάτω από τους χώρους στους οποίους διέμενε η οικογένεια. Σε περιοχές όπου κυριαρχούσαν οι σύνθετες οικογενειακές μορφές τα παντρεμένα αγόρια δεν εγκατέλειπαν το πατρικό νοικοκυριό, αλλά έμεναν είτε μέσα στο ίδιο σπίτι, το οποίο επεκτεινόταν προκειμένου να εξυπηρετήσει τις νέες, αυξημένες ανάγκες, είτε σε γειτονικά σπίτια. Αντίθετα, σε περιοχές όπου ο γάμος ενός παιδιού σηματοδοτούσε τη δημιουργία ενός νέου νοικοκυριού, τα σπίτια ήταν μικρότερα.[115]

Η οργάνωση του χώρου αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της πολιτισμικής κληρονομιάς, υλικής και άυλης. Στην πρώτη εντάσσονται οικισμοί, παραδοσιακοί και μη, ιστορικές θέσεις, κτίρια, μνημεία και γενικά όλα τα στοιχεία του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος που έχουν υλική υπόσταση. Στην άυλη εντάσσονται οι πρακτικές οικειοποίησης του χώρου, όπως τα τοπωνύμια, και οι πρακτικές που αφορούν τη χρήση του χώρου, όπως οι καλλιεργητικές μέθοδοι και το κληρονομικό σύστημα και γενικότερα οι αντιλήψεις αναφορικά με τον χώρο και τη χρήση του. Μέσω των τοπωνυμίων γίνεται η εγγραφή της μνήμης και της τοπικής ιστορίας στον χώρο, ενώ μέσω του κληρονομικού συστήματος εκφράζονται πρακτικές και αντιλήψεις που

[115] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη & Ευάγγελος Καραμανές, Λαογραφία: Παραδοσιακός πολιτισμός, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία διά Βίου Μάθησης, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Αθήνα χ.χ, σελ. 21-36, 59 κ.ε., διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/1015.

αφορούν την οικογενειακή, διαγενεακή και έμφυλη διάσταση της ιδιοκτησίας, καθώς και τις μεταβιβάσεις περιουσιακών στοιχείων σε θρησκευτικά και ευαγή ιδρύματα.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η προσεκτική μελέτη της οργάνωσης του χώρου μπορεί να μας δώσει σημαντικές πληροφορίες για την τοπική ιστορία και τον πολιτισμό κάθε περιοχής. Οι εικόνες 3.1 και 3.2, λ.χ., απεικονίζουν κατοικίες από τον οικισμό Ποταμός που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα των Κυθήρων.

Εικόνα 3.1. Πρόσοψη σπιτιού στον Ποταμό Κυθήρων με εμφανή σημάδια εγκατάλειψης, Κέντρο Λαογραφίας, χφο. 5106

Εικόνα 3.2. Πρόσοψη σπιτιού στον Ποταμό Κυθήρων με εμφανή σημάδια εγκατάλειψης, Κέντρο Λαογραφίας, χφο. 5106

Στο νησί αυτό, από το τελευταίο τέταρτο του 18ου μέχρι και το β΄ μισό του 20ού αιώνα διαμορφώθηκαν πυκνά μεταναστευτικά ρεύματα που κατευθύνονταν αρχικά προς τη Σμύρνη και δευτερευόντως προς την Αίγυπτο, και αργότερα προς την Αμερική, κυρίως όμως προς την Αυστραλία. Η μετανάστευση προς την Αυστραλία είναι περισσότερο χαραγμένη στη μνήμη των σημερινών Κυθηρίων όχι μόνο επειδή είναι η νεότερη όλων, αλλά και επειδή άλλαξε δραστικά τις μέχρι τότε ισχύουσες μεταναστευτικές πρακτικές, διακόπτοντας ουσιαστικά ή τουλάχιστον δυσχεραίνοντας για πολλά χρόνια, τις επαφές των μεταναστών με τον τόπο καταγωγής τους. Η εξέλιξη αυτή είχε τεράστιες και πολλαπλές επιπτώσεις για την οικονομική, οικιστική και κοινωνική εξέλιξη του νησιού. Όμως, τα σημάδια της μετανάστευσης είναι ορατά και στον χώρο. Τη μαρτυρούν η αρχιτεκτονική και ο πλούτος πολλών κατοικιών, αλλά και η εγκατάλειψη πολλών από αυτές, αφού οι ιδιοκτήτες τους από ένα σημείο και μετά δεν διαμένουν πια στα Κύθηρα.[116]

[116] Βλ. εικόνες 3.1. και 3.2. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Μιχαήλ Βαρλάς & Ιωάννης Καραχρήστος, «Μνήμη της καταγωγής και τοπική ταυτότητα των απογόνων των Κυθηρίων της Σμύρνης», στο Η΄

3.2.2. Μνημεία

Όπως μαρτυρά η ετυμολογική ανάλυση του όρου μνημείο, αυτός βρίσκεται σε άμεση σχέση με τη μνήμη. Επίσης, με βάση την καθημερινή, βιωματική μας εμπειρία γνωρίζουμε ότι τα μνημεία βρίσκονται πάντα σε κάποιον τόπο. Επομένως, η μνήμη και ο τόπος αποτελούν απαραίτητες συνιστώσες ενός μνημείου, ενώ προκειμένου να κατανοήσουμε τις λειτουργίες του, θα πρέπει να διερευνήσουμε, πώς διαμορφώνεται κάθε φορά η σχέση μεταξύ μνήμης και τόπου. Θα ξεκινήσουμε, λοιπόν, με μια βασική διάκριση που θα μας βοηθήσει να συνδέσουμε τα μνημεία τόσο με τον τόπο στον οποίο βρίσκονται, όσο και με τη μνήμη. Πρόκειται για τη διάκριση μεταξύ των περιβαλλόντων και των τόπων μνήμης ή αλλιώς των μνημονικών τόπων. Όπως έχει δείξει ο ιστορικός Pierre Nora, όταν η μνήμη του παρελθόντος και των καθημερινών πρακτικών διατηρείται ζωντανή, βιώνεται στο παρόν και μεταδίδεται προφορικά, βρισκόμαστε μπροστά σε ένα περιβάλλον μνήμης (milieu de mémoire), το οποίο απαρτίζεται από τα μέλη της μνημονικής κοινότητας. Όταν όμως το παρελθόν παύει σταδιακά να είναι ζωντανό και να καθορίζει με τρόπο αυτονόητο το παρόν της κοινότητας, τότε για τη διατήρηση της μνήμης είναι απαραίτητοι οι τόποι μνήμης (lieux de mémoire), όπως τα μνημεία, οι αναμνηστήριες τελετές και τα μουσεία.[117] Στη συνέχεια της υποενότητας θα εξετάσουμε τη λειτουργία των μνημείων και τη σχέση τους τόσο με τη μνήμη όσο και με την τοπική ιστορία.

Μνημεία ονομάζουμε τα υλικά κατάλοιπα κάθε είδους ανθρώπινης δραστηριότητας, τα οποία σώζονται τοποθετημένα στον χώρο. Πρόκειται δηλαδή για στοιχεία του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος όπως ναοί, κατοικίες, ταφικά μνημεία, ηρώα, δημόσια κτίρια, γλυπτά, έργα τέχνης, γεφύρια και άλλα τεχνουργήματα, και ιστορικοί τόποι/παραδοσιακοί οικισμοί, είτε πρόκειται για ολόκληρους οικισμούς, είτε μόνο για τμήματά τους.

Με βάση το χρόνο κατασκευής τους διακρίνονται σε αρχαία, μεσαιωνικά – βυζαντινά και νεότερα – σύγχρονα. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για κατάλοιπα παλαιότερων εποχών στις οποίες δεν είχαν μνημειακή χρήση, υπάρχουν

Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο: Κύθηρα 21-26 Μαΐου 2006. Πρακτικά, Κύθηρα 2009, τόμ. 3, σ. 128-138, και Ιωάννης Καραχρήστος, «Κυθήριοι της Σμύρνης (Τσιριγωτοσμυρνιοί) στην Αττική και στα Κύθηρα: Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στα Κύθηρα», Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 31-32 (2004-2008), σελ. 293-311.

[117] Pierre Nora, "Between Memory and History: Les lieux de mémoire", Representations, 26 (1989), σελ. 7-24, doi:10.2307/2928520, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο www.jstor.org/stable/2928520.

όμως και εκείνα που κατασκευάστηκαν εξαρχής ως μνημεία, προκειμένου να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένες ανάγκες του εκάστοτε παρόντος. Στην τελευταία κατηγορία ανήκουν αγάλματα, προτομές, ηρώα, μνημεία πεσόντων κ.ο.κ.

Η σχέση μεταξύ μνημείων και μνήμης είναι στενή, αλλά ταυτόχρονα δυναμική. Κι αυτό γιατί το μνημείο δεν είναι κάτι ουδέτερο, αλλά βιώνεται και νοηματοδοτείται πολλαπλά από τα μέλη των κοινοτήτων μνήμης που συνδέονται με αυτό. Μέσα από τη χρήση του, λοιπόν, το μνημείο μετατρέπεται σε τόπο που προβάλλει την ιστορική μνήμη στον δημόσιο χώρο.[118] Με όρους πολιτισμικής μνήμης, θα λέγαμε ότι πρόκειται για σημαντικούς τόπους που επιτρέπουν στην κοινότητα να διαχειριστεί το παρελθόν της στο πλαίσιο μιας ευρύτερης στρατηγικής που στοχεύει στη δόμηση μιας διακριτής ταυτότητας.[119]

Μια σημαντική πτυχή για την κατανόηση των λειτουργιών των μνημείων, είναι η σχέση τους με την εξουσία. Αυτό γίνεται ξεκάθαρο, αν αναλογιστούμε τους φορείς που έχουν το δικαίωμα ίδρυσης μνημείων. Τουλάχιστον όσον αφορά τα σύγχρονα, πρόκειται για το κράτος και τις διάφορες θεσμικές εκδοχές του, π.χ. υπουργεία, περιφέρειες, δήμοι, στρατός κ.ά., ή για εγκεκριμένες συλλογικότητες, όπως πολιτιστικοί σύλλογοι και επαγγελματικά σωματεία. Επομένως, η ίδρυση μνημείων επιβεβαιώνει τη δύναμη των φορέων ίδρυσής τους και ενισχύει υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας, προωθεί τη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων (εθνικών, πολιτικών), νομιμοποιεί πολιτικές επιλογές μέσω της ερμηνείας του παρελθόντος, καθοδηγεί πολιτικά τα μέλη της κοινότητας προβάλλοντας παραδείγματα προς μίμηση, και προσφέρει παρηγοριά για τη διαχείριση της απώλειας.[120]

---

[118] Βασίλης Δαλκαβούκης, «Το μνημείο ως κείμενο: Μια μεθοδολογική προσέγγιση των μεταπολεμικών μνημείων για τη δεκαετία του 1940», στο Βενετία Αποστολίδου & Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), Η Κατοχή και ο Εμφύλιος στην Τέχνη, Νέα Εστία (αφιέρωμα), 1845 (Ιούνιος 2011), σελ. 1241-1256, Βασίλης Δαλκαβούκης & Κατερίνα Τσέκου, «Χτίζοντας τη δημόσια ιστορία στο χώρο: Η περίπτωση των μνημείων της Κομοτηνής», στο Αντρέας Ανδρέου κ.ά. (επιμ.), Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα: Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σελ. 115-132.

[119] Aleida Assmann, Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses, Beck, Μόναχο 2010[5], σελ. 298-339 (1η έκδοση 1999).

[120] Χαρακτηριστικά παραδείγματα από τη σύγχρονη ελληνική ιστορία, όπου τα μνημεία λειτούργησαν ως μέσα διαχείρισης της απώλειας, αποτελούν τα μνημεία που ανεγέρθηκαν από μικρασιατικές προσφυγικές κοινότητες.

Παραδείγματα προς μίμηση προβάλλουν συνήθως τα αγάλματα ηρώων, τα ηρώα και τα μνημεία πεσόντων. Στην εικόνα 3.3. βλέπουμε τον έφιππο, ορειχάλκινο ανδριάντα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη που βρίσκεται σήμερα βρίσκεται στην ομώνυμη πλατεία της Αθήνας, μπροστά από το Μέγαρο της Παλιάς Βουλής, η οποία στεγάζει το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Εικ. 3.3. Ορειχάλκεινος αδριάντας Θ. Κολοκοτρώνη, Αθήνα, ⓒ Κοινό κτήμα

Όπως διαβάζουμε στον ιστοχώρο του μουσείου (http://www.nhmuseum.gr), πρόκειται για έργο του γλύπτη Λάζαρου Σώχου, το οποίο τοποθετήθηκε το 1904 στην αρχή της οδού Κολοκοτρώνη και μεταφέρθηκε στη σημερινή του θέση το 1954 στο πλαίσιο έργων ανάπλασης του περιβόλου της Παλιάς Βουλής. Πρόκειται για ένα από τα πολλά αγάλματα που απεικονίζουν τον αρχιστράτηγο της ελληνικής επανάστασης, ο οποίος, αμέσως μετά τον θάνατό του, το 1843, προβάλλεται ως ο κατεξοχήν εθνικός και λαϊκός ήρωας. Σε αυτό το πλαίσιο προτάθηκε από τον Ρήγα Παλαμήδη, πελοποννήσιο στην καταγωγή και στέλεχος του κυβερνώντος γαλλικού κόμματος, ακόμα και η τέλεση του επίσημου εορτασμού της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου 1847 στον τάφο του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη. Όμως η διαδικασία αυτή δεν ήταν ούτε αυτονόητη ούτε προχώρησε χωρίς αντιδράσεις. Η πρόταση του Παλαμήδη έγινε εξαιτίας των

αντιδράσεων που προκλήθηκαν από την απόφαση του ρουμελιώτη αρχηγού του γαλλικού Κόμματος και πρωθυπουργού, Ιωάννη Κωλέττη, να ορίσει ως χώρο τέλεσης του επίσημου εορτασμού της επετείου της ελληνικής επανάστασης για τα έτη 1846 και 1847 τον τύμβο του ρουμελιώτη επίσης οπλαρχηγού Γεώργιου Καραϊσκάκη, στο Φάληρο.[121] Συνοψίζοντας, θα υποστηρίζαμε ότι τα μνημεία μεταβιβάζουν την ιστορική εμπειρία στις επόμενες γενιές ως μνήμη.

Στη μεταπολεμική περίοδο η διαχείριση των μνημείων απασχόλησε έντονα διεθνείς οργανισμούς όπως ο Εκπαιδευτικός Επιστημονικός και Πολιτιστικός Οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization, UNESCO) και οδήγησε στην υπογραφή συμβάσεων για την προστασία των μνημείων της «παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς», υλικής και άυλης. Αν η πρώτη γίνεται ευκολότερα κατανοητή, αφού σε αυτή εντάσσονται τα μνημεία για τα οποία μιλήσαμε μέχρι στιγμής, η άυλη περιλαμβάνει όλες εκείνες τις εκφάνσεις του τοπικού πολιτισμού που δεν έχουν υλική διάσταση, π.χ. τεχνικές, έθιμα, δρώμενα, προφορική παράδοση, τα οποία συνεχίζουν να αποτελούν στοιχεία της ιδιαίτερης ταυτότητας μιας περιοχής. Οι συμβάσεις αυτές ενσωματώθηκαν στις εθνικές νομοθεσίες και φιλοδοξούν να αποτελέσουν όχι απλώς εργαλεία άσκησης πολιτιστικής πολιτικής αλλά και αναπτυξιακά εργαλεία για τα κράτη και τις τοπικές κοινωνίες. Έτσι τα μνημεία, υλικά και άυλα, εντάσσονται σε εθνικούς και παγκόσμιους καταλόγους με στόχο τόσο τη διατήρηση, όσο και την προβολή τους. Ειδικά όσον αφορά την άυλη πολιτισμική κληρονομιά, βασική προϋπόθεση για την ένταξη ενός στοιχείου στον εθνικό και στη συνέχεια στον παγκόσμιο κατάλογο αποτελεί η διατήρησή του στο παρόν και η σύνδεσή του με μια τοπική κοινότητα, η οποία και θα πρέπει να αιτηθεί την ένταξή του.[122] Δεν

[121] Χριστίνα Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο, Ασίνη, Αθήνα 2012, σελ. 181-210, όπου και αναφορές στη συμβολή των επετείων στη διαμόρφωση της εθνικής μνήμης.

[122] Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με την υλική και την άυλη πολιτιστική κληρονομιά βλ. Νόμος 1126/1981, Περί κυρώσεως της διεθνούς συμβάσεως δια την προστασίαν της παγκοσμίου πολιτιστικής και φυσικής κληρονομίας, UNESCO, Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Παρίσι, 17 Οκτωβρίου 2003, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.unesco.org/culture/ich/en/convention, Νόμος 3521/2006, Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, UNESCO, Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore, 1989, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο

λείπει βεβαίως η κριτική σε αυτές τις πολιτικές, η οποία εστιάζει κυρίως στο γεγονός ότι διαμορφώνονται με βάση έναν τρόπο θέασης και αξιολόγησης των πολιτισμών που είναι επηρεασμένος από τις δυτικές αξίες, και ο οποίος κινδυνεύει να μετατρέψει τους τοπικούς πολιτισμούς και τους φορείς τους σε θέαμα για τουριστική κατανάλωση. Επίσης, κάποιοι επικριτές επισημαίνουν ότι, στις συνθήκες που επιβάλλει η σύγχρονη τουριστική βιομηχανία, η αξιοποίηση στοιχείων των τοπικών πολιτισμών κινδυνεύει να γίνει ερήμην των τοπικών κοινωνιών. Υπό αυτή την έννοια αποτελεί στοίχημα η αξιοποίηση στοιχείων των τοπικών πολιτισμών για την οργάνωση βιώσιμων αναπτυξιακών δράσεων προς όφελος των τοπικών κοινωνιών.[123]

Όμως η διαχείριση των μνημείων δεν εξαντλείται στις πολιτικές των διεθνών οργανισμών. Αφορά επίσης τους ειδικούς που είναι επιφορτισμένοι με τη μελέτη, την προστασία και την ανάδειξή τους, αλλά και τις κοινότητες ενδιαφερομένων που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σχετίζονται με αυτά. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι πρακτικές διαχείρισης των μνημείων να εξελίσσονται στο πέρασμα του χρόνου και να προσαρμόζονται στις τρέχουσες ανάγκες, αντιλήψεις και πολιτικές που αφορούν τα μνημεία.

Σχηματικά θα λέγαμε ότι στο πέρασμα του χρόνου διαμορφώθηκαν τρία διακριτά μοντέλα διαχείρισης των μνημείων. Σύμφωνα με το υλικοκεντρικό μοντέλο που διαμορφώθηκε στη διάρκεια του 19ου αιώνα και συνδέεται άμεσα με τη συγκρότηση της αρχαιολογίας ως επιστήμης, η υλική υπόσταση του μνημείου έχει ιστορική, αρχαιολογική και αισθητική αξία, και είναι η μοναδική απόδειξη της αυθεντικότητας του μνημείου και της πολιτισμικής κληρονομιάς που συνδέεται με αυτό. Θα πρέπει, λοιπόν, πάση θυσία να προστατευθεί, να μελετηθεί και να προβληθεί.

---

http://portal.unesco.org/en/ev.phpURL_ID=13141&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html και Οικουμενική διακήρυξη της UNESCO για την πολιτιστική πολυμορφία, Παρίσι, 2 Νοεμβρίου 2001, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/declaration_cultural_diversity_el.pdf.pdf .

[123] Βασίλης Δαλκαβούκης, Γράφοντας Ανάμεσα: Εθνογραφικές Δοκιμές με Αφορμή το Ζαγόρι, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σελ. 119-151 όπου και παραπομπές σε περεταίρω βιβλιογραφία, συνοδευόμενες από μια εναλλακτική πρόταση για την αξιοποίηση του τοπικού πολιτισμού προς όφελος της τοπικής κοινωνίας. Για το ίδιο θέμα Παρασκευάς Ποτηρόπουλος, «Πρακτικές διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς στα Άνω Πεδινά Ζαγορίου», στο Δ. Ρόκος (επιμ.), Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη της Ηπείρου, Μετσόβειο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2007, σελ. 373-394.

Επομένως, αποκλειστικοί διαχειριστές των μνημείων μπορούν και πρέπει να είναι οι ειδικοί επιστήμονες. Αναμφίβολα, η μακρόχρονη εφαρμογή του υλικοκεντρικού μοντέλου συνέβαλε στη διατήρηση του υλικού πολλών μνημείων παγκοσμίως. Ταυτόχρονα, όμως, περιόρισε τη χρήση τους από την κοινωνία, υποτάσσοντάς τη στις ανάγκες προστασίας του υλικού τους και μη λαμβάνοντας υπόψη την άυλη σύνδεση των τοπικών κοινωνιών με τα μνημεία και την πολιτισμική τους κληρονομιά.

Η διαπίστωση πως, πέρα από την υλική του υπόσταση, το μνημείο είναι δυνατό να συνδέεται και με άλλες αξίες που προσδίδει σε αυτό η νοηματοδότησή του και από άλλες κοινότητες που συνδέονται με αυτό, πέραν της επιστημονικής, οδήγησε από τη δεκαετία του 1980 στη διαμόρφωση του αξιοκεντρικού μοντέλου. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, ένας παραδοσιακός οικισμός έχει ιστορική, αρχαιολογική, αρχιτεκτονική και αισθητική αξία για τους επιστήμονες που εμπλέκονται με τη διαχείρισή του, ιστορικούς, αρχαιολόγους και αρχιτέκτονες. Πέραν όμως αυτών των αξιών, για τους κατοίκους του αποτελεί επίσης και τον χώρο διαμονής τους με τον οποίο συνδέονται με οικονομικούς, οικογενειακούς και συναισθηματικούς δεσμούς, ενώ εξαιτίας όλων αυτών των πολλαπλών συνδέσεων αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της ταυτότητάς τους. Στα παραπάνω θα πρέπει να συνυπολογιστούν και οι αξίες που προσδίδουν στον χώρο άλλες ομάδες ενδιαφερομένων όπως οι επισκέπτες, οι διάφοροι κρατικοί φορείς κ.ο.κ.

Επομένως, η σύγχρονη διαχείριση ενός μνημείου δεν μπορεί παρά να λαμβάνει υπόψη της όλες αυτές τις αξίες και να φροντίζει για τη διατήρησή τους, χωρίς να προβαίνει σε αποκλεισμούς. Οι ειδικοί επιστήμονες δεν είναι πλέον οι μοναδικοί διαχειριστές ενός μνημείου, αλλά θα πρέπει σε συνεργασία με την κοινωνία να καταρτίσουν ένα σχέδιο διαχείρισης που θα λαμβάνει υπόψη με ισότιμο τρόπο το σύνολο των αξιών που συνδέονται με το συγκεκριμένο μνημείο. Ο δημοκρατικός και πλουραλιστικός χαρακτήρας του αξιοκρατικού μοντέλου αποτελεί αναμφίβολα το μεγάλο του πλεονέκτημα. Σε κάποιες όμως περιπτώσεις οδήγησε και σε δυσκολίες εξαιτίας της σύγκρουσης των αξιών των διαφορετικών ομάδων ενδιαφέροντος, δυσχεραίνοντας τη λήψη αποφάσεων και αναγκάζοντας τους ειδικούς, οι οποίοι διατηρούν την επίβλεψη της διαχείρισης, να πάρουν εκείνοι την τελική απόφαση.

Η απάντηση σε αυτή τη δυσλειτουργία επιχειρήθηκε να δοθεί με τη διαμόρφωση από τη δεκαετία 1990-2000 του μοντέλου της ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς. Αυτό λαμβάνει υπόψη του όλες τις αξίες που συνδέονται με ένα μνημείο, προχωρεί όμως, όπου αυτό είναι δυνατό, στον ορισμό μιας κεντρικής κοινότητας για

την οποία το μνημείο αποτελεί συστατικό στοιχείο της ζώσας πολιτισμικής της κληρονομιάς. Ως τέτοια νοείται

> «η πολιτισμική κληρονομιά που εξακολουθεί ακόμα και σήμερα να δημιουργείται και να εξελίσσεται περαιτέρω στη βάση της συνέχειας της αρχικής σύνδεσης της κοινωνίας με την κληρονομιά… Η συνέχεια της αρχικής αυτής σύνδεσης της κοινωνίας με την κληρονομιά μπορεί να προσδιοριστεί με βάση τα εξής κριτήρια: α) συνέχεια της αρχικής λειτουργίας της κληρονομιάς, β) συνέχεια της διαμόρφωσης των υλικών και άυλων στοιχείων της κληρονομιάς, σύμφωνα πάντοτε με την αρχική λειτουργία της κληρονομιάς, γ) συνέχεια των (παραδοσιακών) αρχών και πρακτικών διαχείρισης/φροντίδας της κληρονομιάς από την κοινωνία και δ) συνέχεια της φυσικής παρουσίας της κοινωνίας εντός ή εγγύς της κληρονομιάς».[124]

Στη συνέχεια, χωρίς να αγνοεί κάποια από τις ομάδες ενδιαφέροντος, προχωρεί στην ιεράρχησή τους με βάση τη σύνδεσή τους με την κληρονομιά. Έτσι δίνεται προβάδισμα στις αξίες της κεντρικής κοινότητας, η οποία, έχει τον πρώτο λόγο στη διαχείριση του μνημείου, με τις υπόλοιπες ομάδες ενδιαφέροντος, συμπεριλαμβανομένων και των ειδικών επιστημόνων, να διαδραματίζουν συμπληρωματικό και βοηθητικό ρόλο. Πρόκειται, όπως επισημαίνεται στη βιβλιογραφία, για σχετικά νέο μοντέλο για την αξιολόγηση του οποίου δεν έχουν ακόμα συγκεντρωθεί επαρκή εμπειρικά δεδομένα. Η αξιολόγησή του, λοιπόν, και ενδεχομένως η περεταίρω ανάπτυξή του παραμένει ζητούμενο. Προτείνεται, ωστόσο, για τη διαχείριση ιστορικών πόλεων, παραδοσιακών οικισμών, θρησκευτικών χώρων και πολιτισμικών τοπίων.[125]

3.2.3. Μουσεία

Το Μουσείο ως οργανωμένος θεσμός παροχής γνώσης εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Ελληνιστική Εποχή. Η λειτουργία του ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την κρατική εξουσία, το κύρος της οποίας ενίσχυε. Ο επόμενος σταθμός στην εξέλιξη των μουσείων

---

[124] Ιωάννης Πούλιος, «Διαχείριση της υλικής πολιτισμικής κληρονομιάς: Τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη», στο Ιωάννης Πούλιος κ.ά., Πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη, ΣΕΑΒ, Αθήνα 2015, σελ. 46, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2394.

[125] Στο ίδιο, σελ. 46.

μάς οδηγεί στην Αναγέννηση. Πρόκειται για ιδιωτικές συλλογές έργων Τέχνης και άλλων σπάνιων και πολύτιμων αντικείμενων που συγκροτούνταν από πρίγκιπες, ηγεμόνες, ευγενείς, λογίους, εμπόρους και τραπεζίτες. Οι συλλογές αυτές, κλειστές στο ευρύ κοινό, ενίσχυαν το κύρος των ιδιοκτητών τους και τους έδιναν τη δυνατότητα, εκτός των άλλων, να ελέγχουν και τη γνώση.

Από τα μέσα του 18ου αιώνα και εξής, η σταδιακή ανάδυση των εθνών-κρατών, σε συνδυασμό με τη Γαλλική Επανάσταση που έφερε στο προσκήνιο του ιστορικού και κοινωνικού γίγνεσθαι νέες ομάδες, εκτός από τον κλήρο και τους ευγενείς, οδήγησαν στη μετατροπή των ιδιωτικών μουσείων σε εθνικά. Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλε και η εθνικοποίηση των ιδιωτικών και των βασιλικών συλλογών. Στα εθνικά, πλέον, μουσεία, η μελέτη, ταξινόμηση και τεκμηρίωση των συλλογών από ειδικούς επιστήμονες συντελούσε στην ανάδειξη του εθνικού παρελθόντος, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο το κύρος του αντίστοιχου έθνους-κράτους. Σε αυτή την κατεύθυνση είναι ενδεικτικό ότι σε μουσεία κρατών με σημαντική αποικιακή εξάπλωση, όπως η Αγγλία και η Γαλλία, στα εκθέματα συμπεριλαμβάνονταν και κάποια που προέρχονταν από τις αντίστοιχες αποικίες. Πέρα από τα εκθέματα, στην ανάδειξη του εθνικού μεγαλείου συντελούσαν επίσης τα μεγάλα και επιβλητικά συνήθως κτίρια των εθνικών μουσείων.

Οι μεγάλες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που συνέβησαν από τα μέσα του 20ού αιώνα και εξής, σε συνδυασμό με τις αντίστοιχες επιστημονικές εξελίξεις, επηρέασαν τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των μοντέρνων μουσείων. Πέρα από τις συλλογές μουσειακών αντικειμένων, το ενδιαφέρον τους στράφηκε πλέον προς τις ανάγκες του κοινού, τις οποίες άρχισαν να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη στον σχεδιασμό της πολιτικής τους. Αυτός ο αναπροσανατολισμός επέφερε μια σειρά από αλλαγές, οι οποίες είχαν ως στόχο να βοηθήσουν τους μη ειδικούς επισκέπτες κατά την επίσκεψή τους. Αναφερόμαστε στην ανάδειξη της πολυσημίας των μουσειακών εκθεμάτων και των συνθηκών παραγωγής τους, τη χρήση συνοδευτικών κειμένων, οπτικοακουστικών αρχείων και σκηνοθεσίας, και την οργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για σημαντικές αλλαγές, που ενίσχυσαν τον εκπαιδευτικό και ψυχαγωγικό ρόλο του μουσείου.

Αν τα μοντέρνα μουσεία έδωσαν έμφαση στις ανάγκες του κοινού, τα μετα-μοντέρνα προσανατολίζονται στην εξυπηρέτηση των αναγκών διαφορετικών ομάδων επισκεπτών. Επομένως, δεν οργανώνουν μία, ενιαία αφήγηση του παρελθόντος, όπως ίσως συνέχιζαν να κάνουν τα μοντέρνα μουσεία, αλλά επιχειρούν να δώσουν στους

επισκέπτες τη δυνατότητα να οργανώσουν την επίσκεψή τους ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους και τις ανάγκες τους. Αυτό τον σκοπό εξυπηρετούν η δημιουργία εκθέσεων που είναι ανοιχτές στις ερμηνείες των επισκεπτών, το άνοιγμα των αποθηκών και των εργαστηρίων των μουσείων στο κοινό, η συμμετοχή του κοινού στην προετοιμασία των εκθέσεων και η δημιουργία διαδραστικών εκθέσεων με τη χρήση νέων τεχνολογιών.[126]

Μετά τη σύντομη ανασκόπηση της ιστορικής εξέλιξης του θεσμού του μουσείου, περνάμε στην εξέταση των τοπικών μουσείων και την παρουσίαση της συμβολής τους στη βιώσιμη ανάπτυξη μιας περιοχής. Σύμφωνα με τους υπάρχοντες ορισμούς τα τοπικά μουσεία διασώζουν τις μαρτυρίες που συνθέτουν την ιδιαίτερη φυσιογνωμία μιας γεωγραφικής περιοχής, της ανθρώπινης κοινωνίας που έζησε σε αυτή και των δραστηριοτήτων που ανέπτυξε.[127] Σύμφωνα με τον επόμενο ορισμό, ο οποίος εστιάζει στη σχέση τους με την τοπική κοινωνία, τα μουσεία αυτά εξυπηρετούν κυρίως άτομα που ζουν μέσα στα όρια μιας συγκεκριμένης περιοχής και επιδιώκουν την άμεση απόδοση της ταυτότητας μιας συγκεκριμένης κοινωνίας αναφορικά με τη ζωή και τον πολιτισμό της.[128] Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα τοπικά μουσεία αποκτούν την

---

[126] Για την ιστορική εξέλιξη των μουσείων βλ. Ειρήνη Νάκου, Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός από τη σκοπιά της θεωρίας του υλικού πολιτισμού, της μουσειολογίας και της μουσειοπαιδαγωγικής, Νήσος, Αθήνα 2001, Γιώργος Κόκκινος & Ευγενία Αλεξάκη (επιμ.), Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002, Εσθήρ Σολομών, «Τα μουσεία ως "αντικείμενα": Αναζητώντας τρόπους προσέγγισης», στο Ελεάνα Γιαλούρη (επιμ.), Υλικός πολιτισμός: Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σελ. 75-124, Ανδρομάχη Γκαζή, «Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της "βιομηχανίας" της μνήμης», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Κωνσταντίνα Μπάδα, Ειρήνη Νάκου, Παύλος Πανταζής, Ποθητή Χαντζαρούλα (επιμ.), Γεφυρώνοντας τις γενιές: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος 2013, σελ. 27-42, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf.

[127] Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα, «Η μουσειογραφική δικαίωση της τοπικής συλλογής μνήμης και πείρας: Η περίπτωση του Λαογραφικού Μουσείου Άρτας», στο ICOM, Πρακτικά Α΄ Συνάντησης Μουσειολογίας: Το Μουσείο στη Σύγχρονη Κοινωνία, Αθήνα 29-31 Οκτωβρίου 1984, ICOM, Αθήνα 1984, σελ. 198.

[128] Κατερίνα Δερμιτζάκη, Τάνια Δοξανάκη και Μιχάλης Λιναρδάκης, «Πολιτιστικός τουρισμός και τοπικά μουσεία: Παράγοντες που επηρεάζουν τη μεταξύ τους σχέση», Το Μουσείο, 6 (2009), σελ. 20, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.museum-studies.uoa.gr/teyxos6.pdf.

ταυτότητά τους από τη γεωγραφική τους καταγωγή και όχι από το είδος των αντικειμένων που εκθέτουν.

Έχει σημασία να επισημάνουμε ότι τα τοπικά μουσεία παρουσιάζουν πτυχές του παρελθόντος που συνήθως δεν βρίσκουν θέση στα άλλα μουσεία. Ίσως επειδή τα τοπικά μουσεία δεν έχουν συνήθως στην κατοχή τους ξεχωριστά και μεγάλης αξίας εκθέματα, τα οποία θα μπορούσαν από μόνα τους να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των επισκεπτών, οι εκθέσεις τους δεν οργανώνονται γύρω από συγκεκριμένα εκθέματα, αλλά τα εκθέματα εντάσσονται σε μια συνολικότερη αφήγηση που στοχεύει να αναδείξει πτυχές του παρελθόντος στον συγκεκριμένο τόπο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να παρουσιάζουν ποικίλες, ακόμα και αντικρουόμενες αφηγήσεις του παρελθόντος, και να δίνουν φωνή σε όσους συνήθως βρίσκονται στο περιθώριο της επίσημης ιστορίας και μουσειακής αφήγησης. Προσφέρονται, εξάλλου, μεγάλες δυνατότητες ενεργού συμμετοχής της τοπικής κοινότητας, η οποία μπορεί να αναλάβει, σε συνεργασία πάντα με τους ειδικούς επιστήμονες, ακόμα και ρόλο συν-δημιουργού της μουσειακής εμπειρίας (κοινοτική μουσειολογία).[129] Έτσι π.χ., μουσεία στις ΗΠΑ οργάνωσαν, σε συνεργασία με τις τοπικές κοινότητες και άλλους τοπικούς φορείς, προγράμματα προφορικής ιστορίας με στόχο την καταγραφή της ιστορίας και του πολιτισμού σε συγκεκριμένους τόπους, και τη δημιουργία σχετικών μουσειακών εκθέσεων. Εντελώς ενδεικτικά αναφέρουμε την έκθεση "Boyle Heights: The Power of Place," που οργανώθηκε το 2003 από το Japanese American National Museum του Λος Άντζελες και αφορά την ιστορία μιας γειτονιάς της πόλης στην οποία κατοικούν Εβραίοι, Γιαπωνέζοι, Μεξικανοί, Ιταλοί, Γερμανοί, Ιρλανδοί, Αρμένιοι, Ρώσοι και

[129] Βλ. Μαρία Βλαχάκη, «Συνδημιουργώντας μια μουσειακή έκθεση για τη μετανάστευση: Μαθητές και γονείς διερευνούν τρόπους έκθεσης ιστοριών ζωής μεταναστών στο μουσειακό περιβάλλον», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Κωνσταντίνα Μπάδα, Ειρήνη Νάκου, Παύλος Πανταζής, Ποθητή Χαντζαρούλα (επιμ.), Γεφυρώνοντας τις γενιές: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος 2013, σελ. 43-58, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf, όπου αναφορές σε περεταίρω βιβλιογραφία, καθώς και σε προσπάθειες κοινοτικής μουσειολογίας από τον διεθνή και τον ελληνικό χώρο.

Αφροαμερικανοί.[130] Κατ' αυτόν τον τρόπο, κάποια τοπικά μουσεία αναδεικνύονται σε «τόπους μνήμης» συγκεκριμένων κοινοτήτων.

Τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν για την τοπική κοινωνία από τη λειτουργία των τοπικών μουσείων δεν εξαντλούνται στην προβολή πλευρών της τοπικής κοινωνίας. Η λειτουργία τους ενισχύει τη διαγενεακή επαφή, αφού τα επιτεύγματα, οι γνώσεις και οι εμπειρίες των προηγούμενων γενεών προβάλλονται και γίνονται γνωστά στις επόμενες. Η διαγενεακή επαφή ενισχύεται ακόμα περισσότερο από την αξιοποίηση στον χώρο του μουσείου γραπτών και προφορικών αφηγήσεων μελών των προηγούμενων γενεών, φωτογραφιών και προσωπικών τους αντικειμένων. Οι αφηγήσεις, μπορούν να χρησιμοποιηθούν αφενός για να πλαισιώσουν τα υπόλοιπα εκθέματα, αφετέρου ως αυτόνομα εκθέματα. Σε κάθε περίπτωση πάντως συμβάλλουν στη συναισθηματική και βιωματική εμπλοκή των επισκεπτών, και τους ωθούν να συνδυάσουν την εμπειρία της επίσκεψης με προσωπικές τους εμπειρίες και μνήμες.[131] Εκτός αυτών, τα τοπικά μουσεία έχουν επίσης τη δυνατότητα οργάνωσης ερευνών που αφορούν στη μελέτη της τοπικής ιστορίας και του πολιτισμού, αλλά και εκπαιδευτικών προγραμμάτων με στόχο τη διάχυση της σχετικής γνώσης. Με άλλα λόγια, τα τοπικά μουσεία συμβάλλουν στην

---

[130] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ron Chew, "Collected Stories: The Rise of Oral History in Museum Exhibitions", Museum News, November/December 2002, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://dwohp.tumblr.com/post/31270439217/.

[131] Irene Nakou, «Oral History, Museums and History Education», στο ICME 205 Annual Conference "Can Oral History Make Objects speak?", Nafplion, Greece, October 18-21, 2005, σελ. 1, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/icme/pdf/Conference_papers/2004-2005/ICME_2005_nakou.pdf, Εσθήρ Σολομών, «Μουσεία και προφορικές μαρτυρίες: Ενδυναμώνοντας μνήμες και σχέσεις», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Κωνσταντίνα Μπάδα, Ειρήνη Νάκου, Παύλος Πανταζής, Ποθητή Χαντζαρούλα (επιμ.), Γεφυρώνοντας τις γενιές: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος 2013, σελ. 59-82, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf, Andromache Gazi & Irene Nakou, Oral History in Museums and Education: Where do we stand today», Museum Edu 2 (2015), σελ. 13-30, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://museumedulab.ece.uth.gr/main/sites/default/files/M2.%201.%20Gazi%20Nakou.pdf, Amy Bertow-Melia & Magdalena Mieri, "Enlivening History through personal Stories at the National Museum of American History, Museum Edu, 2 (2015), σελ. 45-52, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://museumedulab.ece.uth.gr/main/sites/default/files/3.%20A.%20Bartow-Melia%20&%20M.%20Mieri.pdf.pdf.

καλύτερη γνώση της περιοχής από τα μέλη της τοπικής κοινωνίας και την ενίσχυση του αισθήματος του «ανήκειν» σε αυτή. Επίσης, συντελούν στην ανάδειξη του πολιτισμικού πλούτου της περιοχής, η οποία μπορεί να λειτουργήσει ως η ήπια δύναμη που θα ενισχύσει την αναγνωρισιμότητά της και θα συμβάλλει τόσο στην πολιτιστική όσο και την οικονομική της ανάπτυξη μέσω του πολιτιστικού τουρισμού.[132]

Τα άμεσα και μετρήσιμα οικονομικά οφέλη για την τοπική οικονομία προέρχονται από εισιτήρια και έσοδα από πωλητήρια, καφέ και εστιατόρια που λειτουργούν στους χώρους των μουσείων. Τα έμμεσα οικονομικά οφέλη προέρχονται από την εισροή χρημάτων στην περιοχή για διαμονή, σίτιση, διασκέδαση, μετακινήσεις και αγορές των επισκεπτών, αλλά και από τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, είτε άμεσων που συνδέονται με την ίδρυση και τη λειτουργία του μουσείου είτε έμμεσων που προκύπτουν από την αύξηση της επισκεψιμότητας της περιοχής, την παροχή υπηρεσιών στους επισκέπτες και τη ζήτηση για τοπικά προϊόντα. Τέλος, όπως προκύπτει από σχετικές έρευνες, η ίδρυση μουσείων συμβάλλει μεσοπρόθεσμα στην ανάπτυξη υποβαθμισμένων και τουριστικά αναξιοποίητων περιοχών.[133]

Τα τοπικά μουσεία αποτελούν προνομιακό πεδίο για την εφαρμογή των τεχνολογιών της πληροφορικής και της επικοινωνίας. Η πιο συχνή χρήση τους είναι για την προβολή πληροφοριών από τον ιστοχώρο του μουσείου. Πρόκειται συνήθως για στατική αναπαραγωγή του έντυπου πληροφοριακού υλικού που διατίθεται έτσι κι αλλιώς στους χώρους του μουσείου. Υπάρχουν, όμως, και μια σειρά εναλλακτικών χρήσεων, που επιτρέπουν την πλήρη αξιοποίηση των πολλαπλών δυνατοτήτων που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες. Μια αναβαθμισμένη και δυναμική δικτυακή πύλη μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην ενίσχυση του ρόλου του μουσείου, τη σύνδεση του θεματικού του άξονα με την τοπική κοινωνία, την ανάπτυξη πολιτιστικών δράσεων με άξονα το μουσείο και την προσέλκυση τουριστών. Προς αυτή την κατεύθυνση, οι εφαρμογές πολυμέσων αποδεικνύονται εξαιρετικά χρήσιμες για τη δημιουργία εικονικών περιηγήσεων, που έρχονται να εμπλουτίσουν την εμπειρία των επισκεπτών του μουσείου, αλλά και να δώσουν τη δυνατότητα εικονικών επισκέψεων σε

---

[132] Μάρλεν Μούλιου, «Το μουσείο ως ποιότητα, εμπειρία, αστικό σύμβολο και ήπια δύναμη: Παραδείγματα από τη διεθνή και εγχώρια μουσειακή πρακτική» στο Πούλιος κ.ά., Πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη Ανάπτυξη, ΣΕΑΒ, Αθήνα 2015, σελ. 84, 86, 88, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2394.

[133] Δερμιτζάκη κ.ά., ό.π., σελ. 21-22.

απομακρυσμένους χρήστες της δικτυακής πύλης του μουσείου. Τέλος, οι φορητοί υπολογιστές χειρός όπως οι προσωπικοί ψηφιακοί βοηθοί (PDAs) και τα έξυπνα κινητά τηλέφωνα (smartphones) μπορούν να αποδειχθούν εξαιρετικά χρήσιμα για την οργάνωση ψηφιακών ξεναγήσεων των επισκεπτών στον περιβάλλοντα χώρο του μουσείου. Έτσι, η επέκταση του μουσείου στον χώρο αναφοράς του μέσα από την οργάνωση στοχευμένων περιπάτων, προσφέρει στους επισκέπτες τη δυνατότητα πολυαισθητηριακής και περισσότερο βιωματικής ανακάλυψης της γνώσης της τοπικής ιστορίας και του τοπικού πολιτισμού. Ψηφιακές ξεναγήσεις σε ελληνικές πόλεις με τη χρήση υπολογιστών χειρός και εφαρμογών για κινητά τηλέφωνα προσφέρονται στους επισκέπτες της Μυτιλήνης και της παλιάς πόλης του Ηρακλείου, καθώς και στους επισκέπτες του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, του Μουσείου Λαϊκής Τέχνης, του Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης, του Λαογραφικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης, του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, του Ψηφιακού Μουσείου Άνδρου, του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Μετεώρων, του Μουσείου Ακαδημίας Πλάτωνος, του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου, του Εκκλησιαστικού Μουσείου Παναγιάς Τσαμπίκας Ρόδου, του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας και του Μουσείου του Γαλλικού νεκροταφείου του Ζέιτενλικ στη Θεσσαλονίκη.[134]

Δυστυχώς όμως η σχετική εμπειρία έχει δείξει ότι υπάρχει μια σειρά από ανασταλτικούς παράγοντες που είναι πιθανό να παρακωλύσουν την απρόσκοπτη ανάπτυξη της σχέσης μεταξύ του μουσείου και της τοπικής κοινωνίας:

- Ελλιπής χρηματοδότηση
- Έλλειψη τακτικού ειδικού προσωπικού
- Επιβίωση παραδοσιακών αντιλήψεων για το μουσείο

[134] Στ. Γιώτη και Στ. Πούλου, «Ο χώρος ως στοιχείο διαμόρφωσης της πολιτιστικής ταυτότητας: Τα ειδικά μουσεία και οι νέες τεχνολογίες ως μέσα προβολής της», στο 6ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του ΕΜΠ και του ΜΕΚΔΕ του ΕΜΠ «Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη των ορεινών περιοχών», Μέτσοβο, 16-19 Σεπτεμβρίου 2010, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο https://www.ntua.gr/MIRC/6th_conference/presentations/2_parallel_sessions/2nd_session/GIOTI%20ST%20-%20POULOU%20ST.pdf, Αλέξανδρος Γιαννακίδης, «Οι ψηφιακές τεχνολογίες ως εργαλεία στη διάθεση της τοπικής κοινωνίας», στο Πούλιος κ.ά., Πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη, ΣΕΑΒ, Αθήνα 2015, σελ. 134-141, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2394, Εμμανουήλ Μικελάκης, «Η πολιτιστική κληρονομιά και η ερμηνεία της στην ψηφιακή εποχή: Μέσω της χρήσης εφαρμογών σε έξυπνα κινητά τηλέφωνα», διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.archaiologia.gr/blog/2016/12/12/η-πολιτιστική-κληρονομιά.

- Έλλειψη αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ τοπικών κοινοτήτων και μουσείων
- Οι δράσεις των μουσείων που απευθύνονται στην τοπική κοινωνία είναι συχνά περιστασιακές και αποσπασματικές
- Οι μουσειακές πολιτικές συχνά δεν προωθούν τη σχέση των μουσείων με την τοπική κοινωνία

Ωστόσο, η αντιμετώπιση των ανασταλτικών αυτών παραγόντων μπορεί να έχει θετικά αποτελέσματα, τόσο για τα μουσεία όσο και για τις τοπικές κοινωνίες. Ο πολιτιστικός τουρισμός, ο οποίος αφορά την επίσκεψη τουριστών σε μουσεία, αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία, αλλά και την παρακολούθηση στοιχείων της ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς και παραγωγής, αποτελεί διεθνώς έναν γοργά αναπτυσσόμενο κλάδο, ο οποίος θα πρέπει να συμπεριληφθεί στον εθνικό, περιφερειακό και τοπικό πολιτικό σχεδιασμό. Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι οι εκφάνσεις του τοπικού πολιτισμού, υλικές και άυλες, μπορούν να τροφοδοτήσουν δράσεις πολιτιστικού τουρισμού, ενώ τα μουσεία, τοπικά και μη, να αποτελέσουν πόλο έλξης τουριστών. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με σχετικές έρευνες, αυτοί οι τουρίστες διαμένουν περισσότερες μέρες στις περιοχές που επισκέπτονται, ώστε να γνωρίσουν καλύτερα τον τοπικό πολιτισμό.[135] Άλλωστε, ο πολιτιστικός τουρισμός αντιπροσωπεύει το 37% του παγκόσμιου και το 50% του ευρωπαϊκού τουρισμού.[136]

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι σε αυτό το πλαίσιο τα τοπικά μουσεία μπορούν και πρέπει να διαδραματίσουν κεντρικό ρόλο. Στην Ελλάδα παρατηρήθηκε θεαματική αύξηση των τοπικών μουσείων μετά το 1970, κυρίως των λαογραφικών. Πανελλαδική έρευνα που διενεργήθηκε το 2006 από το ΤΕΙ Αθήνας σε συνεργασία με το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Μουσειακές Σπουδές» του Πανεπιστημίου Αθηνών αναφορικά με τον ρόλο των τοπικών μουσείων σε περιοχές με πληθυσμό κάτω από 10.000, έδειξε ότι αποτελούν βασικό παράγοντα για τη βιώσιμη ανάπτυξη μιας περιοχής. Σύμφωνα πάντα με την ίδια έρευνα, τα προβλήματα που συνήθως αντιμετωπίζουν είναι η ελλιπής χρηματοδότηση, η προβληματική κτηριακή υποδομή, η έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού, η εποχική λειτουργία και ο ελλιπής υπομνηματισμός των εκθεμάτων. Και φυσικά, επισημαίνεται η ανάγκη ένταξής τους σε

[135] Brenda Capstick, “Museums and Tourism”, The International Journal of Museum Management and Curatorship, 4 (1985), σελ. 365-372.

[136] Δερμιτζάκη κ.ά., ό.π., σελ. 21.

έναν ευρύτερο σχεδιασμό ανάπτυξης του πολιτιστικού τουρισμού, ώστε να μπορέσουν να λειτουργήσουν ως μοχλός ανάπτυξης της περιοχής στην οποία βρίσκονται.[137]

[137] Δερμιτζάκη κ.ά., ό.π., σελ. 22 κ.ε.

3.3. Εργαστήριο: Μνήμη, τοπική ιστορία και βιώσιμη ανάπτυξη. Οργάνωση αναπτυξιακών δράσεων

3.3.1. Παρουσίαση εφαρμοσμένων περιπτώσεων από τη διεθνή και την ελληνική εμπειρία

Εφαρμοσμένη περίπτωση 1.

Αφού περιηγηθείτε στον ιστοχώρο του Κέντρου Προφορικής Ιστορίας και Ψηφιακών Αφηγήσεων (Centre for Oral History and Digital Storytelling) του Πανεπιστημίου του Μόντρεαλ, (http://storytelling.concordia.ca/) αξιολογήστε τις δράσεις του Κέντρου αναφορικά με την ανάδειξη της ιστορίας της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της.

Θα πρέπει να δοθεί έμφαση στο γεγονός ότι η πρωτοβουλία μελέτης της τοπικής ιστορίας ανήκει στους ερευνητές του Κέντρου, οι οποίοι για τις ανάγκες της έρευνάς τους προέκριναν τη συνεργασία με την τοπική κοινωνία. Επίσης, στο γεγονός ότι ανέπτυξαν κατάλληλα εργαλεία για αυτόν τον σκοπό, όπως εξειδικευμένες βάσεις δεδομένων. Η αξιολόγηση των δράσεων του Κέντρου μπορεί να γίνει και μέσα από τη μελέτη συγκεκριμένων προγραμμάτων και δράσεων που παρουσιάζονται στον ιστοχώρο του Κέντρου.

Εφαρμοσμένη περίπτωση 2.

Αφού περιηγηθείτε στον ιστοχώρο του Vermont Folklife Center, Vermont, ΗΠΑ (http://www.vermontfolklifecenter.org/), αξιολογήστε τις δράσεις του Κέντρου αναφορικά με την ανάδειξη της τοπικής ιστορίας και του πολιτισμού της περιοχής του Βερμόντ.

Θα πρέπει να δοθεί έμφαση στο γεγονός ότι η πρωτοβουλία μελέτης της τοπικής ιστορίας και του πολιτισμού προέρχεται από την τοπική κοινωνία, τα μέλη της οποίας αναζήτησαν τη βοήθεια ειδικών επιστημόνων. Θα πρέπει επίσης να παρουσιαστούν και να αξιολογηθούν οι συγκεκριμένες δράσεις που οργανώθηκαν για τη μελέτη και καταγραφή πτυχών του τοπικού πολιτισμού, καθώς και οι δράσεις που αναλήφθηκαν για την προβολή τους.

Εφαρμοσμένη περίπτωση 3.

Αφού περιηγηθείτε στον ιστότοπο των Ομάδων Προφορικής Ιστορίας της Αθήνας (https://sites.google.com/site/opiathinas2015/omades) αξιολογήστε την αποτελεσματικότητα του εγχειρήματος σε σχέση με τη μελέτη και προβολή της τοπικής ιστορίας.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι πρόκειται για μια δράση δημόσιας ιστορίας, η οποία βασίζεται σε εθελοντική δράση, τόσο των μελών των τοπικών κοινωνιών όσο και των συνεργαζόμενων επιστημόνων. Αξίζει να εστιάσουμε στη δράση της Ομάδας Προφορικής Ιστορίας της Κυψέλης (https://sites.google.com/site/opikdomain/home) που είναι και η παλαιότερη, και να αξιολογήσουμε την εκπαίδευση των εθελοντών, τις ερευνητικές δράσεις και την παρουσίαση των αποτελεσμάτων αυτών των δράσεων στον ιστότοπο της Ομάδας.

Εφαρμοσμένη περίπτωση 4.

Αφού περιηγηθείτε στον ιστοχώρο του Μετσόβιου Κέντρου Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕΚΔΕ) του Εθνικού Μετσόβειου Πολυτεχνείου (http://www.ntua.gr/MIRC/), αξιολογήστε της δράσεις του για την προβολή της ιστορίας και του τοπικού πολιτισμού της Ηπείρου.

Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι πρόκειται για ένα επιστημονικό κέντρο που λειτουργεί υπό την αιγίδα ενός πανεπιστημίου. Καλό θα ήταν να αξιολογηθεί η αποτελεσματικότητα των μεμονωμένων δράσεων, συνέδρια, εκδόσεις, εξειδικευμένη βάση δεδομένων για την προβολή της ιστορίας και του πολιτισμού της Ηπείρου, καθώς και ο βαθμός συμπληρωματικότητάς τους. Και, τέλος, η συνεργασία του Κέντρου με τις τοπικές κοινωνίες με στόχο τη διάχυση της γνώσης και την αξιοποίησή της για την οργάνωση περεταίρω δράσεων.

Εφαρμοσμένη περίπτωση 5.

Αφού περιηγηθείτε στον ιστοχώρο Λευκός Πύργος Θεσσαλονίκη (http://www.lpth.gr/), αξιολογήστε τον τρόπο διαχείρισης του συγκεκριμένου μνημείου και τη λειτουργία του ως μουσείου της πόλης της Θεσσαλονίκης.

Θα πρέπει να αξιολογηθούν η διεπιστημονική συνεργασία και ο τρόπος αξιοποίησης του μνημείου. Θα πρέπει επίσης να αξιολογηθούν ο βαθμός πληρότητας της μουσειακής έκθεσης αναφορικά με την κάλυψη της τοπικής ιστορίας στο πέρασμα του χρόνου, αλλά και αναφορικά με τις θεματικές που εξετάζονται, η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών τόσο στην ίδια την έκθεση, όσο και στον ιστοχώρο του Λευκού Πύργου και, τέλος, οι δυνατότητες που προσφέρονται στον επισκέπτη, φυσικό και εικονικό, για περεταίρω εμβάθυνση στα ζητήματα που αφορούν τόσο το ίδιο το μνημείο όσο και τις θεματικές της έκθεσης για την ιστορία της πόλης της Θεσσαλονίκης.

Εφαρμοσμένη περίπτωση 6.

Αφού περιηγηθείτε στον ιστότοπο του Ψηφιακού Μουσείου Νέας Σμύρνης (http://www.smyrnimuseum.gr/) αξιολογήστε την οργάνωση και τη λειτουργία του μουσείου για την προβολή της τοπικής ιστορίας.

Αναφορικά με τη δημιουργία του μουσείου θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η πρωτοβουλία ανήκει στον Δήμο Νέας Σμύρνης που φρόντισε να εξασφαλίσει την απαραίτητη χρηματοδότηση μέσω ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Επίσης, ότι η δημιουργία του μουσείου είναι αποτέλεσμα της συνεργασίας δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, ειδικών επιστημόνων και μελών της τοπικής κοινωνίας. Θα πρέπει επίσης να αξιολογηθεί ο συνδυασμός της μνήμης των κατοίκων της πόλης με την τοπική ιστορία της Σμύρνης της Μικράς Ασίας και της Νέας Σμύρνης της Αττικής, ο βαθμός αξιοποίησης των νέων τεχνολογιών εντός του μουσείου αλλά και στον ιστότοπό του, η σχέση του μουσείου με την τυπική και τη μη τυπική εκπαίδευση και, τέλος η σχέση του με την τοπική κοινωνία.

3.3.2. Μελέτη Περίπτωσης

Εργασία σε ομάδες

Αφού οι επιμορφούμενοι χωριστούν σε ομάδες και περιηγηθούν στον ιστότοπο του Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου (http://www.diki.gr/), καλούνται να αξιολογήσουν και να παρουσιάσουν στην ολομέλεια:

Α. Τις δράσεις του Κέντρου για την τεκμηρίωση και μελέτη της τοπικής ιστορίας (Αρχεία και Βιβλιοθήκη).

Β. Τις δράσεις του Κέντρου αναφορικά με την προβολή και ανάδειξη της τοπικής ιστορίας (Εκδηλώσεις και Εκδόσεις).

Γ. Τη λειτουργία του δικτύου Μουσείων, με έμφαση στο Μουσείο της Πόλης του Βόλου.

Πέρα από τις λεπτομέρειες που αφορούν τις επιμέρους δράσεις, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι πρόκειται για έναν δημοτικό φορέα που λειτουργεί συνεχώς από το 1991 με βασικό στόχο τη συγκέντρωση και διαχείριση των τεκμηρίων κάθε είδους και τύπου (αρχεία, βιβλία, άρθρα, σχέδια, φωτογραφίες, αντικείμενα και άλλο υλικό) που αφορούν την ιστορία της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Επίσης, ότι συνεργάζεται με πανεπιστήμια, ερευνητικά ιδρύματα και σχετικούς με το αντικείμενό του φορείς της Ελλάδας και του εξωτερικού. Τέλος, ότι πρόκειται για τον πρώτο τέτοιο φορέα που ιδρύθηκε στην Ελλάδα, ενώ αργότερα ακολούθησαν το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού στην Καλαμαριά (http://iape.org.gr/) και το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης (http://www.thessaloniki.gr/portal/page/portal/DioikitikesYpiresies/GenDnsiDioikOikonYpiresion/DnsiVafopoyleioyPneymIthrymaton/TmimaKITH/kith). Υπό αυτή την έννοια, η δημιουργία ανάλογων φορέων θα μπορούσε να ενταχθεί στις καλές πρακτικές, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τους δήμους.

Χρήσιμο εργαλείο για την παροχή πληροφοριών και την προβολή στοιχείων του τοπικού πολιτισμού μπορούν να αποδειχθούν και οι σχετικές ιστοσελίδες στις δικτυακές πύλες των περιφερειών και των δήμων. Επομένως, η αναβάθμιση και ο εκσυγχρονισμός τους θα πρέπει να τύχουν ιδιαίτερης φροντίδας.

3.3.3. Μνήμη, τοπική ιστορία και σχεδιασμός αναπτυξιακών δράσεων

Από όσα προηγήθηκαν, έχει καταστεί σαφές ότι η αξιοποίηση της τοπικής ιστορίας και του τοπικού πολιτισμού μπορεί να αποτελέσει σημαντικό αναπτυξιακό εργαλείο. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι ο πολιτισμός θεωρείται βασικός πυλώνας στη νέα περίοδο των ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Τα προγράμματα αυτά είναι σχεδιασμένα σε επίπεδο περιφέρειας και για την υποβολή προτάσεων κρίνεται σκόπιμη η συνεργασία με τοπικούς φορείς. Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι υπάρχει πρόσφορο έδαφος τόσο για την οργάνωση δράσεων που θα βασίζονται στη συστηματική μελέτη, ανάδειξη και αξιοποίηση της τοπικής ιστορίας και του τοπικού πολιτισμού, όσο και για μια γόνιμη συνεργασία μεταξύ επιστημονικών φορέων (πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα, μουσεία) με φορείς των τοπικών κοινωνιών.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την οργάνωση και τη διεξαγωγή βιώσιμων αναπτυξιακών δράσεων που θα στηρίζονται στην αξιοποίηση της μνήμης και της τοπικής ιστορίας είναι η κατάρτιση ενός ερευνητικού σχεδίου. Με δεδομένες τις αποκλίσεις που μπορεί να υπάρξουν κατά περίπτωση, ορισμένα βασικά βήματα που είναι σκόπιμο να ακολουθούνται, είναι τα ακόλουθα:

- Συνεργασία φορέων της τοπικής κοινωνίας με ειδικούς επιστήμονες
- Επιλογή του τόπου διεξαγωγής της έρευνας (μέρος οικισμού, οικισμός, ομάδα οικισμών, ευρύτερη περιοχή)
- Επιλογή θέματος που κρίνεται σκόπιμο να ερευνηθεί
- Εξεύρεση χρηματικών πόρων
- Εύρεση και εκπαίδευση ενδιαφερομένων από την περιοχή (εφόσον κριθεί απαραίτητο)
- Οργάνωση ερευνητικού σχεδίου (πηγές, ερευνητικά ερωτήματα, μεθοδολογία έρευνας)
- Διεξαγωγή έρευνας (συλλογή και επεξεργασία ερευνητικών δεδομένων)
- Αξιοποίηση ερευνητικών δεδομένων για την οργάνωση βιώσιμων αναπτυξιακών δράσεων
- Προβολή των αναπτυξιακών δράσεων
- Συνεχής υποστήριξη των αναπτυξιακών δράσεων όπου αυτό κριθεί αναγκαίο

Η αξιοποίηση των ερευνητικών δεδομένων που θα προκύψουν, μπορεί να είναι ευέλικτη και να τροφοδοτήσει σταδιακά μια σειρά πιθανών δράσεων:

- Προβολή σε ιστοχώρο, ή σε διαδικτυακή πύλη (portal) μέσω εξειδικευμένων εφαρμογών
- Εκδόσεις (έντυπες ή ηλεκτρονικές)
- Εκθέσεις
- Οργάνωση τοπικού/θεματικού μουσείου
- Επέκταση του μουσείου στον φυσικό χώρο (ηχοτοπία, ηχητικοί περίπατοι)
- Ένταξη της περιοχής σε δράσεις πολιτιστικού τουρισμού που αφορούν ευρύτερες περιοχές

Η συμβολή αυτών των δράσεων στη βιώσιμη ανάπτυξη μιας περιοχής είναι πολλαπλή και αφορά όλους τους πυλώνες της βιώσιμης ανάπτυξης:

- Απόκτηση ικανοτήτων και δεξιοτήτων από τους συμμετέχοντες που δεν ανήκουν στο εξειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό
- Συμβολή στην ολοκληρωμένη γνώση του τόπου από τα μέλη της τοπικής κοινωνίας
- Γνωριμία και αποδοχή της διαφορετικότητας σε τοπικό επίπεδο
- Δημιουργία συνειδητών πολιτών
- Δυνατότητα οργάνωσης εκπαιδευτικών προγραμμάτων που απευθύνονται τόσο στην τυπική, όσο και στη μη τυπική εκπαίδευση και τη διά βίου μάθηση
- Έσοδα από τις δράσεις (εφαρμογές, εκδόσεις, εκθέσεις, μουσεία)
- Αξιοποίηση της γνώσης της τοπικής ιστορίας και του τοπικού πολιτισμού για την οργάνωση βιώσιμων οικονομικών δράσεων (καλλιέργειες, τοπικά προϊόντα, διαχείριση δασικών και υδάτινων πόρων, παραδοσιακά επαγγέλματα και τεχνικές προσαρμοσμένα στο σύγχρονο πλαίσιο)
- Το παρελθόν πηγή έμπνευσης για καλλιτέχνες (μουσικούς, εικαστικούς, θεατρικούς κ.ά.)
- Προβολή ιδιαίτερης ταυτότητας της περιοχής και ήπια τουριστική ανάπτυξη με σεβασμό στο περιβάλλον και τον τοπικό πολιτισμό

Στα πλεονεκτήματα αυτού του είδους των δράσεων θα πρέπει να συνυπολογιστούν και τα ακόλουθα:

- Συνεργατικός σχεδιασμός
- Προώθηση της κοινωνικής μάθησης
- Συμβολή τους στην εκπαίδευση του ανθρώπινου δυναμικού της περιοχής
- Σχετικά χαμηλό οικονομικό κόστος που απαιτείται για την υλοποίησή τους

- Πολλαπλές δυνατότητες σταδιακής αξιοποίησής τους σε διαφορετικούς τομείς
- Νεωτερικός χαρακτήρας
- Δυνατότητα αποκρυστάλλωσης καλών πρακτικών που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν σαν οδηγός για την οργάνωση ανάλογων δράσεων

Ωστόσο, για να είναι ρεαλιστικές και βιώσιμες αυτού του είδους οι δράσεις θα πρέπει να τηρούνται μια σειρά από προϋποθέσεις. Οι δράσεις θα πρέπει να είναι σχεδιασμένες προσεκτικά και να μην καταφεύγουμε σε αποσπασματικές ενέργειες, οι οποίες συχνά είναι καταδικασμένες σε αποτυχία. Στόχος μας θα πρέπει να είναι η κριτική προσέγγιση του παρελθόντος για την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων και όχι μια νοσταλγική αναβίωση ενός υποτιθέμενου «αυθεντικού» παρελθόντος, προορισμένου για τουριστική κατανάλωση. Απαραίτητη επίσης είναι η διερεύνηση των δυνατοτήτων εφαρμογής των συμπερασμάτων που θα προκύψουν από την έρευνα στο σύγχρονο πλαίσιο, και πάντα με τη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας, ώστε τα μέλη της να μπορούν να καρπωθούν πραγματικά τα προσδοκώμενα οφέλη. Προς αυτή την κατεύθυνση, η κινητοποίηση της τοπικής κοινωνίας και η ενεργός συμμετοχή της σε αυτά τα εγχειρήματα μπορούν να αποδειχθούν ιδιαιτέρως αποδοτικές.

3.3.4. Πρακτική άσκηση

Εργασία σε ομάδες

Αφού χωριστείτε σε ομάδες, διερευνήστε τις δυνατότητες οργάνωσης βιώσιμων αναπτυξιακών δράσεων στην περιοχή σας με άξονα την αξιοποίηση της μνήμης και της τοπικής ιστορίας και παρουσιάστε τα πορίσματά σας στην ολομέλεια της τάξης.

Η παρουσίαση των πορισμάτων της εργασίας των ομάδων και η συζήτησή τους από την ολομέλεια της τάξης είναι βασικής σημασίας. Οι προτάσεις μπορούν να συζητηθούν αναφορικά με τις προτεινόμενες προς έρευνα θεματικές και τη συνάφειά τους με την τοπική ιστορία και τον τοπικό πολιτισμό, αναφορικά με τις προτεινόμενες δράσεις και τον βαθμό ενσωμάτωσης σε αυτές των πορισμάτων των σχετικών ερευνών, την οργανωτική τους αρτιότητα, τα προτεινόμενα χρηματοδοτικά εργαλεία και, τέλος αναφορικά με τη σχέση των προτεινόμενων δράσεων με τους πυλώνες της βιώσιμης ανάπτυξης. Σε κάθε περίπτωση πάντως το κύριο ζητούμενο είναι η ανάπτυξη του προβληματισμού των επιμορφούμενων και η άσκησή τους στην πρακτική εφαρμογή των γνώσεων που απέκτησαν, και όχι τόσο η κατάθεση άρτιων προτάσεων.

3.4. Παράρτημα

3.4.1. Τα κυριότερα ελληνικά αρχεία

• Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)

• Αρχεία νομών των ΓΑΚ

• Αρχεία τοπικά των ΓΑΚ

• Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών

• Αρχείο Χειρογράφων του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

• Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

• Αρχείο της ΕΡΤ

• Αρχείο της Βιβλιοθήκης της Βουλής

• Αρχείο της Εθνικής Βιβλιοθήκης

• Αρχείο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης

• Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού

• Εκκλησιαστικά Αρχεία

• Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας

• Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)

• Αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας

• Αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας

• Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη

• Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)

• Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας Πειραιώς

• Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών

• Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά

• Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Ερευνών, Τεκμηρίωσης, Αρχείων και Εκθεμάτων - Δήμος Βόλου

• Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Καλαμαριά

• Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης

3.4.2. Ενδεικτικοί κατάλογοι χρήσιμων ιστότοπων

Τοπικά και θεματικά μουσεία

- Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών http://www.athenscitymuseum.gr/#
- Ψηφιακό Μουσείο Νέας Σμύρνης http://www.smyrnimuseum.gr/

- Λευκός Πύργος Θεσσαλονίκη http://www.lpth.gr/
- Εθνικό Ιστορικό Μουσείο http://www.nhmuseum.gr
- Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης www.lemmth.gr
- Εθνολογικό Μουσείο Θράκης, Αλεξανδρούπολη http://www.emthrace.org/
- Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ηράκλειο Κρήτης http://www.historical-museum.gr/
- Μουσείο Ακριτών της Ευρώπης, Παλαιόχωρα Χανίων http://www.kentrolaografias.gr/el/content/μουσείο-ακριτών-της-ευρώπης-7
- Δίκτυο Μουσείων Δήμου Βόλου http://www.diki.gr/mus_net.html
- Μουσείο του Άρτου, Αμφίκλεια http://www.breadmuseum.gr/
- Μουσείο Αργυροτεχνίας, Ιωάννινα http://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Argyrotexnias/
- Βιομηχανικό Μουσείο Ερμούπολης, Σύρος http://www.ketepo.gr/
- Μουσείο Ελιάς, Σπάρτη www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Elias-Kai-Ellinikou-Ladiou/
- Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας, Λέσβος www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Biomixanikis-Eleourgias/
- Μουσείο Μαρμαροτεχνίας, Τήνος http://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Marmarotexnias-Tinou/
- Μουσείο Μαστίχας, Χίος www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Mastixas/
- Μουσείο Μετάξης, Σουφλί http://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Metaxis/
- Μουσείο Υδροκίνησης, Δημητσάνα www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Ydrokinisis/
- Μουσείο Καπνού, Καβάλα, http://www.tobaccomuseum.gr/

Κέντρα Ιστορίας – Τεκμηρίωσης Δήμων

- Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου http://www.diki.gr/
- Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Καλαμαριά http://iape.org.gr/
- Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης http://www.thessaloniki.gr/portal/page/portal/DioikitikesYpiresies/GenDnsiDioikOikonYpiresion/DnsiVafopoyleioyPneymIthrymaton/TmimaKITH/kith

Επιστημονικοί φορείς

- Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών http://www.kentrolaografias.gr/
- Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης www.ekt.gr
- Υπουργείο Πολιτισμού http://odysseus.culture.gr
- Ένωση Προφορικής Ιστορίας http://www.epi.uth.gr
- Εργαστήριο Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας http://www.ha.uth.gr/index.php?page=soca-lab
- Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕΚΔΕ) του ΕΜΠ http://www.ntua.gr/MIRC/
- Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, http://www.emne-mnimon.gr/
- Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, http://www.societyforethnology.gr/el/
- Τμήμα Γενεαλογίας και Προφορικής Ιστορίας, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού http://www.genealogies.gr/
- Centre for Oral History and Digital Storytelling, Μόντρεαλ, Καναδά http://storytelling.concordia.ca/
- Vermont Folklife Center, Vermont, ΗΠΑ http://www.vermontfolklifecenter.org/

Κεφάλαιο 4

Λαϊκά δρώμενα, τελεστικές τέχνες και αειφόρος ανάπτυξη

Ζωή Ν. Μάργαρη[138]

Εκπαιδευτικοί στόχοι

Σκοπός

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί εξετάζεται η σχέση των λαϊκών δρωμένων και των τελεστικών τεχνών με την αειφόρο ανάπτυξη. Εκκινώντας από τα σύγχρονα θεσμικά κείμενα και τις δράσεις που εφαρμόζονται σε παγκόσμια κλίμακα με στόχο την προστασίας της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς -στην οποία και εντάσσονται- αναδεικνύεται η αναπτυξιακή δυναμική τους. Με στόχο την ενημέρωση των επιμορφουμένων παρουσιάζονται παραδειγματικές εφαρμοσμένες «καλές πρακτικές» ('best practices') που διακρίνονται για τον αναπτυξιακό χαρακτήρα τους ενώ παράλληλα, δεδομένης της ιδιαίτερης αναπτυξιακής εφαρμογής των εθιμικών αλλά και των καλλιτεχνικών δρωμένων όπως τα φεστιβάλ, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην προσέγγισή τους-υπό το πρίσμα της σύγχρονης θεώρησής τους- ως τελεστικές τέχνες. Οι επιμορφούμενοι/ες εξοικειώνονται με τις αντίστοιχες έννοιες (δρώμενα, τελεστικές τέχνες, πολιτισμικά δίκτυα) και μαθαίνουν να τις αξιοποιούν για να σχεδιάζουν και να υλοποιούν αναπτυξιακές δράσεις τοπικού και διατοπικού χαρακτήρα.

Προσδοκώμενα αποτελέσματα

Για την πραγμάτωση της παραπάνω σύλληψης το συγκεκριμένο κεφάλαιο, διαρθρώνεται σε τρεις ενότητες που εστιάζουν στη μετάδοση των απαραίτητων γνώσεων, στην ανάπτυξη των ανάλογων δεξιοτήτων και στην υιοθέτηση των ανάλογων στάσεων προκειμένου οι επιμορφούμενοι/ες να κατανοήσουν αλλά και να είναι σε θέση να σχεδιάσουν και να υλοποιήσουν αναπτυξιακές δράσεις με αντικείμενο τα λαϊκά δρώμενα και τις τελεστικές τέχνες.

Ως εκ τούτου, στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου, οι επιμορφούμενοι/ες θα αποκτήσουν τις απαραίτητες πληροφορίες προκειμένου να:

α. γνωρίζουν και να κατανοούν την έννοια της αειφόρου ανάπτυξης

[138] Η Ζωή Ν. Μάργαρη είναι Εντεταμένη Ερευνήτρια του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

β. χειρίζονται την έννοια και να κατανοούν τους βασικούς όρους και το περιεχόμενο των λαϊκών δρωμένων και των τελεστικών τεχνών

γ. διακρίνουν και να κατανοούν λαϊκά δρώμενα και τις τελεστικές τέχνες στο πλαίσιο της θεωρίας των πολιτισμικών δικτύων

δ. αναγνωρίζουν και να ταξινομούν τα λαϊκά δρώμενα και τις τελεστικές τέχνες ως αναπτυξιακά αντικείμενα

ε. διαπιστώνουν την δυναμική των τελεστικών τεχνών στο πλαίσιο των λαϊκών δρωμένων

στ. διακρίνουν και να κατανοούν λαϊκά δρώμενα και τις τελεστικές τέχνες ως πυρήνες αναπτυξιακών τοπικών και διατοπικών δράσεων

ζ. διαπιστώνουν τη σύνθετη δυναμική και τις επιμέρους αναπτυξιακές παραμέτρους των λαϊκών δρωμένων

η. εντοπίζουν τα λαϊκά δρώμενα και τις τελεστικές τέχνες ως αποδοτικά τοπικά αναπτυξιακά μοντέλα και να θέτουν τις αειφόρες προϋποθέσεις αξιοποίησής τους

θ. σχεδιάζουν εφαρμογές τοπικών αναπτυξιακών μοντέλων με πυρήνα τα λαϊκά δρώμενα και τις τελεστικές τέχνες

ι. διαμορφώνουν, να οργανώνουν και να υλοποιούν τοπικές και υπερτοπικές αναπτυξιακές δράσεις

ια. θέτουν τις προϋποθέσεις και να υλοποιούν βέλτιστες πρακτικές διαμόρφωσης πιλοτικών μοντέλων αειφόρου ανάπτυξης

ιβ. διοργανώνουν και να συντονίζουν πολιτιστικές δράσεις και εφαρμογές για την αειφορία των τοπικών κοινωνιών

Έννοιες Κλειδιά

- δρώμενα
- τελεστικά δρώμενα
- τελεστικές τέχνες
- τελεστικές εκδηλώσεις
- εθιμικές εκδηλώσεις
- λαϊκή εθιμολογία
- εορταστικές εκδηλώσεις
- πολιτισμικά δίκτυα
- δίκτυα επικοινωνίας

- καλλιτεχνικά δίκτυα
- άυλη πολιτισμική κληρονομιά
- διεθνείς συμβάσεις προστασίας της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς
- διεθνείς κατάλογοι «στοιχείων άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς» της UNESCO
- διεθνής κατάλογος «καλών πρακτικών» για την προστασία της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς της UNESCO
- εθνική πολιτιστική πολιτική: η περίπτωση της άυλης κληρονομιάς
- εθνικός κατάλογος «στοιχείων άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς»
- ευρωπαϊκή πολιτιστική πολιτική
- εθνική πολιτιστική πολιτική
- πολιτιστικές εκδηλώσεις
- πολιτιστική βιομηχανία
- δημιουργική βιομηχανία
- φεστιβάλ
- τοπικά φεστιβάλ
- διεθνή φεστιβάλ
- φολκλορικά φεστιβάλ
- αειφόρος ανάπτυξη
- τοπικότητα – διατοπικότητα
- πολιτισμική ταυτότητα
- πολιτιστικές δημιουργικές πρακτικές
- πολιτιστικά προϊόντα και αγαθά
- πολιτιστικός τουρισμός
- θεματικός τουρισμός

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Όπως προαναφέρθηκε το παρόν κεφάλαιο διαρθρώνεται σε τρεις, συμπληρωματικές ενότητες. Η πρώτη ενότητα είναι αφιερωμένη στις έννοιες α. της αειφόρου ανάπτυξης, β. της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς και γ. των λαϊκών δρωμένων, και χωρίζεται σε τρεις υποενότητες. Η πρώτη υποενότητα ξεκινά με την παρουσίαση των δεδομένων που αφορούν την αειφόρο ανάπτυξη και εστιάζει στις εξελίξεις που εντοπίζονται στην προσέγγισή της. Εκκινεί από τη σύσταση της Παγκόσμιας Επιτροπής για την Οικονομική Ανάπτυξη των Ηνωμένων Εθνών και από

τα πρώτα θεσμικά κείμενά της (1983) που θέτουν τις βάσεις αλλά και τις προδιαγραφές για την εφαρμογή αειφόρων αναπτυξιακών δράσεων σε παγκόσμια κλίμακα. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον τομέα του πολιτισμού αλλά στην ανάπτυξη των «συναρθρωμένων κοινωνικο-περιβαλλοντικών συστημάτων» που θεωρείται προϋπόθεση για την εφαρμογή της. Η δεύτερη υποενότητα είναι αφιερωμένη στην έννοια της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς και εστιάζει στην παρουσίαση των δεδομένων που επιδρούν καταλυτικά στην προσέγγισή της. Αρχικά πραγματοποιείται μία σύντομη ιστορική αναδρομή στο θεσμικό πλαίσιο προστασίας της άυλης κληρονομιάς σε παγκόσμια κλίμακα και κατόπιν παρουσιάζονται οι σύγχρονες διεθνείς εξελίξεις που συμβάλλουν στην ανάδειξη της άρρηκτης αμφίρροπης σχέσης της με τις τοπικές κοινωνίες (Σύμβαση για την Προστασία της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της UNESCO 2003). Υπό αυτό το πρίσμα ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην παρουσίαση των διεθνών δράσεων αξιοποίησης της άυλης κληρονομιάς ως πολιτισμικό κεφάλαιο για το σχεδιασμό και την υλοποίηση αειφόρων αναπτυξιακών δράσεων σε τοπικό και υπερτοπικό επίπεδο. Η τρίτη και τελευταία υποενότητα είναι αφιερωμένη στην προσέγγιση των λαϊκών δρωμένων και ξεκινά με την παρουσίαση των θεωρητικών δεδομένων που συνδέονται με αυτά. Ακολουθεί μία σύντομη αναφορά ενδεικτικών εθιμικών λαϊκών δρωμένων τα οποία έχουν ενταχθεί ως εκφάνσεις της παγκόσμιας άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας στους αντίστοιχους καταλόγους της UNESCO και τέλος διερευνάται η σχέση τους με σχεδιασθείσες και εφαρμοσθείσες αναπτυξιακές δράσεις.

Η δεύτερη ενότητα του κεφαλαίου είναι αφιερωμένη στις έννοιες α. των πολιτισμικών δικτύων και β. των τελεστικών τεχνών και χωρίζεται σε τρεις υποενότητες. Στην πρώτη υποενότητα παρουσιάζεται η έννοια των πολιτισμικών δικτύων και αναδεικνύεται η δυναμική της στο πλαίσιο του σχεδιασμού και της υλοποίησης αναπτυξιακών δράσεων με αντικείμενο τον λαϊκό πολιτισμό. Στη δεύτερη υποενότητα παρουσιάζεται η έννοια των τελεστικών τεχνών και προσεγγίζεται υπό το πρίσμα της σχέσης τους με τα δίκτυα και τα λαϊκά δρώμενα. Τέλος, στην τρίτη υποενότητα παρουσιάζονται παραδειγματικές περιπτώσεις συγκρότησης πολιτισμικών δικτύων με άξονα τα λαϊκά δρώμενα και τις τελεστικές τέχνες που αξιοποιούνται σε επίπεδο τοπικών κοινοτήτων στο πλαίσιο φολκλορικών φεστιβάλ και επενεργούν ευεργετικά σε αναπτυξιακό επίπεδο. Για τη βέλτιστη κατανόηση του φαινομένου παρουσιάζονται ως μελέτες περίπτωσης δύο διεθνή φολκλορικά Φεστιβάλ το από την Ελλάδα και το αλλά από το εξωτερικό

Η τρίτη και τελευταία ενότητα του τέταρτου κεφαλαίου είναι εργαστηριακού χαρακτήρα και είναι αφιερωμένη στον σχεδιασμό και την υλοποίηση αναπτυξιακών δράσεων με άξονα τα λαϊκά δρώμενα και τις τελεστικές τέχνες. Αρχικά παρουσιάζονται και αναλύονται συνοπτικά ως εφαρμοσθείσες πραγματικές περιπτώσεις επιτυχείς δράσεις του ελληνικού και του διεθνούς χώρου. Ακολουθεί αναλυτική παρουσίαση με στόχο τη διεξαγωγή μελέτης παραδειγματικής περίπτωσης αναπτυξιακής δράσης με άξονα μία από της προαναφερθείσες πραγματικές περιπτώσεις. Σε εξέλιξη αυτών η ενότητα ολοκληρώνεται άσκηση εφαρμοσμένης θεωρίας (πρακτική άσκηση) στο πλαίσιο της οποίας οι επιμορφούμενοι/ες καλούνται εκκινώντας από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μίας τοπικής κοινότητας να σχεδιάσουν αναπτυξιακές δράσεις με θεματικούς άξονες τα λαϊκά δρώμενα και τις τελεστικές τέχνες.

4.1. Αειφόρος ανάπτυξη:
Άυλη πολιτισμική κληρονομιά και σύγχρονα λαϊκά δρώμενα

4.1.1. Αειφορία, βιώσιμη ανάπτυξη και τοπικές κοινωνίες

Είναι γνωστό πως ο όρος «αειφόρος» που σύμφωνα με τον Σακιώτη φαίνεται πως αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Σοφοκλή, συνδέεται άρρηκτα με την ανάπτυξη τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Μολονότι υιοθετείται αρχικά από την δασοπονία προκειμένου να περιγράψει μία συγκεκριμένη μέθοδο ιδανικής διαχείρισης των δασικών συστημάτων κατά την οποία όταν «αφαιρείται από το δάσος όγκος ξύλου ίσος ή και λιγότερος με αυτόν που έχει παραχθεί κατά το θεωρούμενο διάστημα, λέγεται ότι το δάσος αειφορεί»[139] σήμερα χρησιμοποιείται ευρέως. Έτσι, η «αειφόρος ανάπτυξη», όπως προκύπτει και από την ετυμολογία της λέξεως αειφόρος (αεί + φέρων), χρησιμοποιείται πλέον συστηματικά για να περιγράψει αναπτυξιακές πρακτικές που υλοποιούνται συγκεράζοντας τρεις βασικούς «ηθικούς κανόνες»[140] οι οποίοι αποτελούν τη βάση για το σχεδιασμό και την υλοποίηση ποικίλων αναπτυξιακών δράσεων. Οι εν λόγω ηθικοί κανόνες συνοψίζουν το οικουμενικό ενδιαφέρον για την ευημερία και εστιάζουν στην:

- Φροντίδα για τη γη και το φυσικό της περιβάλλον
- Φροντίδα για τους ανθρώπους και το κοινωνικό τους περιβάλλον
- Ισότιμη αξιοποίηση και την αναδιανομή των πλεονασμάτων.

Τοιουτοτρόπως, η αειφόρος ανάπτυξη αναδεικνύεται σε μοναδικό μοντέλο διαμόρφωσης και εφαρμογής στρατηγικών δράσεων που εξασφαλίζει τη διασφάλιση των κοινωνικών και περιβαλλοντικών οικοσυστημάτων. Υπό αυτό το πρίσμα η αειφόρος ανάπτυξη διαμορφώνει τις ιδανικές συνθήκες για βιωσιμότητα μιας και οι δράσεις της, προωθούν την οικονομική εξέλιξη συμβάλλοντας ουσιαστικά στην βέλτιστη αξιοποίηση των φυσικών πόρων σύμφωνα με τις σύγχρονες αλλά και μελλοντικές κοινωνικές επιταγές. Έτσι, η ανάπτυξη με στόχο την αειφορία, σε παγκόσμια κλίμακα, οφείλει να σχεδιάζεται και να υλοποιείται με τέτοιους τρόπους που όχι μόνο δεν θα ελαττώνουν, αλλά αντιθέτως θα αυξάνουν την παραγωγική δυναμική

---

[139] Για περισσότερες πληροφορίες βλ, αναλυτικά: Ζήσης Αγγελίδης, Πηνελόπη Παπαδοπούλου, Χρυσούλα Αθανασίου (επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και τη Βιωσιμότητα*, Θεσσαλονίκη, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ανατολικής Θεσσαλονίκης, Γραφείο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη 2004.

[140] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους ηθικούς κανόνες βλ. Ευγενία Φλογαΐτη *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την αειφορία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.

των τοπικών κοινοτήτων αλλά και της διεθνούς κοινότητας βελτιώνοντας αισθητά τη ζωή των σύγχρονων κοινωνικών υποκειμένων και εξασφαλίζοντας το μέλλον των επόμενων γενεών.

Οι εν λόγω τοποθέτηση, όπως σημειώνει ο Θεόδωρος Σκούντζος, απηχεί τις σύγχρονες αντιλήψεις που συνδυάζουν την οικονομική με την περιβαλλοντική και την κοινωνική ευημερία[141] και αντανακλά μία σειρά πολλών και χρονοβόρων διεργασιών συνδυασμού τους σε παγκόσμια κλίμακα. Η διαπίστωση πως οι οικονομικές δραστηριότητες του ανθρώπου επηρεάζουν αλλά και επηρεάζονται σημαντικά από το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον -με τραγικά σε ορισμένες περιπτώσεις αποτελέσματα- οδήγησε από τις αρχές της δεκαετίας του ’70 τη διεθνή κοινότητα στην αναζήτηση νέων, καινοτόμων αναπτυξιακών πρακτικών. Η επικρατούσα εκείνη την εποχή άποψη της ‘πάγιας επάρκειας των πόρων’ την οποία πιστεύονταν πως σε περίπτωση ανάγκης, θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν οι τεχνολογικές εξελίξεις[142] οδήγησε στην αλόγιστη εκμετάλλευσή τους. Ο φόβος της εξάντλησής τους πυροδότησε όπως ήταν φυσικό το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας που έστρεψε την προσοχή της στην προσπάθεια εξεύρεσης νέων αναπτυξιακών μοντέλων.

Έτσι, στο πλαίσιο της διεθνοποίησης των αναπτυξιακών πολιτικών η καθολική πρόταση για την αειφορία των ανθρώπινων κοινοτήτων σε παγκόσμια κλίμακα έρχεται για πρώτη φορά στο προσκήνιο στη Συνδιάσκεψη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (εφεξής ΟΗΕ) στη Στοκχόλμη το 1972. Κεφαλαιοποιώντας τις μελέτες της Rachel Carson[143] του Massachusetts Institute of Technology (εφεξής MIT), που είχε επιμεληθεί μετά από ανάθεση του ΟΗΕ ο Jay Wright Forrester[144] (καθηγητής της Sloan School of

---

[141] Θεόδωρος Α. Σκούντζος, *Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρία-Προβληματισμοί*, τόμος Ι, Εκδόσεις Σταμούλης, Αθήνα 2005, σελ. 43.

[142] Σχετικά με την επάρκεια των πόρων και τις επικρατούσες αντιλήψεις περί διαχρονικής εξασφάλισής τους ή αντικατάστασής τους σε περίπτωση ανάγκης από νέους με την βοήθεια της τεχνολογίας βλ. αναλυτικά Herman E. Daly, *Economics, Ecology, Ethics: Essays towards a steady-state economy*, W. H. Freeman & Co, San Francisco 1980.

[143] Πρόκειται κυρίως για την μελέτη «Silent Spring» που δημοσίευσε η Rachel Carson προκειμένου να ευαισθητοποιήσει το κοινό σε θέματα αρνητικών επιπτώσεων στο φυσικό περιβάλλον ως αποτέλεσμα της εφαρμοσθείσας αλόγιστης βιομηχανικής ανάπτυξης. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά Rachel Carson, *Silent Spring.* Houghton Mifflin Company, 1962.

[144] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά τη δεύτερη έκδοση της μελέτης του Forrester, όπου υπάρχει ειδικό κεφάλαιο για τα φυσικά και τα κοινωνικά όρια της ανάπτυξης στο Jay W. Forrester, *World Dynamics*, (2η έκδοση), OR: Productivity Press, Portland 1973.

Management του MIT), καθώς επίσης και της «Λέσχης της Ρώμης»[145] (Club of Rome[146]) ο Οργανισμός τονίζει την ανάγκη της παγκόσμιας συνεργασίας για την βιώσιμη ανάπτυξη και θέτει το ζήτημα επιτακτικά. Το 1983, με στόχο την αειφόρο ανάπτυξη σε παγκόσμια κλίμακα, η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών καθιερώνει την Παγκόσμια Επιτροπή για την Οικονομική Ανάπτυξη, γνωστή και ως Επιτροπή Brundtland [World Commission on Economic Development, (WCED)].

Η Επιτροπή σε σχετική έκθεσή της (γνωστή ως *Έκθεση Brundtland*), που δημοσιεύεται το 1987 ορίζει ως *αειφόρο ανάπτυξη:*

«(…) την ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος, χωρίς να μειώνει την ικανότητα των μελλοντικών γενεών ανθρώπων να ικανοποιήσουν τις δικές τους»[147]

Η *Έκθεση Brundtland* που νοηματοδοτεί την αειφόρο ανάπτυξη ως ανάπτυξη που καλύπτει τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να υπονομεύει τη δυνατότητα των επερχόμενων γενεών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες στο μέλλον, εμπεριέχει δύο έννοιες κλειδιά εξαιρετικά σημαντικές για την κατανόηση του πλαισίου σχεδιασμού και εφαρμογής αναπτυξιακών πολιτικών:

α. Την έννοια των «αναγκών» και συγκεκριμένα των ουσιαστικών αναγκών των ανθρώπινων κοινοτήτων όλου του κόσμου και

---

[145] Η «Λέσχη της Ρώμης» ('Club of Rome') ιδρύθηκε το 1968 στην Accademia dei Lincei στη Ρώμη (Ιταλία) και αποτελεί μία παγκόσμια δεξαμενή σκέψης που ασχολείται με πολλά διεθνή ζητήματα όπως το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, η κλιματική αλλαγή και η υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Όπως περιγράφεται στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της (http://www.clubofrome.org/) «Η Λέσχη της Ρώμης αποτελεί «μία ομάδα πολιτών του κόσμου που μοιράζονται κοινές ανησυχίες για το μέλλον της ανθρωπότητας. Μέλη της γνωστοί και καταξιωμένοι επιστήμονες, επιχειρηματίες, υψηλόβαθμα κρατικά στελέχη, πολιτικοί, νυν και πρώην αρχηγοί κρατών από όλο τον κόσμο που «έχουν ως αποστολή μέσω της Λέσχης να προωθήσουν την κατανόηση των παγκόσμιων προκλήσεων που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα και να προτείνουν λύσεις μέσω της επιστημονικής ανάλυσης, της επικοινωνίας και της υποστήριξης κοινών δράσεων».

Η Λέσχη συγκέντρωσε το παγκόσμιο ενδιαφέρον το 1972 με την δημοσίευση της πρώτης έκθεσής της για τα «όρια της μεγέθυνσης» [sic], («The Limits to Growth. A Report For The Club Of Rome's Project on the Predicament Of Mankind») που επιμελήθηκαν οι: Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jøsrgen Randers, William W. Behrens. Έκτοτε η Λέσχη έχει εκδώσει περισσότερες από σαράντα μελέτες και εκθέσεις με τελευταία τη μελέτη των Graeme Maxton και Jorgen Randers «Reinventing Prosperinty. Managing Economic Growth to Reduce Unemployment, Inequality, and Climate Change» που δημοσιεύτηκε το 2016. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jøsrgen Randers, William W. Behrens, *The Limits To Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*, Universe Books, New York 1972, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της Λέσχης: http://www.clubofrome.org/report/the-limits-to-growth/.

[146] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έργο και τη δράση του *Club of Rome* βλ. και: Keith Suter, "The Club of Rome: The Global Conscience", *Contemporary Review*, 275 (1602), 1–5

[147] World Commission on Economic Development, *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, UN Commission on Environment and Development, 1987, σελ. 43.

β. Την έννοια των περιορισμών που θέτει η τεχνολογία και η κοινωνική οργάνωση στις δυνατότητες του περιβάλλοντος (φυσικού, κοινωνικού και πολιτισμικού) να καλύψει τις σημερινές και μελλοντικές ανάγκες[148].

Οι προτάσεις της Επιτροπής που εγκρίθηκαν από τη Σύνοδο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη η οποία πραγματοποιήθηκε στο Ρίο ντε Τζανέιρο το 1992 συγκέντρωσαν το παγκόσμιο ενδιαφέρον θέτοντας το ζήτημα της αειφορίας στο προσκήνιο[149], ως θεμελιώδη παράγοντα της ανθρώπινης ευημερίας στο διηνεκές.

Έκτοτε, η αειφορία αναδεικνύεται σε οικουμενική ανάγκη και η «αειφόρος ανάπτυξη» γίνεται παγκοσμίως αντιληπτή ως πολυεπίπεδη και πολύπτυχη διάσταση που συνδυάζει λειτουργικά οικονομικές, περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιταγές. Τοιουτοτρόπως η αειφόρος ανάπτυξη εστιάζει στη βιωσιμότητα των αναπτυξιακών πρακτικών διασφαλίζοντας σε παγκόσμια κλίμακα:

- τη διαγενεακή δικαιότητα (αμεροληψία) (inter-generational equity) και
- την ενδογενεακή δικαιοσύνη (intra-generational equity)

ενώ παράλληλα θέτει ως ουσιαστική παράμετρο την διαχωριακή δικαιότητα. Έτσι, υπογραμμίζεται πως η αειφόρος ανάπτυξη οφείλει να εξασφαλίζει τη διασυνοριακή βιωσιμότητα των αναπτυξιακών πρακτικών γεγονός που τονίζει για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση την σπουδαιότητα της διασυνοριακής ευθύνης (transfrontier responsibility) στο πλαίσιο του σχεδιασμού και της εφαρμογής εθνικών ή διεθνικών αναπτυξιακών δράσεων.

Με αυτό τον τρόπο φαίνεται πως η έννοια της αειφορίας διαπνέει πλέον την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης η οποία στρέφεται από το ποσοτικό προς το ποιοτικό. Στόχοι για την εφαρμογή αυτού του νέου αναπτυξιακού μοντέλου όπως περιγράφονται στη γνωστή «Agenda 21» της Συνδιάσκεψης Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών στο Ρίο (Βραζιλία 1992)[150]που θα πρέπει να χαρακτηρίζει τον 21ο αιώνα, μεταξύ άλλων να είναι:

---

[148] Ό. π.

[149] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά: Jan Bebbington, «Sustainable development: A review of the international development, business and accounting literature», *Accounting Forum* 25/2 (2001), σελ. 128-157· John A. Dixon & Louise A. Fallon, «The concept of sustainability: origins, extensions and usefulness for policy», *Society and Natural Resources* 2(1989), σελ. 73-84· και Desta Mebratu, «Sustainability and sustainable development: Historical and conceptual review», *Environmental Impact Assessment Review* 18(1998) σελ. 453-520.

[150] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. αναλυτικά United Nations, *Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 1992 Agenda 21: Programme of Action for Sustainable Development, Rio Declaration on Environment and Development, Statement of Forest Principles; the final text of*

- Η ενίσχυση της ικανότητας των εθνικών κρατών για αειφόρο ανάπτυξη
- Η προώθηση και η ενδυνάμωση των ανάλογων θεσμών για το σχεδιασμό και την εφαρμογή της
- Η δημιουργία διεθνών νομικών οργάνων και μηχανισμών που θα μπορούσαν να την υποστηρίξουν
- Ο σχεδιασμός πολιτικών με στόχο την αειφορία και τη βιωσιμότητα
- Η καταπολέμηση της φτώχειας
- Η κοινωνική συμμετοχή και η ενεργοποίηση για την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης και της αειφορίας
- Η καθολική και ισότιμη συμμετοχή όλων των κοινωνικών υποκειμένων και των δύο φύλων στις αναπτυξιακές διαδικασίες
- Η προστασία και προαγωγή πρακτικών που διασφαλίζουν την καλή υγεία των ανθρώπων
- Η προώθηση της προστασίας των οικοσυστημάτων και της διαμόρφωσης βιώσιμων ανθρώπινων οικιστικών μονάδων
- Η ικανοποίηση των γεωργικών αναγκών δίχως περιβαλλοντικές καταστροφές
- Η τοποθέτηση της επιστήμης στην υπηρεσία της βιώσιμης ανάπτυξης και της αειφορίας
- Η ευαισθητοποίηση του συνόλου της κοινωνίας των πολιτών για την αειφορία και η διασφάλιση της δημιουργίας δικτύων ενημέρωσης με διαρκή ροή πληροφοριών και δεδομένων[151].

Συνοπτικά θα λέγαμε πως η Agenda 21 αποτέλεσε ένα επιτελικό σχέδιο δράσης για τον 21ο αιώνα που επικεντρώνεται στην αειφορία των ανθρωπίνων κοινωνιών εστιάζοντας στην προσπάθεια δημιουργίας ενός δίκαιου και ασφαλούς κόσμου. Έτσι, μολονότι εντοπίζει τα προβλήματα τοπικά προτείνει πρακτικές ολιστικής προσέγγισής τους. Με αυτό τον τρόπο παρότι σημειώνει την παγκόσμια διάσταση των προβλημάτων υπογραμμίζει τις τοπικές ιδιαιτερότητες, όπως αυτές εμφανίζονται σε κάθε τοπική ή εθνική κοινότητα. Έτσι αναδεικνύει την ανάπτυξη με στόχο την αειφορία σε ιδιαίτερα

---

agreements, United Nations. Dept of Public Information, New York 1994 καθώς επίσης και στη σχετική έκδοση που επιμελήθηκε ο Nicholas A. Robinson, Robinson, *Agenda 21: Earth's Action Plan Annotated*, IUCN, Oceana, New York 1993. Προσβάσιμα και ηλεκτρονικά από τη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου του Οργανισμού: http://www.unesco.org/library/. Επιπροσθέτως ειδικά για το νομικό και θεσμικό πλαίσιο βλ. και Παναγιώτης Η. Γρηγορίου, Γεώργιος Δ. Σαμιώτης, Γρηγόρης Ι. Τσάλτας, *Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη: Νομική και θεσμική διάσταση,* Παπαζήσης Αθήνα 1993.

[151] Ό. π.

σύνθετη διαδικασία που οφείλει να λαμβάνει υπόψη της όχι μόνο τα οικονομικά αλλά και τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά δεδομένα.

Σε εξέλιξη αυτών, η Ευρωπαϊκή Ένωση με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992) αποδέχεται την έννοια της αειφορίας στην ευρωπαϊκή θεσμική πραγματικότητα και παράλληλα την επιβάλει ως απαραίτητο παράγοντα σχεδιασμού και εφαρμογής αναπτυξιακών δράσεων[152]. Τοιουτοτρόπως η Ευρωπαϊκή Ένωση προωθεί έκτοτε - έμπρακτα και σταθερά- ως μέσω για την επίτευξη της επιθυμητής αειφόρου ανάπτυξης την αδιάρρηκτη σχέση κοινωνικής και οικονομικής προόδου. Προς εφαρμογή της συγκεκριμένης πολιτικής επιλογής η Ένωση σχεδιάζει δράσεις και χρηματοδοτεί συστηματικά προγράμματα αειφόρου ανάπτυξης όπως τα προγράμματα CULTURA, LEADER, LIFE και INTERREG τα οποία εφαρμόζονται με μεγάλη επιτυχία και στην χώρα μας.

Συνοψίζοντας θα σημειώναμε πως από στα τέλη του 20ού αιώνα φαίνεται ότι γίνεται μία σαφής προσαρμογή των αναπτυξιακών πολιτικών σε παγκόσμια κλίμακα που έχουν πλέον ως όραμα την οικουμενική αειφορία. Σε διεθνές επίπεδο προωθούνται οι διακρατικές συνεργασίες δίχως όμως να απεμπολούνται οι εθνικοί και τοπικοί αναπτυξιακοί στόχοι. Αντιθέτως, η έννοια της αειφορίας όπως αναπτυξιακά εντοπίζεται θεσμικά φαίνεται πως λαμβάνει υπόψη της τις ανάγκες και τα προβλήματα που υπάρχουν σε τοπικό και εθνικό επίπεδο και σύμφωνα με τον κανόνα «**think globally, act locally**» προωθεί το σχεδιασμό και την εφαρμογή των ενδεδειγμένων κάθε φορά λύσεων.

Υπό αυτό το πρίσμα, θεμελιώδη στόχο για την εθνική δημόσια διοίκηση κάθε έθνους-κράτους θα πρέπει να αποτελεί η διαμόρφωση αναπτυξιακών δράσεων που θα μπορούν να συμβάλλουν στην αειφόρο ανάπτυξη κάθε τοπικής κοινότητας στο διηνεκές, με macroσκοπική όμως προοπτική.

Για την επίτευξη του προειρημένου στόχου εξαιρετικής σπουδαιότητας προτεραιότητα αποτελούν η μελέτη και ο σχεδιασμός που θα επιτρέψουν σε τοπικό (micro) και εθνικό επίπεδο την εφαρμογή πολλαπλών βιώσιμων πρακτικών της αειφόρου ανάπτυξης. Ως εκ τούτου όπως σημειώνει η Ε. Καπετανάκη-Μπριασούλη απαιτείται:

[152] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Werner Weidenfeld, Wolfgang Wessels, *Europe from A to Z: Guide to European Integration*, Institut fur Europaische Politik; Office for Official Publications of the European Communties, Luxembourg 1997, σελ. 98-103.

«Ορθολογικός ολοκληρωμένος σχεδιασμός που θα βασίζεται σε μία συγκροτημένη θεώρηση των "συναρθρωμένων κοινωνικο-περιβαλλοντικών συστημάτων (couples socio-environmental ή socio-ecological systems)" μέσα στα οποία διαδραματίζονται οι ανθρώπινες δραστηριότητες»[153].

Σε αυτό το πλαίσιο και εν αναμονή των χρηματοδοτικών προγραμμάτων όπως τα Προγράμματα «Ορίζοντας 2020» ("Horizon 2020") και «Δημιουργική Ευρώπη» ("Creative Europe") με τα οποία η Ευρωπαϊκή Ένωση στοχεύει στην βιώσιμη, έξυπνη και αειφόρο ανάπτυξη, σκόπιμο θα ήταν να διερευνηθούν σε τοπικό επίπεδο οι δράσεις που θα μπορούσαν να αποτελέσουν προγραμματικούς άξονες.

Σε αυτό το πλαίσιο εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η αξιοποίηση των πρόσφατων εξελίξεων στους τομείς της διεθνούς προστασίας του πολιτισμικού αποθέματος και της διαχείρισης του πολιτισμού με στόχο την αειφορία που μέσω της ορθολογικής αξιοποίησής του θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε εξαιρετικά σημαντικές αναπτυξιακές εφαρμογές.

4.1.2. Άυλη πολιτισμική κληρονομιά

4.1.2α. Άυλη πολιτισμική κληρονομιά: Το Διεθνές Περιβάλλον

Σε συνέχεια των προαναφερθέντων, η έννοια της αειφορίας και της βιώσιμης ανάπτυξης αποκτούν βαρύνουσα σημασία στο πλαίσιο της διαχείρισης του πολιτισμού. Δεδομένου ότι ο πολιτισμός αποτελεί ένα από τους βασικούς πυλώνες για την επίτευξη της αειφορίας εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναπτυξιακές προοπτικές που αναπτύσσονται γύρω από αυτόν.

Παρά ταύτα, μολονότι εντοπίζονται ορισμένες –περιορισμένες μάλιστα– δράσεις προς αυτή την κατεύθυνση, ακόμα και σήμερα μία πτυχή του πολιτισμού εξακολουθεί να παραμένει στο περιθώριο των εφαρμοσμένων αναπτυξιακών πολιτικών.

Σε εθνικό αλλά και διεθνές επίπεδο ο πολιτισμός φαίνεται πως ταυτίζεται κυρίως με τα υλικά, κινητά και ακίνητα πολιτιστικά αγαθά. Έτσι, μέχρι πρόσφατα οι εφαρμοσθείσες πρακτικές διαχείρισης του πολιτισμού εφορμούν κυρίως από την πρόθεση διασφάλισης της υλικής πολιτισμικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας. Συστηματοποιούνται από τις προσπάθειες διατήρησης ιστορικών μνημείων που

[153] Ελένη Καπετανάκη-Μπριασούλη, «Σχεδιάζοντας αειφορικές χρήσεις γης: Η προτεραιότητα των αδιαπραγμάτευτων», στο *ΕΚΚΕ, Estia, Φιλοξενία, Συνεργασίες,* 2011 και ηλεκτρονικά: http://www.ekke.gr/estia/gr_pages/gr_index.htm, σελ. 2.

κορυφώνονται μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και οδηγούν στην ανάπτυξη διακρατικών συμφωνιών που διασφαλίζουν την προστασία τους. Σε αυτό το πλαίσιο διαμορφώνεται με πρωτοβουλία του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών για την Εκπαίδευση, την Επιστήμη και τον Πολιτισμό (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, εφεξής UNESCO) το πλαίσιο για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς αλλά και των πολιτιστικών αγαθών της ανθρωπότητας. Το 1954 υπογράφεται η πρώτη σχετική Σύμβαση της UNESCO. Πρόκειται για τη Σύμβαση για την «Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών»[154] η οποία αναφέρεται στα ακίνητα (όπως τα μνημεία) και τα κινητά πολιτιστικά αγαθά (όπως τα έργα τέχνης). Ακολουθεί το 1972 η Σύμβαση για την προστασία της «Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς» του 1972 της UNESCO στην οποία θίγεται για πρώτη φορά το ζήτημα της διασύνδεσης μεταξύ του φυσικού και του πολιτισμικού περιβάλλοντος[155] και αναγνωρίζεται αφενός η αλληλεπίδραση των ανθρώπινων κοινοτήτων με τη φύση και αφετέρου η θεμελιώδης ανάγκη διατήρησης της ισορροπίας που αναπτύσσεται μεταξύ τους[156]. Σε συνέχεια αυτών παρουσιάζεται μία εξέλιξη στις προθέσεις για την προστασία εν γένει της πολιτισμικής κληρονομιάς από πλευράς του Οργανισμού ο οποίος με στόχο την προστασία του λαϊκού πολιτισμού προωθεί το 1989 και τη Σύσταση για την «Διαφύλαξη του Παραδοσιακού και Λαϊκού Πολιτισμού» (Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore)[157]. Παρότι η Σύσταση δεν είχε δεσμευτικό χαρακτήρα κατόρθωσε να θέσει για πρώτη φορά σε παγκόσμια κλίμακα το ζήτημα της διαχείρισης του «Παραδοσιακού και Λαϊκού Πολιτισμού» ως δομικού στοιχείου διαμόρφωσης της πολιτισμικής ταυτότητας των

[154] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά: *The Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, UNESCO, Hague 1954 και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO (http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/armed-conflict-and-heritage/the-hague-convention/).

[155] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *The World Heritage Convention*, UNESCO, Paris, 1972 και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://whc.unesco.org/en/convention/.

[156] Ζωή Ν. Μάργαρη, «Καραγκούνικα ρουγκάτσια: Καραγκούνικη πολιτισμική κληρονομιά στον 21ο αιώνα. Προκλήσεις και μετασχηματισμοί» στο *Οι Θεσσαλοί Καραγκούνηδες στον κύκλο του χρόνου και της ιστορίας. Πρακτικά του 3ου Πανελλήνιου Εθνολογικού Συνεδρίου Θεσσαλών* Καραγκούνηδων, Δήμος Φαρσάλων, Αμφικτιονία των Θεσσαλών Καραγκούνηδων, Φάρσαλα 2016, σελ. 78-93.

[157] United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), "Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore", *Records of the General Conference*, twenty-fifth session, Paris, October 17-November 16, 1989; pp. 238-243. Adopted at the thirty-second plenary meeting, November 15. Accessed May 28, 2015, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000846/084696e.pdf.

κοινωνικών υποκειμένων[158] το οποίο θα πρέπει να προστατεύεται σε παγκόσμια κλίμακα ως «άυλη πολιτισμική κληρονομιά»[159].

Η πρόθεση της UNESCO ενισχύεται με το σχεδιασμό και την υλοποίηση δύο Προγραμμάτων που ευαισθητοποιούν την κοινή γνώμη γύρω από θέματα λαϊκού πολιτισμού.

Εικ. 4.1. Η ιστοσελίδα του Προγράμματος των «Αριστουργημάτων της Προφορικής και Άυλης Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας» (Proclamation of Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity) στον ιστοχώρο της UNESCO

Πρόκειται για το Πρόγραμμα «Ζώντων Ανθρωπίνων Θησαυρών» ("Living Human Treasures Program") που θέτει σε εφαρμογή ο Οργανισμός το 1993[160], και το

[158] Ό. π. σελ. 238-241.

[159] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. αναλυτικά και Zoi N. Margari, "Dance Advocacy in the Age of Austerity: UNESCO's Intangible Cultural Heritage Convention and the Case of Dance", *Cut and Paste: Dance Advocacy in the Age of Austerity Proceedings of the Joint CORD/SDHS Conference Congress on Research in Dance Athens, June 4-7 2015. Conference Proceedings* Volume 2016, Fall 2016, pp 240-250· και Ζωή Ν. Μάργαρη, «Τελεστικές τέχνες και παράδοση: Μνημεία Άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς των Καλυβίων Θορικού», *Πρακτικά της 14ης Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Καλύβια, Δήμος Καλυβίων Θορικού, 2013, σελ. 351-362· της ιδίας, «Ανακαλύπτοντας τον Πόντο στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Σκέψεις και Προβληματισμοί» στο *Πρακτικά του 1ο Παγκόσμιου Επιστημονικού Συμποσίου Ποντιακού Πολιτισμού* Αθήνα, 6-7 Φεβρουαρίου 2016, Αθήνα 2016, σελ. 229-247,· της ιδίας «Τσακωνιά: Άυλη πολιτισμική κληρονομιά και αειφορική ανάπτυξη», *Πρακτικά του 7ου Τσακώνικου Συνεδρίου του Αρχείου Τσακωνιάς*, Αρχείο Τσακωνιάς, Λεωνίδιο 2013, σελ. 209-236 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[160] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Πρόγραμμα βλ. αναλυτικά: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), "Establishment of a System of 'Living Cultural Properties' (Living Human Treasures) at UNESCO", *Records of the Executive Board*, Hundred and forty-

Πρόγραμμα των «Αριστουργημάτων της Προφορικής και Άυλης Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας» ("Proclamation of Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity") που ακολουθεί το 1997[161]. Κεφαλαιοποιώντας την ανταπόκριση αυτών η UNESCO εισάγει το 2003 «Σύμβαση για την Προστασία της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας»[162] ("Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage")[163] η οποία χαίρει ευρείας ανταπόκρισης.

Η Ελλάδα κυρώνει τη Σύμβαση το 2006 η οποία γίνεται Νόμος του Κράτους (ΦΕΚ 3021/275 Νόμος 3521/22.12.2006). Έτσι η Σύμβαση επενεργεί καταλυτικά στην προσέγγιση των στοιχείων της άυλης εθνικής κληρονομιάς και αναμορφώνει ουσιαστικά το πλαίσιο επιτελικού σχεδιασμού δράσεων για την προστασία του λαϊκού πολιτισμού συμπεριλαμβανομένων των άυλων και υλικών αγαθών. Σύμφωνα λοιπόν με τη Σύμβαση ως «άυλη πολιτιστική κληρονομιά» νοούνται:

- οι πρακτικές, αναπαραστάσεις, εκφράσεις, γνώσεις και τεχνικές
- καθώς και τα εργαλεία, αντικείμενα, χειροτεχνήματα και τους πολιτιστικούς χώρους που συνδέονται με αυτές

τις οποίες οι κοινότητες, οι ομάδες και, περιπτώσεως δοθείσης, τα άτομα αναγνωρίζουν ότι αποτελούν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους»[164].

---

second Session, Paris, August 10, 1993, Paris, UNESCO, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://unesdoc.unesco.org/images/0009/000958/095831eo.pdf.

[161] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Πρόγραμμα βλ. αναλυτικά: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *Resolution 31* Vol.1 Records of the General Conference. Twenty-ninth Session Paris, 21 October to 12 November 1997, Paris, UNESCO, 1998, Document 29 C/Res. 3l) και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001102/110220E.pdf

[162] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. αναλυτικά United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage. General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, thirty-second session, Paris, UNESCO, September 29-October 17. Adopted October 17 2003c. Document MISC/2003/CLT/CH/14 και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/convention.

[163] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ιστορικό της προετοιμασίας της Σύμβασης για την Προστασία της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς από την UNESCO βλ. Ζωή Ν. Μάργαρη, «Πολιτικές του Πολιτισμού: "Πολιτιστική Κληρονομιά" και Τοπική Αυτοδιοίκηση», στο *Πρακτικά 12ης Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Εταιρεία Μελετών Λαυρεωτικής, Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, Καλύβια, 2008, σελ. 715-726· της ιδίας, « "Πανηγύρι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος ξανά": Λαϊκή λατρεία, (ανα)βιώσεις και νέες βιώσεις στα Καλύβια Θορικού», *Πρακτικά 14ης Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Καλύβια, Δήμος Θορικού, 2013, σελ. 363-376· της ιδίας «Τελεστικές τέχνες και παράδοση: Μνημεία Άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς των Καλυβίων Θορικού»…, σελ. 351-362· της ιδίας «Καραγκούνικα ρουγκάτσια: Καραγκούνικη πολιτισμική κληρονομιά στον 21ο αιώνα. Προκλήσεις και μετασχηματισμοί»..., σελ. 78-93· της ιδίας «Τσακωνιά: Άυλη πολιτισμική κληρονομιά και αειφορική ανάπτυξη»…, σελ. 209-236, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[164] ΦΕΚ 3021/275 Νόμος 3521/22.12.2006, Άρθρο 2, παράγραφος 1.

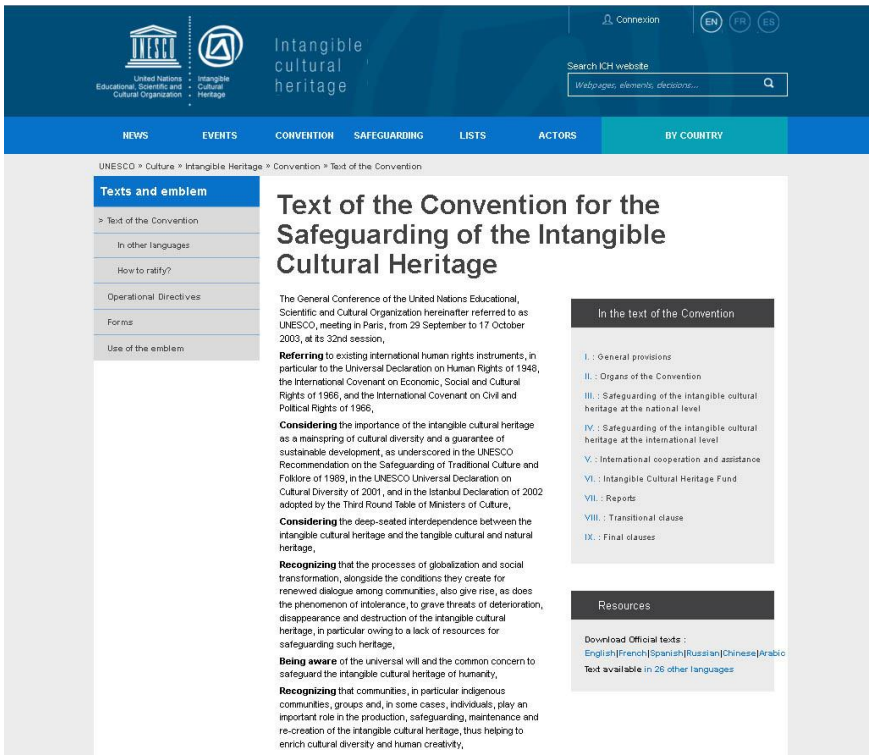

Εικ. 4.2. Η ιστοσελίδα της Σύμβασης για την Προστασία της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας» (“Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage”) στον ιστοχώρο της UNESCO

Παράλληλα σημειώνεται πως η εν λόγω άυλη κληρονομιά «μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, αναδημιουργείται συνεχώς από τις κοινότητες και τις ομάδες σε συνάρτηση με το περιβάλλον τους, την αλληλεπίδραση τους με τη φύση και την ιστορία τους, και τους παρέχει μία αίσθηση ταυτότητας και συνέχειας, συμβάλλοντας έτσι στην προώθηση του σεβασμού της πολιτιστικής πολυμορφίας και της ανθρώπινης δημιουργικότητας»[165] ενώ υπογραμμίζεται πως για τους σκοπούς της Σύμβασης «λαμβάνεται υπόψη μόνο η άυλη πολιτιστική κληρονομιά που ανταποκρίνεται στα ήδη υφιστάμενα διεθνή κείμενα για τα ανθρώπινα δικαιώματα, ως και στην απαίτηση για αμοιβαίο σεβασμό μεταξύ κοινοτήτων, ομάδων και ατόμων, **και για βιώσιμη ανάπτυξη[166]**»[167].

Υπό αυτό το πρίσμα θα μπορούσαμε να σημειώσουμε πως από το πρώτο άρθρο της Σύμβασης καθίσταται σαφής η αναπτυξιακή διάσταση που της αποδίδεται καθώς υπογραμμίζεται η σχέση της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς για την βιώσιμη ανάπτυξη η οποία προωθεί την αειφορία των ανθρώπινων κοινοτήτων.

[165] Ό. π.
[166] Η έμφαση της συγγραφέως.
[167] Ό. π.

Διευκρινιστικά, στη δεύτερη παράγραφο του πρώτου άρθρου της Σύμβασης σημειώνεται πως «η άυλη πολιτιστική κληρονομιά» εκδηλώνεται ειδικότερα στους κάτωθι τομείς:

«(α) Στις προφορικές παραδόσεις και εκφράσεις, συμπεριλαμβανομένης της γλώσσας ως φορέα της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς

(β) Στις τέχνες του θεάματος

(γ) Στις κοινωνικές πρακτικές, στις τελετουργίες και στις εορταστικές εκδηλώσεις.

(δ) Στις γνώσεις και πρακτικές που αφορούν τη φύση και το σύμπαν

(ε) Στην τεχνογνωσία που συνδέεται με την παραδοσιακή χειροτεχνία»[168]

και σημειώνεται πως για τις ανάγκες εφαρμογής της Σύμβασης με τον όρο «διαφύλαξη» νοούνται: «τα μέτρα που αποβλέπουν στη διασφάλιση της βιωσιμότητας της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, συμπεριλαμβανομένων του προσδιορισμού, της τεκμηρίωσης, της έρευνας, της συντήρησης, της προστασίας, της προώθησης, της αξιοποίησης, της μεταβίβασης, κυρίως μέσω της τυπικής και της μη τυπικής εκπαίδευσης, καθώς και της αναζωογόνησης των διαφόρων πλευρών της κληρονομιάς αυτής»[169].

Όπως ήταν αναμενόμενο η εφαρμογή της Σύμβασης θέτει σε παγκόσμια κλίμακα νέους όρους ως προς τη διαχείριση της πολιτισμικής κληρονομιάς μιας και κατοχυρώνεται πλέον θεσμικά η σπουδαιότητα των άυλων εκφάνσεων του λαϊκού πολιτισμού. Τοιουτοτρόπως παρουσιάζεται μία συστηματική προώθηση δράσεων που προωθούν τη μεταβίβαση από το υλικοκεντρικό (‘material-based’) και το αξιοκεντρικό (‘values-based’) μοντέλο διασφάλισης της πολιτισμικής κληρονομιάς, σε αυτό της βιωμένης εμπειρίας της. Έτσι, σε αντιδιαστολή με τα προαναφερθέντα μοντέλα, το μοντέλο της «ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς» (‘living heritage’) που βασίζεται στην αρχή της συνέχειας (‘continuity’) και της διαχρονικής σύνδεσής της με τις κοινότητες στις οποίες εντοπίζεται[170], βρίσκεται στον πυρήνα της Σύμβασης και των δράσεων που απορρέουν από αυτή.

Τοιουτοτρόπως, η Σύμβαση που συνιστά ένα οικουμενικό θεσμικό δεδομένο, προωθεί την ανάδειξη και την διαφύλαξη της ζώσας άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς

---

[168] ΦΕΚ 3021/275 Νόμος 3521/22.12.2006, Άρθρο 2, παράγραφος 2.

[169] ΦΕΚ 3021/275 Νόμος 3521/22.12.2006, Άρθρο 2, παράγραφος 3.

[170] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gamini Wijesuriya “The past is in the present: Perspectives in caring for Buddhist heritage sites in Sri Lanka”, στο Herb Stovel, Nicholas Stanley-Price, Robert Killick (επιμ.), *Conservation of Living Religious Heritage: Papers from the ICCROM 2003 Forum on Living Religious Heritage: Conserving the Sacred, 20-23 October 2003* Rome: ICCROM, 2005, σελ. 31-43.

σε παγκόσμια κλίμακα[171]. Προς αυτή την κατεύθυνση τα κράτη-μέλη του Οργανισμού που έχουν κυρώσει τη Σύμβαση καλούνται αρχικά να εντοπίσουν και να ταξινομήσουν σύμφωνα με τις προαναφερθείσες κατηγορίες στοιχεία της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς που υφίστανται εντός των εθνικών τους συνόρων και κατόπιν να δημιουργήσουν «Εθνικά Ευρετήρια» ("National Inventories")[172] στα οποία θα αποτυπώνονται όλα αυτά τα στοιχεία. Σε συνέχεια αυτών σε παγκόσμια κλίμακα προβλέπεται με την επιμέλεια της UNESCO η δημιουργία τριών οικουμενικών καταλόγων/ευρετηρίων ενώ παράλληλα σχεδιάζονται οι διαδικασίες αλλά και διαμορφώνονται τα κριτήρια ένταξης σε αυτούς. Έτσι δρομολογούνται οι ενέργειες για τη δημιουργία α. του «Αντιπροσωπευτικού Καταλόγου της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας» (*Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity*), β. του «Καταλόγου Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας που Απαιτεί Επείγουσα Προστασία» (*List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding*) και γ. του «Αρχείου Καλών Πρακτικών Διαφύλαξης της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς» (*Register of Good Safeguarding Practices*)[173] της ανθρωπότητας[174].

[171] Zoi N. Margari, "Projet de Valorisation de la Culture Immatérielle de la Municipalité de Kalivia Thorikou", στο Zoi N. Margari, (επιμ.), *Identity is Future: The Mediterranean Intangible Space. Projet De Valorisation de la Culture Immatérielle* Kalivia: Municipalité de Kalivia Thorikou, 2008, σελ. 7-18 της ιδίας, "Dance Advocacy in the Age of Austerity: UNESCO's Intangible Cultural Heritage Convention and the Case of Dance"… σελ. 240-250· Ζωή Ν. Μάργαρη, «Τελεστικές τέχνες και παράδοση: Μνημεία Άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς των Καλυβίων Θορικού»…, σελ. 351-362·της ιδίας, «Ανακαλύπτοντας τον Πόντο στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Σκέψεις και Προβληματισμοί»… σελ. 229-247· της ιδίας, «Τσακωνιά: Άυλη πολιτισμική κληρονομιά και αειφορική ανάπτυξη»…, σελ. 209-236.

[172] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. αναλυτικά United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage. General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, thirty-second session, Paris, UNESCO, September 29-October 17. Adopted October 17 2003c. Document MISC/2003/CLT/CH/14. Accessed May 28, 2015, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/convention.

[173] Ό. π.

[174] Ό. π.

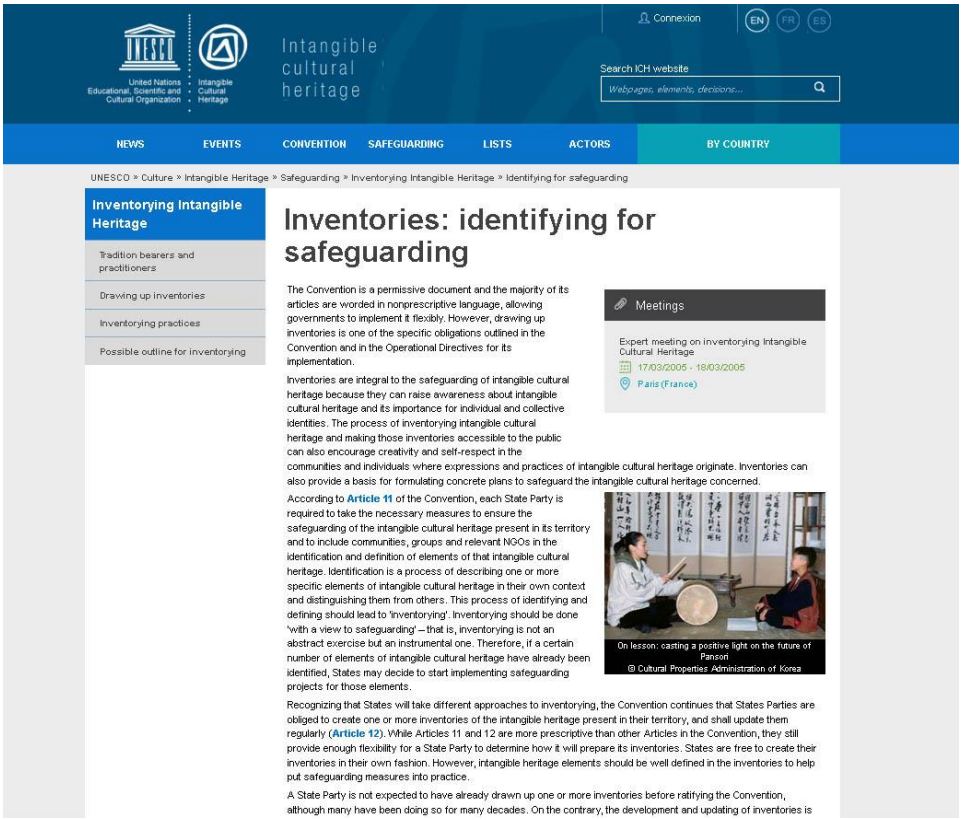

Εικ. 4.3. Η ιστοσελίδα για την δημιουργία Ευρετηρίων στο πλαίσιο της Σύμβασης για την Προστασία της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage στον ιστοχώρο της UNESCO

Σύμφωνα με τις εφαρμοστικές διατάξεις της Σύμβασης μετά από την υποβολή αντίστοιχων αιτημάτων των χωρών μελών, οι προβλεπόμενες από τη Σύμβαση «Διακρατικές Επιτροπές» και «Υποεπιτροπές» ("Intergovernmental Committees") εντάσσουν στοιχεία στους αντίστοιχους καταλόγους.

Έτσι, μέχρι σήμερα έχουν ενταχθεί 275 στοιχεία στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο και 47 στον Κατάλογο Άμεσης Προστασίας, ενώ παράλληλα, όπως προέβλεπε η Σύμβαση τον Απρίλιο του 2006 εντάχθηκαν στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο δίχως να υποβληθούν σε διαδικασία κρίσης και τα 90 Αριστουργήματα της Προφορικής και Άυλης Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας που είχαν προκύψει από την εφαρμογή του αντίστοιχου Προγράμματος του Οργανισμού.

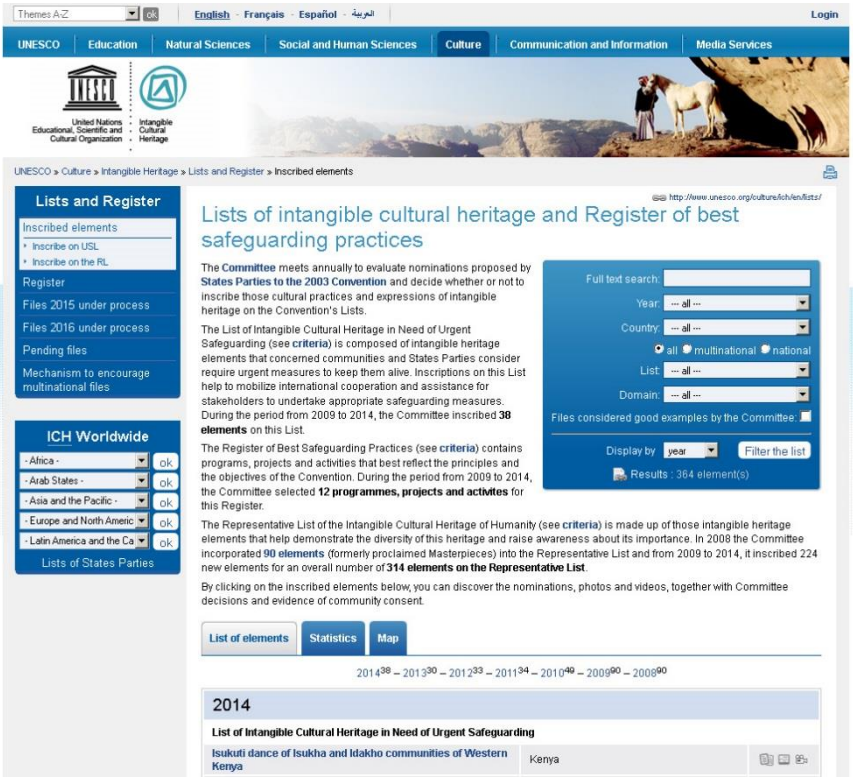

Εικ. 4.4. Ιστοσελίδα αφιερωμένη στους Καταλόγους και το Αρχείο που δημιουργήθηκαν από την UNESCO στο πλαίσιο της εφαρμογής της Σύμβασης για την Προστασία της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας

Τέλος, θα άξιζε να υπογραμμίζουμε πως μόνο 17 στοιχεία έχουν εγγραφεί στο Αρχείο Καλών Πρακτικών αναδεικνύοντας πως ακόμα δεν έχει συστηματοποιηθεί σε παγκόσμια κλίμακα ο σχεδιασμός και η εφαρμογή Προγραμμάτων, Έργων και Δραστηριοτήτων που υπηρετούν παραδειγματικά τις αρχές και τους στόχους της Σύμβασης[175]. Συνεπώς μέχρι και τον Δεκέμβριο του 2016, ο αριθμός των εγγεγραμμένων στους Καταλόγους της UNESCO στοιχείων (Αντιπροσωπευτικός και Άμεσης Προστασίας) έχει φτάσει τα 412 και σε συνδυασμό με τα στοιχεία που είναι εγγεγραμμένα στο Αρχείο σήμερα φτάνουν τις 429 εγγραφές γεγονός μάλλον εντυπωσιακό για την σύντομη περίοδο εφαρμογής της Σύμβασης.

[175] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. αναλυτικά τα κριτήρια για την ένταξη στο Αρχείο Καλών Πρακτικών στο άρθρο 18 της Σύμβασης στο United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage. General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, thirty-second session, Paris, UNESCO, September 29-October 17. Adopted October 17 2003c. Document MISC/2003/CLT/CH/14. Accessed May 28, 2015, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/convention.

4.1.2β. Άυλη πολιτισμική κληρονομιά: Η ελληνική περίπτωση

Η ευρεία θετική ανταπόκριση στη Σύμβαση φαίνεται πως αντανακλά το ενδιαφέρον του κοινού για τον λαϊκό πολιτισμό και ιδιαίτερα για τα άυλα στοιχεία αυτού, τα οποία μέχρι και τα τέλη του 20ού αιώνα θεωρούνταν από πολλούς υποδεέστερα των υλικών ή/και αναχρονιστικά και ξεπερασμένα. Τοιουτρόπως σημειώνεται μία σημαντική εξέλιξη στην αναγνώριση του λαϊκού πολιτισμού ως μοχλού βιώσιμης ανάπτυξης που σχετίζεται άμεσα με την αειφορία των τοπικών κοινοτήτων.

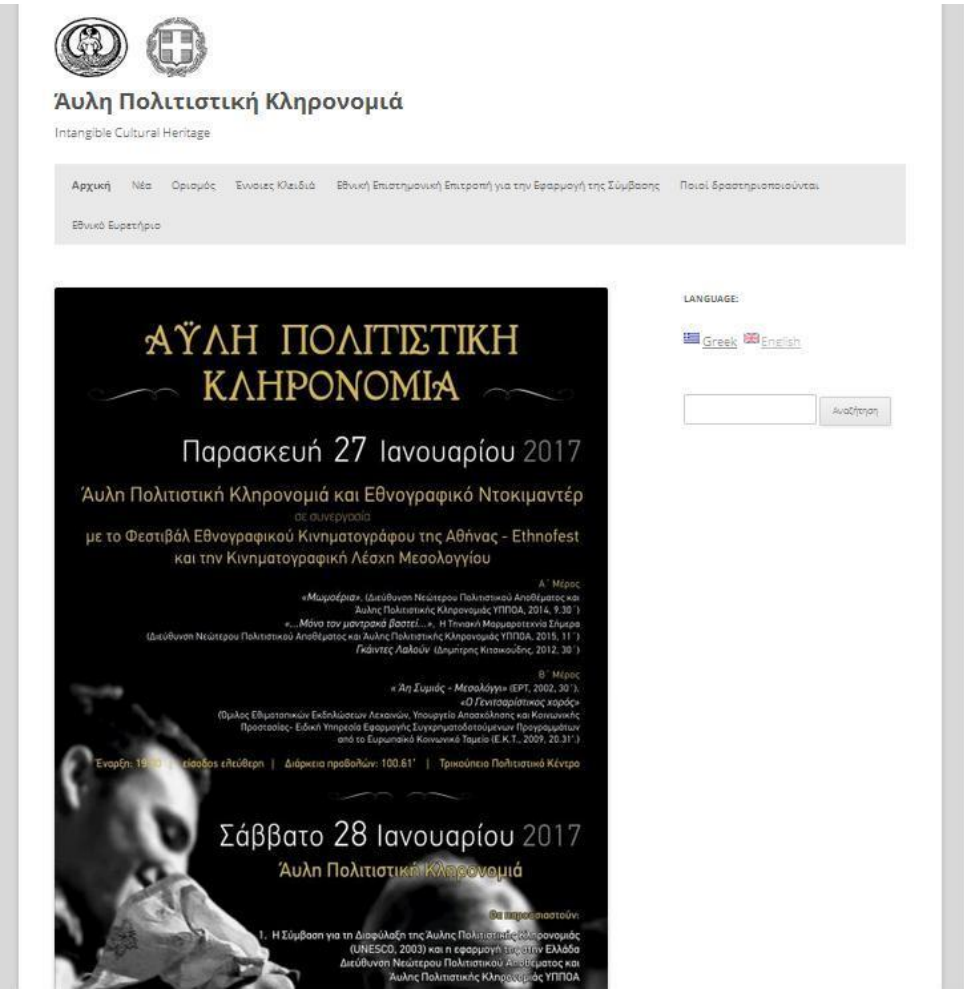

Εικ. 4.5. Η ιστοσελίδα του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού αφιερωμένη στην Άυλη Πολιτισμική Κληρονομιά

Στην Ελλάδα τον επιτελικό ρόλο Εφαρμογής της Σύμβασης έχει το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού και οι αρμόδιες διευθύνσεις του οι οποίες υποβοηθούμενες από την Εθνική Επιστημονική Επιτροπή για την Εφαρμογή της Σύμβασης έχουν επιτύχει μέχρι σήμερα τη δημιουργία του Εθνικού Ευρετηρίου και την εγγραφή τεσσάρων στοιχείων στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο της UNESCO.

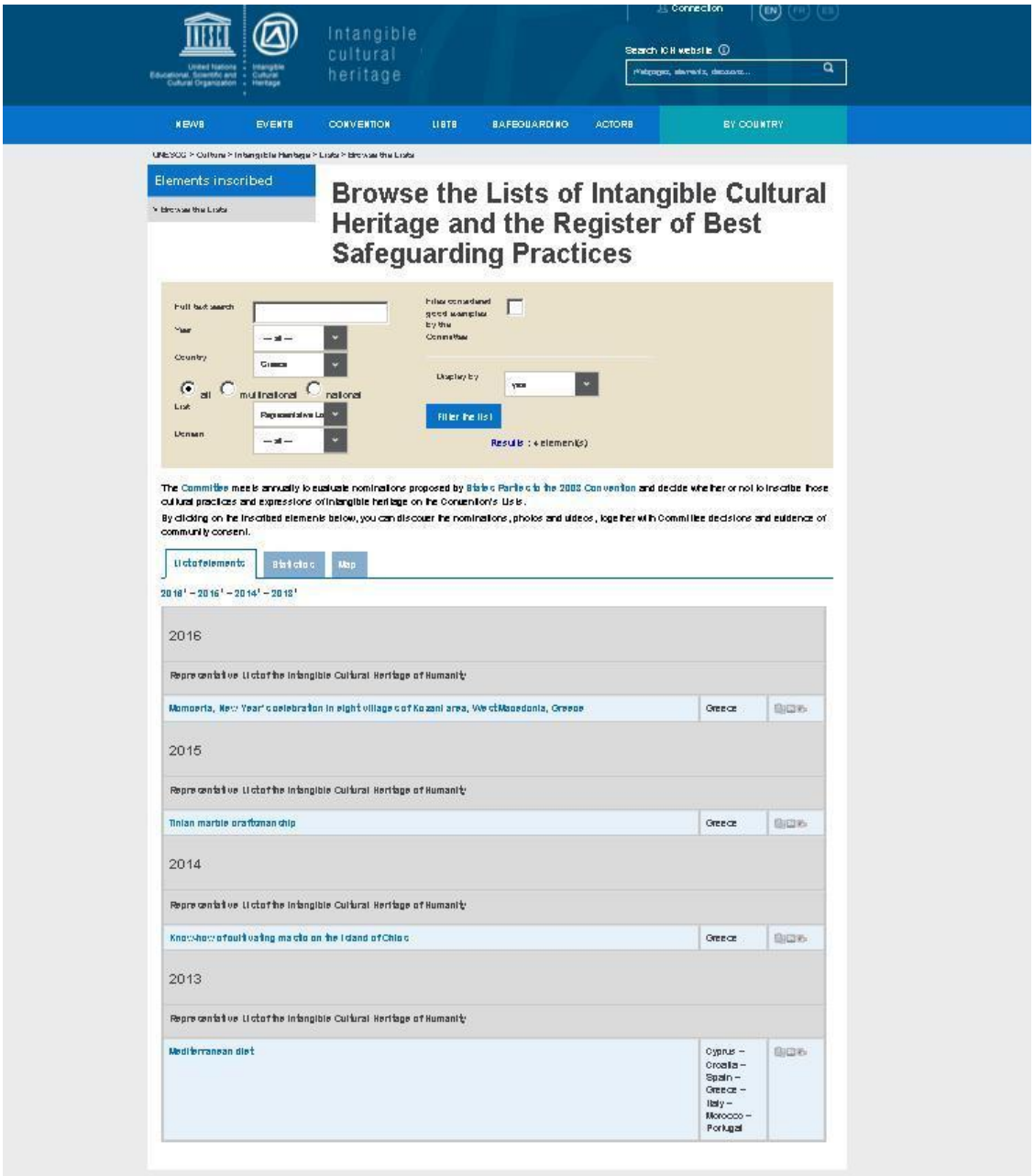

Εικ. 4.6. Οι εγγραφές της Ελλάδας στην ιστοσελίδα του Αντιπροσωπευτικού Καταλόγου της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας της UNESCO

Η πρώτη εγγραφή που επετεύχθη από τη χώρα μας ήταν η διακρατική εγγραφή της Μεσογειακής Διατροφής (2013)[176] σε συνεργασία με την Κύπρο, την Κροατία, την Ισπανία, την Ιταλία, το Μαρόκο και την Πορτογαλία, την οποία ακολούθησαν η

[176] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, eighth session Baku, Azerbaijan, December 2013, NOMINATION FILE NO. 00884, FOR INSCRIPTION IN 2013 ON THE REPRESENTATIVE LIST OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF HUMANITY, Paris, UNESCO, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/RL/mediterranean-diet-00884#diaporama.

Καλλιέργεια της Μαστίχας (2014)[177] η Τηνιακή Μαρμαροτεχνία (2015)[178] και τα ποντιακά Μωμοέρια[179].

Οι εν λόγω εγγραφές, συνδυασμένες από μία σειρά δράσεων ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης του ελληνικού κοινού σε θέματα άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς που διοργάνωσε το Υπουργείο με τη συμβολή της Εθνικής Επιστημονικής Επιτροπής συνέβαλλαν τα μέγιστα στην εξοικείωση με το νέο θεσμικό πλαίσιο και τις πολλαπλές εφαρμογές του ενώ παράλληλα με συνδρομή άλλων δημόσιων οργανισμών που δραστηριοποιούνται στον τομέα της καταγραφής και της μελέτης του λαϊκού πολιτισμού διοργανώθηκαν ποικίλες επιμορφωτικές δράσεις.

Σε αυτό το πλαίσιο, με την επιστημονική επιμέλεια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας (εφεξής ΚΕΕΛ) της Ακαδημίας Αθηνών, που αποτελεί το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης του Λαϊκού Πολιτισμού, σχεδιάσθηκε και διαμορφώθηκε το «Εθνικό Ευρετήριο Στοιχείων της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς» το οποίο εμπλουτίζεται διαρκώς[180] και δρομολογήθηκαν συνέργειες με δημόσιους φορείς (Υπουργεία, Πανεπιστήμια, Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης, Μουσεία) με στόχο το σχεδιασμό και την υλοποίηση δράσεων για την καταγραφή, τη μελέτη και την αξιοποίηση της άυλης κληρονομιάς. Σχεδιάσθηκαν και υλοποιήθηκαν ερευνητικά και εκπαιδευτικά προγράμματα ενώ ιδιαίτερη έμφαση εδόθη στην ανάδειξη της αναπτυξιακής διάστασης της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς.

---

[177] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Ninth session Paris, France November 2014, NOMINATION FILE NO. 00993, FOR INSCRIPTION IN 2014 ON THE REPRESENTATIVE LIST OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF HUMANITY, Paris, UNESCO, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/RL/know-how-of-cultivating-mastic-on-the-island-of-chios-00993.

[178] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Tenth session, Windhoek, Namibia, 30 November to 4 December 2015, NOMINATION FILE NO. 01103, FOR INSCRIPTION IN 2015 ON THE REPRESENTATIVE LIST OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF HUMANITY, Paris, UNESCO, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/RL/tinian-marble-craftsmanship-01103#diaporama.

[179] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Eleventh session, Addis-Ababa, Ethiopia, 28 November to 2 December 2016, NOMINATION FILE NO. 01184, FOR INSCRIPTION IN 2016 ON THE REPRESENTATIVE LIST OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF HUMANITY, Paris, UNESCO, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/RL/momoeria-new-year-s-celebration-in-eight-villages-of-kozani-area-west-macedonia-greece-01184#diaporama.

[180] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ιστορία, τους σκοπούς και το έργο του Κέντρου βλ. στον ιστοχώρο του http://www.kentrolaografias.gr.

Προς αυτή την κατεύθυνση εξαιρετικά σημαντική υπήρξε η συνεργασία του Κέντρου Λαογραφίας με το Εθνικό Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης με στόχο το σχεδιασμό και την υλοποίηση σχετικών επιμορφωτικών σεμιναρίων. Με πρωτοβουλία της Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη (τ. Διευθύντριας και Επιστημονικής Συνεργάτιδας του ΚΕΕΛ) εντάχθηκε το 2016 στα σεμινάρια μεταρρύθμισης του δημόσιου τομέα του Ινστιτούτου Επιμόρφωσης, στον τομέα της Βιώσιμης Ανάπτυξης, ειδικό πρόγραμμα αφιερωμένο στον λαϊκό πολιτισμό. Στο πλαίσιο του σεμιναρίου όπου υπογραμμίζονται αναλυτικά οι αναπτυξιακές δυνατότητες του λαϊκού πολιτισμού, έμφαση δίνεται στην αναπτυξιακή δυναμική της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς η οποία, σύμφωνα με τα σύγχρονα θεσμικά δεδομένα, αποτελεί σημαντικό μοχλό βιώσιμης ανάπτυξης που συμβάλει στην αειφορία των τοπικών κοινοτήτων.

Αποτέλεσμα των παραπάνω συντεταγμένων δράσεων υπήρξε η προώθηση της αντίληψης πως ο λαϊκό πολιτισμός δεν αποτελεί αποκλειστικά ακαδημαϊκή δραστηριότητα που περιορίζεται στην καταγραφή και την μελέτη των εκφάνσεών του, αλλά πηγή έμπνευσης και δημιουργίας που μπορεί να αξιοποιηθεί ποικιλοτρόπως αναπτυξιακά.

Οι πολλαπλές αναπτυξιακές δυνατότητες που παρουσιάζονται, ειδικά μετά την εφαρμογή της Σύμβασης για την Προστασία της Άυλης Κληρονομιάς της UNESCO, φαίνεται πως συγκεντρώνουν όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον των τοπικών κοινωνιών. Έτσι βαθμιαία, χάρη στην εφαρμογή των δράσεων του ΚΕΕΛ, και με την ώθηση που εδώθει μέσω της υλοποίησης των σεμιναρίων του ΙΝΕΠ φαίνεται πως οι τοπικοί φορείς που επιδιώκουν να διαχειριστούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη ζώσα πολιτισμική τους κληρονομιά, κινητοποιούνται και αξιοποιούν τις εθνικές δομές με διεθνή όμως προοπτική.

Με αυτό τον τρόπο, χάρη στη συνδρομή δημοσίων φορέων και ιδιωτών, αφενός διασφαλίζεται ο πρωταρχικός ρόλος των τοπικών κοινοτήτων στην αξιοποίηση και τη διαφύλαξη της άυλης κληρονομιάς και αφετέρου σημειώνεται μία διαρκώς αυξούμενη βούληση ενεργούς συμμετοχής (σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο) στο σχεδιασμό και την υλοποίηση ανάλογων δράσεων. Ποικίλες πρωτοβουλίες εντοπίζονται οι οποίες άλλοτε βασίζονται σε παλαιότερες, επιτυχημένες εφαρμοσθείσες δράσεις οι οποίες εμπλουτίζονται με νέα, συμβατά με τη Σύμβαση δεδομένα, και άλλοτε αποτελούν καινοτόμες αναπτυξιακές δράσεις που συμβάλλουν με την εφαρμογή καινοφανών δεδομένων στην αειφορία των τοπικών κοινοτήτων.

Υπό αυτό το πρίσμα ενδιαφέρον παρουσιάζει η αξιοποίηση της εμπειρίας της διαχείρισης από πλευράς ελληνικής πολιτείας των εγγεγραμμένων στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο της UNESCO στοιχείων των οποίων η αναπτυξιακή διάσταση φαίνεται: α. να αντικατοπτρίζεται τόσο στον αντίστοιχο Φάκελο Υποψηφιότητας, όσο και στο Εθνικό Ευρετήριο αλλά και β. να επιβεβαιώνεται στο διεθνές περιβάλλον, μιας και η σπουδαιότητά τους για τη βιωσιμότητα των κοινοτήτων στις οποίες εντοπίζονται αποτελεί προϋπόθεση για την ένταξή τους σε αυτόν.

Όπως διατυπώνεται μέσα από τις εγγραφές αλλά και τις δράσεις που τις ακολούθησαν η Ελλάδα στο πλαίσιο της Εφαρμογής της Σύμβασης ξεκίνησε με εγγραφή τριών στοιχείων άυλης κληρονομιάς (Μεσογειακή Διατροφή, Καλλιέργεια της Μαστίχας και Τηνιακή Μαρμαροτεχνία) που ενέχουν σαφείς παραγωγικές προεκτάσεις υπογραμμίζοντας την σπουδαιότητά τους για την αειφορία των τοπικών κοινοτήτων. Στην τελευταία εγγραφή του 2016 η Ελλάδα με την επιλογή των εθιμικών δρωμένων των Μωμόερων επιχείρησε και επέτυχε την ανάδειξη ενός εθιμικού λαϊκού δρωμένου, που δεν έχει άμεση σύνδεση με την παραγωγή, σε παράγοντα αειφορίας για τις τοπικές κοινότητες όπου τελείται. Η επιλογή αυτή που εφαρμόζεται ευρέως από όλα τα μέλη-κράτη της UNESCO που έχουν κυρώσει τη Σύμβαση, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε πως αποτελεί την έκφραση της ελληνικής μετάβασης από τον υλικοκεντρικό στον αϋλοκεντρικό άξονα διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς. Έτσι, με προοπτική την αειφόρο αξιοποίηση της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς, διαφαίνεται πως τα λαϊκά δρώμενα θα μπορούσαν να αποτελέσουν σημαντική κατηγορία για το σχεδιασμό και την υλοποίηση πολλαπλών αναπτυξιακών δράσεων.

4.1.3. Λαϊκά δρώμενα

Η έννοια των λαϊκών δρωμένων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εθιμολογία και τα (παραστατικά) έθιμα των λαϊκών πολιτισμών. Έτσι, συνδέονται άρρηκτα με τα εκάστοτε, χωροχρονικά προσδιορισμένα, ήθη των ανθρώπινων κοινοτήτων, τα οποία μεταβάλλονται αενάως. Όπως μάλιστα σημειώνει ο Γεώργιος Μέγας διερευνώντας την μεταξύ τους σχέση:

> «Με την λέξιν "ήθη" εννοούμεν και απλάς έννοιας και αντιλήψεις, ενώ "έθιμο" σημαίνει πάντοτε πράξιν. Όθεν τα ήθη δυνατόν να απαγορεύουν μίαν πράξιν, αν δεν εγκρίνουν την αντίληψιν, η οποία

> υπόκειται ως βάσις εις αυτήν. Το έθιμον τουναντίον μόνο να επιτρέπη δύναται μίαν πράξιν»[181].

Προς αυτή την κατεύθυνση ο Μιχάλης Μερακλής διερευνώντας τη σχέση ηθών και εθίμων σημειώνει πως:

> «Τα ήθη αποτελούν, από μιαν άποψη, ένα άμορφο υλικό συμπεριφοράς των μελών των κοινωνικών ομάδων. Είναι τα αισθήματα, οι αντιλήψεις, οι νοοτροπίες, οι κλίσεις κ.λπ., που επικρατούν σε μια δεδομένη εποχή. Π.χ. τα ήθη ενός σύγχρονου αστού τα χαρακτηρίζει η καταναλωτική τάση του, η σχεδόν λατρευτική σχέση του με το αυτοκίνητο, η προτίμησή του σε πρακτικές λύσεις στην καθημερινή ζωή»[182].

Υπό αυτό το πρίσμα ο Μερακλής θεωρεί πως τα ήθη αποτελούν τη γενεσιουργό δύναμη των εθίμων τα οποία όμως φαίνεται πως γίνονται ταυτόσημα «όταν παίρνουν μιαν ορισμένη, σταθερά επαναλαμβανόμενη τελεστική μορφή» η σταθερή επανάληψη της οποίας σχηματίζει και την παράδοσή τους[183].

Παρά ταύτα ο Μερακλής εστιάζοντας τη μελέτη στη σχέση ηθών και εθίμων αλλά και στις μεταβολές της, εξαίρει τη σπουδαιότητα της γοητείας της μορφής των εθίμων που, εκτός του περιεχομένου τους, τα καθιστά ιδιαίτερα σημαντικά για τη ζωή των ανθρώπων, συμβάλλοντας έτσι στην διατήρησή τους.

> «Πέρα από τα γενεσιουργά ήθη, υπάρχει και κάτι άλλο που, αν δεν γεννάει τα έθιμα, τα συντηρεί. Υπάρχει κάτι που δεν βρίσκεται στο περιεχόμενο, αλλά σ' αυτή την ίδια τη μορφή των εθίμων. Πρόκειται για τη γοητεία του τελετουργικού, παραστατικού, θεαματικού εθίμου, για τη διάσταση της γιορτής, που υπάρχει στην τέλεση ενός εθίμου»[184].

Εκκινώντας από την τοποθέτηση του Μερακλή περί της «γοητείας των τελετουργικών, παραστατικών θεαματικών εθίμων» που προϋποθέτουν την ενεργή συμμετοχή των τελεστών τους μπορούμε να αντιληφθούμε τη σύνδεση ή και την ταύτισή τους για ορισμένους με τα δρώμενα.

---

[181] Γεώργιος Α. Μέγας, *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν,* 4η έκδ, Αθήναι, 1978, σελ. 221.
[182] Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία-Ήθη και Έθιμα,* Οδυσσέας, Αθήνα 1986, σελ. 7.
[183] Ό. π.
[184] Ό. π. σελ. 10

Σύμφωνα μάλιστα με την άποψη που διατυπώνει ο Βάλτερ Πούχνερ προσεγγίζοντας τις έννοιες 'έθιμο', 'τελετή/τελετουργία' και 'δρώμενο' πρόκειται για συγγενείς έννοιες που περιγράφουν ένα «σημειωτικό σύστημα κοινωνικών πράξεων»[185]. Έτσι, οι έννοιες 'έθιμο', 'τελετή/τελετουργία' και 'δρώμενο' θεωρούνται:

> «Ένα σημειωτικό σύστημα κοινωνικών πράξεων που τηρούν και στην επανάληψή τους ένα καθιερωμένο τυπικό, είναι δεσμευτικές (ή και αναγκαστικές) για την κοινότητα, εντείνουν το συναίσθημα του "εμείς" και παριστάνουν την ταυτότητα της ομάδας (δεν είναι βιολογικά δοσμένες αλλά προϊόντα εκμάθησης), γεφυρώνουν κρίσιμες φάσεις της ζωής (ή της χρονιάς), αναδιαρθρώνουν όλη την κοινωνική πραγματικότητα και είναι ωστόσο πιστοί καθρέπτες των κοινωνικών αξιών που ισχύουν, οπτικές προτάσεις της ιδεολογίας μιας μικροκοινωνίας ή και μακροκοινωνίας»[186].

Τα εθιμικά δρώμενα λοιπόν που διακρίνονται από την δράση των συμμετεχόντων σε αυτά, λαμβάνουν εθιμολογικά χώρα σε σημαντικές στιγμές των κύκλων του χρόνου και της ζωής, συνήθως με στόχο την επίτευξη της ευημερίας σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, και αποτελούν αφορμή για την (ανα)διαπραγμάτευση, την (ανα)συγκρότηση και την (ανα)δήλωση των κοινοτήτων που τα τελούν[187].

---

[185] Walter Puchner, *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου. Κριτικές παρατηρήσεις στον γενικό κώδικα της θεατρικής συμπεριφοράς του ανθρώπου, Λαογραφία, Παράρτημα* 9, Αθήνα, 1985, σελ. 38 – 44. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. συμπληρωματικά και Βάλτερ Πούχνερ, «Θεατρικά στοιχεία στα δρώμενα του Βορειοελλαδικού χώρου», *Πρακτικά του Δ' Συμποσίου Λαογραφίας. ΙΜΧΑ,* Θεσσαλονίκη 1983 σελ. 225-267· και του ιδίου, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια (συγκριτική μελέτη),* Πατάκης, Αθήνα 1989.

[186] Ό. π.

[187] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα δρώμενα ως κομβικά σημεία για (ανα)διαπραγμάτευση, την (ανα)συγκρότηση και την (ανα)δήλωση των κοινοτήτων που τα τελούν που συμβάλλουν στην επίτευξη της αειφορίας τους βλ. σχετικά Ζωή Ν. Μάργαρη, «Αποκριάτικες Εθιμικές Πυρές: Η περίπτωση των "Φανών» της Κοζάνης» στο *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου Η φωτιά πηγή ζωής δύναμης και καθαρμού,* Μουσείο Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 2013, σελ.123-128· της ιδίας «Ψηφίδες και θραύσματα: Πεζογραφία και επιτέλεση του Σοχινού "Μέριου"» στο *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση - πεζογραφία - θέατρο)*, τ. Β΄ Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2014, σελ.85-98· της ιδίας «Νέοι τόποι, παλαιά έθιμα: Το Πανηγύρι του Αγίου Πέτρου στα Σπάτα» στο *Πρακτικά του 10ου Συμποσίου Ιστορίας – Λαογραφίας Αττικής* που διοργανώθηκε από την Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Αχαρνών και έλαβε χώρα στο Δημαρχείο Αχαρνών, 21-23 Οκτωβρίου 2011. Ηλεκτρονική δημοσίευση στην ψηφιακή έκδοση των πρακτικών του Συνεδρίου που δημοσιεύτηκαν στην σχετική ιστοσελίδα της ΙΛΕΑ (http://dekatosymposio.blogspot.gr/2013_10_01_archive.html)· της ιδίας, «Πολιτιστικοί Σύλλογοι και "Παράδοση": Θεσμοποιώντας το Νεωτερισμό», στο *Πρακτικά 1ου Παγκόσμιου Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκός Πολιτισμός και Πολιτιστικοί Φορείς*, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, το Συνεδριακό Κέντρο Θεσσαλίας και την International Organization of Folk Art - IOV UNESCO, στο Βόλο 11-13 Μαΐου 2007, σελ. 179-191· της ιδίας, «Λαϊκά δρώμενα στην Κοζάνη και την περιοχή Τσιαρτσιαμπά» στο *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου Κοζάνη, 600 χρόνια Ιστορίας Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης*, που διοργάνωσε ο Δήμος Κοζάνης και έλαβε χώρα στη Κοζάνη, 27-30 Σεπτεμβρίου 2012, σελ. 593-612.

Όπως προκύπτει από τα προαναφερθέντα τα λαϊκά εθιμικά δρώμενα εμπίπτουν στο θεσμικό πλαίσιο εφαρμογής της Σύμβασης για την προστασία της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της UNESCO και ως εκ τούτου έχουν αποτελέσει αντικείμενο εγγραφών τόσο στον Αντιπροσωπευτικό όσο και στον Κατάλογο Άμεσης Προστασίας. Εξαιρετικό όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αναπτυξιακή διάσταση που του αποδίδεται μιας και οι σχετικές εγγραφές που ξεπερνούν το 50% του συνόλου φαίνεται πως ενέχουν στοιχεία αναπτυξιακών εφαρμοσμένων στρατηγικών.

Ενδεικτικές αυτών θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι εγγραφές των εθιμικών λαϊκών λατρευτικών δρωμένων των Mevlevi (Τουρκία)[188], των εθιμικών λαϊκών τελετουργικών δρωμένων των Voladores (Μεξικό)[189] και των Ljelje/Kraljice (Κροατία)[190] καθώς και των εθιμικών λαϊκών καρναβαλικών δρωμένων των Negros y Blancos (Κολομβία)[191] και του Busó (Ουγγαρία)[192] οι οποίες φαίνεται πως έχουν

[188] Τα λατρευτικά δρώμενα των Mevlevi είχαν ενταχθεί στο Πρόγραμμα των Αριστουργημάτων της Ανθρωπότητας της UNESCO και κατόπιν, εντάχθηκαν σύμφωνα με της εφαρμοστικές διατάξεις της Σύμβασης για την Προστασία της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο το 2009. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά και United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Intergovernmental Committee For The Safeguarding Of The Intangible Cultural Heritage, Third session, Istanbul, Turkey, 4 to 8 November 2008, Incorporation of items proclaimed Masterpieces in the Representative List, Paris, UNESCO, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/decisions/3.COM/1.

[189] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά και United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Intergovernmental Committee For The Safeguarding Of The Intangible Cultural Heritage, Fourth session, Abu Dhabi, United Arab Emirates, 28 September to 2 October 2009, Nomination for inscription on the Representative List in 2009 (Reference No. 00175), Paris, UNESCO, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/RL/ritual-ceremony-of-the-voladores-00175.

[190] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά και United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Intergovernmental Committee For The Safeguarding Of The Intangible Cultural Heritage, Fourth session, Abu Dhabi, United Arab Emirates, 28 September to 2 October 2009, Nomination for inscription on the Representative List in 2009 (Reference No. 00235), Paris, UNESCO, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/RL/spring-procession-of-ljelje-kraljice-queens-from-gorjani-00235.

[191] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά και United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Intergovernmental Committee For The Safeguarding Of The Intangible Cultural Heritage, Fourth session, Abu Dhabi, United Arab Emirates, 28 September to 2 October 2009, Nomination for inscription on the Representative List in 2009 (Reference No. 00287), Paris, UNESCO, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/RL/carnaval-de-negros-y-blancos-00287.

[192] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά και United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Intergovernmental Committee For The Safeguarding Of The Intangible Cultural Heritage, Fourth session, Abu Dhabi, United Arab Emirates, 28 September to 2 October 2009, Nomination for inscription on the Representative List in 2009 (Reference No. 00252), Paris, UNESCO, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/RL/buso-festivities-at-mohacs-masked-end-of-winter-carnival-custom-00252.

αναδειχθεί σε σύγχρονους πολιτισμικούς αναπτυξιακούς άξονες των κοινοτήτων που τα τελούν. Οι εν λόγω εγγραφές που πραγματοποιήθηκαν κατά την πρώτη φάση εφαρμογής της Σύμβασης (είχαν ολοκληρωθεί όλες μέχρι το 2009) φαίνεται πως έχουν κεφαλαιοποιήσει σε τοπικό και εθνικό επίπεδο τις αναπτυξιακές εφαρμογές που απορρέουν από την εγγραφή τους στους Καταλόγους της UNESCO.

Παρά τις αρχικές ανησυχίες που διατυπώθηκαν από την επιστημονική κοινότητα ως προς την εφαρμογή της Σύμβασης, αφενός λόγω των αλλαγών που αυτή θεσμοθετεί και αφετέρου λόγω των επιπτώσεων αυτών των αλλαγών εν γένει στον λαϊκό πολιτισμό αλλά στα κοινωνικά υποκείμενα-φορείς του[193] οφείλουμε να σημειώσουμε την ευρεία αποδοχή της που οφείλεται κυρίως στην αναπτυξιακή ώθηση που επιφέρει.

Οι προαναφερθείσες εγγραφές, λίγα χρόνια μετά την ένταξή τους στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο έχουν ήδη αναδειχθεί σε πολιτιστικούς πόλους έλξης. Οι τοπικές κοινότητες έχουν κεφαλαιοποιήσει την προβολή της ζώσας πολιτισμικής τους κληρονομιάς σε παγκόσμια κλίμακα διοργανώνοντας κυρίως τουριστικές δράσεις που φέρουν αισθητά οικονομικά οφέλη. Με περισσή ευελιξία φαίνεται πως τα μέλη τους κατόρθωσαν να αποδεχθούν αλλά και να κατοχυρώσουν τις αλλαγές που ο χρόνος και οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες έχουν επιβάλει. Τοιουτοτρόπως παραμένοντας μακριά από στείρες «ανα-παραστάσεις» του «αυθεντικού» τρόπου ζωής του προπερασμένου αιώνα προβάλλουν την πολιτισμική τους κληρονομιά ως «ζώσα παράδοση»[194] που συμβάλει τα μέγιστα στην αειφορία των κοινοτήτων τους.

Έτσι, και σε κρατικό επίπεδο οι εφαρμογές της Σύμβασης υπηρετούν λειτουργικά αναπτυξιακές επιταγές που φέρουν αρχικά τοπικά, αλλά και υπερτοπικά θετικά αποτελέσματα. Δυστυχώς μέχρι σήμερα στην Ελλάδα δεν καταγράφονται ανάλογες επιτελικές κινήσεις. Παρά ταύτα, με αφορμή την πρόσφατη εγγραφή του

---

[193] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον επιστημονικό διάλογο που έχει αναπτυχθεί γύρω από τη Σύμβαση βλ. ενδεικτικά Zoi N. Margari (ed.), *Identity is Future: The Mediterranean Intangible Space. Projet de Valorisation de la Culture Immatérielle*, Municipalité de Kalivia Thorikou, Kalivia 2008· και ειδικότερα στο της ιδίας "Projet de Valorisation de la Culture Immatérielle de la Municipalité de Kalivia Thorikou" ..., σελ. 7-18· της ιδίας, "Dance Advocacy in the Age of Austerity: UNESCO's Intangible Cultural Heritage Convention and the Case of Dance"…, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[194] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά Ζωή Ν. Μάργαρη, «Πολιτικές του Πολιτισμού: "Πολιτιστική Κληρονομιά" και Τοπική Αυτοδιοίκηση»…, σελ. 715-726· της ιδίας, « "Πανηγύρι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος ξανά": Λαϊκή λατρεία, (ανα)βιώσεις και νέες βιώσεις στα Καλύβια Θορικού»…, σελ. 363-376· της ιδίας «Τελεστικές τέχνες και παράδοση: Μνημεία Άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς των Καλυβίων Θορικού»…, σελ. 351-362· της ιδίας, «Ανακαλύπτοντας τον Πόντο στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Σκέψεις και Προβληματισμοί»…, σελ. 229-247,· της ιδίας· «Καραγκούνικα ρουγκάτσια: Καραγκούνικη πολιτισμική κληρονομιά στον 21ο αιώνα. Προκλήσεις και μετασχηματισμοί»…, σελ. 78-93· της ιδίας «Τσακωνιά: Άυλη πολιτισμική κληρονομιά και αειφορική ανάπτυξη»…, σελ. 209-236, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

εθιμικού ποντιακού δρωμένου των Μωμόερων θα μπορούσαμε ενδεχομένως να περιμένουμε αντίστοιχες εξελίξεις στο μέλλον.

4.2. Αειφόρος ανάπτυξη:
Πολιτισμικά δίκτυα και τελεστικές τέχνες

4.2.1. Αειφορία, πολιτισμικά δίκτυα και τοπικές κοινωνίες

Είναι γνωστό πως ο όρος «δίκτυο» προκύπτει από την αρχαία ελληνική λέξη «δίκτυον» που κυριολεκτικά σημαίνει πλέγμα (νημάτινο ή συρμάτινο) προοριζόμενο κυρίως για τη θήρα σήμερα, περιγράφει μία σειρά συνθετότερων δεδομένων. Συχνά χρησιμοποιείται για να περιγράψει ένα σύμπλεγμα επικοινωνιακών δομών με πολλαπλές διακλαδώσεις ή διασταυρώσεις (π.χ. τηλεφωνικό δίκτυο), ή ένα σύνολο ανθρώπων που συγκροτείται με στόχο την επίτευξη ενός κοινού στόχου (π.χ. δίκτυο αντιπροσώπων).

Έτσι, όπως συνθετικά σημειώνει ο Παύλος Κάβουρας σήμερα:

> «Δίκτυο αποκαλείται μεταφορικώς και κάθε σύμπλεγμα γραμμών ή πραγμάτων που διασταυρώνονται όπως τα νήματα στο δίχτυ, για παράδειγμα, τα συγκοινωνιακά και τα τηλεπικοινωνιακά δίκτυα. Ακόμη, σε ένα υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης με μεγάλη ωστόσο πρακτική εφαρμογή στη σύγχρονη εποχή, δίκτυο ονομάζεται κάθε σύστημα το οποίο αποτελείται από διακριτές αλλά αλληλένδετες δραστηριότητες: ένα επιχειρησιακό ή επικοινωνιακό δίκτυο. Η έννοια του δικτύου εκφράζει, επομένως, τη διαπλοκή ομοειδών ή ετερογενών δομικών στοιχείων σε ενιαία σύνολα. Τα δομικά αυτά στοιχεία ονομάζονται κλάδοι του δικτύου, και τα σημεία στα οποία συναντιόνται οι κλάδοι, κόμβοι του δικτύου. Ως σημείο συνάντησης δύο ή περισσότερων κλάδων μέσα σε ένα δίκτυο, ο κόμβος έχει ιδιαίτερη αναλυτική σημασία για την κατανόηση της λειτουργίας του συγκεκριμένου δικτύου, διότι εκφράζει την τοπική σχέση των κλάδων αυτών ως συνάρτηση της υπερτοπικής τους σχέσης μέσα σε μια ευρύτερη δικτύωση: τη διαπλοκή των επιμέρους δικτύων μεταξύ τους»[195].

[195] Παύλος Κάβουρας, «Η έννοια του μουσικού δικτύου, σχέσεις παραγωγής και σχέσεις εξουσίας», στο *Δίκτυα επικοινωνίας και πολιτισμού στο Αιγαίο. Πρακτικά Γ΄ Συμποσίου για τον Πολιτισμό του Αιγαίου*, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 1997, σελ. 45-46.

Η ευρύτατη εφαρμογή και αξιοποίηση της έννοιας του δικτύου μολονότι ξεκινά από τις επιστήμες της τεχνολογίας και των επικοινωνιών και ειδικά της πληροφορικής, δεν περιορίζεται σε αυτές. Ο όρος δίκτυο χρησιμοποιείται, αν και κάπως περιορισμένα, με αρκετή επιτυχία και από τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες με στόχο τη μελέτη σύνθετων κοινωνιών μεγάλης κλίμακας.

Στην περίπτωση της ανθρωπολογίας ο όρος χρησιμοποιείται κυρίως ως αναλυτική και συμβολική κατηγορία που επιτρέπει την προσέγγιση κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων[196] και καθιερώνεται προκειμένου να αναδειχθεί η δυναμικότητα και η μεταβλητότητα τους. Τοιουτρόπως, όπως υπογραμμίζει ο Κάβουρας η χρήση του όρου συμβάλει στην «υπέρβαση των στατικών δυϊστικών σχημάτων "παράδοση/εκμοντερνισμός" ή "πολιτισμικό κέντρο/πολιτισμική περιφέρεια". Η δυναμική, επομένως, διάσταση των δικτύων επέτρεψε να περιγραφούν και να αναλυθούν τα κοινωνικοπολιτισμικά φαινόμενα ως «ανοικτές διαδικασίες» (open processes) και όχι ως "κλειστές δομές"» (closed structures)[197]»[198].

Εκκινώντας από την εφαρμογή της Σύμβασης για την Προστασία της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της UNESCO που διαμορφώνει καινοφανή δεδομένα στη μελέτη του πολιτισμού ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θεωρία της ανθρωπολογικής προσέγγισης των δικτύων. Κυρίως διότι δίνει τη δυνατότητα μίας διεπιστημονικής προσέγγισης των άυλων στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού με οικουμενική προοπτική.

Αναντίρρητα οι αναπτυξιακές δράσεις που φαίνεται πως προκύπτουν από την εφαρμογή της διαμορφώνονται στο πλαίσιο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, προάγοντας το υπερτοπικό έναντι του τοπικού. Παρά ταύτα ενισχύουν την δημιουργία νέων δικτύων με άξονα τις άυλες εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού[199] ενώ παράλληλα ενδυναμώνουν και παλαιότερα ανάλογα δίκτυα[200].

---

[196] Ό. π. σελ. 46.

[197] Max Gluckman, «The utility of equilibrium models in the study of social change», *American Anthropologist* 70 (1968), σελ. 219-237* John W. Cole, «Social process in the Italian Alps», *American Anthropologist* 75 (1973), σελ. 765-786 όπως αναφέρονται στο Παύλος Κάβουρας, «Η έννοια του μουσικού δικτύου…, σελ. 46.

[198] Παύλος Κάβουρας, «Η έννοια του μουσικού δικτύου… σελ. 46.

[199] Zoi N. Margari, "Projet de Valorisation de la Culture Immatérielle de la Municipalité de Kalivia Thorikou", στο Zoi N. Margari (ed.) *Identity is Future: The Mediterranean Intangible Space. Projet De Valorisation de la Culture Immatérielle*, Kalivia: Municipalité de Kalivia Thorikou, 2008, pp. 7-18, Aikaterini Polymerou–Kamilaki & Zoi N. Margari "Inventorying intangible cultural heritage: The case of the Hellenic Folklore Research Centre" in *Utopias, Realities, Heritages: Ethnographies for the 21st Century*, Société International d'Ethnologie et du Folklore (SIEF), Zagreb, Croatia, 2015, (in print)

[200] Zoi N. Margari, "Dance Advocacy in the Age of Austerity: UNESCO's Intangible Cultural Heritage Convention and the Case of Dance"…, σελ. 240-250, Ζωή Ν. Μάργαρη, «"Πανηγύρι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος ξανά": Λαϊκή λατρεία, (ανα)βιώσεις και νέες βιώσεις στα Καλύβια

Ως εκ τούτου μια ανθρωπολογική προσέγγιση των δικτύων που αναπτύσσονται με άξονα τα άυλα στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού σε παγκόσμια κλίμακα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Προσεγγίζοντας τις κοινωνικές και οικονομικές περιστάσεις στο πλαίσιο των οποίων εκδηλώνονται νέες αναπτυξιακές δραστηριότητες εντοπίζουμε πως αναπτύσσονται και νέες κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις σε επίπεδο ατόμων και συλλογικοτήτων ενώ παράλληλα διαμορφώνονται σε τοπικό και εθνικό επίπεδο οι δομές που οριοθετούν σε μεγάλο βαθμό τη δράση των τοπικών και εθνικών φορέων με τη διεθνή κοινότητα[201].

Τοιουτοτρόπως διαμορφώνονται επιμέρους δυαδικές ή/και πολυμερείς σχέσεις που διασυνδέουν τις τοπικές κοινότητες μεταξύ τους και ως εκ τούτου τα άτομα που τις αποτελούν. Με θεματικούς άξονες που απορρέουν από τη Σύμβαση δρομολογούνται δράσεις αλληλόδρασης που εστιάζουν στην αειφορία των τοπικών κοινοτήτων[202]. Προφανώς, οι πολυάριθμες διακλαδώσεις που δημιουργούνται στο πλαίσιο αυτών των δικτύων επιβάλλουν για τις ανάγκες του παρόντος κεφαλαίου μία συμβατική επιλογή προκειμένου να εξετασθούν. Για την επίτευξη της παραπάνω σύλληψης, σε συνέχεια των προαναφερθέντων (ενότητα 4.1.2α, 4.1.2β και 4.1.3) θα επικεντρωθούμε παραδειγματικά στην περίπτωση των τελεστικών τεχνών που είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τα λαϊκά δρώμενα.

4.2.2. Τελεστικές τέχνες, δρώμενα και δίκτυα

Κοινό τόπο αποτελεί πως οι διαδικασίες πολιτισμικής γένεσης, με την έννοια της γένεσης των επιμέρους πολιτισμικών στοιχείων που διαμορφώνουν την πολιτισμική φυσιογνωμία των συλλογικών σωμάτων, προκύπτουν από τις μεταξύ τους πάγιες διαδικασίες αμοιβαίας επικοινωνίας και ανταλλαγής. Έτσι, μέσα σε πλαίσια δικτύων, τα κοινωνικά σύνολα διαπραγματεύονται και αποδίδουν με εξαιρετική ευρηματικότητα νέα νοήματα σε συγκεκριμένα πολιτισμικά δεδομένα.

Θορικού»…, σελ. 363-376· της ιδίας «Τελεστικές τέχνες και παράδοση: Μνημεία Άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς των Καλυβίων Θορικού»…, σελ. 351-362· της ιδίας, «Ανακαλύπτοντας τον Πόντο στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Σκέψεις και Προβληματισμοί»…, σελ. 229-247· της ιδίας «Τσακωνιά: Άυλη πολιτισμική κληρονομιά και αειφορική ανάπτυξη»…, σελ. 209-236 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

[201] Zoi N. Margari, "Dance Advocacy in the Age of Austerity: UNESCO's Intangible Cultural Heritage Convention and the Case of Dance"…, σελ. 240-250.

[202] Ό. π. Zoi N. Margari, "Dance Advocacy in the Age of Austerity… και Ζωή Ν. Μάργαρη «Τελεστικές τέχνες και παράδοση…· ιδίας, «Ανακαλύπτοντας τον Πόντο στην Ελλάδα του 21ου αιώνα…· της ιδίας «Τσακωνιά: Άυλη πολιτισμική κληρονομιά και αειφορική ανάπτυξη»….

Αυτή η δυναμική ευρηματικότητα που επιτρέπει την επιλεκτική μεταβολή συγκεκριμένων πολιτισμικών στοιχείων τα οποία ανταλλάσσονται ή μεταβιβάζονται οδηγεί στη μεταλλαγή και το μετασχηματισμό ποικίλων πολιτισμικών εκφάνσεων[203]. Ειδικότερα στα στοιχεία του άυλου πολιτισμού και ιδιαίτερα στα λαϊκά δρώμενα, το λαϊκό θέατρο, τη μουσική, το χορό και το τραγούδι, συνέχεια εντοπίζουμε μεταβολές, μεταρρυθμίσεις και μεταπλάσεις[204]. Τόσο ως προς τις αισθητικές φόρμες, τους τελεστικούς ρόλους, τη μορφή, τη δομή και το περιεχόμενο[205] οι αλλαγές αυτές λαμβάνουν χώρα μέσα από μακρόχρονες διαδικασίες αλληλόδρασης που οδηγούν στην ανανέωση των πολιτισμικών στοιχείων[206]. Με αυτό τον τρόπο διαμορφώνεται κάθε φορά ένα επικαιροποιημένο, ευέλικτο και πολυσχιδές πλαίσιο ερμηνείας, βίωσης, κατανόησης και αξιοποίησης του λαϊκού πολιτισμού που εν τέλει διασφαλίζει, διαμέσου της εξέλιξης, την πολιτισμική συνέχεια.

Υπό αυτό το πρίσμα οι παραδοσιακές τελεστικές τέχνες, όπως η μουσική, ο χορός και το τραγούδι παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Αφενός διότι συνδέονται άρρηκτα με τις τοπικές κοινότητες και τα πολιτισμικά δίκτυά τους και αφετέρου διότι

---

[203] Ό. π. και της ιδίας 2016, «Χορός, χώρος και χρόνος. Τα αποκριάτικα χορευτικά δρώμενα στη Νάουσα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 31-32 (2004-2008), σελ. 313-359· της ιδίας «Εθιμικά δρώμενα, τελετουργίες, πανηγύρια και γιορτές. Τελεστικές εκφάνσεις της σύγχρονης "Σαρακατσανικότητας"» *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 33-34 (2009-2013), σελ. 187-220· της ιδίας «"Δυο Μελιωτάκια βγήκανε συρτό για να χορέψουν…": Ορχηστικά ταξίδια στις "αλησμόνητες πατρίδες"», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 33-34 (2009-2013), σελ. 687-704.

[204] Ζωή Ν. Μάργαρη, «Λαϊκός Προφορικός Πολιτισμός και Εγγράμματη Ακαδημαϊκή Εκπαίδευση: Η περίπτωση του Χορού», *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκός Πολιτισμός και Εκπαίδευση. Βόλος 29η Σεπτεμβρίου - 1η Οκτωβρίου 2006*, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Περιφερειακή Διεύθυνση Εκπαίδευσης Θεσσαλίας και Διευθύνσεις Α΄ και Β΄ Βάθμιας Εκπαίδευσης Νομού Μαγνησίας, σελ. 569-575 καθώς και σε CD-ROM και στη διεύθυνση: http://www.eipe.gr/praktika· της ιδίας 2007, «Πολιτιστικοί Σύλλογοι και "Παράδοση": Θεσμοποιώντας το Νεωτερισμό»…, σελ. 179-191.

[205] Ό. π. και της ιδίας «Τραγούδια, χοροί και τοπική ιστορία: Το παράδειγμα του χορού "Μακρυνίτσα", "Μακρινίτσα" ή "Κρινίτσα"» στο *Δημοτικό Τραγούδι και Ιστορία Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Καρδίτσα 23-25 Οκτωβρίου 2015*, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Ανθρωπολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων», Καρδίτσα, 2015, σελ. 178-190· της ιδίας «Χορευτικές περιηγήσεις: Παράλληλες περιπλανήσεις στο χωροχρόνο» στο *Πολιτιστική Κληρονομιά στη Θεσσαλία. Τραγούδι Χορός Ενδυμασία* (*Πρακτικά της Προσυνεδριακής Επιστημονικής Ημερίδας που συνδιοργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και το Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» και πραγματοποιήθηκε τη 19η Σεπτεμβρίου 2004 στην Καρδίτσα*), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων», 2005, σελ. 29-37· της ιδίας «Χορεύοντας στο βουνό των Κενταύρων» ανακοίνωση στο *Πολιτιστική Κληρονομιά στη Θεσσαλία. Τραγούδι Χορός Ενδυμασία* (*Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου που συνδιοργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και το Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων» και πραγματοποιήθηκε στις 2 Απριλίου 2005 στην Καρδίτσα*), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο Απόλλων», 2005, σελ. 199-209.

[206] Ό. π. και της ιδίας «Μουσική και χορός, ψηφίδες πολιτισμού στα Μεσόγεια» στο *Πρακτικά* της *Θ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής. Λαύριο, 13-16 Απριλίου 2000*, Εταιρεία Μελετών Λαυρεωτικής, 2002, σελ. 491-502.

αποτελούν διακριτή και ιδιαίτερη κατηγορία της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς που εμπίπτει στις δράσεις που απορρέουν από την εφαρμογή της Σύμβασης της UNESCO. Στη Σύμβαση γίνεται σαφής αναφορά στις «performing arts»[207] οι οποίες παρότι στις επίσημες ελληνικές μεταφράσεις του όρου αποτυπώνονται συνήθως ως «παραστατικές τέχνες» ή «τέχνες του θεάματος» [208] αφορούν τις τελεστικές τέχνες.

Η έννοια του διαχωρισμού των τεχνών σε κατηγορίες που υπονοείται στην παραπάνω περιγραφή προκύπτει κυρίως από τη διαπίστωση της διαφορετικότητας των παραγομένων από αυτές τεχνουργημάτων. Η ύπαρξη υλικού τεχνουργήματος μετά την ολοκλήρωση της τεχνουργικής διαδικασίας είθισται να περιγράφει όπως είναι γνωστό τις εικαστικές τέχνες, όπως η γλυπτική και η ζωγραφική, ενώ αντιθέτως, είθισται να περιγράφονται ως παραστατικές τέχνες, οι τέχνες του θεάματος των οποίων το καλλιτεχνικό τεχνούργημα είναι άυλο.

Παρά ταύτα οφείλουμε να επισημάνουμε πως πρόσφατες επιστημονικές εξελίξεις στην μελέτη των τεχνών αναδεικνύουν τη σημασία της τεχνουργικής διαδικασίας και υπογραμμίζουν πως το σύνολο των πράξεων που τη διαμορφώνουν αντανακλά το πλέγμα των κοινωνικών της συμφραζομένων. Ως εκ τούτου, μέσω των πράξεών τους θεωρείται πως οι καλλιτέχνες εκφράζονται και επικοινωνούν με τον εαυτό τους αλλά και με τον κόσμο μέσα στον οποίο ενεργούν αλλά και απευθύνονται, γεγονός που μεταφέρει το ενδιαφέρον από το τεχνούργημα στην διαδικασία της τεχνουργικής επιτέλεσης, των παραστατικών τεχνών αλλά και των εικαστικών. Τοιουτοτρόπως, ιδιαίτερα στην παραστατικές αλλά ακόμα και στις εικαστικές τέχνες εντοπίζεται μία διάσταση επιτελεστικότητας. Ειδικότερα για τις παραστατικές τέχνες όμως, η επιτέλεση παρουσιάζεται ως μία αναλυτική κατηγορία η οποία όπως σημειώνει ο Παύλος Κάβουρας:

> «Υπογραμμίζει, εκτός από τον πρακτικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης τέχνης στην οποία αναφέρεται, και τη συνάρθρωση του τελεστικού με το παραστατικό στοιχείο, από

[207] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage. General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, thirty-second session, Paris, UNESCO, September 29-October 17. Adopted October 17 2003. Document MISC/2003/CLT/CH/14 και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/convention, Άρθρο 2, παράγραφος 2.

[208] Βλ. σχετικά ΦΕΚ 3021/275 Νόμος 3521/22.12.2006, όπου και η επίσημη μετάφραση της Σύμβασης Άρθρο 2, παράγραφος 2.

μια φαινομενολογική σκοπιά που καλύπτει όλο το φάσμα της τεχνουργικής έκφρασης και εμπειρίας»[209].

Υιοθετώντας την άποψη του Κάβουρα που συνοψίζει δημιουργικά τις θέσεις προγενέστερων ερευνητών όπως οι Johannes Fabian[210], Michael Herzfeld[211], Jan Vansina[212] και Γρηγόρης Σηφάκης[213] κ. ά. η σύγχρονη αντίληψη των παραστατικών ή πρακτικών τεχνών θα πρέπει να περιλαμβάνει το σύνολο των παραμέτρων που συμβάλουν στην πραγμάτωσή της. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ακόμα και στην τεχνοτροπική αυτή προσέγγιση:

«(…) το πώς πραγματώνεται και πώς ολοκληρώνεται μια πρακτική τέχνη, με όρους που αφορούν τις δομικές αρχές και τις ερμηνευτικές συμβάσεις που διέπουν την ταυτόχρονη, βήμα προς βήμα, πρόσληψη της τεχνουργικής διαδικασίας από κάποιο συγκεκριμένο κοινό θεατών και ακροατών, στο οποίο οι τεχνουργοί απευθύνονται ενώ συνδέονται μαζί του κοινωνικά και πολιτισμικά. Με βάση λοιπόν το ορισμένο κριτήριο της πρακτικότητας, το οποίο επικεντρώνεται στην πορεία της τεχνουργικής επιτέλεσης, θα αναφερόμαστε στις πρακτικές τέχνες ως τελεστικές τέχνες (performing arts). Η επιλογή του επιθετικού προσδιορισμού ‘τελεστικός’, αντί του συχνά χρησιμοποιούμενου ‘παραστατικός’, αποδίδει, νομίζω, ορθότερα την πρακτική, σε αντιδιαστολή με την αποτελεσματική, διάσταση μιας τέχνης και ειδικότερα τη χρονικότητα μιας κοινωνικής τέχνης»[214].

Ο Παύλος Κάβουρας προάγει την έννοια της τελεστικότητας έναντι της παραστατικότητας σημειώνοντας προσθετικά:

«Οι βασικές παράμετροι που προσδιορίζουν τον τελεστικό χαρακτήρα μιας πρακτικής τεχνουργικής διαδικασίας είναι το εθιμοτυπικό ή

---

[209] Παύλος Κάβουρας, «Το καρπάθικο γλεντι ως τελετουργία και παράσταση: μια κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση του συμβολισμού των παραδοσιακών τελεστικών τεχνών», στο *Λαϊκά δρώμενα: Παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις, Πρακτικά Α΄συνεδρίου*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 1996, σελ.162-178, ειδικότερα εδώ σελ. 163.

[210] Johannes Fabian, *Time and the Other. How Anthropology Makes its Object*, Columbia Univ. Press, New York, 1983, του ιδίου, *Power and Performance. Ethnographic Explorations through Proverbial Wisdom and Theater in Shaba, Zaire*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1990.

[211] Michael Herzfeld, *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton University Press, Princeton 1983.

[212] Jan Vansina, *Oral Tradition as History* The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1985.

[213] Γρηγόρης Σηφάκης, *Για μία ποιητική του Ελληνικού Δημοτικού Τραγουδιού*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα 1985.

[214] Παύλος Κάβουρας, «Το καρπάθικο γλέντι ως τελετουργία και παράσταση…», σελ. 163

κανονιστικό πλαίσιο, η μακρά διάρκεια, και η αυστηρότητα/ακρίβεια της έκφρασης. Η τελεστική διάσταση δεν είναι ταυτόσημη και, επομένως, δεν πρέπει να συγχέεται στο επίπεδο της ανάλυσης με την παραστατική διαδικασία, την πορεία δηλαδή της απόδοσης ενός συγκεκριμένου ή αφηρημένου πράγματος με αισθητό τρόπο. Με άλλα λόγια, η τελεστικότητα και η παραστατικότητα αποτελούν διακριτές αλλά αλληλένδετες όψεις του τεχνουργικού γίγνεσθαι. Τη δυναμική αυτή αλληλεξάρτηση αποδίδει επαρκώς, νομίζω, ο όρος 'τελεστικές τέχνες'. Εάν χρησιμοποιηθεί ως αναλυτική κατηγορία, ο όρος αυτός υπογραμμίζει, εκτός από τον πρακτικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης τέχνης στην οποία αναφέρεται, και τη συνάρθρωση του τελεστικού με το παραστατικό στοιχείο, από μια φαινομενολογική σκοπιά που καλύπτει όλο το φάσμα της τεχνουργικής έκφρασης και εμπειρίας»[215].

Συνεπώς, σε εξέλιξη της κλασσικής έννοιας του όρου «τελεστικές τέχνες» που εισάγει ο Gaston Bachelard ήδη από το 1957[216], ως φαινομενολογική θεώρηση της δημιουργίας και της ανάδυσης της εικόνας όπως αυτή πραγματοποιείται μέσα στη συνείδηση του ατόμου, ο Κάβουρας τον υιοθετεί εμπλουτίζοντάς τον ως μεθοδολογικό εργαλείο μελέτης των μετασχηματισμών των πρακτικών ή παραστατικών τεχνών[217].

Σε αυτό το πλαίσιο, δράσεις και πράξεις που εκκινούν από το πεδίο της παραδοσιακής μουσικής, του παραδοσιακού τραγουδιού και του χορού, του λαϊκού θεάτρου και των λαϊκών δρωμένων φαίνεται πως ως πολιτισμικές πρακτικές αποτελούν τελεστικά αγαθά που απηχούν την διαρκή εξέλιξη των κοινοτήτων που εντοπίζονται. Κατά συνέπεια αντανακλούν τα κοινωνικά και πολιτισμικά δίκτυα στα οποία αυτές συμμετέχουν και τα οποία σχετίζονται με την αειφορία τους.

Εκκινώντας από μελέτη των παραδοσιακών τελεστικών τεχνών, όπως η μουσική, ο χορός και το τραγούδι, με έμφαση στη μελέτη των δικτύων που αναπτύσσονται γύρω από αυτά, ο Κάβουρας προτείνει την προσέγγιση του «καρπάθικου γλεντιού» ως μια «τυπική μορφή παραδοσιακής τελεστικής τέχνης»[218]. Υπογραμμίζοντας πως το γλέντι αποτελεί «κεντρικό πολιτισμικό σύμβολο της

---

[215] Παύλος Κάβουρας, «Το καρπάθικο γλεντι ως τελετουργία και παράσταση…», σελ. 163

[216] Gaston Bachelard, *La Poétique de l'Espace*, Presses Universitaires de France, Paris, 1957. Διαθέσιμο και ηλεκτρονικά από την ψηφιακή βιβλιοθήκη "Les classiques des sciences sociales" (http://classiques.uqac.ca/) της Bibliothèque Paul Émile Boulet του Πανεπιστημίου του Κεμπέκ (http://bibliotheque.uqac.ca/ και http://classiques.uqac.ca/).

[217] Παύλος Κάβουρας, «Το καρπάθικο γλεντι ως τελετουργία και παράσταση…», σελ. 163-164.

[218] Παύλος Κάβουρας, «Το καρπάθικο γλεντι ως τελετουργία και παράσταση…», σελ. 169.

καρπάθικης κοινωνίας»[219] εισάγει μία νέα θεώρηση που προτείνει μέσα από την παραδειγματική μελέτη του καρπάθικου γλεντιού ως χαρακτηριστική περίπτωση παραδοσιακής ελληνικής τελεστικής τέχνης τον εμπλουτισμό των μέχρι τώρα δεδομένων. Με αυτό το σκεπτικό και κατ' αντιστοιχία με το γλέντι, τα λαϊκά δρώμενα μπορούν να θεωρούνται σύνθετες εκφάνσεις τελεστικής τέχνης που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ανάλογα.

Προς αυτή την κατεύθυνση σημειώνεται ενδεικτικά πως μέσα στο πλαίσιο των δράσεων των τοπικών κοινοτήτων εντοπίζουμε την τελευταία δεκαετία ανάλογες αναπτυξιακές εφαρμοσμένες πρακτικές προβολής και προώθησης των λαϊκών δρωμένων και των τελεστικών τεχνών, τα οποία συμβάλουν στην ενδυνάμωση παλαιότερων αλλά και στη δημιουργία νέων πολιτισμικών δικτύων που συντελούν στην οικονομική ενίσχυση των εμπλεκομένων με αυτά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάλογων δράσεων αποτελεί η διοργάνωση φεστιβάλ που με γεωμετρική πρόοδο αυξάνονται τις τελευταίες δεκαετίες.

4.2.3. Τελεστικές τέχνες, δρώμενα και δίκτυα: Παραδειγματικές περιπτώσεις γνωστών Φολκλορικών Φεστιβάλ

Τα σύγχρονα φεστιβάλ αποτελούν ιδανικό πεδίο διερεύνησης των αναπτυξιακών πρακτικών που εφαρμόζονται σε εθνικό αλλά και τοπικό επίπεδο με αντικείμενο τον λαϊκό πολιτισμό. Πρόκειται συνήθως για σύνθετες τοπικές, υπερτοπικές ακόμα και διεθνείς διοργανώσεις με ποικίλες, σύγχρονες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις που εστιάζουν στην παρουσίαση πτυχών του λαϊκού πολιτισμού. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν το «**Festival of Folklore**» που λαμβάνει χώρα κάθε πέντε χρόνια στην πόλη Koprivshtitsa της Βουλγαρίας και το «**Διεθνές Φεστιβάλ Φολκλόρ»** που λαμβάνει χώρα στη Λευκάδα στο πλαίσιο των οποίων εντοπίζουμε μουσικοχορευτικές παρουσιάσεις και φολκλορικές αναπαραστάσεις πολλών λαϊκών εθιμικών δρωμένων.

4.2.3α. Festival of Folklore Koprivshtitsa

Το φεστιβάλ **Folklore** διοργανώνεται στην Koprivshtitsa και υποστηρίζεται σημαντικά από τις κοινότητες της ευρύτερης περιοχής. Η Koprivshtitsa βρίσκεται στην κεντρική Βουλγαρία σε υψόμετρο 1.060 μέτρων και ο πληθυσμός της αγγίζει τα 2.500 άτομα. Βρίσκεται 110 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της βουλγαρικής πρωτεύουσας,

[219] Ό. π.

Σόφια. Η Koprivshtitsa θεωρείται μια «πόλη-Μουσείο» ('museum town') διότι στον μοναδικού κάλους παραδοσιακό της οικισμό διατηρούνται ακόμα περισσότερα από 250 αρχιτεκτονικά μνημεία της Βουλγαρικής εθνικής αναγέννησης του 19ου αιώνα. Μαζί με τις γειτονικές κοινότητες Strelcha, Panagyurishte, Pirdop, η ευρύτερη περιοχή της Koprivshtitsa παρουσιάζει συνολικό πληθυσμό που ξεπερνά σήμερα τις 36 000 κατοίκους.

Το Φεστιβάλ πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1965 μετά από πρόταση της εθνομουσικολόγου Rayna Katsarova και τρία θεσμικά όργανα του Βουλγαρικού κράτους αποτελούν τους κύριους διοργανωτές του. Πρόκειται για την Εθνική Βουλγαρική Ραδιοφωνία ('Bulgarian National Radio'), το Εθνικό Ινστιτούτο Τεχνών της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών ('Institute of Art Studies of the Bulgarian Academy of Sciences') και το Εθνικό Κέντρο Λαϊκής Τέχνης ('Centre for Folk Arts'). Μετά το πρώτο Φεστιβάλ, έχουν πραγματοποιηθεί δέκα διοργανώσεις το 1971, 1976, 1981, 1986, 1991, 1995, 2000, 2005, 2010 και 2015. Το Φεστιβάλ που αποτέλεσε έκφραση του κινήματος για την προστασία του λαϊκού πολιτισμού της Βουλγαρίας επικεντρώθηκε στην προσπάθεια διαφύλαξης και προβολής της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς.

Με πρωτοβουλία των μουσικών της Εθνικής Βουλγαρικής Ραδιοφωνίας (τότε γνωστής ως 'Radio Sofia') ετέθησαν ιδιαίτεροι στόχοι στο Φεστιβάλ που επικεντρώθηκε α. στην καταγραφή, β. την προβολή και γ. την «αναζωογόνηση» της μουσικοχορευτικής πολιτισμικής παράδοσης. Τοιουτοτρόπως το Φεστιβάλ εστίασε όχι μόνο στην παρουσίαση μουσικοχορευτικών δρωμένων, αλλά και στην ενίσχυση τυπικών και άτυπων διαγενεακών μορφών μετάδοσής τους προκειμένου οι παραδοσιακές τελεστικές τέχνες όπως η μουσική, ο χορός και το τραγούδι να διατηρούν τη δυναμική παρουσία τους στη ζωή των σύγχρονων κοινοτήτων.

Η θεαματική πορεία του Φεστιβάλ που θεωρείται πλέον ένα ιδιαίτερα επιτυχές μοντέλο συνδυασμού 'καλών πρακτικών' ('best practice') συνδέεται άρρηκτα με την ανάπτυξη της περιοχής προωθώντας την αειφορία της. Η ανταπόκριση των συμμετεχόντων και του κοινού αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Ενδεικτικά σημειώνουμε α. πως εντοπίζεται διαρκείς αύξηση του αριθμού των συμμετεχόντων ερμηνευτών οι οποίοι από 4.000 το 1965 ξεπερνούν τις 18.000 κατά τις τελευταίες διοργανώσεις και β. πως αυξάνεται το ενδιαφέρον μεταξύ των επισκεπτών από όλο τον κόσμο οι οποίοι ξεπερνούν σύμφωνα με τις τελευταίες μετρήσεις τις 200.000.

Το Φεστιβάλ αποτελεί πλέον ένα σύγχρονο φόρουμ για την παρουσίαση, τη διαφύλαξη και διάδοση της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς με ιδιαίτερη έμφαση στις παραδοσιακές τελεστικές τέχνες όπως η μουσική, ο χορός και το τραγούδι. Αποτελεί κομβικό σημείο συγκέντρωσης ενδιαφερομένων επισκεπτών και ερμηνευτών μέσα από τις επιτελέσεις των οποίων ζωντανεύουν παραδοσιακές λαϊκές μορφές τέχνης, δεξιότητες και πρακτικές.

Έτσι, κάθε πέντε χρόνια τον Αύγουστο που λαμβάνει χώρα το Φεστιβάλ, μέσα σε λίγες ημέρες, ερασιτεχνικές ομάδες και μεμονωμένοι ερμηνευτές παρουσιάζουν στο πλαίσιό του πολλές και διαφορετικές καλλιτεχνικές δράσεις. Φωνητική και οργανική μουσική, χορούς, παραμύθια, λαϊκά εθιμικά δρώμενα, παιδικά παιχνίδια, καθώς και την κατασκευή ειδών λαϊκής τέχνης. Πρωταγωνιστές οι ερμηνευτές αλλά και οι χιλιάδες των επισκεπτών που μετέχουν στις δράσεις του, καθιστώντας το Φεστιβάλ βιώσιμο και επιτυχές σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Εικ. 4.7. Επίσημη ιστοσελίδα Festival of Folklore της Koprivshtitsa.

Αποτέλεσμα της ευρείας αποδοχής του υπήρξε η επιλογή της Βουλγαρίας να υποβάλει υποψηφιότητα ένταξης του Φεστιβάλ στον Κατάλογο Καλών Πρακτικών για την προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO. Ο Φάκελος υπεβλήθη προς την UNESCO το 2015 και η πρόταση έγινε δεκτή ένα χρόνο αργότερα. Έτσι, από το 2016 το **Festival of Folklore in Koprivshtitsa** εντάχθηκε στο Register of Best Safeguarding Practices[220].

Εν αναμονή των εξελίξεων που ενδέχεται να προκαλέσει αυτή η εγγραφή και η καταξίωση που επιφέρει σε διεθνές επίπεδο οφείλουμε να σημειώσουμε πως οι τοπική κοινότητα δηλώνει ήδη τον ενθουσιασμό της και υποστηρίζει ένθερμα πως θα την ακολουθήσουν ακόμα μεγαλύτερες αναπτυξιακές δράσεις.

[220] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχετικά United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage*. Intergovernmental Committee For The Safeguarding Of The Intangible Cultural Heritage, Eleventh session Addis-Ababa, Ethiopia, 28 November to 2 December 2016, NOMINATION FILE NO. 00970, FOR INSCRIPTION IN 2016 ON THE REGISTER OF BEST SAFEGUARDING PRACTICES OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF HUMANITY, Paris, UNESCO, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://www.unesco.org/culture/ich/en/BSP/festival-of-folklore-in-koprivshtitsa-a-system-of-practices-for-heritage-presentation-and-transmission-00970.

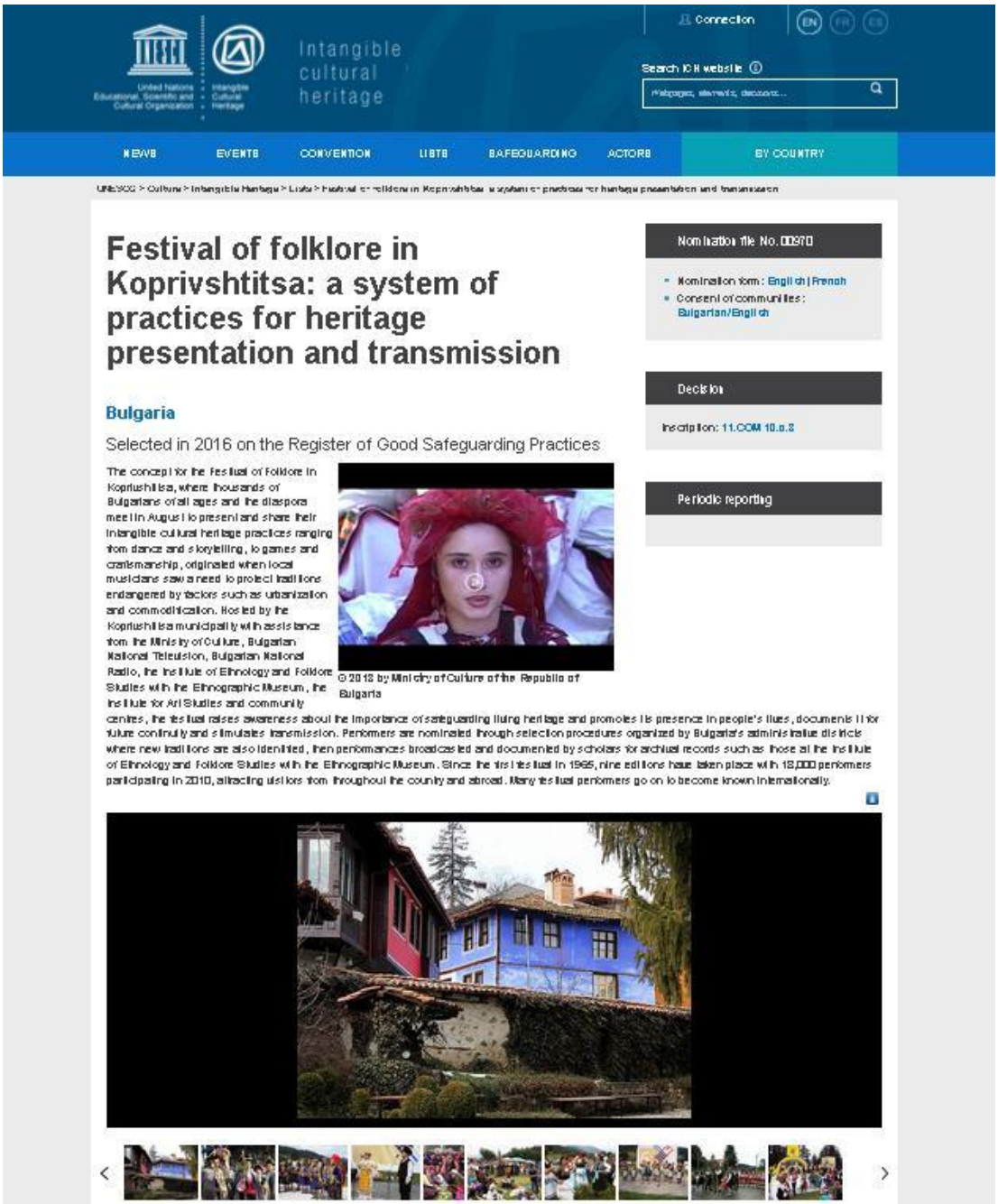

Εικ. 4.8. Η εγγραφή του Festival of Folklore της Koprivshtitsa στην αντίστοιχη ιστοσελίδα του Register of Best Safeguarding Practices της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας της UNESCO

4.2.3β. Διεθνές Φεστιβάλ Φολκλόρ Λευκάδας

Το Διεθνές Φεστιβάλ Φολκλόρ της Λευκάδας πραγματοποιήθηκε πρώτη φορά το 1962 ως εκδήλωση αφιερωμένη στο λαϊκό πολισμό που εντάχθηκε στο πλαίσιο των

Γιορτών Λόγου και Τέχνης οι οποίες διοργανώνονταν στη πόλη της Λευκάδας ήδη από το1955.

Εμπνευστής και δημιουργός του Φεστιβάλ υπήρξε ο τότε Πρόεδρος του Συλλόγου Λευκαδίων Αθηνών, ο αείμνηστος Αντώνης Τζεβελέκης. Ο Τζεβελέκης αξιοποιώντας τις δυνατότητες του Συλλόγου, με τη βοήθεια της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών, με τη συμβολή του Μουσικοφιλολογικού Ομίλου Ορφεύς και την αρωγή των τοπικών παραγόντων κατόρθωσε οργανώσει το πλαίσιο μόνιμης διοργάνωσης του Φεστιβάλ.

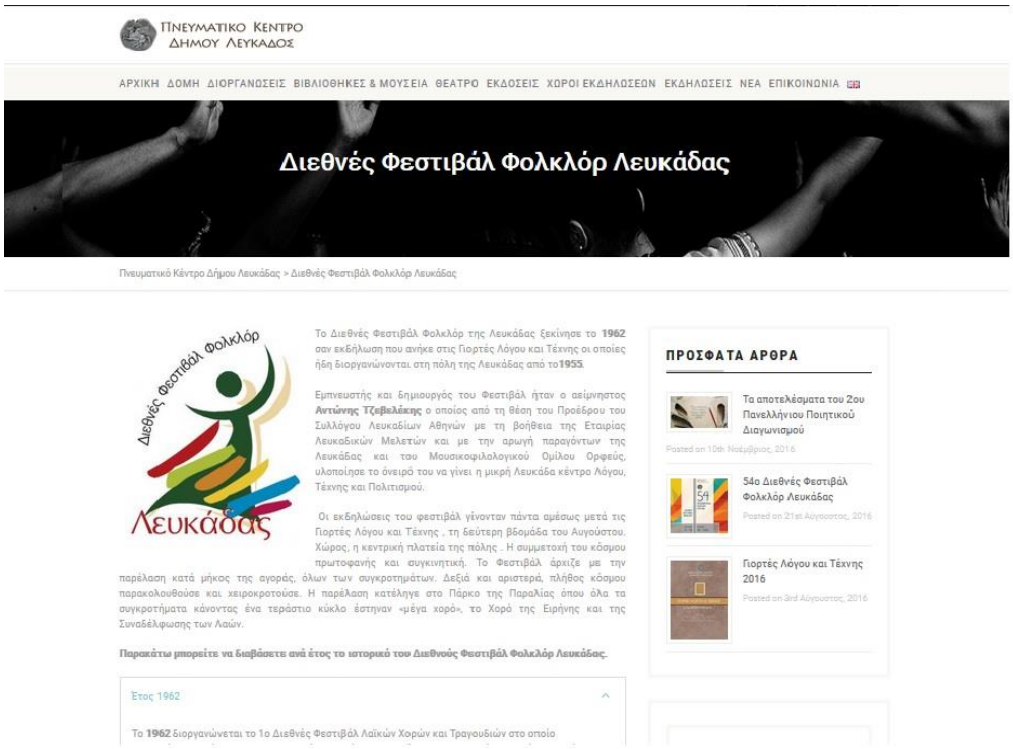

Εικ. 4.9. Επίσημη ιστοσελίδα του Διεθνούς Φεστιβάλ Φολκλόρ Λευκάδας στον ιστοχώρο του Δήμου

Οι εκδηλώσεις του Φεστιβάλ που εστιάζουν στην παρουσίαση στοιχείων της μουσικοχορευτικής παράδοσης των συμμετεχόντων αντιπροσωπιών από ελληνικές κοινότητες αλλά και από πολλές εθνικές αντιπροσωπίες από το εξωτερικό, γίνονται πλέον αμέσως μετά τις Γιορτές Λόγου και Τέχνης, τη δεύτερη βδομάδα του Αυγούστου. Το Φεστιβάλ ξεκινά με παρέλαση των συμμετεχόντων συγκροτημάτων κατά μήκος της αγοράς, η οποία καταλήγει στο Πάρκο της Παραλίας όπου όλες οι αντιπροσωπίες συνενώνονται χορευτικά. Εκεί όλοι οι συμμετέχοντες ερμηνεύουν το «μέγα χορό», το «Χορό της Ειρήνης και της Συναδέλφωσης των Λαών» όπως έχει επικρατήσει να

περιγράφεται. Κατόπιν αυτού οι ερμηνευτές συνεχίζουν χορευτικά την πορεία τους προς το ανοικτό θέατρο του Δήμου, όπου όλες οι ομάδες ερμηνεύουν παραδοσιακά τραγούδια και χορούς των κοινοτήτων καταγωγής τους τις οποίες συνήθως συνδυάζουν με αναπαραστάσεις λαϊκών εθιμικών δρωμένων.

Το 2012 συμπληρώθηκαν 50 ολόκληρα χρόνια ανελλιπούς παρουσίας του καταξιωμένου διεθνώς πολιτιστικού θεσμού ο οποίος εορτάσθηκε με την υλοποίηση Διεθνούς Συνεδρίου και με την Δημιουργία της Μόνιμης Έκθεσης των Ενθυμημάτων του Φεστιβάλ που διοργανώθηκαν με την Επιστημονική Επιμέλεια του Κέντρου Λαογραφίας.

Εικ. 4.10. Ιστοσελίδα της Μόνιμης Έκθεσης των Ενθυμημάτων του Διεθνούς Φεστιβάλ Φολκλόρ Λευκάδας στον ιστοχώρο του Κέντρου Λαογραφίας

Έτσι, στο πλαίσιο του Συνεδρίου και της Έκθεσης διερευνήθηκε η σχέση Λευκαδίων και φιλοξενουμένων που αναπτύσσεται εδώ και μισό αιώνα στο πλαίσιο του Φεστιβάλ και αναδείχθηκαν οι αναπτυξιακές πτυχές του. Το Κέντρο Λαογραφίας, κατέγραψε και μελέτησε το παλαιότερο Φολκλορικό Φεστιβάλ στην Ελλάδα ως

σημαντικό κοινωνικοπολιτισμικό φαινόμενο και υπογράμμισε τη σημασία του για την τοπική κοινότητα[221].

Το Φεστιβάλ Φολκλόρ της Λευκάδας αποτελεί σήμερα ένα από τα σημαντικότερα σε παγκόσμια κλίμακα πολιτιστικά γεγονότα στο είδος του και συγκεντρώνει το ενδιαφέρον φορέων και ιδιωτών που δραστηριοποιούνται στον τομέα της προβολής και της διαχείρισης του λαϊκού πολιτισμού με έμφαση στην παραδοσιακή μουσική και τον χορό. Η μακροχρόνια και διαρκής παρουσία του, που συσπειρώνει γύρω από την τακτική επί πενήντα συναπτά έτη διοργάνωση και την υλοποίησή του, εθελοντές, καλλιτέχνες και ερμηνευτές -ντόπιους και ξένους-[222] έχει άρρηκτα συνδεθεί με τη Λευκάδα και με την τοπική ανάπτυξη κυρίως μέσω δράσεων πολιτιστικού τουρισμού.

[221] Για περισσότερες πληροφορίες βλ. αναλυτικά Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Ευάγγελος Καραμανές, Ζωή Ν. Μάργαρη/Aikaterini Polymerou-Kamilaki, Evangelos Karamanes, Zoi Margari, «Μουσείο Ενθυμημάτων του Διεθνούς Φεστιβάλ Φολκλορ Λευκάδας. Ο συγχρωτισμός των πολιτισμών/Museum of Mementos of Lefkada International Folklore Festival. The coexistence of cultures», *Ημέρες Τέχνης στην Ελλάδα* 5/*Days of Art in Greece*, (Φθινόπωρο-Χειμώνας 2016-2017/Automn-Winter 2016-2017), σελ. 182-185· των ιδίων, «Μόνιμη Έκθεση Ενθυμημάτων της πενηντάχρονης πορείας (1962-2012) του Διεθνούς Φεστιβάλ Φολκλόρ Λευκάδας. 'Τα δώρα του Φεστιβάλ'», στο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, *Έκθεση Ενθυμημάτων του Διεθνούς Φεστιβάλ Φολκλόρ Λευκάδας. «Τα δώρα του Φεστιβάλ»*, Δήμος Λευκάδας, Λευκάδα, 2012 και ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα του Κέντρου Λαογραφίας, http://www.kentrolaografias.gr/el/content/μόνιμη-έκθεση-ενθυμημάτων-της-πενηντάχρονης-πορείας-1962-2012- του-διεθνούς-φεστιβάλ-φολκλόρ.

[222] Ό. π.

4.3. Εργαστήριο

Αειφόρος ανάπτυξη: Πολιτισμικά δίκτυα, λαϊκά δρώμενα & τελεστικές τέχνες

4.3.1. Παρουσίαση εφαρμοσμένων παραδειγματικών περιπτώσεων από τη διεθνή και την ελληνική εμπειρία

4.3.1α. Γιορτή Παραμυθιών στην Κέα

Η Γιορτή Παραμυθιών πραγματοποιείται από 2003, ανελλιπώς, κάθε Ιούλιο στη Τζιά (Κέα). Διοργανώνεται από το Κέντρο Μελέτης και Διάδοσης Μύθων και Παραμυθιών και πραγματοποιείται με την αιγίδα και την υποστήριξη του Δήμου Κέας. Επικεντρώνεται σε επιτελεστικές αφηγήσεις μύθων και παραμυθιών, μουσικών και τραγουδιών που πηγάζουν από τον λαϊκό πολιτισμό.

Εικ. 4.11. Επίσημη ιστοσελίδα της Γιορτής Παραμυθιών

Η Γιορτή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το βραβείο Αειφορίας «Δάφνη» που έχει αποδοθεί στην Τζια μιας και αποτέλεσε την κομβική δράση που οδήγησε στην βράβευσή της. Έτσι η Γιορτή Παραμυθιών, δίνοντας την υψηλότερη βαθμολογία σε σχέση με τις υπόλοιπες δράσεις, θεωρείται πως κατοχύρωσε το 2007 το Βραβείο Αειφορίας στην Κέα, κάνοντάς την το πρώτο νησί του Αιγαίου έλαβε το εν λόγω βραβείο.

Εικ. 4.12. Πληροφορίες για το βραβείο αειφορίας «Δάφνη» στην αντίστοιχη ιστοσελίδα του ιστοχώρου της Γιορτής Παραμυθιών

Αφού περιηγηθείτε στον ιστοχώρο της Γιορτής Παραμυθιών, (http://giortiparamythion.blogspot.gr/) αξιολογήστε τις δράσεις της ως προς την ανάπτυξη του νησιού που την φιλοξενεί.

4.3.1β. Διεθνές Φεστιβάλ Πολυφωνικού Τραγουδιού – Πολυφωνικό Καραβάνι, Εργαστήρι Πολυφωνίας και Αρχείο Πολυφωνικού Τραγουδιού

Το Διεθνές Φεστιβάλ Πολυφωνικού Τραγουδιού – Πολυφωνικό Καραβάνι αποτελεί το γνωστότερο και μεγαλύτερο Φεστιβάλ Πολυφωνικού Τραγουδιού στην Ελλάδα. Ξεκίνησε το 1998 από την «Άπειρο» (Ήπειρο) και επιχειρεί να μυήσει «νέους συνταξιδιώτες στην παλαιότερη και τόσο πολύτιμη πολυφωνική παράδοση κι έκφραση». Με συναυλίες, σεμινάρια, παρουσιάσεις, προβολές, συλλογικές επιτόπιες καταγραφές και περιηγήσεις αποτελεί ένα νέο πλαίσιο βίωσης της ζώσας πολυφωνικής τραγουδιστικής παράδοσης.

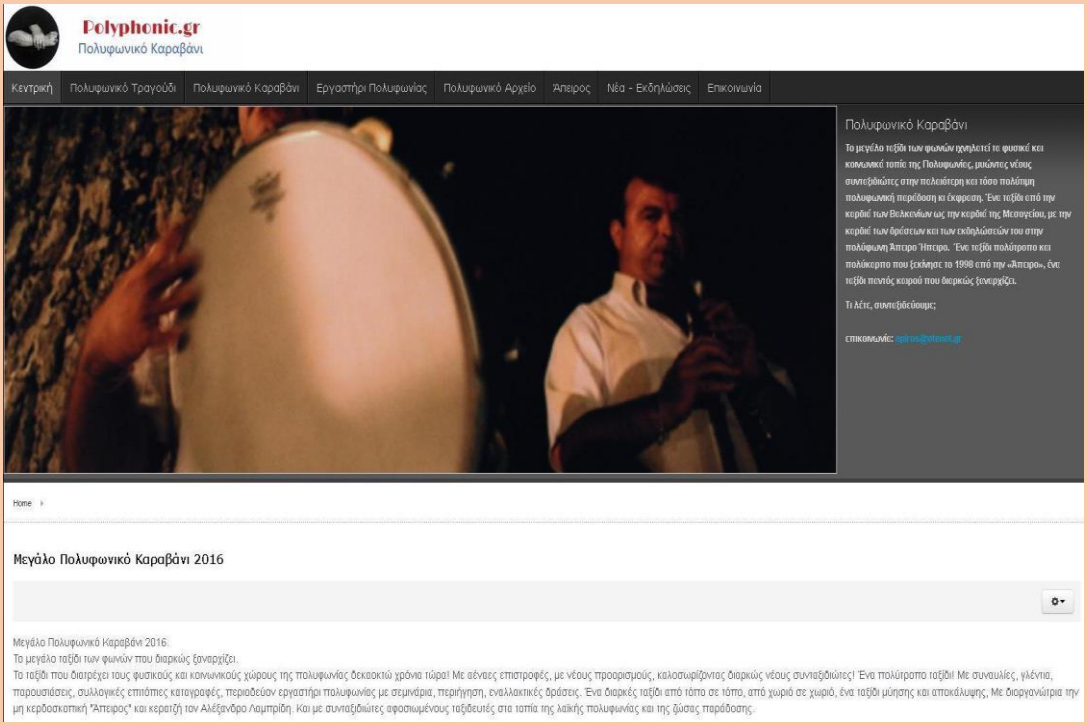

Εικ. 4.13. Επίσημη ιστοσελίδα του Διεθνούς Φεστιβάλ Πολυφωνικού Τραγουδιού «Πολυφωνικό Καραβάνι»

Το Φεστιβάλ είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την άυλη πολυφωνική τραγουδιστική παράδοση της Ηπείρου και το «Καραβάνι» εμφανίζεται ως μία από τις βασικές δράσεις προβολής της σε εθνικό επίπεδο. Αφού περιηγηθείτε στον ιστοχώρο του Φεστιβάλ, (http://www.polyphonic.gr/) αξιολογήστε τις δράσεις του.

4.3.1γ. Διεθνές Φεστιβάλ Confolens

Το Διεθνές Φεστιβάλ της Confolens λαμβάνει χώρα κάθε χρόνο στην περιοχή Poitou-Charentes στην Γαλλία. Το Φεστιβάλ που γιορτάζει το 2017 τα εξήντα χρόνια της διοργάνωσής του αποτελεί μία καλά εδραιωμένη δράση του πολιτιστικού και κοινωνικού γίγνεσθαι της περιοχής η οποία συμβάλλει σημαντικά στην οικονομική της ανάπτυξη.

Εικ. 4.14. Επίσημη ιστοσελίδα του Διεθνούς Φεστιβάλ Confolens

Συμμετέχουν σε αυτό αντιπροσωπίες και από τις πέντε ηπείρους οι οποίες εκκινώντας από τις λαϊκές τελεστικές τέχνες παρουσιάζουν στο κοινό σύνθετες καλλιτεχνικές παραστάσεις. Έτσι, κατά τη διάρκεια των έξι ημερών που διαρκεί φαίνεται πως κατορθώνει συγκεντρώνει γύρω από μουσικές και χορευτικές δράσεις του ανθρώπους από διαφορετικές χώρες και πολιτισμούς. Τοιουτοτρόπως επιτυγχάνεται η μεγάλη επισκεψιμότητα του (περισσότεροι 125.000 επισκέπτες κατά την τελευταία διοργάνωση) γεγονός που επενεργεί ευεργετικά στην οικονομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής (Confolens, de la Charente Limousine et du Poitou-Charentes). Αφού περιηγηθείτε στον ιστοχώρο του Φεστιβάλ, (http://www.festivaldeconfolens.com) αξιολογήστε τις αναπτυξιακές δράσεις του.

4.3.1δ. Ραγκουτσάρια Καστοριάς

Τα εθιμικά δρώμενα του Δωδεκαημέρου στην Καστοριά αποτελούν εξαιρετικά ενδιαφέρουσες περιπτώσεις σύγχρονων λαϊκών δρωμένων. Τελούνται το τριήμερο των Θεοφανίων και αποτελούν κορυφαία πολιτισμική και κοινωνική εκδήλωση. Ξεκινούν ανήμερα των Θεοφανίων (6 Ιανουαρίου) και ολοκληρώνονται στις 8 Ιανουαρίου, ημέρα της Αγίας Δομινίκης, με την «Πατερίτσα». Διακρίνονται για τις μεταμφιέσεις, τη σάτιρα καθώς και για τα γλεντικά και χορευτικά τους επεισόδια.

Εικ. 4.15. Ραγκουτσάρια στην Καστοριά. Πηγή: Εταιρεία Τουρισμού Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας

Η τέλεση των Ραγκουτσαριών αποτελεί εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση διότι έχει αξιοποιηθεί ιδιαίτερα από την τοπική αυτοδιοίκηση ως μοχλός ανάπτυξης της περιοχής. Τόσο σε επίπεδο Περιφέρειας, όσο και σε επίπεδο Δήμου, τα Ραγκουτσάρια αποτέλεσαν άξονα σχεδιασμού και εφαρμογής αναπτυξιακών δράσεων με έμφαση στον τουρισμό. Αφού περιηγηθείτε στις σχετικές ιστοσελίδες του Δήμου Καστοριάς (http://www.kastoria.gov.gr/ραγκουτσαρια/) και της Εταιρεία Τουρισμού Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας (http://www.visitwestmacedonia.gr/el/ethima-panigiria-ekdiloseis-kastoria) αξιολογήστε τις αναπτυξιακές δράσεις τους.

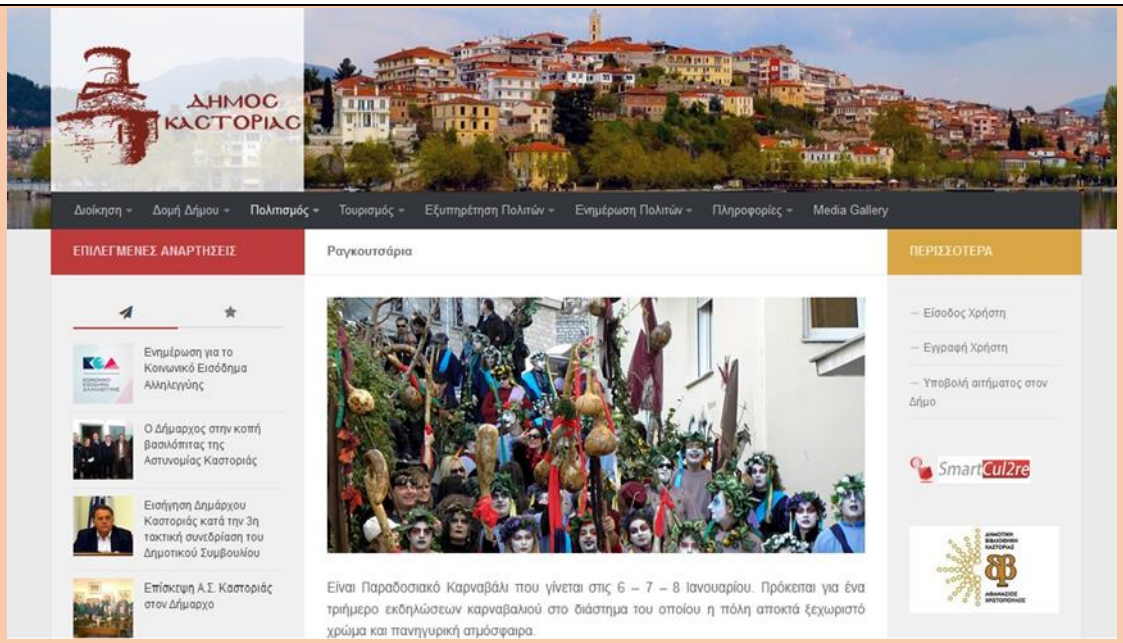

Εικ. 4.16. Ιστοσελίδα αφιερωμένη στα Ραγκουτσάρια στον ιστοχώρο του Δήμου Καστοριάς

Κατόπιν, εξετάστε την αμφίρροπη σχέση μεταξύ τους και διερευνήστε τη δημιουργία των ανάλογων συνεργιών με την τοπική κοινωνία.

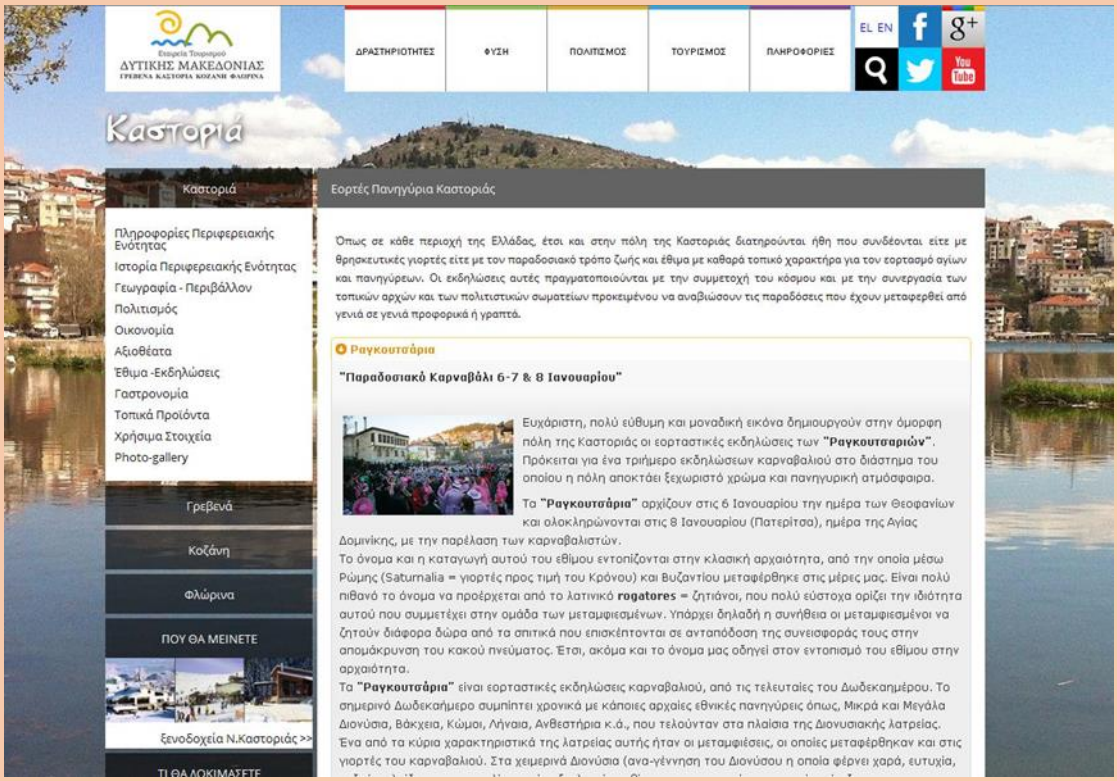

Εικ. 4.17. Ιστοσελίδα αφιερωμένη στα Ραγκουτσάρια στον ιστοχώρο της Εταιρείας Τουρισμού Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας

4.3.2. Εργασία σε ομάδες

Αφού οι επιμορφούμενοι/ες χωριστούν σε ομάδες και περιηγηθούν σε ένα από τα παραπάνω παραδείγματα καλούνται να εντοπίσουν, να αξιολογήσουν και να παρουσιάσουν στην ολομέλεια:

- Πως οι εμπλεκόμενοι φορείς (μουσεία, οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης κ.λπ.) προσέγγισαν το ζήτημα της αειφορίας των τοπικών κοινωνιών
- Ποιες ενέργειες δρομολόγησαν για τη σύνδεση άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς και βιώσιμης ανάπτυξης
- Ποιες δράσεις προβολής και προώθησης υλοποίησαν
- Με ποιον τρόπο επέτυχαν την κοινοποίησή τους στο ευρύ κοινό.

Εφορμώντας από τα παραπάνω, οι επιμορφούμενοι/ες καλούνται κατόπιν να κωδικοποιήσουν και να μελετήσουν τη συγκρότηση των στρατηγικών επιλογών των εμπλεκομένων φορέων και τη σχέση τους με τις τοπικές κοινότητες. Κατόπιν αυτού μπορούν να εστιάσουν στις πολιτικές και πολιτιστικές σχέσεις που συνδέονται με τις συγκεκριμένες επιλογές. (Ενδιαφέρον θα ήταν να μελετηθούν οι σχέσεις με την εξωτερική και εθνική πολιτιστική πολιτική και η επιθυμία δημιουργίας θετικής εικόνας σε τοπικό και υπερτοπικό επίπεδο).

Τέλος θα ήταν σκόπιμο οι επιμορφούμενοι/ες να μελετήσουν πως στο πλαίσιο ενός ιδιαίτερα ανταγωνιστικού περιβάλλοντος (που στην περίπτωση της Ελλάδας επιβαρύνεται λόγω της οικονομικής κρίσης) οι υπό παραδειγματική μελέτη περίπτωση συνέβαλε στην συστηματοποίηση της αξιοποίησης του τοπικού πολιτισμικού κεφαλαίου. Συμπληρωματικά θα πρέπει οι επιμορφούμενοι/ες να μελετήσουν αν οι συγκεκριμένες δράσεις είχαν ως στόχο την προσέλκυση επενδύσεων και αν επέτυχαν την εισροή οικονομικών κεφαλαίων.

Ιδιαίτερα θα πρέπει να απασχολήσει τους επιμορφούμενους/ες αν και κατά πόσο οι συγκεκριμένες δράσεις εμπίπτουν στην κατηγορία του μοντέλου διαχείρισης «ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς» (living heritage approach) και πως οι εν λόγω δράσεις συνδέονται με τον πολιτιστικό τουρισμό.

Συμπληρωματικά σημειώνουμε πως για τη βέλτιστη προσέγγιση του εγχειρήματος προτείνεται η συνδυαστική μελέτη του Προγράμματος για την Παγκόσμια Πολιτιστική Κληρονομιά και τον Βιώσιμο Τουρισμό 'World Heritage and Sustainable Tourism Programme' της Unesco (http://whc.unesco.org/en/tourism/). Το πρόγραμμα που είχε ως πλαίσιο δράσης την περίοδο 2013-2015, επικεντρώθηκε στην αξιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς ως μοχλού βιώσιμης ανάπτυξης[223].

[223] Για αναλυτικές πληροφορίες βλ. σχετικά United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), *World Heritage and Sustainable Tourism Programme*. Action Plan 2013-2015, Paris, UNESCO, και ηλεκτρονικά στη σχετική ιστοσελίδα του ιστοχώρου της UNESCO http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-669-6.pdf.

4.3.3. Πρακτική άσκηση

Εργασία σε ομάδες

Οι επιμορφούμενοι/ες θα πρέπει να χωριστούν σε ομάδες προκειμένου να διερευνήσουν τις δυνατότητες σχεδιασμού και υλοποίησης αναπτυξιακών δράσεων με άξονα την άυλη πολιτισμική κληρονομιά.

Για την πραγμάτωση του στόχου καλούνται να σχεδιάσουν τις δράσεις τους ακολουθώντας τα κάτωθι στάδια:

1. Έρευνα - Ανάλυση δεδομένων

Τα μέλη της κάθε ομάδας θα πρέπει να συγκεντρώσουν πληροφοριακό υλικό για την τοπική κοινότητα καθώς επίσης και για τα στοιχεία της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς που συνδέονται άρρηκτα με την ταυτότητα και την αειφορία της. Κατόπιν αυτού να μελετήσουν τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της και να κατανοήσουν τις αξίες που την διέπουν. Τέλος να εστιάσουν στα στοιχεία εκείνα που η τοπική κοινότητα επιθυμεί ή μπορεί να αξιοποιήσει αναπτυξιακά και θα διερευνήσουν ανάλογες περιπτώσεις της διεθνούς κοινότητας.

2. Σχεδιασμός και διαμόρφωση προτεινόμενης αναπτυξιακής δράσης

Αξιοποιώντας τα δεδομένα που προέκυψαν από την προηγηθείσα έρευνα του σταδίου 1, τα μέλη της ομάδας αφού ολοκληρώσουν την αξιολόγηση της ισχύουσας κατάστασης θα πρέπει να εστιάσουν στην επιλογή του αναπτυξιακού αντικειμένου καθώς και στην συγκρότηση του στρατηγικού σχεδίου ανάπτυξης (action plan). Σε αυτό θα πρέπει να γίνεται σαφής περιγραφή της στοχοθεσίας, του οργανογράμματος και του χρονοδιαγράμματος.

3. Μελέτη και προσαρμογή αναπτυξιακού μοντέλου – στρατηγική εφαρμογής

Τα μέλη της ομάδας καλούνται σε αυτό το στάδιο να διερευνήσουν αντίστοιχα επιτυχή αναπτυξιακά μοντέλα προκειμένου να υιοθετήσουν, μετά από τις απαραίτητες για την τοπική κοινωνία αναπροσαρμογές, αυτό που εξυπηρετεί καλύτερα το αναπτυξιακό τους αντικείμενο και τους στόχους της αναπτυξιακής δράσης. Εξαιρετικής σημασίας είναι ο εντοπισμός των ομάδων-στόχων στους οποίους η αναπτυξιακή δράση εστιάζει.

4. Διαβούλευση και οριστικοποίηση

Τα μέλη της ομάδας θα πρέπει κατά μόνας να μελετήσουν την πρόταση όπως διαμορφώθηκε στο στάδιο 3, και να προβούν στον απαραίτητο σχολιασμό. Ακολουθεί διαβούλευση και οριστικοποίηση του σχεδίου.

5. Παρουσίαση του αναπτυξιακού σχεδίου

Ακολουθεί η παρουσίαση του προτεινόμενου αναπτυξιακού σχεδίου, που οριστικοποιήθηκε μετά τη διαβούλευση, προς συζήτηση στην Ολομέλεια. Κατόπιν αυτού τα μέλη όλων των ομάδων προβαίνουν στην αξιολόγηση και την τελική αποτίμηση των προτεινόμενων σχεδίων.

6. Συζήτηση – 'best practice'

Ακολουθεί συζήτηση και πρόταση επιβράβευσης 'best practice' από τις ομάδες.

Ολοκληρώνοντας θα θέλαμε να σημειώσουμε πως στόχος της προτεινόμενης άσκησης είναι να προκαλέσει την ανάπτυξη του προβληματισμού και του διαλόγου μεταξύ των επιμορφούμενων προκειμένου να πειραματιστούν από κοινού στην πρακτική εφαρμογή των γνώσεων που απέκτησαν στο πλαίσιο του Σεμιναρίου.

Ως εκ τούτου η προτεινόμενη άσκηση φιλοδοξεί να αποτελέσει περισσότερο πεδίο διαμόρφωσης υλοποιήσιμων υποθέσεων εργασίας για την ανάπτυξη πιλοτικών

αναπτυξιακών προτάσεων στο μέλλον, δίχως να θεωρεί απαραίτητη την κατάθεση ολοκληρωμένων και άρτιων σχεδίων εργασίας μετά την ολοκλήρωσή της.

Κεφάλαιο 5
Πολιτισμική διάσταση αγροτικής παραγωγής

Ευάγγελος Καραμανές[224]

Εκπαιδευτικοί στόχοι

Σκοπός

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί εξετάζεται η πολιτισμική διάσταση της αγροτικής παραγωγής διατροφικών προϊόντων σε σχέση με την έννοια της τοπικότητας που αναφέρεται στον συνδυασμό ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών της τοπικής γεωγραφίας/οικολογίας, της φυσιογνωμίας της τοπικής κοινωνίας, του πολιτισμού της, της τοπικής ιστορίας και της μνήμης. Ο συνδυασμός των χαρακτηριστικών αυτών προσδίδει μια ιδιαίτερη ταυτότητα στα εν λόγω προϊόντα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον εντοπισμό και αξιοποίηση των δυνατοτήτων της πολιτισμικής διάστασης των διατροφικών προϊόντων της πρωτογενούς παραγωγής σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Οι επιμορφούμενοι/ες εξοικειώνονται με τις προαναφερθείσες έννοιες και μαθαίνουν να τις αξιοποιούν για να εντοπίζουν και να υποστηρίζουν τον σχεδιασμό αναπτυξιακών δράσεων με αντικείμενο τα τοπικά παραδοσιακά προϊόντα με δράσεις που εντάσσονται στο πεδίο του πολιτισμού.

Προσδοκώμενα αποτελέσματα

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο έχει ως στόχο οι επιμορφούμενοι/ες να είναι σε θέση να:

α. γνωρίζουν και να κατανοούν τις έννοιες τις αγροτικής παραγωγής (γεωργικής και κτηνοτροφικής), να διακρίνουν επιμέρους τοπικά προϊόντα διατροφής και την θέση τους στο πλαίσιο της συνολικής τοπικής παραγωγής, ιδιαιτέρως όσον αφορά την πολιτισμική τους διάσταση σε σχέση με την γεωγραφία, την οικολογία, τα χαρακτηριστικά της τοπικής κοινωνίας και πολιτισμού (τοπικότητα).

β. διακρίνουν τα βασικές κατηγορίες τοπικών αγροτικών προϊόντων διατροφής μιας συγκεκριμένης περιοχής

γ. γνωρίζουν και να κατανοούν τις διεθνείς συνθήκες προστασίας και προβολής της τοπικής παραγωγής

[224] Ο Ευάγγελος Καραμανές είναι Διευθυντής Ερευνών και Διευθύνων του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

δ. εντοπίζουν και να αξιοποιούν τις δυνατότητες προβολής των τοπικής πρωτογενούς παραγωγής σε τοπικό εθνικό και διεθνές επίπεδο
ε. να σχεδιάζουν και να υλοποιούν αναπτυξιακές δράσεις με άξονα το τοπικό πολιτισμικό αγροτικό κεφάλαιο

Έννοιες Κλειδιά

- αγροτική παραγωγή
- τοπικά παραδοσιακά προϊόντα
- τοπικότητα
- διατροφή
- πολιτισμικό αγροτικό κεφάλαιο
- Προστατευμένη Ονομασία Προέλευσης (ΠΟΠ)
- χώρος
- τόπος
- πολιτισμικό τοπίο
- φυσικό περιβάλλον
- ανθρωπογενές περιβάλλον

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ο κύριος στόχος του κεφαλαίου είναι, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, να αναλύσει την πολιτισμική διάσταση της αγροτικής παραγωγής διατροφικών προϊόντων κυρίως σε σχέση με την έννοια της τοπικότητας που αναφέρεται στον συνδυασμό ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών της τοπικής γεωγραφίας/οικολογίας, της φυσιογνωμίας της τοπικής κοινωνίας, του πολιτισμού της, της τοπικής ιστορίας και της μνήμης. Θα παρουσιαστούν συγκεκριμένες περιπτώσεις προϊόντων όσον αφορά την πολιτισμική διάσταση της τεχνολογίας παρασκευής τους. Για την Τεχνολογία ως κοινωνική επιστήμη (όπως και για την Εθνολογία) το φυσικό περιβάλλον δεν υπάρχει από μόνο του. Εξετάζει κυρίως για τα στοιχεία εκείνα που τα μέλη μιας κοινωνίας ξέρουν για τη φύση που τους περιβάλλει δηλ. αυτά που χρησιμοποιούν με τις τεχνικές που έχουν αναπτύξει. Ο,τιδήποτε άλλο είναι, κατά κάποιο τρόπο, σαν να μην υπάρχει. Όπως χαρακτηριστικά έχει γραφτεί: «δεν υπάρχει ορυκτός σίδηρος για έναν λαό, που δεν γνωρίζει τη μεταλλουργία…». Η συγκεκριμένη προσέγγιση επιχειρεί να μελετήσει τις σχέσεις μεταξύ τεχνικών συστημάτων και κοινωνικής οργάνωσης, προσεγγίζοντας

αρχικώς, τα τεχνικά έργα *per se* ως αυτοτελή δεδομένα. Οι τεχνικές πράξεις οργανώνονται σε στάδια και φάσεις, κατά την διαδοχή των οποίων το προϊόν της προηγούμενης χρησιμοποιείται ως πρώτη ύλη για την επόμενη. Επίσης μπορούν να διακλαδώνονται, αν υπάρχουν πολλά προϊόντα ή περισσότερα υλικά για επεξεργασία. Το σύνολο των παραγωγικών πράξεων, που εκτελούνται συστηματικά από τα μέλη μιας κοινωνίας, αποτελεί το τεχνικό της σύστημα. Η περιγραφή και ανάλυση των τεχνικών διαδικασιών για την παραγωγή ενός προϊόντος λαμβάνει υπόψη της την τεχνική αλλά και την κοινωνική πλευρά του ζητήματος δηλ. το τεχνικό σύνολο, που χρησιμοποιεί μια συγκεκριμένη ανθρώπινη κοινωνία. Με λίγα λόγια η γνώση και οι τεχνικές είναι εκείνες που ορίζουν το ιδιαίτερο περιβάλλον της κάθε ανθρώπινης κοινωνίας. Το περιβάλλον, δηλαδή ό,τι σχετικό με μια δεδομένη κοινωνία υπάρχει μέσα στη φύση, αποτελεί τμήμα του πολιτισμού αυτής της κοινωνίας[225].

Δεν είναι εύκολο να μορφοποιηθούν συγκεκριμένες προτάσεις για την αξιοποίηση των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων και ιδίως των διατροφικών, τα οποία αποτελούν υλικά στοιχεία του παραδοσιακού λαϊκού πολιτισμού, ειδικά στη σημερινή κοινωνικοπολιτική συγκυρία. Οι περισσότεροι θα συμφωνούσαν καταρχήν ότι η ενίσχυση της τοπικής παραγωγής διατροφικών προϊόντων και η παραγωγή προϊόντων υψηλής ποιότητας είναι η κατεύθυνση προς την οποία πρέπει να κινηθούμε. Με ποιο τρόπο όμως θα αντιμετωπιστούν τα συνακόλουθα προβλήματα αυτής της επιλογής, δηλ. το υψηλό κόστος παραγωγής, η υψηλή τιμή διάθεσης, τα προβλήματα διάθεσης των προϊόντων των μικρών και μεσαίων παραγωγικών μονάδων, ιδιαιτέρως στο εξωτερικό. Ειδικά στη σημερινή συγκυρία που χαρακτηρίζεται από την αστάθεια και την αβεβαιότητα σε διεθνές επίπεδο, η έλλειψη αξιόπιστου σχεδιασμού για το μέλλον σε εθνικό επίπεδο (συμβάλλει σε αυτό η ελλιπής γνώση της ιστορικής πορείας, της φυσιογνωμίας και της εσωτερικής δυναμικής της ελληνικής παραγωγής) και η υπερφορολόγηση των παραγωγικών αγροτικών μονάδων και των επιχειρήσεων μεταποίησης των διατροφικών προϊόντων οδηγούν την τοπική παραγωγή διατροφικών προϊόντων σε ολισθηρούς ατραπούς.

---

[225] André-Georges Haudricourt, « Domestication des animaux, culture des plantes et traitements d'autrui », *L'Homme*, II (1), (1962), σ. 40-50. François Sigaut, « Ethnoscience et technologie: les taches de la technologie. Un exemple, l'identification des formes de consommation des céréales », *Techniques et culture*, 5 (1985), σ. 1-18. Robert Creswell, *Prométhée ou Pandore? Propos de technologie culturelle*, Editions Kimé, Paris 1996. Jean-Pierre Warnier, *Construire la culture matérielle. L'Homme qui pensait avec ses doigts*, PUF, Paris 1999.

Στο παρόν κεφάλαιο αφού παρουσιάσουμε κατ' αρχάς ορισμένες βασικές έννοιες που χρησιμοποιούμε (5.1) θα αναφερθούμε αρχικά στην κτηνοτροφία του ελληνικού χώρου και συγκεκριμένα στην οργάνωση του χώρου (5.2.1) και την ιστορική φυσιογνωμία της ελληνικής κτηνοτροφίας (5.2.2) και στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε ορισμένα παραδείγματα παρασκευής τοπικών γαλακτοκομικών προϊόντων στο ελληνικό πλαίσιο από την ηπειρωτική Ελλάδα (5.2.3) (Βόρεια και Κεντρική Πίνδος) Εξετάζεται η λογική της διαμόρφωσης των επιλογών των κτηνοτρόφων και των τυροκόμων όσον αφορά τα προορισμένα για την διατροφή προϊόντα της κτηνοτροφίας σε σχέση με παράγοντες όπως το οικολογικό περιβάλλον, η τοπική οικονομία, τα δίκτυα ανταλλαγών, η οργάνωση του χώρου και οι ακτίνες δράσης των κατοίκων μέσα στο χώρο, η κοινωνική οργάνωση της παραγωγής στο παραδοσιακό πλαίσιο.

Στο επόμενο μέρος του Κεφαλαίου (5.3) γίνεται μια προσπάθεια αποτίμησης του ραγδαίου μετασχηματισμού, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, του συνόλου σχεδόν των συνιστωσών της παραδοσιακής τεχνολογίας των προϊόντων και αναλύονται η παράγοντες που καθόρισαν την μετάβαση από το παραδοσιακό στο σύγχρονο πλαίσιο παραγωγής τοπικών διατροφικών προϊόντων. Θα επισημάνουμε μια σειρά από παράγοντες που επέδρασαν στην διαμόρφωση της σύγχρονης φυσιογνωμίας της ελληνικής τυροκομίας. Στην συνέχεια του Κεφαλαίου (5.4) θα αναφερθούμε εν συντομία στην ελληνική οινοποιία ως μελέτη περίπτωσης δεδομένου ότι εξαιρετικός δυναμισμός και η ανανέωση του κλάδου στο σύγχρονο πλαίσιο αποτελούν επιτυχημένη συλλογική προσπάθεια διαχείρισης ενός παραδοσιακού ελληνικού προϊόντος. Στο επόμενο υποκεφάλαιο (5.5) θα εξετάσουμε την ένταξη προϊόντων τοπικής αγροτικής παραγωγής στο διεθνές περιβάλλον και τις έννοιες «τοπικό προϊόν» ή «προϊόν προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης». **Θ**α προσεγγίσουμε την έννοια της τοπικότητας των διατροφικών προϊόντων αναφερόμενοι στην διαμόρφωση του συστήματος των ονομασιών προέλευσης στην Γαλλία από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στο εξής. Τα παραδείγματά μας αναφέρονται κυρίως σε προϊόντα της τυροκομίας αλλά και της οινοποιίας. Μετά τα «Συμπεράσματα» (5.6) παραθέτουμε, στο Εργαστηριακό μέρος του κεφαλαίου (5.7), ορισμένες παραδειγματικές περιπτώσεις εφαρμόζοντας τον προβληματισμό μας (και προσκαλώντας τους επιμορφούμενους σε περαιτέρω συζήτηση) σε άλλες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας αλλά και στον νησιωτικό χώρο συγκεκριμένα στις Κυκλάδες (στη Νάξος και στην Άνδρο), στην Σκύρο στο κεντρικό

Αιγαίο, στην Κρήτη κ.ά. Παρουσιάζονται επίσης δύο περιπτώσεις εικονικών (ψηφιακών) μουσείων αφιερωμένων στην διατροφή.

Θεωρούμε ότι η ανάλυση των τεχνικών παρασκευής των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων, των μετασχηματισμών τους, η αποκάλυψη των αναλογιών τους με τα κοινωνικά φαινόμενα όπως και η μελέτη των πολλαπλών σχέσεων μεταξύ της τοπικής κοινωνίας και του οικολογικού περιβάλλοντος μπορεί να προσφέρει θετικές υπηρεσίες στη δημόσια συζήτηση των εμπλεκομένων φορέων (παραγωγών, θεσμικών εκπροσώπων, επιστημόνων) και του κοινού για τα θέματα της διατροφής. Ιδιαιτέρως σήμερα που έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση η οικονομική αποτελεσματικότητα της παγκοσμιοποιημένης κλίμακας των ανταλλαγών, υπό το βάρος των προβλημάτων που θέτουν το κόστος των μεταφορών και η συνεπαγόμενη από αυτές περιβαλλοντική επιβάρυνση, οι ανάγκες δημιουργίας μεγάλων υποδομών, οι μεγάλες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις κ.ά., αναπτύσσεται το ενδιαφέρον για την τοπικότητα, την ιδιαιτερότητα, που όμως δεν αρνείται την επικοινωνία με τον υπόλοιπο κόσμο.

Προκειμένου να εμβαθύνουμε επαρκώς την ανάλυσή μας θα εστιάσουμε σε εθνογραφικά παραδείγματα τοπικών προϊόντων της κτηνοτροφίας (γαλακτοκομίας / τυροκομίας) και δευτερευόντως της οινοποιίας. Οι κλάδοι αυτοί επιλέχθηκαν διότι διαθέτουν επαρκή δυναμισμό, οικονομικό και κοινωνικό, στο ελληνικό πλαίσιο και διεθνώς και προσφέρουν πληθώρα διδακτικών τοπικών υποδειγμάτων από τα οποία ο διδάσκων και οι φοιτητές μπορούν να επιλέξουν και να τα προσεγγίσουν καταλλήλως. Πολλοί κλάδοι όπως η ελαιοκομία, η αρτοποιεία και παραγωγή ζυμαρικών (από την καλλιέργεια δημητριακών), η παραγωγή αρωματικών φυτών, η μελισσοκομία, η παραγωγή γλυκισμάτων κ.ά. μπορούν δώσουν πληθώρα παραδειγμάτων κατά τα σεμινάρια όπως έδειξε η εμπειρία μας από την πρώτη σειρά μαθημάτων σε επιμορφούμενους από πολλές περιοχές της Ελλάδας[226]. Κατά τις διδασκαλίες αυτές φροντίσαμε να ποικίλουμε τα παραδείγματά μας με αναφορές στα δεδομένα κάθε περιοχής προκειμένου να δώσουμε την δυνατότητα τους επιμορφούμενους να διαμορφώσουν τις δικές τους προτάσεις κατά τις ασκήσεις. Αυτό είναι και το ζητούμενο του σεμιναρίου.

---

[226] Για ένα εκτενή κατάλογο ελληνικών τοπικών προϊόντων βλ. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Ελληνικά επώνυμα τοπικά προϊόντα*, έκδοση του Ελληνικού Οργανισμού Προώθησης Εξαγωγών (ΟΠΕ) σε τρεις γλώσσες (ελληνική, αγγλική υπό τον τίτλο *Greek Typical Local Foods*, γαλλική υπό τον τίτλο *Grèce: Produits de Terroir*) [Έρευνα σε συνεργασία με τους οικονομολόγους Δημ. Σύριγγα και Βασιλική Μπουγά], Αθήνα 2000, σ. 300.

5.1. Οι βασικές έννοιες

5.1.1. Πολιτισμός

Πολιτισμός είναι το σύνολο των υλικών και πνευματικών επιτευγμάτων ενός κοινωνικού συνόλου ή συνόλου κοινωνιών. Ο όρος μπορεί να καλύψει κάθε όψη της πραγματικότητας που διαμορφώθηκε χάρη στην δράση και τα έργα του ανθρώπου σε αντίθεση με την φύση (δηλ. το υλικό σύμπαν θεωρούμενο ανεξαρτήτως του ανθρώπου).

Παραδοσιακός πολιτισμός

Ο όρος παράδοση προέρχεται από το ρήμα παραδίδω δηλαδή κληροδοτώ στις επόμενες γενιές στοιχεία από το παρελθόν και το παρόν. Η παράδοση είναι γραπτή και προφορική. Η γραπτή είναι ό,τι έχομε κληρονομήσει από τους προγόνους μας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, και για τους Έλληνες ανάγεται σε μεγάλο βάθος χρόνου. Η προφορική παράδοση, αντιπροσωπεύει τα στοιχεία που παραδίδονται από γενιά σε γενιά και συγκροτούν τον πυρήνα του λαϊκού πολιτισμού καθώς στο λεγόμενο παραδοσιακό πλαίσιο οι εγγράμματοι ήταν πολύ λίγοι. Ο όρος «παραδοσιακός πολιτισμός» έχει για ορισμένους μελετητές[227] πρωτίστως διάσταση ιστορική, τονίζει την ιστορικότητα των στοιχείων του δηλ. δίδει έμφαση στην ιστορική του διάσταση τοποθετώντας τον σε μια μακρά ιστορική διάρκεια που αρχίζει στα χρόνια της τουρκοκρατίας και φτάνει όσον αφορά ορισμένα στοιχεία του –στον ελληνικό χώρο– ως τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ή τη δεκαετία του 1950. Οι παραδοσιακές κοινωνικές δομές στο πλαίσιο των οποίων αναπτύχθηκαν οι εκδηλώσεις του παραδοσιακού πολιτισμού υποχωρούν σταδιακά μετά την δημιουργία του ελληνικού κράτους, ενώ ουσιαστικά καταρρέουν μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, τον εμφύλιο, την αγροτική έξοδο προς τις πόλεις του εσωτερικού και την μετανάστευση προς το εξωτερικό που ακολούθησαν[228].

---

[227] Βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Η οργάνωση του χώρου στον παραδοσιακό πολιτισμό» στο *Λαογραφικά μελετήματα*, Αθήνα 1975, σελ. 41-48 και «Η ελληνική λαογραφία στη σύγχρονή της προοπτική» ό.π., σελ. 99-110.

[228] Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Ευάγγελος Καραμανές, *Λαογραφία: Παραδοσιακός Πολιτισμός*, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων (ΙΔΕΚΕ), σελ. 11-13 [http://hdl.handle.net/10795/1015 http://repository.edulll.gr/1015].

5.1.2. Τοπικά προϊόντα[229]

Ονομασία Προέλευσης

Ως «ονομασία προέλευσης» νοείται η ονομασία που ταυτοποιεί ένα προϊόν:

α) το οποίο κατάγεται από συγκεκριμένο τόπο, περιοχή ή, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, χώρα·

β) του οποίου η ποιότητα ή τα χαρακτηριστικά οφείλονται κυρίως ή αποκλειστικά στο ιδιαίτερο γεωγραφικό περιβάλλον που συμπεριλαμβάνει τους εγγενείς φυσικούς και ανθρώπινους παράγοντες και

γ) του οποίου όλα τα στάδια της παραγωγής εκτελούνται εντός της οριοθετημένης γεωγραφικής περιοχής.

Γεωγραφική Ένδειξη

Ως «γεωγραφική ένδειξη» νοείται η ονομασία που ταυτοποιεί ένα προϊόν:

α) το οποίο κατάγεται από συγκεκριμένο τόπο, περιοχή ή χώρα·

β) του οποίου ένα συγκεκριμένο ποιοτικό χαρακτηριστικό, η φήμη ή άλλο χαρακτηριστικό μπορεί να αποδοθεί κυρίως στη γεωγραφική του προέλευση και

γ) του οποίου ένα τουλάχιστον από τα στάδια της παραγωγής εκτελείται εντός της οριοθετημένης γεωγραφικής περιοχής.

Εγγυημένα Παραδοσιακά Ιδιότυπα Προϊόντα

Ως εγγυημένο παραδοσιακό ιδιότυπο προϊόν νοείται ένα ιδιότυπο προϊόν ή τρόφιμο το οποίο:

α) παρασκευάζεται με τρόπο παραγωγής, μεταποίησης ή σύνθεσης που αντιστοιχεί στην παραδοσιακή πρακτική για το εν λόγω προϊόν ή τρόφιμο

β) παράγεται από πρώτες ύλες ή συστατικά που είναι τα χρησιμοποιούμενα παραδοσιακά. Για να μπορεί να καταχωρισθεί μια ονομασία ως ονομασία εγγυημένου παραδοσιακού ιδιότυπου προϊόντος, πρέπει:

α) να χρησιμοποιείται κατά παράδοση για την περιγραφή του ιδιότυπου προϊόντος· ή

β) να προσδιορίζει τον παραδοσιακό χαρακτήρα ή τον ιδιότυπο χαρακτήρα του προϊόντος.

5.1.3. Τοπικότητα

Η έννοια της τοπικότητας αναφέρεται στον συνδυασμό ιδιαιτέρων χαρακτηριστικών της τοπικής γεωγραφίας/οικολογίας, της φυσιογνωμίας της τοπικής

[229] Πηγή: http://www.minagric.gr/index.php/el/for-farmer-2/2012-02-02-07-52-07.

κοινωνίας, του πολιτισμού της, της τοπικής ιστορίας και της συλλογικής μνήμης. Ο συνδυασμός των χαρακτηριστικών αυτών προσδίδει μια ιδιαίτερη ταυτότητα στα υλικά και τα πνευματικά προϊόντα μιας ιδιαίτερης περιοχής..

5.1.4. Βιώσιμη ανάπτυξη

Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης ή αειφόρου ανάπτυξης αναφέρεται σε εκείνη την οικονομική ανάπτυξη που σχεδιάζεται και υλοποιείται λαμβάνοντας υπόψη την προστασία του περιβάλλοντος και τη βιωσιμότητα δηλ. την απόσπαση αγαθών από το φυσικό περιβάλλον, χωρίς όμως να διακόπτεται η φυσική παραγωγή αυτών των προϊόντων σε ικανοποιητική ποσότητα και στο μέλλον. Οι φυσικοί πόροι υφίστανται εκμετάλλευση με ρυθμό μικρότερο από αυτόν με τον οποίον ανανεώνονται, αποφεύγοντας την περιβαλλοντική υποβάθμιση.

5.1.5. Ανακεφαλαίωση - Συμπεράσματα

Οι τροφές και τα ποτά είναι από τα πιο σταθερά πολιτισμικά στοιχεία στην αγροτική παραδοσιακή κοινωνία στη διαχρονική της διάσταση και αποτελούν την συνισταμένη πολλών παραγόντων, όπως το φυσικό περιβάλλον, οι κοινωνικές δομές, η τοπική οικονομία, οι ιστορικές καταβολές και ο πολιτισμός εν γένει, που περιλαμβάνει τα συμβολικά συστήματα κατανόησης του κόσμου αλλά και οικειοποίησης του φυσικού περιβάλλοντος. Η ανάλυση των τεχνικών παρασκευής των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων, των μετασχηματισμών τους, η αποκάλυψη των αναλογιών τους με τα κοινωνικά φαινόμενα όπως και η μελέτη των πολλαπλών σχέσεων μεταξύ της τοπικής κοινωνίας και του οικολογικού περιβάλλοντος αποκαλύπτει τις πολιτισμικές διαστάσεις της διαμόρφωσης της ποικιλίας –ιδιαιτέρως σημαντικής σε σχέση με τον περιορισμένο γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας– των ελληνικών γαλακτοκομικών και άλλων διατροφικών προϊόντων. Πρόκειται για ένα σημαντικό εθνικό πολιτισμικό κεφάλαιο, μια παρακαταθήκη, που μπορεί να αξιοποιηθεί στο σύγχρονο πλαίσιο. Ιδιαιτέρως σήμερα που έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση η οικονομική αποτελεσματικότητα της παγκοσμιοποιημένης κλίμακας των ανταλλαγών, αναπτύσσεται το ενδιαφέρον για την τοπικότητα, την ιδιαιτερότητα σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Η στροφή αυτή επ' ουδενί οδηγεί στην εσωστρέφεια και την απομόνωση αλλά στην καλύτερη ένταξη της τοπικής παραγωγής στο ανταγωνιστικότατο διεθνές περιβάλλον αναδεικνύοντας τις καλύτερες πλευρές της τοπικής παραγωγής και απελευθερώνοντας τοπικές κοινωνικές δυναμικές

και δυνατότητες που λανθάνουν (και πρακτικώς παραμελούνται ή και συχνά αγνοούνται παντελώς) επί μακρόν.

5.2. Η πολιτισμική διάσταση της αγροτικής παραγωγής: Η κτηνοτροφία του ελληνικού χώρου

5.2.1. Οργάνωση του χώρου

Η Ελλάδα είναι μια χώρα με πλούσιο γεωγραφικό διαμελισμό. Υπάρχουν πάρα πολλά μικρά αλλά και μεγάλα νησιά με εξαιρετικά πλούσιο γεωγραφικό ανάγλυφο. Τα μεγαλύτερα από αυτά (η Κρήτη καταρχήν αλλά και άλλα όπως η Νάξος στις Κυκλάδες και η Κεφαλονιά στο Ιόνιο) διαθέτουν αρκετά ψηλά βουνά που δεν απέχουν πολύ από την θάλασσα. Η οροσειρά της Πίνδου που διασχίζει την ηπειρωτική Ελλάδα με τις διακλαδώσεις της, την Δυτική Μακεδονία στον βορρά, την Ήπειρο και την Θεσσαλία και στη συνέχεια την Στερεά Ελλάδα, υπήρξε εδώ και αιώνες προνομιακός χώρος για τους νομάδες και ημινομάδες κτηνοτρόφους της κυρίως (ηπειρωτικής) Ελλάδας. Η απουσία συνόρων, στο ευρύτατο γεωγραφικό πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, διευκόλυνε τη μετακίνηση των κοπαδιών κυρίως προς τις πεδιάδες της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, τη Χαλκιδική αλλά και τις πεδιάδες της Αιτωλοακαρνανίας, Άρτας και Θεσπρωτίας στην Δυτική Ελλάδα και την Ήπειρο. Το γεωγραφικό ανάγλυφο της ευρύτερης περιοχής με τα σχετικά ψηλά βουνά να ευρίσκονται σε απόσταση όχι απαγορευτικά μακρινή από τις πεδιάδες και τα παράλια ευνόησε την ανάπτυξη μιας μεταβατικής κτηνοτροφίας, που αποτελεί άριστο μέσο εκμετάλλευσης των ορεινών βοσκών κατά την θερμή θερινή περίοδο και χρησιμοποιεί τους σχετικά κοντινούς κάμπους, όπου τα διαθέσιμα βοσκοτόπια και οι ηπιότερες θερμοκρασίες επιτρέπουν την επιβίωση των κοπαδιών κατά τους δριμείς χειμώνες. Η κτηνοτροφική δραστηριότητα, εδραία ή μετακινούμενη, συνυπήρχε συχνά με την γεωργική καλλιέργεια της γης ακόμα και σε οικισμούς που ήταν χτισμένοι σε υψηλό υψόμετρο. Η σπουδαιότητα της μιας ή της άλλης δραστηριότητας στο πλαίσιο επιμέρους περιοχών ή οικισμών ή ακόμα και στο εσωτερικό της ίδιας κοινότητας γνώρισε σημαντικές μεταβολές ανάλογα με τις γενικότερες ιστορικές και οικονομικές περιστάσεις.

Η κινητικότητα μέσα στον χώρο που χαρακτηρίζει την κτηνοτροφική δραστηριότητα θα επηρεάσει ποικιλοτρόπως τη φυσιογνωμία των περιοχών στα νεώτερα χρόνια. Επίσης η ποικιλία του γεωγραφικού αναγλύφου, οι βαθιές κοιλάδες που χωρίζονται από ψηλά βουνά δημιουργούν επιμέρους οικολογικές περιοχές και ενισχύουν την διαμόρφωση τοπικών παραγωγικών συστημάτων για την εδραία αλλά και την μεταβατική (transhumant) κτηνοτροφία. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της

κτηνοτροφίας της ηπειρωτικής Ελλάδας είναι η ύπαρξη εξειδικευμένων πληθυσμών (Βλάχοι, Σαρακατσάνοι, Αρβανιτόβλαχοι, Κοπατσαραίοι, κ.ά). Στον νησιωτικό χώρο η ποικιλομορφία της κτηνοτροφικής παραγωγής είναι επίσης σημαντική, αν και ίσως περισσότερο αναμενόμενη, μεταξύ των διαφορετικών νησιών.

5.2.2. Η πρόσφατη ιστορική εξέλιξη της κτηνοτροφικής παραγωγής

Στις δεκαετίες του 1920 και του 1930 η γεωργική μεταρρύθμιση με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών αφαίρεσε από τα μεγάλα κοπάδια των τσελιγκάτων τον, ζωτικής σημασίας για εκείνα, χώρο των χειμερινών πεδινών βοσκών οδηγώντας τα στην εξαφάνιση. Η κατάσταση στο σύνολο της ευρύτερης περιοχής της Πίνδου μεταβλήθηκε βέβαια ριζικά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και τον Εμφύλιο (1946-1949). Στην ευρύτερη περιοχή έλαβαν χώρα ορισμένα από τα πιο δραματικά γεγονότα του αδελφοκτόνου πολέμου. Μεταπολεμικά, μέσα από τις στάχτες των καμένων από τις κατοχικές δυνάμεις χωριών και τα ανείπωτα δεινά του Εμφυλίου πολέμου, δημιουργήθηκε μια νέα πραγματικότητα και οι εναπομείναντες πλέον ποιμένες διαχειρίζονταν συνήθως τα κοπάδια τους σε στενότερα οικογενειακή βάση. Η μορφή της εποχικής μετακίνησης των κοπαδιών, για όσους κτηνοτρόφους εξακολουθούν να ασχολούνται με την κτηνοτροφία, έχει αντιστραφεί. Οι κτηνοτρόφοι έχουν εγκατασταθεί μόνιμα πλέον στα πεδινά χωριά της Θεσσαλίας και μεταβαίνουν στα βοσκοτόπια του ορεινού χωριού τους κατά το θέρος.

Η μόνιμα εγκαταστημένη (εδραία) κτηνοτροφία ήταν αδιαχώριστα συνδεδεμένη με την γεωργική καλλιέργεια. Εκτός από τη μικροκτηνοτροφία, που αφορά κοπάδια που δεν αριθμούν περισσότερα από πενήντα ζώα, μία άλλη μορφή αναπτύσσεται κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες, με κοπάδια που αριθμούν από εκατό έως διακόσια ζώα. Οι ιδιοκτήτες αυτών των κοπαδιών ασχολούνται αποκλειστικά και μόνο με την εκτροφή των ζώων τους. Η εξέλιξη αυτή υπήρξε αποτέλεσμα αφενός του εκσυγχρονισμού της κτηνοτροφίας και αφετέρου της κυβερνητικής πολιτικής των δεκαετιών 1960-1970, που ευνόησε τα δάνεια με εξαιρετικά χαμηλό επιτόκιο. Στις δύο επόμενες δεκαετίες, 1980 και 1990, οι κτηνοτρόφοι αυτοί κατάφεραν να συνεχίσουν την επαγγελματική τους ενασχόληση χάρη στις υψηλές τιμές του γάλακτος, τις επιδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς επίσης και στην ύπαρξη φτηνών εργατικών χεριών μετά την άφιξη των Αλβανών οικονομικών μεταναστών το 1991. Στην σημερινή συγκυρία οι επιδοτήσεις τίθενται υπό αμφισβήτηση και η εύρεση βοσκών αποτελεί σοβαρό πρόβλημα για την

ελληνική κτηνοτροφία λόγω της ένταξης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και της συνακόλουθης διεύρυνσης των επαγγελματικών προοπτικών και προσδοκιών τους.

Η ελληνική κτηνοτροφία προσαρμόστηκε στην ένταξη της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (μετέπειτα Ευρωπαϊκή Ένωση) πριν από τρεις περίπου δεκαετίες αποκομίζοντας οφέλη αλλά και διαιωνίζοντας, ελέω της όποιας σχετικής οικονομικής ευημερίας, παλαιά προβλήματα. Σήμερα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, αντιμετωπίζει την κρίση, καταρχήν ως οικονομική και ασφαλώς κρίση του εθνικού κράτους, αλλά και των ευρωπαϊκών θεσμών όπως τους γνωρίσαμε τις τελευταίες δεκαετίες. Η διατήρηση αυτής της παραγωγικής δραστηριότητας αλλά και του συγκεκριμένου τρόπου ζωής από τους νέους κτηνοτρόφους είναι κάθε άλλο παρά δεδομένη και χρήζει σχεδιασμού και φροντίδας από την πολιτεία.

5.2.3. Μελέτη περιπτώσεων ελληνικών τυροκομικών προϊόντων στο παραδοσιακό πλαίσιο

Κύριος στόχος της κτηνοτροφίας στο παραδοσιακό πλαίσιο – μετακινούμενης και εδραίας και όχι μόνο της περιοχής μας – ήταν η παραγωγή γάλακτος και των προϊόντων του, μαλλιού και πολύ λιγότερο η παραγωγή κρέατος (και δερμάτων). Είναι γνωστό ότι η παραδοσιακή δίαιτα των αγροτικών πληθυσμών δεν περιλάμβανε το κρέας παρά σε εξαιρετικές περιπτώσεις σημαντικών εορτών και γεγονότων της κοινωνικής και οικογενειακής ζωής. Το γάλα και τα θηλυκά ζώα που το παρήγαν ήταν πολύτιμα διότι με αυτό θρέφονταν τα μικρά ζώα για 40 μέρες κατ' ελάχιστον ή και για αρκετά περισσότερο χρόνο και φτιαχνόταν τυρί και βούτυρο. Γενικά οι κτηνοτρόφοι προσπαθούσαν μέσω της παρασκευής γαλακτοκομικών προϊόντων να υπερκαλύψουν τις βιοτικές ανάγκες των μελών της οικογένειάς τους πουλώντας τα στην αγορά, ώστε να αγοράζουν τις απαραίτητες προμήθειες για το κοπάδι, όπως το αλάτι, να ανταποκρίνονται στο κόστος των ενοικίων των θερινών κυρίως βοσκοτόπων κ.ά.

Το 1925 δηλ. μετά το τέλος της μακράς πολεμικής περιόδου 1912-1922 και με δρομολογημένη την αγροτική μεταρρύθμιση ο Γενικός Επιθεωρητής Γεωργίας Δημοσθένης Συράκης σκιαγραφεί τα δεδομένα της ελληνικής τυροπαραγωγής της ηπειρωτικής Ελλάδας, που ήταν και η πιο σημαντική περιοχή από απόψεως παραγομένων ποσοτήτων και εμπορικότητας, και αναφέρει ως συνήθως παρασκευαζόμενα τυριά από τους τυρέμπορους, την φέτα, το κεφαλοτύρι, το κασέρι,

την γραβιέρα και την μυζήθρα και βεβαίως το βούτυρο[230]. Ο τυρέμπορος εγκαθιστούσε πρόχειρο τυροκομείο σε κάποιο τσελιγκάτο που διέθετε τουλάχιστον 400 οκάδες ημερήσια παραγωγή γάλακτος. Το βούτυρο παραγόταν από ανθόγαλα (κρέμα). Η παραγόμενη φέτα τοποθετούνταν σε «δοχεία πετρελαίου» (τενεκέδες) ή σε βαρέλια για την μεταφορά της στα κέντρα κατανάλωσής της ή στα ψυγεία. Παρασκεύαζαν επίσης τυρομάζα (*μπασκί*) για να ολοκληρώσουν, στην συνέχεια, την παρασκευή του κασεριού σε οργανωμένο τυροκομείο. Από το εναπομείναν τυρόγαλο από όποιο τυρί παρασκεύαζαν παρήγαν μικρή ποσότητα μυζήθρας. Η λειτουργία αυτών των τυροκομείων στα χειμαδιά διαρκούσε από τον Ιανουάριο έως τον Μάιο όταν τα κοπάδια αναχωρούσαν για τα ορεινά βοσκοτόπια. Εκεί συνεχιζόταν η τυροκομική περίοδος με την παραγωγή κασεριού, κεφαλοτυριού και τυριών τύπου γραβιέρας από τον Μάιο έως τα μέσα ή το τέλος του Ιουλίου. Στη συνέχεια με την μείωση του γάλακτος τα ζώα αρμέγονταν μία φορά την ημέρα και παραγόταν βούτυρο ή και τυρί για τις ανάγκες των ίδιων των κτηνοτρόφων.

Το 1911, όταν οι βρετανοί αρχαιολόγοι A. Wace και M. Thompson, συγγραφείς του κλασικού για την μελέτη των μετακινούμενων (transhumant) ποιμενικών πληθυσμών των Βαλκανίων έργου *The Nomads of the Balkans*, επισκέφτηκαν το περίφημο βλαχοχώρι της Σαμαρίνας χτισμένο σε ύψος 1450 μέτρων στην Βόρεια Πίνδο, στα σύνορα της Δυτικής Μακεδονίας με την Ήπειρο, βρήκαν ότι οι τυροκόμοι παρασκεύαζαν αποκλειστικά το σκληρό εμπορικό τυρί *κεφαλοτύρι* (το οποίο αποκαλούσαν *κασκαβάλι*)[231]. Χάρη στην σύντομη περιγραφή της παρασκευής του από τους A. Wace και M. Thompson αλλά και από προφορικές μαρτυρίες είναι φανερό ότι πρόκειται για κεφαλοτύρι, τυρί το οποίο εξακολουθεί να παράγεται μέχρι σήμερα στη Σαμαρίνα (και όχι για κασκαβάλι-κασέρι). Σύμφωνα με τον ακολουθούμενο ετήσιο κύκλο εκμετάλλευσης των κτηνοτροφικών προϊόντων στη Σαμαρίνα αλλά και στα γειτονικά Βλαχοχώρια και Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών, η παραγωγή γάλακτος και κατά συνέπεια και η τυροκόμηση ήταν επικεντρωμένη στην θερινή περίοδο και διαρκούσε ως το τέλος Ιουλίου.

Στις αρχές του 20ου αιώνα οι τυρέμποροι αγόραζαν όλη την παραγωγή και την προωθούσαν στο μεγαλύτερο μέρος της στα Γιάννενα και από εκεί στην Ιταλία όπου

---

[230] Δημοσθένης Συράκης, «Νομαδική, μόνιμος και γεωργική κτηνοτροφία εν Ελλάδι», *Γεωργικόν Δελτίον της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, τόμ. XII, τεύχ. 169 (Μάρτιος-Αύγουστος 1925), σελ. 704-725.
[231] Βλ. Alan J. B. Wace και Maurice S. Thompson, Οι *νομάδες των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 1989 (τίτλος πρωτοτύπου *The Nomads of the* Balkans, Λονδίνο 1914), σελ. 76-77.

διατίθενταν με το όνομα *caccio cavallo*. Οι A. Wace και M. Thompson αναφέρουν ότι λόγω του σταθερού προσανατολισμού στην παραγωγή κεφαλοτυριού το οποίο διοχετευόταν στην αγορά, η φέτα και το βούτυρο ήταν σπάνια στη Σαμαρίνα και κατά συνέπεια αρκετά ακριβά. Εκτιμούσαν πολύ το μανούρι (στα βλάχικα *urdu*). Η μυζήθρα (στα βλάχικα *γκίζα*, λέξη μάλλον αλβανικής προέλευσης), η οποία παρασκευαζόταν βράζοντας το τυρόγαλο και αποτελούσε υποπροϊόν της τυροκόμησης ήταν πολύ δημοφιλής, κυρίως μεταξύ των φτωχών. Ο προσανατολισμός της Σαμαρίνας στην παραγωγή κεφαλοτυριού κυρίως, παραμένει κατά κάποιο τρόπο σταθερός μέχρι τις μέρες μας. Το κεφαλοτύρι και το κασέρι ήταν τα κατεξοχήν εμπορευματοποιημένα τυριά στο παραδοσιακό πλαίσιο και προορίζονταν να μεταφερθούν σε μεγάλες αποστάσεις.

Αντιθέτως στα γειτονικά Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών κυριαρχούσε η παραγωγή του τυριού μπάτζος (ένα σκληρό τυρί άλμης, αρκετά αποβουτυρωμένο) που προοριζόταν για τοπική κατανάλωση και αντιστοιχούσε σε ένα χαμηλό επίπεδο εμπορικότητας. Η αλυσίδα παραγωγής του μπάτζου μέσα από την επεξεργασία του γάλακτος προέβλεπε την ταυτόχρονη παραγωγή είτε βουτύρου είτε μανουρίου που προοριζόταν και τα δύο για το εμπόριο[232].

[232] Ευάγγελος Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα κοπατσάρικα χωριά των Γρεβενών*, υπεύθ. έκδοσης Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμέλεια Παναγιώτης Ι. Καμηλάκης, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 25, Αθήνα 2011, σ. 430.

Η αλυσίδα παραγωγής του μπάτζου
(1η εκδοχή: παρασκευή μπάτζου, βουτύρου και μυτζήθρας)

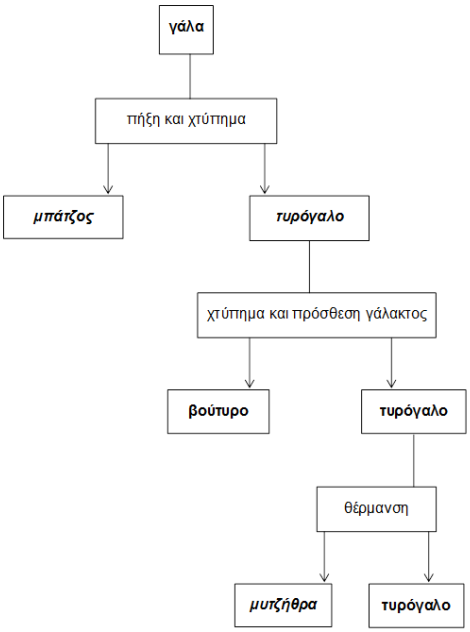

Η αλυσίδα παραγωγής του μπάτζου
(2η εκδοχή: παρασκευή μπάτζου και μανουριού)

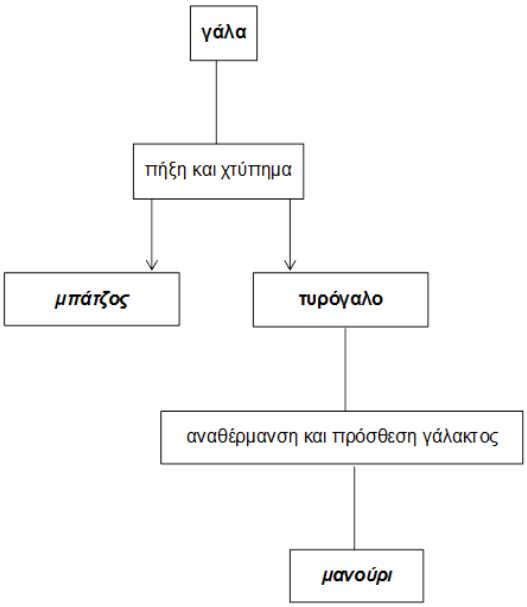

Η αύξηση της ζήτησης για το αρνάκι γάλακτος και ο πρόωρος απογαλακτισμός των αμνών επέτρεψαν την καλύτερη οικονομική εκμετάλλευση του γάλακτος. Σήμερα οι κτηνοτρόφοι στοχεύουν κυρίως στην γαλακτοπαραγωγή. Με λίγα λόγια η πώληση των αρνιών γάλακτος είναι σημαντική από οικονομικής άποψης αλλά η κύρια πηγή εσόδων τους είναι η παραγωγή γάλακτος. Το γάλα πωλείται σχεδόν στο σύνολό του σε τυροκόμους. Σε ορισμένες περιπτώσεις κτηνοτρόφοι που μένουν στα ορεινά για μια σύντομη περίοδο και δεν έχουν συνεργασία με κάποιο τοπικό τυροκόμο τυροκομούν οι ίδιοι το λιγοστό γάλα της θερινής περιόδου. Στην περίπτωση αυτή επιλέγεται η παραγωγή φέτας που είναι πιο απλή τεχνικά. Ακόμη και εκείνοι που παραδίδουν το γάλα σε κάποιο τυροκόμο μέχρι τα μέσα Ιουλίου στη συνέχεια τυροκομούν μόνοι τους. Στην περιοχή Γρεβενών παρασκευάζουν φέτα την οποία πωλούν αλλά και μπάτζο. Ο μπάτζος παραμένει το τυρί που προτιμούν οι μόνιμα εγκατεστημένοι μικροκτηνοτρόφοι του Μεγάρου Γρεβενών: όλοι τους εμπιστεύονται τα ζώα τους σε έναν «επαγγελματία» κτηνοτρόφο κατά τη θερινή περίοδο και παίρνουν το γάλα που τους αναλογεί σύμφωνα με το γαλομέτρημα. Μετά τα μέσα ή τα τέλη του Ιουλίου η γαλακτοπαραγωγή μειώνεται και παραδοσιακά τα κοινά κοπάδια των *φαλκαριών* διαλύονταν και κάθε κτηνοτρόφος παρελάμβανε το δικό του. Τότε οι Κοπατσαραίοι των Γρεβενών παρήγαν τη φέτα (γνωστή στην περιοχή ως *μπατζιοτύρι*) και το *ανεβατό*. Η φέτα και το *ανεβατό* προορίζονταν για οικογενειακή κατανάλωση ή για πώληση στα πλαίσια της κοινότητας.

Παρασκευή φέτας και μυτζήθρας στο οικιακό πλαίσιο

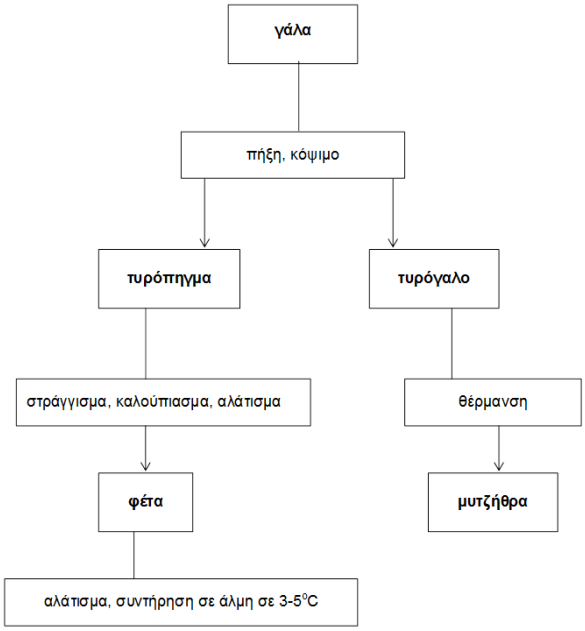

Παρασκευή ανεβατού στο οικιακό πλαίσιο

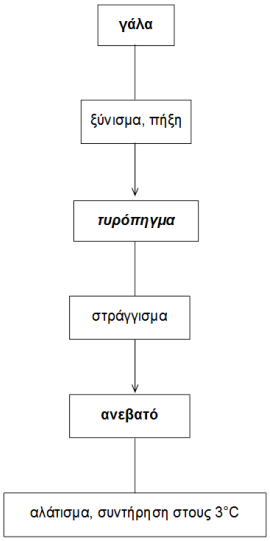

Τα τυροκομεία της περιοχής Ασπροποτάμου του Νομού Τρικάλων στην Κεντρική Πίνδο γνωστά ως *κασαρίες*, ήταν προσανατολισμένα στην παραγωγή του τυριού κασέρι σχεδόν αποκλειστικά. Το κασέρι είναι τυρί αναπλαθόμενης μάζας (*á pâte filée*), προορισμένο να μεταφέρεται σε μεγάλες αποστάσεις. Η τεχνική διαδικασία της παρασκευής του κασεριού μπορούσε να ανασταλεί, όταν ολοκληρωνόταν το στάδιο της παρασκευής του τυροπήγματος (*μπασκί*). Στο χωριό Χαλίκι Ασπροποτάμου, συχνά το τυρόπηγμα παρασκευαζόταν στις *στρούγκες*, ορισμένες από τις οποίες βρισκόταν αρκετές ώρες μακριά από το χωριό. Το φόρτωναν στα ζώα και το μετέφεραν στα τυροκομεία της Κρανιάς ή της Καλαμπάκας για την περαιτέρω επεξεργασία. Η πρακτική αυτή ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη. Για παράδειγμα οι Σαρακατσάνοι που ξεχείμαζαν στην περιοχή Αλμυρού και ξεκαλοκαίριαζαν στην περιοχή του Πετρίλου στα Άγραφα (Ν. Καρδίτσης) ενώ τυροκομούσαν κυρίως φέτα, σε ορισμένες περιπτώσεις, κατά τη θερινή περίοδο παρασκεύαζαν *μπασκί* το οποίο μετέφεραν μέσα σε τσουβάλια στις *κασαρίες* των Τρικάλων και του Βόλου[233]. Στο Χαλίκι Ασπροποτάμου μετά το τέλος της γαλακτοκομικής περιόδου στα τέλη Ιουλίου, παρασκευάζουν σε οικιακή βάση φέτα και σπανιότερα κεφαλοτύρι.

Αλυσίδα παρασκευής του κασεριού και της μυτζήθρας

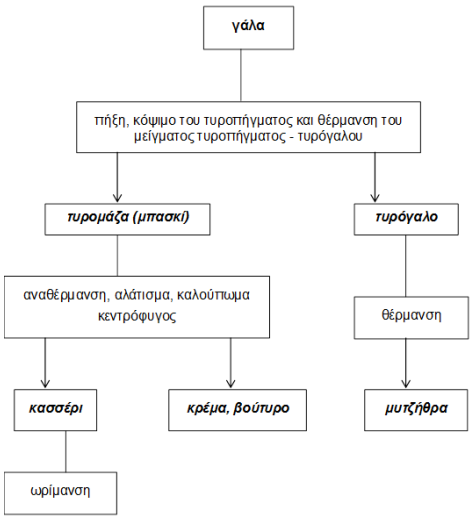

[233] Γιάννης Αλ. Μποτός, *Οι Σαρακατσιαναίοι*, Αθήνα 1982, σελ. 54, 132-136.

5.3. Η μετάβαση από το παραδοσιακό στο σύγχρονο πλαίσιο παραγωγής τοπικών τυροκομικών προϊόντων και οι παράγοντες (εμπορικά δίκτυα, τεχνολογία) που την καθόρισαν

Η τεχνολογία που χρησιμοποιούνταν στο παραδοσιακό πλαίσιο στην ευρύτερες περιοχές της Ελλάδας παρουσίαζε σχετική ομοιογένεια, υπήρχε δηλ. ένα κοινό απόθεμα τεχνικών γνώσεων όσον αφορά τις τεχνικές διαδικασίες με την ευρύτερη έννοια (διαχείριση των κοπαδιών, ζωοτροφές, ασθένειες, προστασία από απειλές, παρασκευή προϊόντων του γάλακτος κ.λπ.), αλλά οι στρατηγικές, ωστόσο, που είχαν αναπτυχθεί σε κάθε επιμέρους περιοχή στο πλαίσιο μιας εφευρετικής οικονομικής πολυπραγμοσύνης, την οδηγούσαν σε μια διαφορετική σύνθεση, η οποία ακολουθούσε τις επιταγές που έθετε το φυσικό περιβάλλον και οι ευρύτερες οικονομικές συνθήκες δίνοντας έμφαση σε διαφορετικές παραγωγικές προτεραιότητες και επιμέρους τεχνικά συστήματα περί την κτηνοτροφία, την γεωργία και τον συνδυασμό τους[234]. Σε τελική ανάλυση –παρ' όλες τις μεγάλες και δραματικές κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που γνώρισαν οι επιμέρους περιοχές μεταπολεμικά– διαπιστώνουμε συχνά αξιοθαύμαστη σταθερότητα των συστημάτων της τυροκομίας, που οδηγεί στην παραγωγή συγκεκριμένων τοπικών τυριών: κυρίως κεφαλοτυριού στην περίπτωση της Σαμαρίνας Γρεβενών, κασεριού στον Ασπροπόταμο Τρικάλων, γραβιέρας στην Κρήτη, βολάκια στην Άνδρο, κεφαλήσο ή αρσενικό τυρί στη Νάξο, κασέρι και βούτυρο στην Βλάστη Κοζάνης, κασέρι και γραβιέρα στα Άγραφα κ.λπ. Το είδος του τυριού που επιλέγεται να παραχθεί έχει σχέση με την κοινωνική συγκρότηση της ομάδας που το παράγει, την τοπική οικονομία και τον τρόπο που αυτή συνδέεται με την ευρύτερη κοινωνία και τα εμπορικά δίκτυα. Τα οικολογικά και κλιματικά χαρακτηριστικά κάθε περιοχής επηρεάζουν το τελικό προϊόν.

Βεβαίως, στα σημερινά πιστοποιημένα τυροκομεία χρησιμοποιείται σύγχρονος τεχνικός εξοπλισμός και λαμβάνονται πρόνοιες για την τήρηση των κανόνων υγιεινής επίσης ενώ έχουν αλλάξει και ορισμένες τεχνικές πράξεις. Μεταβλήθηκε επίσης ο χαρακτήρας ορισμένων τοπικών τυριών. Συγκεκριμένα επιπροσθέτως σε εκείνα που ήταν παραδοσιακά προορισμένα για το εμπόριο, παρουσιάστηκαν και άλλα τοπικά τυριά που έγιναν ευρύτερα γνωστά σε εθνικό και διεθνές επίπεδο όπως το ανεβατό

[234] Ευάγγελος Καραμανές, «Τα συστήματα τυροκομίας της Πίνδου: συνέχειες και ασυνέχειες», *όπ.π.* Επίσης, *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, όπ.π.

Γρεβενών και Ελασσόνας, το κατίκι Δομοκού, η κοπανιστή των Κυκλάδων, η πετρωτή και τα βολάκια της Άνδρου, το καλαθάκι Λήμνου κ.ά.

Η μελέτη της μετάβασης από τις παραδοσιακές τεχνικές τυροκόμησης σε αυτές της σύγχρονης τυροκομίας είναι ένα ζητούμενο για την εθνογραφία του ελληνικού χώρου όπως και η σχέση τους με τον τόπο παραγωγής, την οικολογία του, τον πολιτισμό του, αυτό που αποκαλούμε τοπικότητα εν ολίγοις. Το θέμα αυτό έχει απασχολήσει στην ιστορική του διάσταση ευρωπαίους κυρίως ερευνητές που μελέτησαν την διαφορετική κατά χώρα πορεία εκβιομηχάνισης της τυροκομίας (σχετική αποτυχία της βιομηχανικής τυροκομίας κατά τον 19ο αιώνα στην Αγγλία και επικράτησή της μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, επικράτηση μικρότερων μονάδων (και κατοχύρωση τυριών ως προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης με πρώτο το ροκφόρ το 1925) στην Γαλλία, πράγμα που συνέβη εν μέρει και στην περίπτωση της Ολλανδίας[235].

Στην περίπτωση της Ελλάδας σημαντικό παράγοντα για την εξέλιξη της γαλακτοκομίας αποτέλεσαν οι εξαγωγές τυριών προς το εξωτερικό. Το ελληνικό κασκαβάλι-κασέρι όπως και το κεφαλοτύρι από το 1890 και ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο εξαγόταν στην Ιταλία και στις Η.Π.Α. όπου καταναλωνόταν από τους ιταλούς και τους έλληνες μετανάστες. Καθώς κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου οι εξαγωγές απαγορεύτηκαν από το κράτος, η Ελλάδα δεν ξαναπήρε την θέση της ως εξαγωγέα τυριών, κύρια προς την αμερικανική αγορά κατά τον Μεσοπόλεμο. Βεβαίως τα κύρια ελληνικά τυριά η φέτα, το κεφαλοτύρι, το κασέρι (κασκαβάλι), η γραβιέρα, η μυζήθρα όπως και το βούτυρο συνεχίζουν να προτιμούνται από την ελληνική διασπορά η οποία αποτελεί μόνιμο πρεσβευτή των ελληνικών τροφίμων και πόλο διάδοσής τους στο εξωτερικό.

Επίσης σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής τυροκομίας έπαιξαν οι ειδικές Σχολές που δημιουργήθηκαν από το κράτος, κυρίως χάρη στην πρωτοβουλία σημαντικών προσωπικοτήτων που αφιέρωσαν τον βίο τους στην προώθηση της ελληνικής τυροκομίας. Συνοπτικά αναφέρουμε εδώ ότι από την δημιουργία του ελληνικού κράτους κατεβλήθη προσπάθεια από τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια για την παροχή γεωργικής εκπαίδευσης με την ίδρυση Γεωργικής Σχολής στην Τίρυνθα η οποία λειτούργησε με από το 1829 έως το 1872 (με μία διακοπή κατά τα έτη 1838-1846). Η Σχολή αντιμετώπισε πολλά προβλήματα κατά το διάστημα

[235] Richard Blundel and Angela Treger (2006), «From artisans to "factories": the interpretation of craft and industry in English cheese-making, c1650-1950», *Entreprise and Society*, 7(4), σελ. 705-739.

λειτουργίας της και δεν είναι σαφές αν περιελάμβανε κάποια εκπαίδευση στη γαλακτοκομία. Η αποτυχία της Σχολής λειτούργησε αρνητικά για ανάλογες προσπάθειες.

Το 1887 αποφασίστηκε η ίδρυση, μετά από χρόνια αναβολών και καθυστερήσεων, τριών γεωργικών σχολών από τις οποίες ευδοκίμησε ουσιαστικώς μόνο η «Κασσαβέτειος και Τριανταφυλλίδειος Σχολή Αϊδινίου» που εγκαταστάθηκε στο κτήμα Αιδίν στον Αλμυρό Μαγνησίας που δωρίθηκε για το σκοπό αυτό από την οικογένεια του Αλεξ. Δ. Κασσαβέτη. Αυτό οφείλεται σε μια σημαντική μορφή της γεωργικής εκπαίδευσης, του Ραϊνόλδου Δημητριάδη (1863-1922), γεωπόνου, ιδρυτή έδρας Τυροκομίας στη Σχολή και διευθυντή της (1893-1900), ο οποίος το 1889 παρασκεύασε το πρώτο βελτιωμένο σκληρό ελληνικό τυρί στην περιοχή των Αγράφων από πρόβειο γάλα προερχόμενο από μετακινούμενα κοπάδια Σαρακατσάνων ποιμένων. Το 1916 ιδρύθηκε η Γαλακτοκομική Σχολή Ιωαννίνων. Ο γεωπόνος διευθυντής της Γαλακτοκομικής Σχολής Ιωαννίνων από την ίδρυσή της το 1916 ως τη δεκαετία του 1950, Νικόλαος Π. Ζυγούρης, μπορεί να θεωρηθεί ως ο πατέρας της σύγχρονης ελληνικής τυροκομίας καθώς οι επιστημονικές του εργασίες και τα συγγράμματά του αποτελούν τη βάση στην οποία στηρίχθηκαν μεταγενέστεροι επιστήμονες ενώ το συστηματικό εκπαιδευτικό και επιμορφωτικό του έργο, μέσω των συγγραμμάτων του και της διδασκαλίας, συνέβαλε καθοριστικά στην παροχή κατάλληλης κατάρτισης στους νέους τυροκόμους. Στην γαλακτοκομική εκπαίδευση συνέβαλε και η Αβερώφειος Γεωργική Σχολή Λάρισας που ιδρύθηκε το 1911[236].

Με την ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας το 1917 λαμβάνεται σοβαρότερη μέριμνα και για τα θέματα της εκπαίδευσης και ιδρύονται ανώτερες Σχολές: καταρχήν η Ανωτέρα Γεωπονική Σχολή στην Αθήνα το 1920 (στην οποία δημιουργήθηκε εργαστήριο Γαλακτοκομίας το 1962) και το Τμήμα Γεωπονίας στην Φυσικομαθηματική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1927 (ειδικό Εργαστήριο Γαλακτοκομίας το 1987). Στην συστηματοποίηση των γαλακτοκομικών σπουδών συνέβαλαν τα μέγιστα και η ίδρυση της Κτηνιατρικής Σχολής του ΑΠΘ (1950) της

---

[236] Ιουλία Κανδήλα, *Η Αβερώφειος Γεωργική Σχολή Λάρισας. Συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Έλλα, Λάρισα 2004.

Σχολής Τεχνολόγων Τροφίμων (ΚΑΤΕΕ Θεσν/ικης, 1974) και του Ειδικού Ινστιτούτου Γάλακτος Ιωαννίνων (1984)[237].

Σημαντικός είναι ο ρόλος των κατά τόπους, μικρότερων ή μεγαλύτερων, βιομηχανιών παραγωγής τυροκομικών. Το 1950 με το τέλος του Εμφυλίου κατεγράφησαν στην Ελλάδα 2000 μικρά τυροκομεία, συχνά εποχικά, τις υποδομές των οποίων ο Νικόλαος Ζυγούρης σκιαγραφεί με μελανά χρώματα. Όσον αφορά τις συστηματικές βιομηχανικές μονάδες πρέπει να αναφερθεί η ίδρυση το 1934 της βιομηχανίας ΕΒΓΑ για την παραγωγή παστεριωμένου αγελαδινού γάλακτος μετά από πρωτοβουλία ελληνοαμερικανών. Σημαντικός υπήρξε και ο ρόλος της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος που διέθετε και ειδικές Τεχνικές Υπηρεσίες για την στήριξη των εργοστασίων Γάλακτος.

Μετά το 1950 εμφανίζονται τα πρώτα, συνεταιριστικά κυρίως, εργοστάσια χάρη και στην αμερικανική βοήθεια: ΑΣΠΡΟ (Συνετ. αγελαδοτρόφων Ασπροπύργου), ΑΣΤΥ (συνεργασία Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος και συνεταιρισμών με έδρα την Αθήνα), ΑΓΝΟ (Θεσσαλονίκη), ΕΒΟΛ (Βόλος) και ΠΡΩΤΟ (Πάτρα). Την δεκαετία του 1960 ιδρύονται πολλά συνεταιριστικά εργοστάσια με στόχο την αύξηση της παραγωγής αγελαδινού γάλακτος. Επίσης αξιόλογα ιδιωτικά εργοστάσια ΜΕΒΓΑΛ (1952), ΦΑΓΕ (1964) ΔΕΛΤΑ (1968) προώθησαν το αγελαδινό γάλα. Με το κλείσιμο της ΕΒΓΑ η ΔΕΛΤΑ αποκτά μεγάλο μερίδιο αγοράς στο παστεριωμένο γάλα σταθεροποιώντας την θέση της για της δεκαετίες που ακολουθούν. Το 1974 η ΜΕΒΓΑΛ αρχίζει την παραγωγή παραδοσιακού τύπου γιαούρτης ενώ το ίδιο έτος η ΦΑΓΕ κάνει την είσοδό της στην παραγωγή γιαουρτιού όπου θα καταλάβει πρώτη θέση. Κατά τη δεκαετία του 1970 η χώρα φτάνει σε μια εξαιρετικά παραγωγική περίοδο ως προς το γάλα. Το Υπουργείο Εμπορίου εφαρμόζει διατίμηση στα γαλακτοκομικά προϊόντα θεωρώντας τα ως λαϊκής κατανάλωσης, ουσιώδη και σε ανεπάρκεια για να δαμάσει τον πληθωρισμό. Από το 1982 με την είσοδο της χώρας στην ΕΟΚ εγκαταλείπονται οι δασμοί στα εισαγόμενα προϊόντα και αρχίζει η αύξηση των εισαγωγών ξένων τυριών και αγελαδινού γάλακτος. Ο άνισος ανταγωνισμός με τα ξένα προϊόντα δημιουργεί ένα τεράστιο έλλειμμα στο

[237] Βλ. αναλυτικά Ευστάθιος Αληχανίδης, Εμμανουήλ Μ. Ανυφαντάκης, «Η γαλακτοκομική εκπαίδευση και έρευνα στην Ελλάδα κατά τον 19ο και 20ό αιώνα», *Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του. 10ο Τριήμερο Εργασίας, Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005*, οργάνωση: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς - Ίδρυμα Αριστείδης Δασκαλόπουλος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς, Αθήνα 2008, σελ. 483-490.

ισοζύγιο γάλακτος-γαλακτοκομικών προϊόντων (ήδη το 1983 ανέρχεται σε 530 χιλ. τόνους γάλα ενώ το 2000 σε 1 εκ. 530 χιλ. τόνους[238]).

[238] Αλέκος Παππάς, Κωνσταντίνος Τσαντίλης, Γεώργιος Καλαντζόπουλος, «Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας γάλακτος μέχρι την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα», *Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του. 10ο Τριήμερο Εργασίας, Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005*, οργάνωση: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς - Ίδρυμα Αριστείδης Δασκαλόπουλος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς, Αθήνα 2008, σ. 517-526.

5.4. Η σύγχρονη ελληνική οινοποιία ως μελέτη περίπτωσης

Ο εξαιρετικός δυναμισμός και η ανανέωση της ελληνικής οινοποιίας στο σύγχρονο πλαίσιο (ιδίως μετά την δεκαετία του 1970) αποτελούν ένα εξαιρετικά θετικό παράδειγμα και μια κατά τεκμήριο επιτυχημένη συλλογική προσπάθεια διαχείρισης ενός παραδοσιακού ελληνικού προϊόντος, του οίνου, προορισμένο για κατανάλωση τόσο στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό. Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στην συνειδητοποίηση εκ μέρους των οινοποιών της σημασίας της διεπιστημονικής έρευνας σχετικά με το προϊόν τους από ειδικούς των ανθρωπιστικών (αρχαιολόγους, ιστορικούς, λαογράφους, κ.ά.) και των θετικών/εφαρμοσμένων επιστημών (οινολόγους, αγρονόμους, διατροφολόγους, κ.ά.). Πρόκειται για εξαίρεση στον ελληνικό χώρο[239]. Ως εμβληματική της προσπάθειας των οινοπαραγωγών μπορεί να θεωρηθεί η «Ένωση Οινοπαραγωγών του Αμπελώνα της Μακεδονίας» μια εταιρεία με πρωτοποριακά χαρακτηριστικά που ιδρύθηκε από οινοπαραγωγούς της Βορείου Ελλάδος το 1993[240].

[239] Από την συνεργασία των οινοποιών και της επιστημονικής κοινότητας έχει προκύψει μια αρκετά πλούσια βιβλιογραφική παραγωγή. Αναφέρω ενδεικτικά τον συλλογικό τόμο, πρακτικά συνεδρίου *Τέχνη και τεχνική στα αμπέλια και τους οινεώνες της Β. Ελλάδας, Θ΄ τριήμερο εργασίας, Αδριανή Δράμας, 25-27 Ιουνίου 1999*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2002, και την σειρά πρακτικών Επιστημονικών Συμποσίων υπό τον γενικό τίτλο «Οίνον ιστορώ» με επιμέλεια του καθηγητή Αρχαιολογίας Γ. Α. Πίκουλα. Τα Συνέδρια ξεκίνησαν το 2000, πραγματοποιούνται σε σημαντικούς οινοπαραγωγικούς τόπους, και έως το 2013 που έγινε το πλέον πρόσφατο (στο Βελβεντό Κοζάνης) έχουν αποδώσει δέκα καλαίσθητους τόμους πρακτικών στους οποίους περιλαμβάνονται αξιόλογες μελέτες που προσεγγίζουν διεπιστημονικά τα ζητήματα της οινοποιίας.

[240] Το 2002 μετονομάστηκε σε «Ένωση Οινοπαραγωγών του Αμπελώνα της Βορείου Ελλάδος», με την είσοδο νέων μελών από τη Θράκη και την Ήπειρο. Από το 2010 φέρει τον διακριτικό τίτλο Οίνοι Βορείου Ελλάδος» [http://www.wineroads.gr/].

Εικ. 5.1. Επίσημη ιστοσελίδα των Δρόμων του κρασιού της Βορείου Ελλάδος

Στο πλαίσιο του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού η πρωταρχική σημασία της αμπελουργίας[241] οφείλεται στα ποικίλα διατροφικά είδη που προσφέρει: σταφύλια επιτραπέζια, κρασί, πετιμέζι από τον μούστο, σημαντική παλαιότερα γλυκαντική ουσία, όταν δεν υπήρχε ή σπάνιζε η ζάχαρη, μουσταλευριά, σταφυλαρμιά (νηστίσιμο φαγητό της Σαρακοστής από σταφύλια μέσα σε πετιμέζι), ρετσέλια (κομμάτια από ξηρούς καρπούς και φρούτα βουτηγμένα σε ρευστή μουσταλευριά), τσίπουρο-ρακί από την απόσταξη των στεμφύλων, που χρησιμοποιούνταν στη συνέχεια ως λίπασμα (ή θερμαντική ύλη, όπως και τα κλαδεμένα κλήματα του αμπελιού), ξίδι, σερμπέτια (λικέρ) κ.ά.

Ειδικότερα, όσον αφορά στην κατανάλωση του οίνου, ενός βασικού προϊόντος, που συνιστά μέρος της μεσογειακής τριάδας σίτου, οίνου και ελαίου, με πλούσιους

[241] Για την παραδοσιακή αμπελουργία στον ελληνικό χώρο βλ. Στέφ. Δ. Ήμελλος – Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο),* Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1983, σ. 130-138. Περιγραφή του «τεχνικού συστήματος» της αμπελουργίας στον νομό Σερρών βλ. Γιώργος Βοζίκας, «Η αμπελοοινική παράδοση στα χωριά του Παγγαίου και τα Νταρνακοχώρια στο νομό Σερρών. Συγκλίσεις – αποκλίσεις», στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορώ VII. Στα οινόπεδα του Παγγαίου*, Αθήνα 2007, σελ. 147-170, πίν. 51-54. Επίσης περιγραφή με εθνογραφική-επιτόπια τεχνολογική έρευνα της σύγχρονης αμπελουργίας στην περιοχή της Λοκρίδας βλ. Αλέκος Ε. Φλωράκης, «Η αμπελουργία στη Λοκρίδα» στον τόμο *Αμπελουργείν στη Λοκρίδα χθες και σήμερα…*, Κτήμα Χατζημιχάλη, Αθήνα 2003, σ. 13-105. Παναγιώτης Ι. Καμηλάκης – Ευάγγελος Θ. Καραμανές, «Αμπελουργία και κρασί στον παραδοσιακό πολιτισμό της περιοχής Κοζάνης-Γρεβενών» στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορώ Χ. Επιστημονικό Συμπόσιο Βελβεντό το οινοφόρο (Σάββατο 19 Οκτωβρίου 2013)*, Αθήνα 2014, σελ. 173-207.

συμβολισμούς στην ελληνική σκέψη και παράδοση, διαμορφώνεται στον ελληνικό χώρο μέσα στην μακρά χρονική διάρκεια ένας σχετικά ομοιογενής, αν όχι κοινός, εθιμικός κώδικας κατανάλωσης. Το κρασί μπορεί να θεωρηθεί ως «βασική τροφή» όπως συμβαίνει και σε άλλους μεσογειακούς λαούς, ιδίως στη Νότια Γαλλία, την Ιταλία και την Ισπανία, και αποτελεί μέρος της καθημερινής διατροφής[242]. Στόχος της κατανάλωσης του κρασιού είναι κυρίως η βελτίωση της κοινωνικότητας κατά το γεύμα και η δημιουργία κατάλληλης πνευματικής κατάστασης για γλέντι κατά τις εορταστικές περιστάσεις. Ο Ρολάν Μπαρτ γράφει σχετικά για τους Γάλλους: «Το ιδιαίτερο όμως στη Γαλλία είναι ότι η μετατρεπτική δύναμη του κρασιού δεν δίνεται ποτέ ανοιχτά σαν σκοπός: άλλοι λαοί πίνουν για να μεθύσουν, κι αυτό το μολογάνε όλοι τους. Στη Γαλλία το μεθύσι είναι συνέπεια, ποτέ τελικός σκοπός»[243].

Σε ειδικές μελέτες[244] δείξαμε ότι ακόμη και σε περιοχές όπου φαινομενικά η αμπελουργία δεν είχε μεγάλη φήμη και περίφημα κρασιά διέθετε μακρά παράδοση και υπήρξε αξιοσημείωτη παραδοσιακή ασχολία των κατοίκων τους, σε σημαντικό ποσοστό, σχεδόν μέχρι σήμερα. Στηριζόμενοι σε επιτόπιες έρευνες μας και στην υπάρχουσα βιβλιογραφία προσεγγίσαμε την παραδοσιακή αμπελοκαλλιέργεια όσον

---

[242] Austin Lynn Martin, "Old People, Alcohol and Identity in Europe, 1300-1700" στο Peter Scholliers (ed.), *Food, Drink and Identity. Cooking, Eating and Drinking in Europe since the Middle Ages*, Berg, Oxford / New York 2001, σελ. 119-137, Igor de Garine, "For a pluridisciplinary Approach to Drinking" in Igor de Garine and Valerie. de Garine (ed.), *Drinking. Anthropological Approaches*, Berghahn Books, New York / Oxford 2001, σελ. 1-10. Ελεωνόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Από τον σοφρά στο τραπέζι», *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981, Πρακτικά Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998*, Αθήνα 1999, σελ. 533-559, Ευδοκία Ολυμπίτου, «Αμπέλι και κρασί στον παραδοσιακό πολιτισμό της Πελοποννήσου. Μια εθνογραφική προσέγγιση», στο Γιάννης Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορώ, IX: «Πολυστάφυλος Πελοπόννησος»*, Αθήνα 2009, σελ. 223-242. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Ο τρυγητής Σεπτέμβρης. Από το κλήμα στο πατητήρι κι απ' το βαρέλι στο ποτήρι», στο *Οι 12 μήνες. Φθινόπωρο, Η Καθημερινή «Επτά ημέρες»*, 2 Σεπτ. 2001, σελ. 24-26.

[243] Ρολάν Μπαρτ, *Μυθολογίες – μάθημα*, (μετάφρ. Κ. Χατζηδήμου, Τ. Ράλλη), Αθήνα 1973 [τίτλος πρωτοτύπου: *Mythologies*, Paris, 1957, 1970], κεφάλαιο «Το κρασί και το γάλα», σελ. 168. Για την μέθη στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό, Aikaterini Polymerou-Kamilaki, Evangelos Karamanes, "The Madman Caught Sight of the Drunkard and Took to his Heels**': An anatomy of Drunkenness in Greece" in Patricia Lysaght (Ed.),** *Sanitas Per Aquas. Spas, Lifestyles and Foodways. Proceedings of the 16th Conference of the International Commission for Ethnological Food Research, Innsbruck, Austria, and Meran(o), Italy, 25 September – 1 October 2006*, Innsbruck 2008, σελ. 307-336.

[244] Παναγιώτης Ι. Καμηλάκης – Ευάγγελος Θ. Καραμανές, «Αμπελουργία και κρασί στον παραδοσιακό πολιτισμό της περιοχής Κοζάνης-Γρεβενών», στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορώ, X: Επιστημονικό Συμπόσιο «Βελβεντό το οινοφόρο» (Σάββατο, 19 Οκτωβρίου 2013)*, Αθήνα 2014, σελ. 173-207. Παναγιώτης Ι. Καμηλάκης – Ευάγγελος Θ. Καραμανές, «Η χρήση του κρασιού και του τσίπουρου στον καθημερινό βίο και στα έθιμα του κύκλου της ζωής και του κύκλου του χρόνου στις περιοχές Κοζάνης και Γρεβενών» στο *Η Δυτική Μακεδονία στους νεότερους χρόνους. Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014*, (επιμέλεια Χαρίτων Καρανάσιος, Κώστας Ντίνας, Δημήτρης Μυλωνάς), Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών (ΕΔΥΜΜΕ.), Κοζάνη 2016, σελ. 1043-1083 [ψηφιακή έκδοση https://asynedrioedymme.wordpress.com/] (Ο Παναγιώτης Ι. Καμηλάκης συνέγραψε το μέρος των μελετών που αναφέρεται στην περιοχή Κοζάνης και ο Ευάγγελος Θ. Καραμανές εκείνο που αφορά στα Γρεβενά).

αφορά την ιστορική της διάσταση (αρχής γενομένης από τις αρχές του 16ου αιώνα χάρη στα δεδομένα των οθωμανικών καταγραφών), αλλά κυρίως στην πολιτισμική της μελετώντας ζητήματα του υλικού βίου (καλλιέργεια, οινοποίηση, δίκτυο διάθεσης των προϊόντων, ποικιλίες των αμπελιών), καθώς και του κοινωνικού (οργάνωση της παραγωγής, αγροφύλακες-αμπελοφύλακες, κατανάλωση των προϊόντων της αμπέλου κ.ά.) και του πνευματικού (παραδόσεις, έθιμα, κ.ά.). Στο παραδοσιακό πλαίσιο, πρακτικά κάθε οικογένεια έπρεπε να έχει ένα αμπέλι για τα σταφύλια και το κρασί της χρονιάς, καθώς επίσης και για την παρασκευή της ρακής, η οποία ήταν απαραίτητη σε κάθε περίσταση της ζωής: για το κέρασμα του μουσαφίρη που θα πρωτομπεί στο σπίτι, των καλεσμένων στον γάμο ή στις θρησκευτικές και ονομαστικές εορτές, εκείνων που θα τους επισκεφθούν για να τους συλλυπηθούν στον θάνατο προσφιλούς προσώπου.

Ο χαρακτήρας ενός συγκεκριμένου κρασιού εξαρτάται άμεσα από την ποικιλία της αμπέλου, δηλ. το σταφύλι από το οποίο προέρχεται, από την περιοχή όπου αυτό καλλιεργείται και από τον τρόπο που οινοποιείται και παλαιώνει (δηλ. την γνώση, την εμπειρία, την οινική παράδοση των αμπελουργών και οινοποιών). Η πολιτεία, θέλοντας να γνωστοποιήσει στον καταναλωτή τις ιδιαιτερότητες των οίνων, αλλά και να διασφαλίσει τον υγιή ανταγωνισμό στο πλαίσιο της αγοράς, θεσμοθέτησε κατηγορίες κρασιών σε εθνικό και ευρωπαϊκό πλαίσιο. Σύμφωνα με την νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης [βασικός κανονισμός της ΚΟΑ Οίνου (ΕΚ) 479/08, κανονισμός (ΕΚ) 607/09], αλλά και την εθνική νομοθεσία για την ελληνική οινοπαραγωγή, υπάρχουν οι εξής κατηγορίες κρασιών[245]:

- οίνοι Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ)[246],
- οίνοι Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ) και

[245] Βλέπε αναλυτικότερα την δικτυακή πύλη του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων:
http://www.minagric.gr/images/stories/docs/agrotis/POP-PGE/LISTA-OINON-POP/lista_POP.pdf
http://www.minagric.gr/images/stories/docs/agrotis/POP-PGE/LISTA-OINON-PGE/lista_Pge.pdf
Επίσης την ευρωπαϊκή βάση δεδομένων E-Bacchus:
http://ec.europa.eu/agriculture/markets/wine/e-bacchus/index.cfm;event=pwelcome&language=EL
και θεματικές ιστοσελίδες όπως:
http://www.newwinesofgreece.com/el/katigories_krasion/index.html
http://www.gastrotourismos.gr/?section=2625&language=el_GR&itemid1494=2651&detail1494=1

[246] «Οίνοι **Ονομασίας Προέλευσης**» (VQPRD – Vin de Qualité Produit dans une Région Déterminée είναι οι ΠΟΠ Αγχίαλος, ΠΟΠ Αμύνταιο, ΠΟΠ Αρχάνες, ΠΟΠ Γουμένισσα, ΠΟΠ Δαφνές, ΠΟΠ Ζίτσα, ΠΟΠ Λήμνος, ΠΟΠ Μαντίνεια, ΠΟΠ Μαυροδάφνη Κεφαλλονιάς, ΠΟΠ Μαυροδάφνη Πατρών, ΠΟΠ Μεσενικόλα, ΠΟΠ Μονεμβασία-Malvasia, ΠΟΠ Μοσχάτος Κεφαλλονιάς, ΠΟΠ Μοσχάτος Λήμνου, ΠΟΠ Μοσχάτος Πατρών, ΠΟΠ Μοσχάτος Ρίου Πατρών, ΠΟΠ Μοσχάτος Ρόδου, ΠΟΠ Νάουσα, ΠΟΠ Νεμέα, ΠΟΠ Πάρος, ΠΟΠ Πάτρα, ΠΟΠ Πεζά, ΠΟΠ Πλαγιές Μελίτωνα, ΠΟΠ Ραψάνη, ΠΟΠ Ρόδος, ΠΟΠ Ρομπόλα, ΠΟΠ Σάμος, ΠΟΠ Σαντορίνη και ΠΟΠ Σητεία.
Οι οίνοι «Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης» (**ΠΓΕ**) αναλόγως του γεωγραφικού εύρους των ζωνών τους μπορούν να διακριθούν σε: 1. Οίνοι ΠΓΕ Διαμερισμάτων (Περιφερειών) 2. Οίνοι ΠΓΕ Περιφερειακών Ενοτήτων (πρώην Νομών) 3. Οίνοι ΠΓΕ Περιοχών.

- οίνοι χωρίς ένδειξη ΠΟΠ και ΠΓΕ.

5.5. Η ένταξη προϊόντων τοπικής αγροτικής παραγωγής στο διεθνές περιβάλλον και οι έννοιες «τοπικό προϊόν» ή «προϊόν προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης»

Οι αντιλήψεις περί την τοπικότητα των διατροφικών προϊόντων έχουν διανύσει μία ενδιαφέρουσα για τον μελετητή ιστορική διαδρομή στον ευρωπαϊκό χώρο από την εποχή που πρώτα στην Γαλλία κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα διαμορφώθηκαν οι έννοιες «τοπικό προϊόν» ή «προϊόν προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης» έως τη σταδιακή διαμόρφωση του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου που διέπει την κατοχύρωση των Προϊόντων Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης[247]. Στα τέλη του 19ου αιώνα τα ονόματα χωριών, νομών, περιφερειών ή επαρχιών της Γαλλίας χρησιμοποιούνταν συχνά για να προσδιορίσουν αγροτικά προϊόντα που θεωρούνταν ως τοπικής παραγωγής. Πρόκειται για μια πρακτική εφαρμοζόμενη και στα προϊόντα του ελληνικού χώρου (π.χ. ο οίνος της Σάμου) ήδη από την αρχαιότητα (γνωστός ήταν ο *Κύθνιος τυρός*, ο *νησιωτικός τυρός* που αναφέρεται στο τυρί των μικρών νησιών των Κυκλάδων φτιαγμένο από γάλα αιγοπροβάτων –συχνά σε αντιδιαστολή με τον *βαρβαρικό τυρό* από γάλα βοοειδών–, ο Μαρώνειος, ο Βίβλινος, ο Κρητικός, ο Πράμνειος οίνος, κ.ά.)[248]. Η ανάπτυξη των μεταφορών και της μεταποίησης όπως και η μείωση του κόστους παραγωγής στη Γαλλία του β΄ μισού του 19ου αιώνα κατέστησε δυνατή την εμπορευματοποίηση τους τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Ορισμένα από τα προϊόντα αυτά όπως τα τυριά ροκφόρ και μπρι, η σαμπάνια, το κονιάκ απέκτησαν μεγάλη φήμη διεθνώς για τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά και έγιναν σημεία αναφοράς για τους γαστρονόμους.

Καθώς τα προϊόντα αυτά πέρασαν στην μαζική κατανάλωση κινδύνεψαν να χάσουν την σχέση τους με τον τόπο παραγωγής τους. Το όνομα της περιοχής προέλευσής τους έτεινε να μετατραπεί σε μια γενική ονομασία ενός τύπου τροφίμου ή ποτού. Αποκομμένη από την τοπική της προέλευση η ονομασία θα προσδιόριζε μια κατηγορία προϊόντων. Για παράδειγμα, η ονομασία γραβιέρα (gruyère) έτεινε να προσδιορίζει εν είδη γενικής ονομασίας έναν τύπου τυριού που περιελάμβανε σκληρά,

---

[247] Kolleen M. Guy, «Wine, Champagne and the Making of French Identity in the Belle Epoque» στο Peter Scholliers (ed.), *Food, Drink and Identity. Cooking, Eating and Drinking since the Middle Ages*, Berg, 2001, Oxford – New York, σελ. 127-138.

[248] Λίνα Μενδώνη, «Κείος ή Κύθνιος ο τυρός;», *Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του. 10ο Τριήμερο Εργασίας, Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005*, οργάνωση: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς - Ίδρυμα Αριστείδης Δασκαλόπουλος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς, Αθήνα 2008, σελ. 425-449.

κίτρινα τυριά και όχι αποκλειστικά το υψηλής ποιότητας τυρί της συγκεκριμένης περιοχής Gruyère της Σαβοΐας. Το ίδιο φαινόμενο έχει καταγραφεί και σε άλλες περιπτώσεις. Για παράδειγμα το γλυκό κρασί που παραγόταν είτε από λιασμένα σταφύλια είτε από υπερώριμα που είχαν μείνει να ψηθούν πάνω στα κλήματα, ονομαζόταν κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους Κρητικός οίνος, δηλ. το γεωγραφικό όνομα *Κρητικός οίνος* είχε μεταπέσει σε γενική επωνυμία (denomination generic) που υποδήλωνε το γένος του οίνου[249].

Το πιο γνωστό παράδειγμα επιτυχημένης αντίδρασης των εμπλεκομένων παραγωγών και διακινητών στην υποβάθμιση συγκεκριμένου τοπικού προϊόντος είναι αυτό των οινοπαραγωγών της περιοχής της Καμπανίας (Champagne). Στα τέλη του 19ου αιώνα ο αφρώδης οίνος είχε πρακτικά ταυτιστεί με την συγκεκριμένη περιοχή της Βορειοδυτικής Γαλλίας χάρη στις προσπάθειες του Syndicat du Commerce des Vins de Champagne. Η ισχυρή αυτή Ένωση παραγωγών ιδρύθηκε το 1882 από ορισμένους ισχυρούς εξαγωγείς γαλλικού αφρώδους οίνου και έχοντας στην διάθεσή της τα απαραίτητα οικονομικά μέσα αγωνίστηκε από κοινού με άλλους γάλλους εξαγωγείς και εμπόρους κρασιού για να καταγγελθούν τα παραγόμενα στο εξωτερικό κρασιά με γαλλικές ονομασίες (labels). Ας σημειώσουμε ότι ενώσεις παραγωγών και έμποροι που διέθεταν οικονομικά μέσα και πολιτική επιρροή πρωτοπόρησαν στην κατοχύρωση των τοπικών προϊόντων. Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα ψηφίστηκαν νόμοι για την αντιμετώπιση της νοθείας στα γεωργικά προϊόντα βάση των οποίων τα κρασιά συνδέθηκαν με την ονομασία τους (appellation). Στη συνέχεια οι ονομασίες προέλευσης (appellations d'origine) θεμελιώθηκαν στον καθορισμό γεωγραφικών ορίων ώστε να νομιμοποιηθεί αλλά και να περιχαρακωθεί το δικαίωμα χρήσης της εθνικής κληρονομιάς.

Αυτό το σύστημα προστασίας της τοπικής προέλευσης των διαφόρων αγροτικών προϊόντων (appellations d'origine) αποτέλεσε το υπόδειγμα για τη σχετική νομοθεσία της δεκαετίας του 1930 όσον αφορά την «appellation d'origine contrôlée» (AOC) (το 1935 στη Γαλλία ιδρύεται το Institut National des Appellations d'Origine, INAO η δικαιοδοσία του οποίου αρχικά περιοριζόταν στα κρασιά ενώ αργότερα επεκτάθηκε στα γαλακτοκομικά και άλλα αγροτικά προϊόντα). Αργότερα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής

[249] Σταυρούλα Κουράκου-Δραγώνα «Ισμαρικός και Πράμνιος: φιλολογική και οινολογική διερεύνηση των ομηρικών οίνων» στο *Τέχνη και τεχνική στα αμπέλια και τους οινεώνες της Β. Ελλάδας, Θ΄ τριήμερο εργασίας, Αδριανή Δράμας, 25-27 Ιουνίου 1999*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2002, σελ. 36-77.

Ένωσης θεσπίστηκαν η Προστατευμένη Ονομασία Προέλευσης (ΠΟΠ) [Protected Destination of Origin (PDO)] και Γεωγραφικής Ενδείξης (ΠΓΕ) [Protected Geographical Indication (PGI) products] καθώς και τα σχετικά πιστοποιητικά για τα γεωργικά προϊόντα και τα τρόφιμα με τον Κανονισμό 2081/1992. Ο Κανονισμός έχει ενημερωθεί έκτοτε με νέους[250]. Σήμερα περί τα 600 προϊόντα έχουν κατοχυρωθεί ως ΠΟΠ στον ευρωπαϊκό χώρο και άλλα τόσα ως ΠΓΕ. Σε επιστημονικό επίπεδο συνεχίζεται η συζήτηση για την προτεραιότητα και την βαρύτητα του παράγοντα του φυσικού περιβάλλοντος ή των ανθρώπινων γνώσεων και τεχνικών στην διαμόρφωση των αγροτικών προϊόντων που συνδέονται με ένα terroir[251].

Το 1995 ψηφίστηκε στην Γαλλία ειδικός νόμος (Νόμος 95-115/4.2.1995) με στόχο την καλύτερη οργάνωση και συνεργασία φορέων που εμπλέκονται στα ζητήματα της τοπικής ανάπτυξης, της έρευνας και της αντιμετώπισης της ανεργίας συγκεκριμένων αγροτικών περιοχών (δηλ. αιρετοί άρχοντες, θεσμικοί παράγοντες, επαγγελματικά επιμελητήρια, συλλογικότητες) στο τοπικό επίπεδο δηλ. σε περιοχές με ειδικά γεωγραφικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά (pays). Το σύνολο των στοιχείων της πολιτισμικής κληρονομιάς των περιοχών αυτών (υλικός πολιτισμός και άυλη πολιτισμική κληρονομιά) αντιμετωπίζονται ως δυνητικοί μοχλοί κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης. Για τον σκοπό αυτό, καταρτίζεται ειδικό ευρετήριο των εν λόγω στοιχείων, από ειδικούς σε θέματα πολιτισμού επιστήμονες, ώστε να χρησιμοποιηθούν στην εκπόνηση στρατηγικού σχεδίου αξιοποίησής τους[252].

---

[250] Για τα ελληνικά προϊόντα Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης και Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης βλέπε την δικτυακή πύλη του αρμόδιου οργανισμού πιστοποίησης Agrocert: http://www.agrocert.gr/pages/content.asp?cntID=26&catID=15. Επίσης για τα ελληνικά τρόφιμα βλ. στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Γεωργίας: http://greekfood.minagric.gr/.

[251] Matthew J. Rippon, «What is the geography of Geographical Indications? Place, production methods and Protected Food Names», Area, 2014, doi: 10.1111/area.12085 (πηγή: www.academia.edu)

[252] Για ένα παράδειγμα εφαρμογής στην Νότιο Γαλλία που δίδει έμφαση στην τοπική οινοποιία Yannick Reboul «La valorization touristique européenne du patrimoine, le cas du Pays Vidourle Camargue et l'oenopole de Calvisson (France)» στο Jocelyne Bonnet-Carbonell (επιμ.), *Patrimoine vigneron européen, oenotourisme et partage du vin*, L'Harmattan, Paris 2016, σελ. 21-30.

5.6. Συμπεράσματα

Τα κυριότερα ελληνικά τυριά αλλά και αρκετά τοπικά (συνολικά 21) έχουν αποκτήσει Προστατευόμενη Ονομασία Προέλευσης στον πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά την θέσπιση του κανονισμού 2081/1992 (που αντικαταστάθηκε από τον κανονισμό 510/2006). Πρόκειται για το ανεβατό, το γαλοτύρι, τη γραβιέρα Αγράφων, τη γραβιέρα Κρήτης, τη γραβιέρα Νάξου, το καλαθάκι Λήμνου, το κασέρι, το κατίκι Δομοκού, την κεφαλογραβιέρα, την κοπανιστή, το λαδοτύρι Μυτιλήνης, το μανούρι, το μετσοβόνε, τον μπάτζο, το ξύγαλο ή ξίγαλο Σητείας, την ξυνομυζήθρα Κρήτης, το πηχτόγαλο Χανίων, το Σαν Μιχάλη της Σύρου, τη σφέλα, την φέτα, την φορμαέλλα Αράχωβας Παρνασσού. Όσον αφορά την οινοπαραγωγή έγινε ειδική αναφορά παραπάνω.

Παρά τις μεγάλες προόδους που συντελέστηκαν τις τελευταίες δεκαετίες, παραμένει ζητούμενο η αποτελεσματική συνάρθρωση των προσπαθειών της κεντρικής διοίκησης και των τοπικών φορέων, συλλογικοτήτων και επιχειρήσεων, της επιστημονικής κοινότητας και των ειδικευμένων δημοσιογράφων κατά ικανό χρονικό διάστημα ώστε να παραχθούν συγκεκριμένα αποτελέσματα στον τομέα της έρευνας, τεκμηρίωσης και ανάδειξης της πολιτισμικής διάστασης των διατροφικών προϊόντων.

Οι τροφές και τα ποτά είναι από τα πιο σταθερά πολιτισμικά στοιχεία στην αγροτική παραδοσιακή κοινωνία στη διαχρονική της διάσταση και αποτελούν την συνισταμένη πολλών παραγόντων, όπως το φυσικό περιβάλλον, οι κοινωνικές δομές, η τοπική οικονομία, οι ιστορικές καταβολές και ο πολιτισμός εν γένει, που περιλαμβάνει τα συμβολικά συστήματα κατανόησης του κόσμου αλλά και οικειοποίησης του φυσικού περιβάλλοντος. Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή του κεφαλαίου, η ανάλυση των τεχνικών παρασκευής των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων, των μετασχηματισμών τους, η αποκάλυψη των αναλογιών τους με τα κοινωνικά φαινόμενα όπως και η μελέτη των πολλαπλών σχέσεων μεταξύ της τοπικής κοινωνίας και του οικολογικού περιβάλλοντος αποκαλύπτει τις πολιτισμικές διαστάσεις της διαμόρφωσης της ποικιλίας –δυσανάλογα μεγάλης σε σχέση με τον περιορισμένο γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας– των ελληνικών τροφίμων και ποτών. Πρόκειται για ένα σημαντικό εθνικό πολιτισμικό κεφάλαιο, μια παρακαταθήκη, που μπορεί να αξιοποιηθεί στο σύγχρονο πλαίσιο. Ιδιαιτέρως σήμερα που έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση η οικονομική αποτελεσματικότητα της παγκοσμιοποιημένης κλίμακας των ανταλλαγών, αναπτύσσεται το ενδιαφέρον για

την τοπικότητα, την ιδιαιτερότητα σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Η στροφή αυτή επ' ουδενί οδηγεί στην εσωστρέφεια και την απομόνωση αλλά στην καλύτερη ένταξη της τοπικής παραγωγής στο ανταγωνιστικότατο διεθνές περιβάλλον αναδεικνύοντας τις καλύτερες πλευρές της τοπικής παραγωγής και απελευθερώνοντας τοπικές κοινωνικές δυναμικές και δυνατότητες που λανθάνουν (και πρακτικώς παραμελούνται ή και αγνοούνται παντελώς) επί μακρόν.

5.7. Εργαστήριο:
Πολιτισμική διάσταση αγροτικής παραγωγής.
Παρουσίαση παραδειγματικών περιπτώσεων

5.7.1. Βλάστη Κοζάνης

Στη Βλάστη Κοζάνης, παρότι η γεωργία είχε πρωτεύουσα σημασία για τους μόνιμα εγκατεστημένους κατοίκους (καλλιεργούσαν βρίζα, σιτάρι, κριθάρι, αμπέλια), διατηρούσαν μικρά αλλά υπολογίσιμα για την οικογενειακή οικονομία οικόσιτα κοπάδια από 30-40 αιγοπρόβατα, όπως είδαμε ήδη ότι συμβαίνει σε όλη την ευρύτερη περιοχή, και μια ή δύο αγελάδες κατά νοικοκυριό. Η κτηνοτροφική φυσιογνωμία της κοινότητας ολοκληρωνόταν από την παρουσία μεγάλων μετακινούμενων κοπαδιών, που ξεκαλοκαίριαζαν στα λιβάδια της και ανήκαν σε Σαρακατσάνους, Βλάχους αλλά και Κοπατσαραίους κτηνοτρόφους[253]. Η τυροκομία της Βλάστης οφείλει τη φήμη της στη μεγάλη αυτή κτηνοτροφία. Η παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων και τυριών, που προορίζονται για πώληση και εμπορική εκμετάλλευση, όπως το κασέρι, το βούτυρο και το μανούρι, εξομοιώνει την τυροκομία της Βλάστης – στο παραδοσιακό πλαίσιο, τηρουμένων ορισμένων αναλογιών και όσον αφορά τους στόχους του «τεχνικού συστήματος» που ακολουθούνταν – με εκείνες των Βλαχοχωρίων των Γρεβενών που αναφέραμε ήδη (παραγωγή κεφαλοτυριού, βουτύρου κ.λπ.), της περιοχής Ασπροποτάμου Τρικάλων (κασέρι) και των Αγράφων (κασέρι και γραβιέρα)[254]. Τα συστήματα των περιοχών αυτών διαφοροποιούνται από εκείνα περιοχών με μικρότερη κτηνοτροφία, που στόχευαν στην παραγωγή τυριών τοπικής εμβέλειας που προορίζονταν για τις ετήσιες ανάγκες των νοικοκυριών (π.χ. μπάτζος και παραλλήλως βούτυρο, ανεβατό, κ.ά.). Άλλες χαρακτηριστικές περιπτώσεις κτηνοτροφικών χωριών της Δυτικής Μακεδονίας με αξιόλογη γαλακτοκομική παραγωγή αποτελούν η Γαλατινή Βοίου, η Κλεισούρα Καστοριάς κ.ά.

[253] Μιχάλης Αθ. Καλινδέρης, *Ο βίος της κοινότητος Βλάτσης επί τουρκοκρατίας εις το πλαίσιον του δυτικομακεδονικού περιβάλλοντος*, Θεσσαλονίκη 1982.
[254] Ευάγγελος Καραμανές, «Τα συστήματα τυροκομίας της Πίνδου: συνέχειες και ασυνέχειες», *Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του. 10ο Τριήμερο Εργασίας, Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005*, οργάνωση: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς - Ίδρυμα Αριστείδης Δασκαλόπουλος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς, Αθήνα 2008, σελ. 425-449.

5.7.2. Νάξος (Κυκλάδες)

Στα τυροκομικά συστήματα των νησιών παρουσιάζουν αξιοθαύμαστη σταθερότητα. Η Νάξος αποτελεί εξέχουσα περίπτωση νησιού με πλούσια κτηνοτροφική παράδοση. Το κύριο παραδοσιακό τυρί είναι το λεγόμενο *αρσενικό* ή *κεφαλήσο*, ένα σκληρό τυρί. Το λεγόμενο θηλυκό τυρί, δηλ. η μυζήθρα και ο *αθότυρος*, τυροκομείται μετά το αρσενικό με βρασμό του τυρόγαλου και προσθήκη γάλακτος. Μετά το τέλος της γαλακτοκομικής περιόδου όταν η ποσότητα του γάλακτος δεν ήταν πλέον επαρκής για να φτιάξουν ένα τουλάχιστον κεφαλοτύρι έφτιαχναν *ξινότυρα* και τουλουμοτύρι[255].

Εικ 5.2 Επίσημη Ιστοσελίδα της Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Νάξου

5.7.3. Άνδρος (Κυκλάδες)

Στην Άνδρο, νησί όπου τα τυροκομικά προϊόντα προορίζονταν για την τοπική κυρίως κατανάλωση, συναντάμε τυριά που είχαν την δυνατότητα να παρασκευαστούν και με μικρές ποσότητες γάλακτος στο οικογενειακό πλαίσιο. Το τυρί *αρμεξιά* ή μαλακό ή μαλαχτό τυρί παρασκευάζεται παραδοσιακά με το γάλα ενός αρμέγματος των ζώων. Μετά την πήξη κρεμούσαν το τυρί σε τσαντήλα, το πίεζαν με τα χέρια για να φύγει το τυρόγαλο και το αλάτιζαν. Η πετρωτή φτιαχνόταν με πίεση με μια πέτρα πάνω στην τσαντήλα και είναι πιο σκληρό τυρί. Τα *βολάκια* είναι ένα σκληρό τυρί μεγαλύτερης διάρκειας και φτιάχνονται με το τυρόπηγμα από πολλές αρμεξιές. Μετά από μάλαξη του τυροπήγματος αποξηραινόταν μέσα σε φανάρι σε ξηρό και δροσερό μέρος. Τα στεγνά

[255] Γιάννης Βερώνης, *Βοσκοί και βοσκοσύνη στην ορεινή Νάξο*, Αθήνα 2009, σελ. 157-172. Στέφανος Δ. Ήμελλος, «Αρσενικός και θηλυκός (Μερικές παρατηρήσεις και σχόλια)», *Λαογραφικά Ποικίλα*, τόμ. Γ΄, Αθήνα 1994.

βολάκια που έχουν στεγνώσει ζυμώνονται σε λεκάνη και αλατίζονται. Τοποθετούνται σε πήλινο δοχείο (*μπουρνιά*) που σφραγίζεται με ελαιόλαδο και τοποθετείται σε δροσερό μέρος προφυλαγμένο από τον ήλιο. Το τυρί της μπουρνιάς ή κοπανιστή ωρίμαζε επί 2-4 μήνες είναι πικάντικο και είχε μεγαλύτερη διάρκεια ζωής. Στα κατώγια των ορεινών χωριών διατηρούνταν έως και δύο χρόνια. Στραγγισμένο έφτασε και τα 10 κιλά και μεταφερόταν σε τουλούμια στην Αθήνα. Πρόκειται για τυριά που εντάσσονται σε ενιαία τεχνολογική αλυσίδα ξεκινώντας από την αρμεξιά και φτάνοντας στο τυρί της μπουρνιάς/κοπανιστή.

5.7.4. Σκύρος (κεντρικό Αιγαίο)

Στην Σκύρο στο κεντρικό Αιγαίο παρασκευάζουν το σκυριανό *τσεφαλοτύρι*. Στην παραδοσιακή του εκδοχή το γάλα ήταν απαστερίωτο, η τυρομάζα τοποθετούνταν στα *πλεχτά* (δηλ. τα καλούπια από βούρλα) και δεν χρησιμοποιούσαν πιεστήριο παρά μόνο την πίεση των χεριών. Παραλλήλως κρατούσαν χωριστά ένα μέρος του γάλακτος για την εκ παραλλήλου παρασκευή μυζήθρας. Παρασκευάζουν επίσης φέτα σε δύο εκδοχές, *αβάριστη* (δηλ. από γάλα *αβάριστο*, μη αποβουτυρωμένο) και *βαρισμένη* δηλ. αποβουτυρωμένη που μένει μετά την αφαίρεση του φρέσκου βούτυρου.

Από το τυρόγαλο μετά από την παρασκευή του λεγομένου ξινού βουτύρου (αυτό που φτιάχνεται από ξινισμένο γάλα) παρασκευάζουν με την πρόσθεση λίγης πυτιάς την *καζάρα* ένα φτωχό τουλουμίσιο αποβουτυρωμένο τυρί. Την τυρομάζα της φέτας την καταναλώνουν και φρέσκια και την ονομάζουν *απάλη*. Το βούτυρο και κυρίως το φρέσκο δεν συνηθίζονταν στη Σκύρο διότι χρησιμοποιούσαν το γάλα για την παρασκευή των τυριών. Ένα μικρό τυρί κακής ποιότητας, υποπροϊόν του κεφαλοτυριού, ήταν το *μάμαθο* που φτιάχνονταν από τα υπολείμματα της πήξης που έμεναν στον πάτο του βαρελιού[256].

[256] Εμμανουήλ Βαμβακερίδης, *Λαογραφική και γλωσσική ύλη Σκύρου, 1933-1937*, (επιμ. Νίκου Γ. Λάμπρου), Αθήνα 2008, σελ. 91-99.

5.7.5. Δυτική Κρήτη

Η Κρήτη όπως και η Κύπρος και άλλα μεγάλα νησιά της Μεσογείου (Κορσική, Σαρδηνία) έχουν, το καθένα, ιδιαίτερη και εξαιρετικά ισχυρή φυσιογνωμία όσον αφορά την παραγωγή τους αλλά και ειδικά κατά τόπους χαρακτηριστικά όσον αφορά τα γαλακτοκομικά προϊόντα τους.

Στην Δυτική Κρήτη τα κύρια προϊόντα ήταν τα σκληρά τυριά κεφαλοτύρι και γραβιέρα. Σημαντικά ήταν επίσης το τουλουμοτύρι και τα μαλακά τυριά αθότυρος, μαλάκα, μυζήθρα τα οποία παρασκευάζονται σε ποικίλες εκδοχές. Από την τσίπα του γάλακτος κάνουν επίσης το περίφημο στακοβούτυρο. Υπάρχει επίσης μια ποικιλία άλλων μικρών τυριών που παρασκευάζονται ως υποπροϊόντα της παρασκευής των κύριων τυριών. Για παράδειγμα το *κατσοχοίρι*, ένα τυράκι σε σχήμα ακανθόχοιρου (*κατσόχοιρου*) που γίνεται από το αραιό υπόλοιπο της τυρομάζας (*μαλάκας*) που μαζεύεται όταν αρχίζει και ζεσταίνεται ο αφρός[257].

5.7.6. Εικονικό Μουσείο Κυπριακών Τροφίμων και Διατροφής

Στο εικονικό-ψηφιακό Μουσείο Κυπριακών Τροφίμων και Διατροφής παρουσιάζονται στοιχεία για τα είδη τροφίμων με ιστορική προοπτική, τον τρόπο διατροφής του κυπριακού πληθυσμού, τα παραδοσιακά εργαλεία και εν γένει τα μέσα παραγωγής, παρασκευής, μεταποίησης και εμπορίου των διατροφικών προϊόντων της Κύπρου. [http://foodmuseum.cs.ucy.ac.cy/web/guest/home]

Εικ 5.3 Επίσημη ιστοσελίδα του Εικονικού Μουσείου Κυπριακών Τροφίμων και Διατροφής

[257] Γιάννη Ι. Μαυρακάκη, *Ποιμενικά Δυτικής Κρήτης*, Χανιά 1948, σελ. 64-76.

5.7.8. Εικονικό Μουσείο Μεσσηνιακής Διατροφής

Το Εικονικό Μουσείο Μεσσηνιακής διατροφής υλοποιήθηκε από το «Ίδρυμα Καπετάν Βασίλη και Κάρμεν Κωνσταντακόπουλου». Σκοπός του είναι η καταγραφή, μελέτη, διάσωση και παρουσίαση της γαστρονομικής κληρονομιάς της Μεσσηνίας. Παρουσιάζονται μεσσηνιακά προϊόντα και τροφές. Η επιλογή των τροφίμων βασίζεται σε διατροφικά και ιστορικά κριτήρια. Οι παραδοσιακές συνταγές προέρχονται από ειδικές καταγραφές. Παρουσιάζονται επίσης παραδοσιακά σκεύη και εργαλεία.

[http://www.messiniandiet.gr/]

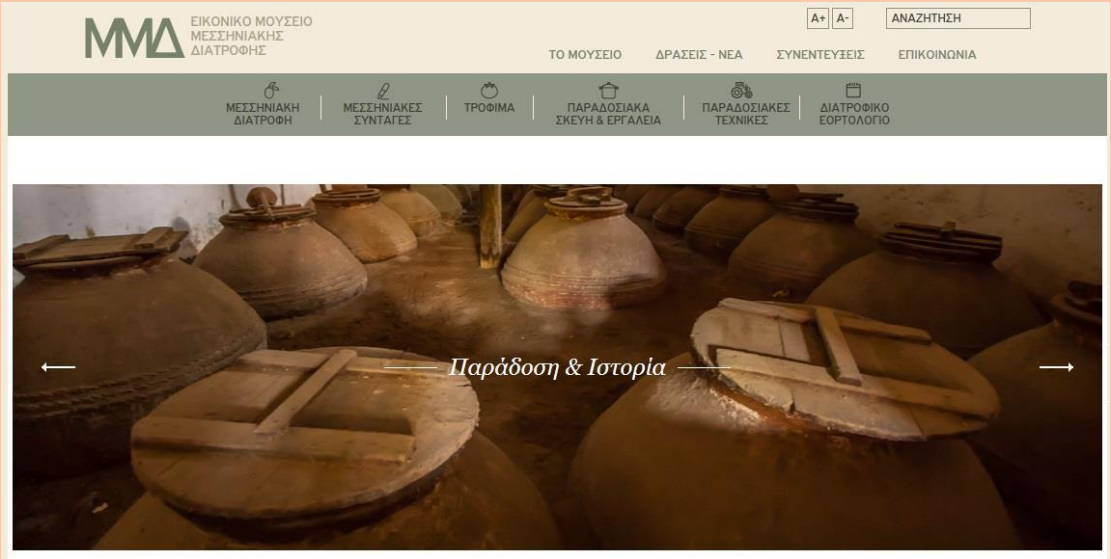

Εικ 5.4. Επίσημη ιστοσελίδα του Εικονικού Μουσείου Μεσσηνιακής Διατροφής

6. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

6.1. Βιβλιογραφία

Ελληνική

Appadurai Arjun, *Νεωτερικότητα χωρίς σύνορα: Πολιτισμικές διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.

Νιτσιάκος Βασίλης, *Πεκλάρι: Κοινωνική οικονομία μικρής κλίμακας*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2015

Δεκλερής Μιχαήλ, *Το Δίκαιο της Βιωσίμου Αναπτύξεως*, Σάκκουλας, Αθήνα 2000

Ζήσης Γιάννης, *Βιώσιμη Ανάπτυξη και Ποιότητα Ζωής*, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο:http://www.ekke.gr/estia/gr_pages/F_synerg/Solon/Biws_Anapt_Poiot_Zwhs/Biws_Anap_Poiot_Zwhs.htm

Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του. 10ο Τριήμερο Εργασίας, Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005, οργάνωση: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς - Ίδρυμα Αριστείδης Δασκαλόπουλος, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Πειραιώς, Αθήνα 2008.

Ήμελλος Στέφανος Δ. – Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατερίνη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο),* Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας αρ. 17, Αθήνα 1983.

Κάβουρας Παύλος, «Αυτοσχέδιο διαλογικό τραγούδι και γλεντικός συμβολισμός στην Όλυμπο Καρπάθου», *Εθνολογία* 2(1993), σελ. 155-200.

Κάβουρας Παύλος, «Η έννοια του μουσικού δικτύου, σχέσεις παραγωγής και σχέσεις εξουσίας», στο *Δίκτυα επικοινωνίας και πολιτισμού στο Αιγαίο. Πρακτικά Γ΄ Συμποσίου για τον Πολιτισμό του Αιγαίου*, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 1997, σελ. 44-75.

Κάβουρας Παύλος, «Το καρπάθικο γλέντι ως τελετουργία και παράσταση: μια κριτική ανθρωπολογική προσέγγιση του συμβολισμού των παραδοσιακών τελεστικών τεχνών». *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λαϊκά Δρώμενα: Παλιές Μορφές*

και Σύγχρονες Εκφράσεις, Κομοτηνή 25-27 Νοεμβρίου 1994, Υπουργείο Πολιτισμού-Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού, Αθήνα 1996, σελ. 162-178.

Κάβουρας Παύλος, «Τραγουδώντας τον κόσμο: προφορική ποίηση και ιστορία στην Όλυμπο Καρπάθου», στο Ρίκα Μπενβενίστε και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), Αφηγηματικότητα; Ιστορία και Ανθρωπολογία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 1994, σελ. 140-163.

Καραλή Μάχη, «Κοινότητα Ανάβρας Αλμυρού Μαγνησίας. Ένα πείραμα τοπικής ανάπτυξης με πρωτοβουλία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης», περιοδικό *Γεωγραφίες* (4), 2002, σελ. 123-129

Καραμανές Ευάγγελος, «Κοινωνία και τεχνικές: Οι επιλογές της παραδοσιακής τυροκομίας» *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχος 92, Σεπτέμβριος 2004, σ. 94-98 διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/92-18.pdf]

Καραμανές Ευάγγελος, *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, υπεύθυνη έκδοσης-πρόλογος Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμέλεια Παν. Ι. Καμηλάκης, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 25, Από το Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 2011, σελ. 432.

Μάργαρη Ζωή Ν., «Ανακαλύπτοντας τον Πόντο στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Σκέψεις και Προβληματισμοί» στο *Πρακτικά του 1ο Παγκόσμιου Επιστημονικού Συμποσίου Ποντιακού Πολιτισμού* Αθήνα, 6-7 Φεβρουαρίου 2016, Αθήνα 2016, σελ. 229-247.

Μάργαρη Ζωή Ν., «Αποκριάτικες Εθιμικές Πυρές: Η περίπτωση των "Φανών» της Κοζάνης» στο *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου Η φωτιά πηγή ζωής δύναμης και καθαρμού,* Μουσείο Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 2013, σελ.123-128.

Μάργαρη Ζωή Ν., «Λαϊκά δρώμενα στην Κοζάνη και την περιοχή Τσιαρτσιαμπά» στο *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου Κοζάνη, 600 χρόνια Ιστορίας Γένεση και Ανάπτυξη μιας Μακεδονικής Μητρόπολης*, που διοργάνωσε ο Δήμος Κοζάνης και έλαβε χώρα στη Κοζάνη, 27-30 Σεπτεμβρίου 2012, σελ. 593-612.

Μάργαρη Ζωή Ν., «Πολιτικές του Πολιτισμού: "Πολιτιστική Κληρονομιά" και Τοπική Αυτοδιοίκηση», στο *Πρακτικά 12ης Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής,*

Εταιρεία Μελετών Λαυρεωτικής, Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, Καλύβια Θορικού, 2008, σελ. 715-726.

Μάργαρη Ζωή Ν., «Τελεστικές τέχνες και παράδοση: Μνημεία Άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς των Καλυβίων Θορικού», *Πρακτικά της 14ης Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Δήμος Καλυβίων Θορικού, Καλύβια Θορικού 2013, σελ. 351-362.

Μάργαρη Ζωή Ν., «Τσακωνιά: Άυλη πολιτισμική κληρονομιά και αειφορική ανάπτυξη», *Πρακτικά του 7ου Τσακώνικου Συνεδρίου του Αρχείου Τσακωνιάς*, Αρχείο Τσακωνιάς, Λεωνίδιο 2013, σελ. 209-236.

Μάργαρη Ζωή Ν., «Ψηφίδες και θραύσματα: Πεζογραφία και επιτέλεση του Σοχινού "Μέριου"» στο *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση - πεζογραφία - θέατρο)*, τ. Β΄ Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2014, σελ.85-98.

Μπάδα Κωνσταντίνα, *Σημειώσεις για τον υλικό πολιτισμό (18ος – 20ος αι.)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/bada/Bada_Panepistimiakes_Simioseis.pdf

Μπαμπανάσης Στέργιος, *Από την κρίση στη βιώσιμη ανάπτυξη*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011.

Πίκουλας Γιάννης Α. (επιμ.), *Οίνον ιστορώ Χ. Επιστημονικό Συμπόσιο Βελβεντό το οινοφόρο (Σάββατο 19 Οκτωβρίου 2013)*, Αθήνα 2014, σελ. 173-207.

Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατερίνη, *Ελληνικά επώνυμα τοπικά προϊόντα*, έκδοση του Ελληνικού Οργανισμού Προώθησης Εξαγωγών (ΟΠΕ) σε τρεις γλώσσες (ελληνική, αγγλική υπό τον τίτλο *Greek Typical Local Foods*, γαλλική υπό τον τίτλο *Grèce: Produits de Terroir*) [Έρευνα σε συνεργασία με τους οικονομολόγους Δημ. Σύριγγα και Βασιλική Μπουγά], Αθήνα 2000.

Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατερίνη, Καραμανές Ευάγγελος, «Οι νηστήσιμες τροφές στην ελληνική παραδοσιακή διατροφή», Περιοδικό *Αρχαιολογία και τέχνες*, τεύχ. 116, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 19-27, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/116-3.pdf].

Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατερίνη, Καραμανές Ευάγγελος, *Λαογραφία: Παραδοσιακός πολιτισμός* [επιστ. υπεύθυνη σειράς Άσπα Τσαούση], Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων (ΙΔΕΚΕ), Αθήνα 2008 διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/1015]

Πούχνερ Βάλτερ, «Θεατρικά στοιχεία στα δρώμενα του βορειοελλαδικού χώρου. Συμβολή στον προβληματισμό του ορισμού της έννοιας του θεάτρου», *Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 225-267.

Πρακτικά Συνεδρίου, *Αγροτική οικονομία, ύπαιθρος χώρος, περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη*, 11ο τακτικό επιστημονικό συνέδριο, Πανεπιστήμιο Πατρών, 14-15 Ιουνίου 2013, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://grsa.prd.uth.gr/index.php/el/homepage/19-ergsageneralgr/83-praktika-conf11

Χατζημιχάλης Κωστής, «Πολιτισμική στροφή και μη οικονομικές παράμετροι στην οικονομική γεωγραφία και στην περιφερειακή ανάπτυξη», στο Θεανώ Τερκενλή, Θεόδωρος Ιωσηφίδης και Ιωάννης Χωριανόπουλος (επιμ.), *Αθρωπογεωγραφία. Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*, Κριτική, Αθήνα, σελ. 409-421.

Χτούρης Σωτήρης, «Παραδοσιακά και σύγχρονα δίκτυα στο Αιγαίο: θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις για την ανθρωπολογική και κοινωνιολογική μελέτη των δικτύων του μεσογειακού πολιτισμού», στο *Άξονες και προϋποθέσεις για μια διεπιστημονική έρευνα. Πρακτικά Β' Συμποσίου για τον Πολιτισμό του Αιγαίου,* Πνευματικό Ίδρυμα Νικόλαος Δημητρίου, Αθήνα 1995, σελ. 37-62.

Ξενόγλωσση

Bonnet-Carbonell Jocelyne (ed.), *Patrimoine vigneron européen, oenotourisme et partage du vin*, L'Harmattan, Paris 2016.

Margari Zoi N. (ed.), *Identity is Future: The Mediterranean Intangible Space. Projet de Valorisation de la Culture Immatérielle*, Municipalité de Kalivia Thorikou, Kalivia 2008.

Margari Zoi N., "Dance Advocacy in the Age of Austerity: UNESCO's Intangible Cultural Heritage Convention and the Case of Dance", *Cut and Paste: Dance Advocacy in the Age of Austerity Proceedings of the Joint CORD/SDHS Conference Congress on Research in Dance Athens, June 4-7 2015. Conference Proceedings* Volume 2016, Fall 2016, σελ. 240-250·

Margari Zoi N., "Projet de Valorisation de la Culture Immatérielle de la Municipalité de Kalivia Thorikou" στο Margari Zoi N. (ed.), *Identity is Future: The Mediterranean Intangible Space. Projet de Valorisation de la Culture Immatérielle*, Municipalité de Kalivia Thorikou, Kalivia 2008, σελ. 7-18

Scholliers Peter (ed.), *Food, Drink and Identity. Cooking, Eating and Drinking since the Middle Ages*, Berg, Oxford – New York, 2001.

7. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΩΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΝ

Τοπικά και θεματικά μουσεία

- Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (ΜΕΛΤ) http://www.melt.gr
- Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών http://www.athenscitymuseum.gr/#
- Ψηφιακό Μουσείο Νέας Σμύρνης http://www.smyrnimuseum.gr/
- Λευκός Πύργος Θεσσαλονίκη http://www.lpth.gr/
- Εθνικό Ιστορικό Μουσείο http://www.nhmuseum.gr
- Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης www.lemmth.gr
- Εθνολογικό Μουσείο Θράκης, Αλεξανδρούπολη http://www.emthrace.org/
- Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ηράκλειο Κρήτης http://www.historical-museum.gr/
- Μουσείο Ακριτών της Ευρώπης, Παλαιόχωρα Χανίων http://www.kentrolaografias.gr/el/content/μουσείο-ακριτών-της-ευρώπης-7
- Δίκτυο Μουσείων Δήμου Βόλου http://www.diki.gr/mus_net.html
- Μουσείο του Άρτου, Αμφίκλεια http://www.breadmuseum.gr/
- Μουσείο Αργυροτεχνίας, Ιωάννινα http://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Argyrotexnias/
- Βιομηχανικό Μουσείο Ερμούπολης, Σύρος http://www.ketepo.gr/
- Μουσείο Ελιάς, Σπάρτη www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Elias-Kai-Ellinikou-Ladiou/
- Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας, Λέσβος www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Biomixanikis-Eleourgias/
- Μουσείο Μαρμαροτεχνίας, Τήνος http://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Marmarotexnias-Tinou/
- Μουσείο Μαστίχας, Χίος www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Mastixas/
- Μουσείο Μετάξης, Σουφλί http://www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Metaxis/
- Μουσείο Υδροκίνησης, Δημητσάνα www.piop.gr/el/diktuo-mouseiwn/Mouseio-Ydrokinisis/
- Μουσείο Καπνού, Καβάλα, http://www.tobaccomuseum.gr/
- Εικονικό Μουσείο Μεσσηνιακής Διατροφής http://www.messiniandiet.gr/

- Εικονικό Μουσείο Κυπριακών Τροφίμων και Διατροφής http://foodmuseum.cs.ucy.ac.cy/web/guest/home
- Μουσείο Καλαθοπλεχτικής των Ρωμά http://romagr.gr/museum/
- Λαογραφικό Μουσείο Αράχωβας http://www.arachovamuseum.gr/

Κέντρα Ιστορίας – Τεκμηρίωσης Δήμων

- Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου http://www.diki.gr/
- Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Καλαμαριά http://iape.org.gr/
- Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης http://www.thessaloniki.gr/portal/page/portal/DioikitikesYpiresies/GenDnsiDioikOikonYpiresion/DnsiVafopoyleioyPneymIthrymaton/TmimaKITH/kith

Φορείς

- Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών http://www.kentrolaografias.gr/
- Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης www.ekt.gr
- Υπουργείο Πολιτισμού http://odysseus.culture.gr
- Επιτελική Δομή ΕΣΠΑ του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού http://ep.culture.gr/el/Pages/Default.aspx
- Υπουργείο Γεωργίας (Ελληνικά Τρόφιμα) : http://greekfood.minagric.gr/
- Ένωση Προφορικής Ιστορίας http://www.epi.uth.gr
- Εργαστήριο Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας http://www.ha.uth.gr/index.php?page=soca-lab
- Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π. http://www.ntua.gr/MIRC/
- Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, http://www.emne-mnimon.gr/
- Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, http://www.societyforethnology.gr/el/
- Τμήμα Γενεαλογίας και Προφορικής Ιστορίας, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού http://www.genealogies.gr/
- Centre for Oral History and Digital Storytelling, Μόντρεαλ, Καναδά http://storytelling.concordia.ca/

- Vermont Folklife Center, Vermont, Η.Π.Α. http://www.vermontfolklifecenter.org/
- National Council on Public History, http://ncph.org/
- Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, http://www.piop.gr
- Σχολής Αργυροχρυσοχοΐας Στεμνίτσας, http://epas-stemn.ark.sch.gr/
- Ριζάρειος Χειροτεχνική Σχολή Μονοδενδρίου, http://www.rizarios.eu/index.php/el/xeirotexniki-sxoli
- Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής http://www.potterymuseum.gr/pub/Category.asp?lang=gr&catid=7
- Εθνικός Οργανισμός Πιστοποίησης Προσόντων και Επαγγελματικού Προσανατολισμού (ΕΟΠΠΕΠ) http://www.eoppep.gr/

Κανονιστικά κείμενα - διαδικτυακές διευθύνσεις

- Agenda 21, Ηνωμένα Έθνη, Βιώσιμη Ανάπτυξη, Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη και το Περιβάλλον, Ρίο ντε Τζανέιρο 1992 https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf.
- European strategy for sustainable development (Ευρωπαϊκή στρατηγική για τη βιώσιμη ανάπτυξη), http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV:l28117
- UNESCO, Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (Σύμβαση για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς), Παρίσι, 17 Οκτωβρίου 2003, http://www.unesco.org/culture/ich/en/convention,
- Νόμος 3521/2006: «Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς» N.3521/2006
- UNESCO Οικουμενική διακήρυξη για την πολιτιστική πολυμορφία, Παρίσι, 2 Νοεμβρίου 2001, http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/declaration_cultural_diversity_el.pdf.pdf
- Νόμος 3520/2006 Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία και την προώθηση της πολυμορφίας των πολιτιστικών εκφράσεων, N.3520/2006 .
- UNESCO, *The World Heritage Convention*, UNESCO, Paris, 1972 (Σύμβαση για την προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς) http://whc.unesco.org/en/convention/

- Νόμος 1126/1981 «Περί κυρώσεως της εις Παρισίους την 23ην Νοεμβρίου 1972 υπογραφείσης Διεθνούς Συμβάσεως διά την προστασίαν της παγκοσμίου πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς», N.1126/1981
- UNESCO, Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore, (Σύσταση για την προστασία του Παραδοσιακού και Λαϊκού Πολιτισμού, Παρίσι 1989) http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000846/084696e.pdf
- Ηλεκτρονική Βιβλιοθήκη της UNESCO: http://www.unesco.org/library/
- UNESCO The Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, Hague 1954 (Σύμβαση για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης), http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/armed-conflict-and-heritage/the-hague-convention/
- UNESCO, "Establishment of a System of 'Living Cultural Properties' (Living Human Treasures) at UNESCO", Paris, 1993, http://unesdoc.unesco.org/images/0009/000958/095831eo.pdf
- UNESCO, "World Heritage and Sustainable Tourism Programme" (Πρόγραμμα για την Παγκόσμια Πολιτιστική Κληρονομιά και τον Βιώσιμο Τουρισμό), http://whc.unesco.org/en/tourism http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-669-6.pdf
- Council of Europe, European Landscape Convention, Φλωρεντία 2000 (Σύμβαση της Φλωρεντίας για το Τοπίο), http://courses.arch.ntua.gr/fsr/138603/European%20Landscape%20Convention%20-%20Florence%202000.pdf
- Οίνοι Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) http://www.minagric.gr/images/stories/docs/agrotis/POP-PGE/LISTA-OINON-POP/lista_POP.pdf
- Οίνοι Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ) http://www.minagric.gr/images/stories/docs/agrotis/POP-PGE/LISTA-OINON-PGE/lista_Pge.pdf
- Ευρωπαϊκή βάση δεδομένων οίνων E-Bacchus:
- http://ec.europa.eu/agriculture/markets/wine/e-bacchus/index.cfm;event=pwelcome&language=EL

- Ελληνικά προϊόντα Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης και Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (Οργανισμός Πιστοποίησης Agrocert): http://www.agrocert.gr/pages/content.asp?cntID=26&catID=15

- Νόμος 4019/2011, Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και λοιπές διατάξεις, 4019/11
- Νόμος 4430/2016, Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και ανάπτυξη των φορέων της και άλλες διατάξεις, 4430/2016
- Απόφαση Αριθμ. 2.2250/οικ. 4.105, Τήρηση και λειτουργία του Γενικού Μητρώου Κοινωνικής Οικονομίας του Ν. 4019/2011 Μητρώο .
- Απόφαση Αριθμ. 4912/120862, Καθορισμός των όρων και των απαιτήσεων παραγωγής και διάθεσης τροφίμων οικοτεχνικής παρασκευής και των διαδικασιών καταχώρισης των μονάδων παρασκευής αυτών στο Κεντρικό Ηλεκτρονικό Μητρώο Οικοτεχνίας (ΚΗΜΟ): ΚΗΜΟ

Πολιτισμικά δίκτυα, λαϊκά δρώμενα και Φεστιβάλ

- Festival of Folklore in Koprivshtitsa http://www.unesco.org/culture/ich/en/BSP/festival-of-folklore-in-koprivshtitsa-a-system-of-practices-for-heritage-presentation-and-transmission-00970
- Διεθνές Φεστιβάλ Φολκλόρ Λευκάδας kentrolaografias.gr/el/content/μόνιμη-έκθεση-ενθυμημάτων- διεθνούς-φεστιβάλ-φολκλόρ
- Γιορτής Παραμυθιών Κέας http://giortiparamythion.blogspot.gr
- Διεθνούς Φεστιβάλ Πολυφωνικού Τραγουδιού «Πολυφωνικό Καραβάνι» http://www.polyphonic.gr/
- Διεθνές Φεστιβάλ Confolens http://www.festivaldeconfolens.com
- Ραγκουτσάρια Καστοριάς http://www.kastoria.gov.gr/ραγκουτσαρια/ , http://www.visitwestmacedonia.gr/el/ethima-panigiria-ekdiloseis-kastoria
- Δρόμοι του κρασιού http://www.wineroads.gr

8. ΑΚΡΩΝΥΜΙΑ ΚΑΙ ΟΡΟΙ

ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΟΡΩΝ		
Ανοικτές διαδικασίες		Open processes
Αντιπροσωπευτικός Κατάλογος Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας που Απαιτεί Επείγουσα Προστασία		Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity
Αξιοκεντρικό μοντέλο		Values-based
Αρχείο Καλών Πρακτικών Διαφύλαξης της Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς		Register of Good Safeguarding Practices
Άυλη πολιτισμική κληρονομιά		Intangible Cultural Heritage
Δημόσια ιστορία		Public history
Διαγενεακή δικαιότητα		Inter-generational equity
Διαδικτυακή πύλη		Portal
Διασυνοριακής ευθύνης		Transfrontier responsibility
Έκθεση Brundtland		Brundtland Report
Εκπαιδευτικός Επιστημονικός και Πολιτιστικός Οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών		United Nations Educational Scientific and Cultural Organization
Ενδογενεακή δικαιοσύνη		intra-generational equity
Ζώσα πολιτισμική κληρονομιά		living heritage’
Καλές πρακτικές		best practices’
Κατάλογος Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας που Απαιτεί Επείγουσα Προστασία		List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding
Κλειστές δομές		Closed structures
Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών		United Nations
Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη του ΟΗΕ		United Nations Commission on Environment and Development
Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση		World Wildlife Fund
Περιβάλλον μνήμης		Milieu de mémoire
Υλικοκεντρικό μοντέλο		Material-based

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΕΥΣΕΩΝ-ΑΚΡΩΝΥΜΙΑ	
Ελληνόγλωσσα	
ΓΣΠ	Γεωγραφικό Σύστημα Πληροφοριών
ΔΜΕΕΠ	Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων
ΔΟΛΤ	Διεθνής Οργάνωση Λαϊκής Τέχνης
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΚΚΕ	Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
ΕΚΤ	Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης
ΕΜΠ	Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο
ΕΞ	Εικονικοί Ξεναγοί
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΟΜΜΕΧ	Ελληνικός Οργανισμός Μικρών-Μεσαίων Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας
ΕΟΠΠΕΠ	Εθνικός Οργανισμός Πιστοποίησης Προσόντων και Επαγγελματικού Προσανατολισμού
ΕΟΤ	Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
ΕΠ	Εικονικές Περιηγήσεις
ΕΠΙΠ	Εγγυημένα Παραδοσιακά Ιδιότυπα Προϊόντα
ΕΣΠΑ	Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς
ΕΤΟΥΣΕΠ	Εργαστήριο Τουριστικού Σχεδιασμού, Έρευνας και Πολιτικής
ΙΕΚ	Ινστιτούτο Επαγγελματικής Κατάρτισης
ΙΜΔ	Ίδρυμα Μεσογειακής Διατροφής: FDM (η σύντμηση στα Ισπανικά από το Fundación Dieta Mediterránea)
ΚΕΕΛ	Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών
ΚΗΜΟ	Κεντρικό Ηλεκτρονικό Μητρώο Οικοτεχνείας
ΚοινΣΕπ:	Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση
ΜεΚΔΕ	Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας
ΜΕΛΤ	Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης
ΜΜΕ	Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΠΓΕ	Προστατευόμενη Γεωγραφική Ένδειξη
ΠΔ	Προεδρικό Διάταγμα
ΠΙΟΠ	Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς
ΠΟΠ	Προστατευόμενη Ονομασία Προέλευσης
ΣΔΠ	Σύστημα Διαχείρισης Περιεχομένου
ΣΕΝ	Σύλλογος Εκπαιδεύσεως Νεανίδων
ΤΑΠ	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων
ΤΜΧΠΠΑ	Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης
ΥΑ	Υπουργική Απόφαση
ΥΠΠΟ	Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων

ΥΠΠΟΑ	Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας Κυβέρνησης
ΨΕΕ	Ψηφιακά Εργαλεία Επικοινωνίας
ΨΕΤ	Ψηφιακά Εργαλεία Τεκμηρίωσης
ΨΠΠ	Ψηφιακά Πολιτισμικά Προϊόντα

Ξενόγλωσσα	
AAM	American Association of Museums
AOC	Appellation d'origine contrôlée
CAMOC	International Committee for the Collections and Activities of Museums of Cities
FDM	Fundación Dieta Mediterránea
ICCROM	International Centre for the Study of the Preservation and restoration of Cultural Property
ICH	Intangible Cultural Heritage
ICOM	International Council of Museums
Icomos	International Council of Monuments and Sites
ICR	International Committee for Regional Museums
MICE	Meetings, Incentives, Conferencing, Exhibitions
PDA	Personal Digital Assistant
PDO	Protected Destination of Origin
PGI	Protected Geographical Indication products
UN	United Nations
UNCED	United Nations Commission on Environment and Development
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
WIPO	World Intellectual Property Organization (Διεθνής Οργανισμός Πνευματικής Ιδιοκτησίας)
WWF	World Wildlife Fund

9. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΟΜΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

1. Απόφαση αριθμ. 290398/21.4.2008, Προϊόντα ΠΟΠ και ΠΓΕ.
2. Λίστα Προϊόντων Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ)
3. Λίστα Προϊόντων Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ)
4. Κατάλογος Προϊόντων Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) και Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ) στα πλαίσια του Καν. (ΕΟΚ), αριθ. 510/06 του Συμβουλίου, Άλλα Προϊόντα.
5. Κατάλογος Προϊόντων Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) και Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ) στα πλαίσια του Καν. (ΕΟΚ), αριθ. 510/06 του Συμβουλίου, Ελαιόλαδα, Ελιές.
6. Κατάλογος Προϊόντων Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) και Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ) στα πλαίσια του Καν. (ΕΟΚ), αριθ. 510/06 του Συμβουλίου, Αιθέρια Έλαια
7. Κατάλογος Προϊόντων Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) και Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ) στα πλαίσια του Καν. (ΕΟΚ), αριθ. 510/06 του Συμβουλίου, Φρούτα, Λαχανικά, Ξηροί Καρποί, Όσπρια.
8. Κατάλογος Προϊόντων Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) και Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ) στα πλαίσια του Καν. (ΕΟΚ), αριθ. 510/06 του Συμβουλίου, Γόμες, Ρητίνες.
9. Κατάλογος Προϊόντων Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) και Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ) στα πλαίσια του Καν. (ΕΟΚ), αριθ. 510/06 του Συμβουλίου, Προϊόντα Αρτοποιίας – Ζαχαροπλαστικής.
10. Κατάλογος Προϊόντων Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) και Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ) στα πλαίσια του Καν. (ΕΟΚ), αριθ. 510/06 του Συμβουλίου, Ψάρια, Μαλάκια Νωπά, Μαλακόστρακα.
11. Κατάλογος Προϊόντων Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) και Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ) στα πλαίσια του Καν. (ΕΟΚ), αριθ. 510/06 του Συμβουλίου, Τυριά.
12. Γενικό Χημείο του Κράτους, Τυροκομικά Προϊόντα.
13. Γιάννα Βρανάκη & Παύλος Δημητρίου, Ελληνικά Τυριά Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης, Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, Διεύθυνση Βιολογικής Γεωργίας, Τμήμα ΠΟΠ – ΠΓΕ – ΕΠΠΕ, Αθήνα 2006.

14. Επικαιροποιημένες Προδιαγραφές Καταχωρισμένης Ονομασίας Γραβιέρα Νάξου Προστατευόμενη Ονομασία Προέλευσης (ΠΟΠ)

15. Προδιαγραφές Προϊόντος Ξύγαλο Σητείας (σύμφωνα με Άρθρο 4, Παρ. 2, του Κανονισμού (ΕΚ) 510/2006)

16. Νόμος 4019/2011, Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και λοιπές διατάξεις.

17. Απόφαση Αριθμ. 2.2250/οικ. 4.105, Τήρηση και λειτουργία του Γενικού Μητρώου Κοινωνικής Οικονομίας του Ν. 4019/2011.

18. Νόμος 4430/2016, Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και ανάπτυξη των φορέων της και άλλες διατάξεις.

19. Απόφαση Αριθμ. 4912/120862, Καθορισμός των όρων και των απαιτήσεων παραγωγής και διάθεσης τροφίμων οικοτεχνικής παρασκευής και των διαδικασιών καταχώρισης των μονάδων παρασκευής αυτών στο Κεντρικό Ηλεκτρονικό Μητρώο Οικοτεχνίας (ΚΗΜΟ).

20. ΕΚΕΠΙΣ, Επαγγελματικό περίγραμμα του «Αγγειοπλάστη – Κεραμίστα».

21. ΕΚΕΠΙΣ, Επαγγελματικό περίγραμμα του «Ξυλογλύπτη».

22. Ηνωμένα Έθνη, Βιώσιμη Ανάπτυξη, Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη και το Περιβάλλον, Ρίο ντε Τζανέιρο, Βραζιλία, 3-14 Ιουνίου 1992, Ατζέντα 21.

23. Βιώσιμη Ανάπτυξη – Από τον Σχεδιασμό στην Εφαρμογή: Πόρισμα της Επιτροπής του Γερμανικού Κοινοβουλίου «Προστασία του Ανθρώπου και του Περιβάλλοντος – Πλαίσιο και Στόχοι της Βιώσιμης Ανάπτυξης», Έγγραφο 1311200, Βόννη, 26/6/1998.

24. Νόμος 1126/1981, Περί κυρώσεως της διεθνούς συμβάσεως δια την προστασίαν της παγκοσμίου πολιτιστικής και φυσικής κληρονομίας.

25. Νόμος 1127/1981, Περί κυρώσεως της ευρωπαϊκής συμβάσεως διά την προστασίαν της αρχαιολογικής κληρονομίας.

26. Ουνέσκο, Σύμβαση για την Προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Παρίσι, 17 Οκτωβρίου 2003.

27. Νόμος 3521/2006, Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.

28. Ουνέσκο, Οδηγίες για την προστασία του παραδοσιακού πολιτισμού, 1989.

29. Οικουμενική διακήρυξη της Ουνέσκο για την πολιτιστική πολυμορφία, Παρίσι, 2 Νοεμβρίου 2001.

30. Άυλη πολιτιστική κληρονομιά: Ορισμός, Υπουργείο Πολιτισμού, 2/9/2017.

31. Φάκελος εγγραφής της Μεσογειακής Διατροφής στον αντιπροσωπευτικό κατάλογο της Ουνέσκο.

32. Φάκελος εγγραφής της Καλλιέργειας της Μαστίχας στον αντιπροσωπευτικό κατάλογο της Ουνέσκο.

33. Φάκελος εγγραφής της Τηνιακής Μαρμαροτεχνίας στον αντιπροσωπευτικό κατάλογο της Ουνέσκο.

34. Φάκελος εγγραφής του εθιμικού δρωμένου των Μωμόερων στον αντιπροσωπευτικό κατάλογο της Ουνέσκο.